MARMARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İKTİSAT ANABİLİM DALI

İKTİSAT TARİHİ BİLİM DALI

CAVİD BEY'İN İKTİSADİ DÜŞÜNCESİ VE UYGULAMALARI

Doktora Tezi

MUSTAFA ÖZTÜRK

İSTANBUL, 2023

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İKTİSAT ANABİLİM DALI

İKTİSAT TARİHİ BİLİM DALI

CAVİD BEY'İN İKTİSADİ DÜŞÜNCESİ VE UYGULAMALARI

Doktora Tezi

MUSTAFA ÖZTÜRK

DANIŞMAN: PROF. DR. RAHMİ DENİZ ÖZBAY

İSTANBUL, 2023

ÖZ

Bu çalışmada Cavid Bey'in iktisadi düşüncesi ve I. Dünya Savaşı'na kadar olan dönemde önemli görülen uygulamaları konu edilmiştir. Yazdığı kitap ve makaleler, gönderdiği telgraflar da dâhil olmak üzere Cavid Bey'in tüm bibliyografyası, ayrıca yerli ve yabancı basın ile birlikte, arşiv belgeleri, yine dönemde kaleme alınan kimi hatırat, günlükler kullanılmak suretiyle, düşüncesinin kökenleri ve takip ettiği seyir incelenmiştir. Ayrıca 1908'den sonra aldığı görevler esnasında, hangi faaliyetleri gerçekleştirdiği, ne tür reformalara ağırlık verdiği de gösterilmeye çalışılan diğer bir husustur. Bu sayede, II. Meşrutiyet Dönemi'nin bu önemli devlet adamı, entelektüel, iktisatçısı olarak onun düşüncelerinin ve uygulamalarının izleri takip edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mehmed Cavid Bey, İttihad ve Terakki, Osmanlı İktisadî Düşüncesi, Liberalizm, II. Meşrutiyet

ABSTRACT

This study focuses on Djavid Bey's economic thought and practices that were considered important in the period leading up to World War I. The origins of Djavid Bey's thought and the course he followed are analyzed by using his entire bibliography, including the books and articles he wrote, the telegrams he sent, as well as the local and foreign press, archival documents, some memoirs and diaries written during the period. In addition, it is also tried to show which activities he carried out and what kind of reforms he focused on during the duties he took after 1908. In this way, the traces of his thoughts and practices as an important statesman, intellectual and economist of the Second Constitutional Monarchy Period have been tried to be followed.

Key Words: Djavid Bey, Committee of Union and Progress, Ottoman Economic Thought, Liberalism, II. Constitutional Period

ÖNSÖZ

II. Meşrutiyet yıllarının önemli isimlerinden olan Mehmed Cavid Bey'in (1878-1926) iktisadî düşüncesini ve uygulamaları inceleyen bu çalışma uzun araştırmaların neticesinde ortaya çıkmıştır. Cavid Bey'in kendi eserlerinin yanında, yurt içi ve yurt dışı kaynakları da kullanmak suretiyle onun hakkında daha bütüncül bir resim ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Bu denli önemli bir isim merkeze alınınca, çalışmanın sınırları da şüphesiz geniş olacaktır. Zira o sadece bir iktisatçı değil, aynı zamanda siyasetçi, devlet adamı, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin önemli isimlerinden biri, entelektüel bir şahsiyettir.

Akademik metinler tek kişinin çabalarıyla ortaya çıkan üretimler değildir. Konuya yoğunlaşan bir araştırmacı, eğer çevresinden ve diğer ilmî mecralardan yeterince beslenmezse, tıkandığı noktaları aşmak veya çalışmasını zenginleştirmek zor olacaktır. Yıllara yayılan araştırma ve inşa süreci, ilmî katkılarla büyümektedir. Nitekim bu tez de böyle katkılardan bolca istifade etmiştir.

Bu çalışmanın tamamlanmasında birçok kişinin ve kurumun katkısı vardır. En başta tez danışmanım Prof. Dr. Rahmi Deniz Özbay'ı zikretmek gerekir. Kendisi araştırmanın ilk anından, son noktanın koyulduğu zamana kadar katkı ve yönlendirmeleriyle çalışmanın seyrini tayin etmekle kalmamış, bir doktora öğrencisinin ihtiyaç duyabileceği tüm desteği de vermiştir. Kendisine teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Diğer yandan bir öğrenci için tez danışmanın katkısının yanında, süreç boyunca birlikte yol aldığı izleme heyeti de son derece kritiktir. Bu minvalde Prof. Fehmi Yılmaz ve Doç. Dr. Engin Çağman'ın çalışmayı şekillendiren önemli tavsiyelerini zikretmek gerekir. Kendilerine de medyûn-ı şükranım. Öte yandan Dr. Öğretim Üyesi Fahri Solak ve Doç Dr. Şefik Memiş'e de, son derece kritik ve bir o kadar ufuk açıcı yönlendirmeleri sebebiyle müteşekkirim.

Şüphesiz böyle uzun ve zahmetli süreçte, diğer birçok ismin de katkısı olmuştur. Bu kapsamda süreç boyunca desteklerini gördüğüm hocalarım Prof. Dr. Erol Özvar, Prof. Dr. Gülfettin Çelik, Prof. Dr. Faruk Bal, Prof. Dr. Coşkun Çakır, Prof. Dr. Muharrem Öztel, Doç. Dr. Kenan Yıldız, Dr. Öğretim Üyesi Eyüp Said Kaya, Dr. Öğretim Üyesi Ruhi Güler; yine benden desteğini ve görüşlerini hiçbir zaman esirgemeyen kıymetli dostum Dr. Sevba Abdula; tez süresince birçok

kaynağa ulaşmamı mümkün kılan ve sorularıyla araştırmamı derinleştiren Dr. Serhat Aslaner; metodolojik açıdan önemli katkılarda bulunan Dr. Öğretim Üyesi Kadir Temiz, Dr. Yusuf Ziya Altıntaş, Dr. Öğretim Üyesi Feyzullah Yılmaz, Özgür Dikmen ve Ahmet Özer; arşiv kaynaklarına dair bilgi ve tecrübelerini benimle paylaşan Doç. Dr. Mehmet Korkmaz; araştırmam sürecimde önemli katkılarda bulunan değerli arkadaşlarım Dr. Okan Büyüktapu, Dr. Öğretim Üyesi İzzettin As, Dr. Öğretim Üyesi Fatih Ölmez, Fatih Güneş ve Mustafa Talha Akkiraz ile ismini hatırlayamadığım, katkısı olan herkese teşekkür ederim.

Bu tezin nihayete ermesinde, özellikle eşim Hatice'ye ne kadar teşekkür etsem azdır. Ayrıca çocuklarım Hafsa, Ahmet Erkam ve Yahya Sami, ablam Seher Öztürk Kurşun, annem Fadime Öztürk, abim Abdullah Öztürk ve diğer aile üyelerime desteklerinden ötürü medyûn-ı şükranım.

Eğitim hayatına başladığım andan itibaren, bana olan güven ve desteğini hep hissettiren, beni her aşamada cesaretlendiren ama tezin nihayete erdiğini göremeden 2021 yılında vefat eden babam Arif Öztürk'ü de rahmetle yâd ediyorum.

Son olarak bu tezin ortaya çıkmasında birçok kururum da katkısı muhakkaktır. İslam Araştırmaları Vakfı (İSAM) ve kütüphanesi, Bilim ve Sanat Vakfı (BİSAV) ve kütüphanesi, İlim Yayma Vakfı, T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, 29 Mayıs Üniversitesi Kütüphanesi gibi kurumların yetkili ve çalışanlarına da teşekkür ediyorum.

İÇİNDEKİLER

ÖZ ..... **i**
ABSTRACT ..... **ii**
ÖNSÖZ ..... **iii**
TABLOLAR ..... **viii**
KISALTMALAR ..... **ix**
1. GİRİŞ **1**
2. DÜŞÜNCENİN OLUŞUMU **14**
2.1. Hayatının İlk Evresi 14
2.1.1. Doğumu ve Ailesi 16
2.1.2. Dönme Cemaati ve Cavid Bey 18
2.1.3. Hayatının İlk Evresini Geçtiği Şehir: Selanik 23
2.1.4. Eğitim Hayatı 28
2.1.4.1. Şemsi Efendi Mektebi 29
2.1.4.2. Feyz-i Sıbyan Rüşdiyesi 34
2.1.4.3. Dersaadet İdadi-i Mülkî-i Şahanesi (Vefa Lisesi) 36
2.1.4.4. Mekteb-i Mülkiye 37
2.1.4.4.1. Sakızlı Ohannes ve Cavid Bey'in Onun Hakkındaki Görüşü 39
2.1.5. Memuriyetler ve Öğretmenlikleri 41
2.1.6. Yeniden Selanik ve Feyziye Mektepleri 43
2.1.7. Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ve İTC 44
2.1.8. Mason Locasında 46
2.1.9. Evlilikleri 49
2.1.10. Hitabeti ve Belagati 51
3. DÜŞÜNCE DÜNYASI **52**
3.1. İktisat Tanımı ve İktisadî Kavramlar 60
3.1.1. İktisat Nedir? Faydaları Nelerdir? 60
3.1.2. İktisadın Kanunları 62
3.1.2.1. İhtiyaç 64
3.1.2.2. İşbölümü (Taksim-i Amal) 66
3.1.2.3. Rekabet ve İkame Kanunu 68
3.1.2.4. Arz ve Talep Kanunu 71
3.1.3. Değer Kavramı 72

3.1.4. Nüfus Kavramı ve Meselesi 75
3.1.5. Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi 79
3.2. Liberal/Serbestî Düşünce ve Himaye Usulü veya Korumacılık 83
3.2.1. Liberal/Serbestî Düşünce ve Seyri 83
3.2.2. Himaye Usulü veya Korumacılık Hakkında 93
3.3. Çeşitli İktisadi ve Mali Konular Hakkındaki Düşünceler 99
3.3.1. Ticaret 100
3.3.1.1. Ticaret Nedir, Faydaları Nelerdir? 100
3.3.1.2. Tüccar ve Özellikleri 103
3.3.1.3. Ticaret Anlaşmaları 104
3.3.1.4. Osmanlı'da Ticaretin Mevkii ve Yapısı 105
3.3.2. Ziraat 111
3.3.2.1. Osmanlı'da Ziraat/Tarım 114
3.3.3. Sanayi 116
3.3.3.1. Osmanlı'da Sanayi 117
3.3.4. Maliye 118
3.3.4.1. Vergi 120
3.3.4.1.1. Vergi Nedir? 121
3.3.4.1.2. Verginin Tasnifi 122
3.3.4.1.3. Nisbi/Sabit Oranlı Vergi ve Artan Oranlı Vergi 123
3.3.4.1.4. Osmanlı'da Vergi 124
3.3.4.1.5. Aşar/Öşür Vergisi Hk 126
3.3.4.2. Bütçe 127
3.3.4.2.1. Adi/Genel Bütçe 129
3.3.4.2.2. Muvakkat Bütçe 133
3.3.4.3. Borçlanma 135
3.3.4.3.1. Osmanlı'da Borçlanma 141
4. FAALİYET İÇERİSİNDE: CAVİD BEY'İN UYGULAMALARI 145
4.1. Giriş 145
4.1.1. "Nutk-ı İftitahi Cevabı" 147
4.2. Muvazene-i Maliye Encümen'inde 149
4.3. Maliye Nezareti'nde "Rütbesiz Nazır" (27 Haziran 1909-18 Mayıs 1911) 151
4.3.1. Maliye Teftiş Heyeti 157
4.3.2. Muhasebe Kanunu 163

4.3.3. 1909-1911 Bütçeleri 165
4.3.3.1. Muvakkat Bütçeler 165
4.3.3.2. Genel Bütçeler 168
4.3.3.2.1. 1326 Bütçesi 169
4.3.3.2.2. 1327 Bütçesi 172
4.4. Nafia Nezareti'nde (18 Şubat-22 Temmuz 1912) 174
4.5. Savaşın Arifesinde (Aralık 1912-Nisan 1914) 181
5. SONUÇ 200
EKLER 204
6. KAYNAKÇA 218

TABLOLAR

Tablo 1: Cavid Bey'in Okul süreleri ve Mezuniyetleri…….20

KISALTMALAR

A.DVN.MKL	Mukâvelenâme ve Mukâvelât Defterleri
a.g.e:	Adı geçen eser
BEO:	Bab-ı Ali Evrek Odası
bkz.:	Bakınız
BOA:	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	Cilt
çev.	Çeviren
DİA	Diyanet İslam Ansiklopedisi
DH.MUİ	Dahiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Evr.
DH.SAİD.d	Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahvâl Komisyonu Defterleri
der.	Derleyen
hzl.	Hazırlayan
ed.	Editör
HR.İD	Hariciye Nezareti İdare
HR.UHM	Hariciye Nezareti Umur-ı Hukuk-ı Muhtalita Müdüriyeti
HR.SYS	Hariciye Nezareti Siyasi Kısmı Belgeleri
İ.DUİT.	Dosya Usulü İradeler
İ.ML.	İrade Maliye
İ.MLU.	İrade Meclis-i Umumi
İ.MMS.	İrade Meclis-i Mahsus
İTC	İttihad ve Terakki Cemiyeti
İ.TNF	İrade Ticaret ve Nafia

MAZC	Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
MF.MKT	Maarif Nezareti Mektubi Kalemi
MMZC	Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi
MV.	Meclis-i Vükela
No:	Numara
SBE	Sosyal Bilimler Enstitüsü
SBF	Siyasal Bilgiler Fakültesi
S:	Sayı
s.	Sayfa
ss.	Sayfa Aralığı
ŞD	Şuray-ı Devlet
UİİM	Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
TTK	Türk Tarih Kurumu
vb.	Ve benzeri
vd.	Ve diğerleri
Vol.	Volume
vs.	Ve saire
Y:	Yıl

1. GİRİŞ

II. Meşrutiyet Dönemi ve İttihad ve Terakki Cemiyeti (İTC)'nin önemli isimlerinden biri olan Cavid Bey üzerine yazılan bu tez, onun iktisadî açıdan düşünce dünyasını anlamaya ve özellikle I. Dünya Savaşı öncesinde gerçekleştirdiği uygulamalarına odaklanmaktadır. Bu açıdan bir biyografi değildir. Zira Cavid Bey sadece iktisat ve maliye alanında çalışan akademisyenler tarafından değil, istatistik, siyaset, hukuk, tarih vb. konularda araştırmalar yapan diğer birçok kişi tarafından, asgari düzeyde de olsa bilinen bir isimdir. Hatta bu ilgi sadece akademi içerisinde kalmaz, basından siyaset dünyasına kadar uzanır. Ona dair ilgi bu denli yüksek olduğundan biyografisini merkeze alan önemli çalışmalar yapılmıştır. Kimi zaman müracaat edilen bu çalışmalar takip edilerek, özellikle 1908 sonrası hayatı okunabilir.[1] Bu sebeple, bu tez kapsamında Cavid Bey'in tüm biyografisi incelenmeyecek, ileride değinilecek sorulara cevap bulmak için, doğum tarihinden II. Meşrutiyet'in ilanına kadar olan kısım ele alınacaktır.

Cavid Bey'in düşünce dünyasının oluşumuna birçok unsur etki etmiştir. Yaşadığı şehir, yetiştiği çevre, okuduğu okullar, girdiği cemiyetler, onun zihnini, düşüncelerini, dünyaya ve olaylara bakışını şekillendiren hususlardan bazıları, belki de en önemlileridir. Cavid Bey nasıl oldu da iktisadî ve mali sahada uzmanlaştı, neden bu alanı seçti, temel motivasyonu neydi ve ilgisini besleyen unsurlar, çalışma disiplinini oluşturan kurumlar nelerdi gibi soruların cevaplarını bulabilmek için, yazdığı yazılardan ve yaptığı konuşmalardan daha öncesine, çocukluk ve gençlik yıllarını kapsayan ilk evreye bakmak gerekir. Zira Cavid Bey, *İlm-i İktisad*'ı neşrettiğinde, 20'li yaşlarının başında genç bir Mekteb-i Mülkiye mezunuydu. Dönem için bile bu denli erken bir yaşta, üstelik kendine mehaz olarak seçtiği Leroy-Beaulieu bile kitabını

[1] İlerleyen sayfalarda daha detaylı incelenecek bu çalışmalardan biri, ayrıca öncü olanı Nazmi Eroğlu tarafından kaleme alınmıştır; Nazmi Eroğlu, *İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey*, İstanbul: Ötüken, 2008. Cavid Bey hakkında yapılmış birçok yüksek lisans tezi olsa da yakın döneme kadar doktora tezi bulunmuyordu. Onun biyografisine odaklanan tek doktora tezi üzerinden de Cavid Bey'in hayatı incelenebilir; Ayşe Köse Badur, "A Civil Unionist: The Biography of Mehmed Cavid, 1876-1926", (*Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Bogazici University Ataturk Institute, 2021). Bu iki esere ek olarak, 2010 yılında basılan diğer bir çalışma da Polat Tuncer'e aittir; Polat Tuncer, *İttihatçı Cavid Bey*, 1. Basım, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2010. Az önce de ifade edildiği gibi, ona dair müstakil olarak kaleme alınmış olmasa da, biyografisine temas eden yakın dönemli çalışmalar mevcuttur. Bir örnek Deniz Karaman'ın çalışmasının giriş kısmı gösterilebilir; Deniz Karaman, *Câvid Bey ve Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmûası*, Ankara: Liberte Yayınları, 2001.

yayınlayalı daha birkaç yıl olmuşken, nasıl oldu da bu denli hacimli bir eseri kaleme alabildi? Eğer kendisi II. Meşrutiyet'ten sonra, yazdığı bu ilk *İlm-i İktisad* unvanlı eserini yeniden neşrettiğinde, ya da idadi ve rüşdiye düzeyinde okutulması için kısaltıp yeniden bastığında ilk formu tamamen ya da hatırı sayılır miktarda değiştirmiş olsaydı, o zaman bu soru anlamını yitirebilirdi. Fakat 1908'den sonra hem *İlm-i İktisad*'ın ilk iki cildinin tekrar baskılarını yaptığında, öte yandan farklı düzeyde eğitim veren okullar için bu kitabın özetini çıkardığında, ana gövdeyi olduğu gibi muhafaza etmiştir. Hatta *Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*'nda (*UİİM*) yazdığı "Bütçe", "İstikrazat", "Ticaret" gibi metinlerin temelini de bu kitap oluşturmuştur. Bu sebeple, erken yaşlarda böyle bir kitap yazabilmesine nelerin etki ettiğini araştırmak ve bunu değerlendirmek gerekir.

Böyle bir eseri nasıl yazabildi sorusunun yanında, iktisada neden yoğunlaştığı sorusu da anlamlıdır. Daha 1899'dan itibaren onu iktisadi konular hakkında yazmaya iten motivasyon neydi? Bu alanı neden önemli görmüştü? Bu ve benzeri sorular da onu anlamaya yardımcı olacak mahiyettedir.

Bu bir biyografi tezi değildir ama öte yandan, Cumhuriyetin ilk yarısından bugüne kadar yapılan çalışmalarda, kimi zaman kaynak yetersizliğinden, kimi zaman yanlış bilgilerden kaynaklı hayatının ilk evresine dair biyografik eksiklik veya hatalar da giderilmeye çalışılmıştır. Hatta Cavid Bey hakkında yapılmış yakın dönemli çalışmalar bile, bahsettiğimiz bu sınırın dışına çıkamamıştır. Bu yönüyle çalışmanın biyografik açıdan önemli boşlukları doldurduğu düşünülebilir.

Bu ve benzeri noktalardan hareketle yapılacak ilk şey, doğumuna ve ilk döneminden itibaren II. Meşrutiyet'in ilanına kadar olan süreçte ailesine, içerisinde doğduğu cemaate, yetiştiği şehre, eğitim aldığı okullara ve buradaki usul ve hocalara, kısa da olsa yaptığı memuriyetlere ve eğitimci tarafına değinmek olacaktır. İncelenmeye çalışılan bütün başlıklar önemlidir ama özellikle ait olduğu Dönme cemaati ve bu cemaatin bir kolu olan Karakaşlar, Cavid Bey'in hangi yönü çalışılırsa çalışılsın, değinilmesi gereken kritik bir noktadır denilebilir. Bu yüzden onun ait olduğu bu yapı dikkatli bir şekilde incelenmiştir.

Diğer yandan bir şehrin, kitle iletişim imkânlarının sınırlı olduğu ve demografik olarak bugünle kıyaslanmayacak düzeyde bulunduğu bir zaman diliminde, orada yaşayan kişi veya gruplar üzerinde etkisi olduğu kabul edilen bir olaydır. Üstelik Cavid Bey'in doğup büyüdüğü şehir, o

dönemlerde bile oldukça önemli görülen Selanik'tir. Şehrin genel yapısını, imkânlarını, coğrafi şartlarını, nüfusunu, kültürel çeşitliliğini incelemek şartıyla, onun etkilendiği, üzerinde iz bırakan hususlara kısaca değinilmeye de çalışılmıştır.

Cavid Bey'in düşünce dünyasının izleri takip edilirken, eğitim gördüğü kurumlara da bakmak gerekir. Yine daha sonra görüleceği gibi, Selanik bu açıdan modern eğitim imkânlarının Osmanlı'da ilk uygulandığı şehirlerden biridir. Bir Dönme olan Şemsi Efendi'nin kurduğu mektep, yine Karakaş Dönmelerinin açtığı Feyz-i Sıbyan Rüşdiyesi Cavid Bey'in ilk ve orta öğrenimini aldığı okullardır. Her iki okul da modern usulleri benimsemiş, dönemine göre ön plana çıkmış iki eğitim kurumdur. Burada eğitim gören öğrencilerin, verilen derslerden, uygulanan yöntemlerden etkilenmesi de beklenebileceğinden, bu iki okul da tezin ilk bölümünde yer almıştır.

Selanik'te temel eğitimi aldıktan sonra Cavid Bey'in bir sonraki durağı İstanbul olmuştur. Burada iki önemli okulda okur. Birisi, sonradan Vefa Lisesi adını alacak olan Dersaadet İdadi-i Mülki Şahanesi, diğeri de Mekteb-i Mülkiye'dir. Mülkiye'deki hocalar ve özellikle Sakızlı Ohannes önemli görünmektedir. Burayı bitirdikten sonra ise memuriyete atanır ve bu süreçte bir yandan da dersler verir. Bu hususlar da tezin ilk bölümünde yer almıştır.

Hakkında verilen bir jurnal sebebiyle, İstanbul'dan ayrılıp Selanik'e dönüş yapan Cavid Bey, 1902-1908 arasında, bir yandan Feyziye Mektebi'nde müdürlük yaparken, diğer yandan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti gibi yapılarla da temas kurar. Öte yandan Mason Locası'nda da faaliyetlere katılır. II. Meşrutiyet ilan edildikten sonra, bu yapılarda kurduğu ilişkilerin ve gerçekleştirdiği faaliyetlerin, onun geleceğini de şekillendirdiği düşünülebilir.

Bu biyografik malumatlara rağmen tezin asıl yoğunlaştığı alan, Cavid Bey'i iktisadî düşüncesi ve sonrasında da 1914 öncesi uygulamalarıdır. İktisadi düşüncesi, aynı biyografisinde olduğu gibi, bugüne kadar birçok çalışmaya konu olmuştur. Literatür incelenirken değinileceği gibi, bu çalışmalarda çoğunlukla vurgulanan husus, onun liberal yönüdür. Bu anlatı lineer bir çizgi gibi, baştan başlayıp sona kadar gitmekte, Cavid Bey'in bu çizginin dışına hiç çıkmadığı kabul edilmektedir.[2] Bu kabul, ya da iddia, onun iktisadi düşüncesi inceleyen eserlerin neredeyse

[2] Nazmi Eroğlu, *İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey*, s.9.

tamamında mevcuttur. Ayrıca onun liberalliği, Cavid Bey'in kısa bir zaman diliminde kaleme aldığı yazı ve kitapları üzerinden, yani sınırlı bir kaynak grubundan hareket edilerek oluşturulmaktadır.

Çalışmada bu iddia reddedilmiyor, ya da onun liberal olmadığı söylenmiyor. Hatta fikirlerinde 1908'e kadar sapma bulunmadığı, teorik ve pratik olarak liberal iktisadî modelin bir mensubu olduğu tespiti yapılıyor.[3] Ama belirli bir dönemde yazdığı yazılardan hareketle, Cavid Bey'in düşüncesinde, fikirlerinde hiçbir değişiklik olmadığı, baştan sona aynı kaldığı iddiasına da temkinli yaklaşılmalıdır. Zira Cavid Bey, iktisatçı olduğu kadar, aynı zamanda bir siyaset adamıdır. Güncel siyasetin içerisinde, hatta en sert tartışmaların yaşandığı yerlerdedir. Meclis'te muhaliflerle mücadele ederken, öte yandan bakanlığı sırasında birçok yerli ve yabancı bürokratla da temas kurmuştur.

Kendi mücadele sahasının yanında, 1909-1919 yılları arasında Osmanlı Devleti son derece ağır bir atmosferin içindedir. Devletin var oluş mücadelesi verdiği bu zamanlarda ise Cavid Bey yurt dışında görüşmeler yapar, acil ihtiyaçları için kaynak bulmaya çalışır. Yine İTC hükümetlerinin liberal iktisadi fikirler yerine milliyetçi/korumacı siyaseti takip etmeye karar verdiği zaman diliminde karar noktalarında bulunur. Bu yüzden, Cavid Bey'in tüm bu süreç içerisinde fikirlerinde bir değişiklik olup olmadığı, eğer varsa bunları nasıl okumak gerektiği çalışmanın ana sorusu olarak sorulmaktadır. Yine cevabını aranan başka bir soru da, iktisadi düşüncesinde sert kırılmalar yaşamadan, ama öte yandan kimi noktalarda pragmatik davranıp davranmadığıdır. Bu sorunun cevabını bulmak için, özellikle 1908 sonrası döneme odaklanarak, konuşma ve röportajları da dâhil, ona ait olduğu tespit edilen bütün materyalden istifade edilmeye çalışılmıştır.

İktisadî düşüncesi incelenirken değinilmeye çalışılan bir başka husus, ya da cevabı aranan soru, onun hangi iktisat ekolüne yakın olduğudur? Klasik veya neo-klasik ekolün hangi teorilerini kabul etmekte, hangi isimlerine yakın durmaktadır? Örneğin nüfus konusunda Malthus'un teorisine nasıl bakmaktadır? Ya da uluslararası ticarette hangi yaklaşımı benimsemektedir?

Bu ve benzeri soruların cevaplamak üzere, temelde basılı kitapları üzerinden hareket edilmektedir. Zira bu eserlerde iktisat bilimi, doğal kanunlar, değer, ihtiyaç, işbölümü, rekabet

[3] Bkz; s.83.

gibi kavramlar Cavid Bey tarafından ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Onun düşüncesini anlamaya imkân veren bu ve benzeri kavramları açıklanırken, az önce değinilen soruların cevapları da bulunmaya çalışıldı.

İkinci bölümün ikinci kısımda ise liberal iktisat/serbestiyet hakkındaki görüşler ve korumacılık/himaye usulüne bakışı işlenmiştir. Burada serbestiyet veya korumacılıkla ilgili görüşler aktarılmakla yetinilmemiş, bu fikirlerin süreç boyunca geçirdiği merhaleler de gösterilmeye çalışılmıştır. Böylelikle düşüncede bir değişme olup olmadığı, takınılan tavrın ne olduğu da bu kısımda belirgin hale getirilmek istenmiştir.

Bölümün son kısmında ise, teorik kavram ve tartışmaların ötesinde, ticaret, ziraat, sermaye, vergi, bütçe gibi daha çok pratik zaviyeden değerlendirilen alan ve kavramalar tartışılmış, bunlara Cavid Bey'in nasıl baktığı, Osmanlı Devleti için hangi alan ve usulleri önerdiği ya da kabul ettiği anlatılmaya çalışılmıştır. Tabi burada da kritik bazı hususlar vardır. Örneğin "aşar vergisi" hakkındaki görüşleri, onun zihin dünyasını ve pragmatik yönünü anlama adına önemli olduğundan, buna da değinilmiştir. Vergiler konusundaki yaklaşımı yine benzer şekilde ele alınmıştır. Bunu yaparken, genelde Osmanlı örneği üzerinden hareket edilmeye çalışılmıştır.

Burada pragmatik tavırdan, davranıştan kastın ne olduğunu kısaca izah etmek gerekir. Zira Cavid Bey'in kararlarında ya da zikrettiği düşüncelerinde, bu şekilde davranıp davranmadığı da cevabı aranılan sorulardan biridir. Bu yüzden kavramı kısaca açıklamak elzemdir.

Öncelikle belirtilmelidir ki, kavramın salt felsefi anlamı değil, siyasal açıdan ne anlama geldiği önemlidir. Buna göre siyasal açıdan pragmatik felsefede hükümet veya devletin en temel görevi, kamunun faydasını yükseltmektir. Bir karar alınırken veya yasa çıkarılırken, bireysellikten uzak, kamu yararına hareket etmek, pratik davranmak, bunun sonuçları üzerine düşünmek asıldır. Eğer ortaya çıkacak sonuç herkesin faydasına olacaksa, bunu yapmak tercih edilir. Bu sebeple kimi zaman parça bütün için terk edilebilir bir noktadadır.[4]

Pragmatik tavır, davranış kısaca bu şekilde izah edildikten sonra, son bölümüne de kısaca temas edilebilir. Bu bölümde, 23 Temmuz 1908'de ilan edilen II. Meşrutiyet'ten I. Dünya Savaşı'na kadar olan dönemde, Cavid Bey'in önemli görülen reform ve uygulamalarına temas edilmektedir. Bu süreçte tespit edilen dört kritik dönem vardır. Birincisi, Muvazene-i Maliye

[4] Donald G. Tannebaum; David Schultz, *Siyasi Düşünce* Tarihi *Filozoflar ve Fikirleri*, Ankara: Adres Yayınları, 2005, s.312-313; Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma, 1999, s.710; Muhammet Barkım Canlıoğlu, "Siyasal Faydacılık: Tarihsel Gelişimi ve Çözümlemesi", (*Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Kırklareli Üniversitesi SBE, 2015), s.2–3.

Encümeni'ni kapsayan dönemdir. Meclis'in Aralık 1908'de açılmasından itibaren, onun Maliye Nazırı olduğu Haziran ayına kadar geçen sürede birçok başlık Meclis'e ve Encümen'e gelmiştir. Bu başlıkları bir önem sırasına koyduğumuzda 1909/1910 bütçesi ön plana çıkar. Bu bütçe, Cavid Bey'in de ifadesiyle, modern anlamda ilk bütçe olduğundan, hem Meclis-i Mebusan'ın hem de Encümen'in en önemli işi olarak kabul edilir. Zira hazırlığında yer alan Cavid Bey, Encümen namına esbab-ı mucibesini de Meclis'e sunan kişidir.

İkinci kritik dönem, doğal olarak onun ilk nazırlığıdır. Bu nazırlıkta da Cavid Bey için en önemli işlerin yapısal reformlar olduğu söyleyenebilir. Bu sebeple, sadece hazırlandıkları ve uygulandıkları dönem için değil, daha sonrası için de önemli olan iki kritik uygulamaya, Maliye Teftiş Heyeti ile Muhasebe-i Umumiye Kanunu'na değinilecektir. Öte yandan muhasebe kanununun da sadece bütçeyle ilgili sonuçları olmaz, dönemin Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa sebebiyle siyasi yansımaları da olur. Bu yüzden de önemli bir kanun olarak kabul edilebilir ve incelemeye değerdir.

Yine bu ilk nazırlık döneminde Cavid Bey'in sorumluluğunda olan 1326/1910-1911 ve 1327/1911-1912 mali yıllarına ait genel bütçeler de incelenen diğer hususlardır. Fakat öncesinde, düşünce dünyasını incelerken temas edilen, aslında Cavid Bey'in onaylamadığı, sakat bulduğu muvakkat bütçeler ele alınır. Zira onun döneminde iki yılda toplam 7 muvakkat bütçenin Meclis'ten geçtiği görülür. Bunların nasıl anlaşılması gerektiği, Cavid Bey'in bu konu hakkında ne dediği üzerinde durulması gereken hususlardır.

Adi/genel bütçelere gelince; bütçe Meclis-i Mebusan'ın en önemli faaliyetidir. En yoğun müzakereler bütçe müzakereleridir. Ayrıca II. Meşrutiyet'in ilanı sonrası hem nezaretler için, hem vekiller için, modern anlamdaki bütçe yeni bir vakıadır. O yüzden Cavid Bey'in ilk nazırlığı süresince mali yıldan önce yasalaşıp yürürlüğe giren bütçe olmamıştır.

Öte yandan, bütçe, Cavid Bey'in yapmaya çalıştığı ıslahatlar için de kritik bir noktadadır. Tüm gelirlerin bir yerde toplanıp, ardından ihtiyacı olan nezaretlere tahsis edilmesi, Rifat Bey gibi nazırlarla birlikte onun da üzerinde durduğu önemli bir meseledir. Hatta kanunu uygulama konusunda ısrarcı olduğu zamanlar olmuştur. Bu zamanlarda özellikle Harbiye Nezareti ile sorunlar yaşanmıştır. Nitekim hem Rifat Bey'in 1909'un Haziran ayında istifası, hem de Cavid Bey'in ilk nazırlığı bırakması, bu açıdan değerlendirilebilir. Bu yüzden, siyasi çekişmenin yaşandığı alan olarak görülebilecek adi/genel bütçeler üçüncü bölümde yer almaktadır.

Bu sayılanlara ek olarak, üçüncü bölümde, onun az bilinen faaliyet alanına, yani Nafia Nezareti'nde bulunduğu süreye de değinilmeye çalışılmıştır. Kendisinin nezarete geldikten hemen sonra verdiği bilgiler, ayrıca yine nazırlığının sonuna doğru yaptığı işleri değerlendirdiği bir röportaj üzerinden, arşiv belgelerini de kullanmak suretiyle, kısa bir süre kaldığı bu kurumda ne tür çabalar içerisinde olduğu gösterilmeye çalışılmıştır.

Son olarak, Cavid Bey'in kritik icraatlarından biri, 1914 yılında imzalanan Osmanlı-Fransız itilafı ele alınır. Birçok başlık üzerinden yapılan bu antlaşmanın en önemli kısmı borçlanmadır. Burada gösterilmeye çalışılan husus, 1913'ün Nisan ayından itibaren, dönemin ağır şartlarında ve yine 1913'ün sonlarında ortaya çıkan krizlerde, Cavid Bey'in süreci nasıl yönettiği, kimi zaman bir devlet adamı kimliğiyle nasıl davrandığı, sonunda da antlaşmaya nasıl imza attığıdır. Kendisin en önemli başarılarından sayılabilecek bu antlaşma, üçüncü bölümünün son başlığıdır.

Buraya kadar özetlenen çalışmanın kaynaklarına da değinmek gerekir. Belirtilmelidir ki, Cavid Bey söz konusu olduğunda, kaynak açısından çok geniş ve zengin bir içerik vardır. Çalışma Cavid Bey'in iktisadi düşüncesi ve uygulamalarını temel aldığından birinci ve en önemli kaynak grubunu onun yazıları, konuşmaları, telgrafları, mektupları; özetle tüm malzemesi oluşturmaktadır. 1899'dan itibaren neşredilen *İlm-i İktisad*'ın dört cildi, yine 1910'da bu kitabın ilk iki cildi için yaptığı ikinci baskılarla birlikte onun bir özeti mahiyetinde olan *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus* ve *Malumat-ı İktisadiye,* ayrıca istatistik üzerine yazdığı *İhsaiyat* kullanılan, Cavid Beye ait eserlerdir. Yapılan araştırmalar neticesinde tespit edilen, ikincil literatür tarafından kullanılmayan, *Sabah*'ta yazdığı yazılar, yine 1901'de *Servet-i Fünûn*'da neşrettiği makaleler, 1908 sonrası *Tanin, Sabah, Servet-i Fünûn Gazetesi, İkdam, Musavver Muhit, Mülkiye, Kadın, Şuray-ı Ümmet* gibi gazete ve mecmualarda neşrettiği, sayıları yaklaşık 80'i bulan yazılar da önemli kaynak grubundadır. Ayrıca 25 Aralık 1908'de çıkan ilk sayıdan itibaren 1911'in Mart ayına kadar yayınlanmaya devam eden *UİİM*'ında[5] Cavid Bey'in kaleminden çıkan, yaklaşık 900 sayfayı mütecaviz 30 yazı da incelenmiş ve kullanılmıştır.

1909-1924 arasında, kopukluklar olsa da, genelde düzenli olarak tuttuğu ve 2015 yılında Türk Tarih Kurumu tarafından *Meşrûtiyet Rûznamesi* başlığıyla dört cilt halinde yayınlanan günlükleri ile yine oğlu Osman Şiar için *Şiar'ın Defteri* başlığıyla tuttuğu notları ve hapishaneden eşine yazdığı mektupları da onun basılı olan eserleri arasında önemli yer tutarlar.

[5] Dergi hakkında geniş bilgi için bkz; Deniz Karaman, *Câvid Bey ve Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmûası*.

Bunlar arasında günlükler, hayatının ilk dönemine dair bir bilgi vermese de sonraki dönemler için aydınlatıcıdır. Zira Cavid Bey, özellikle devlet adına gerçekleştirdiği her görüşmeyi isim ve konu zikrederek ayrıntılı olarak not etmiştir, bu anlamda tuttuğu günlüklere yarı resmi bir mahiyet vermiştir.

Günlüklerin bir diğer önemli noktası, dönemin basınıyla karşılaştırmalı olarak okunduğunda ortaya çıkar. Örneğin 1913'ün sonbaharında Almanya'da yaptığı görüşmeler sert geçmiş, bürokratlar arasında anlaşma zemini olmadan görüşmeler kesilmiştir. Ama aynı günlerde basında çıkan haberler bu bilgilerden yoksundur ve görüşmelere dair olumlu bilgiler basında yer alır. Sadece basın üzerinden bir okuma yapıldığında eksik veya hatalı olabilecek noktalar, Cavid Bey'in tuttuğu notlar sayesinde aydınlanır. Bir nevi içeriden bilgi veren bu kaynak grubuna, üçüncü bölümde yoğun olarak başvurulmuştur.

Basılı yayınlarına ek olarak onun Meclis-i Mebusan çatısı altında yaptığı konuşmalar, açıklamalar, verdiği cevaplar da önemli bir kaynak grubudur. Tespit edilebildiği kadarıyla Cavid Bey 200'ün üzerinde oturumun kayıtlarında yer almaktadır. Buralarda kimi zaman son derece uzun nutuklar verdiği gibi, kimi zaman kısa açıklamalar yapmış veya soruları yanıtlamıştır. Örneğin 1327 Bütçe müzakereleri esnasında, yöneltilen eleştirilere verdiği cevaplar, önemi ve içeriği dolasıyla vekillerin isteğiyle bastırılıp taşraya gönderilmiştir.[6] Yani bu kaynak grubu da oldukça zengin bir içerik sunmaktadır.

Faaliyetleri incelenirken, kimi zaman da biyografik boşlukları doldurmak için Osmanlı Arşivi'ndeki (BOA) kataloglara da müracaat edilmiştir. Özellikle Hariciye ve Maliye katalogları, temel olarak kullanılan iki koleksiyondur. Bunun yanında Bab-ı Ali Evrak Odası, irade tasnifi ve diğer kısımlardan da yararlanılmıştır.

Cavid Bey'i inceleyen çalışmalarda sık karşılaşılmayan, röportaj ve mülakatlar da çalışmanın diğer kaynak grubunu oluşturmaktadır. 1909-1914 arasında etkin bir siyasetçi olarak neredeyse her attığı adım basın tarafından takip edilen Cavid Bey, bu yıllar içerisinde hem yerli[7] basına

[6] Cavid Bey, *Birinci Nutuk (İçtima Senesi 1, Devre 3, 56-57. İnikadlar)*, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1327. Bu esere hem Seyfettin Özege hem de Atatürk Kitaplığı'ndan ulaşmak mümkündür.

[7] Özellikle *Sabah* gazetesindeki taramalar için istifade edilen üç çalışma zikredilmeye değerdir, Nurcan Koyun, "Sabah gazetesi (7202-7902. Sayılar-İnceleme ve Seçilmiş Metinler)", (*Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Niğde Üniversitesi SBE, 2015); Hakan Fidan, "Sabah Gazetesi (7933-8663. Sayılar-İnceleme ve Seçilmiş Metinler)", (*Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi SBE, 2019); Gökay Arduç, "Sabah

hem de yabancı basına birçok açıklama yapmıştır. Bu açıklamalar da çalışmanın ilgili yerlerinde kullanılmıştır.

Buna benzer şekilde, Cavid Bey hakkında birçok haber *Tanin, Sabah, Yeni İkdam* gibi yerli basında yer alırken, borç müzakereleri esnasında Fransız ve Alman basını da ona dair gelişmeleri yakından takip etmiştir. *Le Temps, Le Matin, Echo de Paris, Stamboul* ve *Neue Freie Press* gibi gazetelerde kendisi hakkında değerlendirme ve yazılar bulmak mümkündür. Bu kaynak grubu, özellikle borç müzakereleri sırasında kriz alanlarıyla ilgili önemli ipuçları sunduğundan, ayrıca dışarıdan bir gözle Cavid Bey'i ve Osmanlı Devleti'ni değerlendirdiği için önemlidir. 1914 borçlanması anlatılırken, zikredilen bu kaynak grubundan da istifade edilmiştir.

Yukarıda sayılanlar haricinde, hatırat, anı gibi birinci elden tanıklıklara da temas edilmiştir. Ayrıca Cavid Bey hakkında ayrıntılı veya sınırlı malumat içeren ikincil literatürden de yeri geldiğinde yararlanılmıştır.

Konuya girmeden önce onun hakkında yapılmış çalışmalara da değinmek gerekir. II. Meşrutiyet Dönemi'nin iktisat ve maliye alanındaki politikalarda söz sahibi olması, ayrıca İTC'nin sivil kanadının önemli isimlerinden bulunması, uluslararası bağlantıları sebebiyle Osmanlı Devleti'nin ihtiyaç duyduğu kaynağı temin etme adına Fransa, Almanya ve İngiltere gibi ülkelerde istikraz müzakereleri yapması, özetle bahsedilen dönem söz konusu olduğunda birçok alanda bulunması sebebiyle Cavid Bey alan dışı çalışmalarda da yoğun şekilde yer almıştır.[8]

gazetesi (8664-9393 Sayılar-İnceleme ve Seçilmiş Metinler)", (*Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi SBE, 2019) Bu üç yüksek lisans tezinin danışmanı Genç Osman Geçer'dir.

[8] Müstakil olarak Cavid Bey'i incelemese de kendisi hakkında görüş ve değerlendirmelerin yapıldığı çalışmalara örnek olarak bkz; Tevfik Çavdar, *Türkiye'de Liberalizm (1860-1990)*, İstanbul: İmge Kitabevi, 1992; Ahmet Güner Sayar, *Osmanlı İktisadî Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, İstanbul: Ötüken, 1986; Deniz T. Kılınçoğlu, *Economics and Capitalism in the Ottoman Empire*, London: Routledge, 2015; Mustafa Erdoğan, "Liberalizm ve Türkiye'deki Serüveni", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 7: Liberalizm* (2005); Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Türkiye'de Liberal Düşüncenin Doğuşu ve Gelişimi", *Liberal Düşünce Dergisi*, 2 (1996); Zafer Toprak, *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950): Milli İktisat - Milli Burjuvazi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler: İttihat ve Terakki Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, Cilt.3, 1. Basım, İstanbul: İletisim Yayınları, 2015; Zafer Toprak, *İttihad-Terakki ve Cihan Harbi Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik 1914-1918*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2016; Mehmet Zeki Pakalın, *Maliye Teşkilâtı Tarihi (1442-1930)*, C.4, Ankara: Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu, 1977; Mücellitoğlu Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Şeref Kitabı)*, C.2, Ankara: Mars Matbaası, 1968-1969.

Öte yandan döneme dair yazılan eserlerde ona ve fikirlerine de değinilmiştir.[9] Fakat bu çalışmalarda o özne değil, incelenen meselenin yan unsurlarından biridir. Bu çalışmalar takip edilip Cavid Bey'in iktisadi düşüncesi ve uygulamaları hakkında kapsayıcı bir resim elde etmek güçtür.

Öte yandan önemi sebebiyle gerek biyografisi gerekse de iktisadi düşüncesi özelinde müstakil çalışmalar da yapılmıştır. Bu çalışmalardan biri, ilk olması açısından en önemlisi, Nazmi Eroğlu'nun *İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey* adlı eseridir. Eserin literatür açısından doldurduğu boşluk, daha çok Cavid Bey'in biyografisi özelindedir. Özellikle onun doğum tarihi konusunda, tespit edilebildiği kadarıyla, 1875 yılını ilk sorgulayan çalışma budur. Bunun yanında temelde günlüklerinden hareketle biyografisi özelinde, özellikle 1908 sonrası yoğun bir şekilde incelenmiş ve hayatının izleri takip edilmiştir.[10] Eserde, ayrıca Cavid Bey'in iktisadi ve mali düşüncelerine de değinilmiştir. Borçlanma, ticaret, sanayi gibi başlıklar onun bakış açısıyla incelenmiştir.

Biyografik açıdan taşıdığı öneme rağmen eser, özellikle Cavid Bey'in hayatının ilk dönemine dair bazı hataları barındırmaktadır. Genelde eğitim hayatı söz konusu olduğunda belirgin hale gelen bu hatalar yanında, Dönme cemaati de yeterince incelenmemiştir. Diğer yandan, iktisadi düşüncesi incelenirken klasik iktisadın hangi ekollerine yakın durduğu, yine bu ekollerin ortaya koyduğu teorilere bakışı tartışılmamıştır. İktisadi düşünce çalışması olmadığından son husus mazur görülebilir, ama bıraktığı boşluğun doldurulması, onun zihin dünyasını anlama adına faydalı olacaktır.

Cavid Bey'in biyografisini merkeze alan bir diğer ve önemli çalışma da, 2021 yılında Ayşe Köse Badur tarafından yayınlanan "A Civil Unionist: The Biography of Mehmed Cavid Bey, 1876–1926" adlı doktora tezidir.[11] Başlıktan da görüleceği gibi, Badur, onun sivil ittihatçı

[9] Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2020; Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012,; Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, İstanbul: İmge Kitabevi, 2015; Feroz Ahmad, *İttihad ve Terakki 1908-1914*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2016.

[10] Bu arada Eroğlu Cavid Bey'de borçlanma konusunu inceleyen bir tez de yazmıştır. Nazmi Eroğlu, "Mehmed Cavid Bey'e Göre Borçlanma ve 1908-1918 Arası Borçlanma Siyaseti", (*Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul Üniversitesi SBE, 1997). Fakat kendisi bu çalışmasının geliştirilmiş halinin, yayınladığı kitap olduğunu da aktarmıştır (*özel görüşme*).

[11] Ayşe Köse Badur, "A Civil Unionist: The Biography of Mehmed Cavid, 1876-1926", (*Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Bogazici University Ataturk Institute, 2021).

yönünü ön plana çıkarmıştır. Cavid Bey için, literatürde yerleşmiş "Maliye Nazırı" sıfatının sorgulanması gerektiği, aslında bu sıfatla birlikte onun çok yönlülüğünün gözden kaçırıldığı düşünüldüğünden,[12] "sivil ittihatçı" sıfatının onu anlama adına daha geniş bir kapsayıcılığı olduğu belirtilmelidir. Zira önemli iktisadi görüşleri ve iktisadi-mali uygulamaları olsa da, Cavid Bey'in ittihatçı kimliği, devlet adamlığı ve entelektüel yönü de güçlüdür.[13]

Badur, temelde Cavid Bey'in hayatından yola çıkarak Osmanlı idarecilerinin kararlarını nasıl aldıklarını, bu kararlar alınırken bireylerin rolünün ne olduğunu incelemiştir. Ana kaynak olarak *Meşrutiyet Rûznâmesi*'ni kullanan yazar, ikincil literatürden de istifa etmek suretiyle, kronolojik olarak onun yaşam öyküsünü aktarmıştır. Bir biyografi tezi olması itibariyle doğumdan ölümüne kadar onun tüm hayatını konu edindiği vurgulanabilir. Hem bu yönüyle hem de tezin yazıldığı dönemde Cavid Bey'e dair kaynakların çoğalması sebebiyle, kaleme alınan diğer biyografilere göre daha detaylı ve bütüncül bir çalışmadır denilebilir.

Çalışma iktisadi ve mali konulara da değinmiş olmasına karşın, bir iktisatçı gözüyle Cavid Bey'in düşünceleri incelenmemiş, fikirlerine yeri geldikçe değinilmekle yetinilmiştir. Biyografiye yoğunlaşan bir çalışmanın bu yönü şüphesiz bir eksiklik değildir ama öte yandan bu tez ile iktisadi düşüncesinin kapsamlı şekilde ele alınmasına duyulan ihtiyacın ortadan kalktığı da söylenemez.

Bu iki önemli eserin yanında, Deniz Karaman tarafından Cavid Bey'in *UİİM*'ndaki yazılarının günümüz harflerine aktarılmasıyla ortaya çıkan, tematik olarak da nitelendirebileceğimiz bir çalışma daha mevcuttur. Karamanın'ın hazırladığı *Cavid Bey ve Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimâiye*

[12] Bu yaklaşıma karşın, II. Meşrutiyet Dönemi basınında veya arşiv belgelerinde veya hatıratlarda Cavid Bey'in sıfatı "maliye nazırı" şeklindedir. Nazır değilken de kendisi hakkında "maliye nazır-ı esbakı" veya "esbak maliye nazırı" gibi unvanlar kullanılır. Yani aslında bugün kullanılan "maliye nazırı" tabiri, Cumhuriyet sonrasında veya yakın dönemde üretilmemiştir. 1908 sonrası bu unvanların kullanımına dair sayısız örnek gösterilebilir. Bu örneklerden iki tanesi için bkz; "Maliye Nazır-ı sabıkı Cavid Bey ile Ömer Naci Bey Anadolu'ya müteveccihan dün Luîd Kumpanyası'nın Galiçya Vapuru ile şehrimizden müfareket eylemişler", "Cavid ve Ömer Naci Beyler", *Sabah*, 22. Sene, 7831 (12 Receb 1329/26 Haziran 1327), s.2 "Paris'te Maliye Nazır-ı Esbakı Cavid Bey bir taraftan Mösyo Pichon diğer taraftan Fransa şirketleriyle akt etmiş olduğu mukavelename…", BOA, MV., 230-8, Lef 2, 14 Zilkade 1331.

[13]Örneğin 1911 yılında, II. Meşrutiyet'i anlatmak ama daha çok parti propagandası yapmak için Ömer Naci Bey ile birlikte Cavid Bey de Anadolu'ya gitmiş ve orada geniş kitlelere nutuk irat etmiştir. Kudret Emiroğlu, "Maliye Nazırı Cavit Bey'in Trabzon Gezisi (1911)", *Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı*, 4 (1990), s.53. Cavid Bey'in Samsun'da halka hitaben yaptığı konuşma için bkz; Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanîn*, I. Cilt, Mehmed Çetin Börekçi (hzl.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999, s.259–266.

Mecmûası'nı bizim için önemli kılan husus, "Giriş" yazısıdır. Yazar burada kısaca Cavid Bey'in hayatına değindikten sonra, *UİİM*'ndaki yazıları ekseninde iktisadi görüşlerine de temas eder. Faydalı kabul edilecek bir çalışma olsa da,[14] yukarıda bahsettiğimiz türden eksiklikler bu çalışmada da görülür. Ayrıca, bazı hususlarda ortaya koyduğu fikirleri doğru kabul etmek zordur. Örneğin Cavid Bey'den aşar vergisi hakkında yaptığı alıntı hatalı gözükmektedir.[15] Zira aşar vergisi, Cavid Bey'i anlama adına önemli bir kalemdir ve bu konu hassas bir şekilde incelenmelidir.

Müstakil olarak Cavid Bey'i konu edinen bir diğer çalışma da Polat Tunçer'in hazırladığı *İttihatçı Cavit Bey* başlıklı kitaptır. Bu çalışma da Eroğlu ve Badur'un eserleri gibi biyografi ağırlıklıdır. Çoğunlukla ikincil literatürden yararlanması ve yazarının da sosyal bilimler alanında bulunmaması sebebiyle, diğer iki çalışmaya göre daha geri plandadır denilebilir. Ayrıca iktisadî düşüncenin incelendiği kısmın temel kaynağı da doğrudan Cavid Bey'in yazıları değil, Tevfik Çavdar'ın *Türkiye'de Liberalizm* adlı çalışmasıdır.

Cavid Bey hakkında doktora düzeyinde yapılmış çalışma tek olsa da, 1996-2022 arasında yapılmış toplam 10 yüksek lisans tezi bulunmaktadır.[16] 1996-2004 arasında 6 tez yapılırken

[14] Bu arada yine Deniz Karaman'ın 1994 tarihinde bitirdiği doktora tezi de II. Meşrutiyet sonrası iktisat politikaları üzerinedir, Deniz Karaman, "İkinci Meşrutiyet Sonrası Dönemde İktisat Politikası Arayışları", (*Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Atatürk Üniversitesi SBE, 1994).

[15] Deniz Karaman*, Câvid Bey ve Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmûası*, s.42.

[16] Fatma Aslım, "Cavit Bey Hayatı ve Felaket Günleri", (*Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Selçuk Üniversitesi SBE, 1996); Nazmi Eroğlu, "Mehmed Cavid Bey'e Göre Borçlanma ve 1908-1918 Arası Borçlanma Siyaseti", (*Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul Üniversitesi SBE, 1997); Mustafa Balçık, "İttihat ve Terakki Dönemi İktisadî Hayat ve Maliye Nazırı M. Cavit Bey", (*Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1998); Muharrem Öztel, "Mehmet Cavit Bey'in İktisadi Fikirleri", (*Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Marmara Üniversitesi SBE, 2000); Polat Tuncer, "Türk Siyasi Hayatında İttihatçı Cavit Bey", (*Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Cumhuriyet Üniversitesi SBE, 2000); Sarp Balcı, "Two Versions of Enlightenment State in the Ottoman Era: Protections State Versus Liberal State in the Works of Akyiğitzade Musa and Mehmet Cavid", (*Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, ODTÜ , 2004); Sema Ayla Cengiz, "Maliye Nazırı Mehmet Cavid Bey Dönemi (1908-1926) İktisadî-Malî Görüş ve Uygulamaları", (*Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul Üniversitesi SBE, 2012); Mustafa Tarhan Yılmaz, "Mehmed Cavid Bey ve İzmir Suikastı", (*Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Anadolu Üniversitesi SBE, 2019); Abdullah Gökalp Çiftçioğlu, "Mehmed Cavid Bey'in İhsaiyât Kitabının Türk İstatistik Tarihindeki Yeri", (*Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ankara Üniversitesi SBE, 2021); Ömer Furkan Akbulut, "Maliye nazırı Cavit Bey'in faaliyetleri (1914-1926)", (*Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Necmettin Erbakan Üniversitesi SBE, 2022).

2004-2019 arasında 1 tez gözükür. 2019 sonrasında ise 3 tez hazırlanmıştır. Bu veriler ışığında ona olan ilginin son yıllarda yükseldiğini söylemek mümkündür.[17]

Tümü incelenen bu tezler içerisinde, Muharrem Öztel tarafından 2000 yılında tamamlan "Mehmet Cavit Bey'in İktisadi Fikirleri" başlıklı çalışması, *MMZC*'delerini yoğun olarak kullanmasıyla; yine Sema Ayla Cengiz'in "Maliye Nazırı Cavid Bey Dönemi (1908-1926) İktisadi-Mali Görüş ve Uygulamaları" başlığıyla 2012 yılında tamamlanan çalışması da, ikincil literatürden hareketle bir resim çizmeye çalışmasıyla ayrılır. Fakat bu iki tez de, deskriptif çalışmalar olarak değerlendirilebilir. Ayrıca az önce değinilen kaynak grubundan önemli bir kısmı iki çalışmada da kullanılmamıştır. Yazıldıkları dönem göz önünde bulundurulduğunda makul görülebilecek bu eksikliğine rağmen, her iki çalışmanın da dikkate değer olduğu belirtilmelidir.

Bu çalışma geniş bir çerçeveden hareket etmiş olmakla birlikte Cavid Bey'in düşünce ve faaliyetlerine dair tüm boşlukları tamamen doldurduğu iddiasında değildir. Fakat öte yandan Cavid Bey hakkında bu zamana kadar yapılan çalışmalara bir katkı olduğu da düşünülebilir. Yine de onun hakkında sorulması gereken birçok soru ve cevaplanması gereken pek çok nokta olduğunu da itiraf etmek gerekir.

[17] Cavid Bey'in 2015'te yayınlanan günlüklerinin bu ilgiyi yükseltmiş olduğu varsayılabilir.

2. DÜŞÜNCENİN OLUŞUMU

2.1. Hayatının İlk Evresi[18]

Cavid Bey'in düşünce dünyasının sınırları, II. Meşrutiyet ilan edildiğinde büyük oranda bellidir. Dünyaya bakışı, akademik olarak donanımı, iktisadî ve mali konular hakkındaki

[18] Hayatının ilk evresi 1908'e kadar incelendiğinden, kendisinin kısa bir biyografisini vermek faydalı olacaktır: Receb Naim Efendi ve Pakize Hanım'ın ilk erkek çocuğu olarak 1878 yılında doğan Cavid Bey, eğitim hayatının ilk yarısını Selanik'te, diğer yarısını da İstanbul'da tamamlar. Şemsi Efendi Mektebi ve ardından Feyz-i Sıbyan Rüşdiyesi'nden mezun olduktan sonra, İstanbul'a gider. Burada sırasıyla liseyi, ardından da Mekteb-i Mülkiye'yi bitirir. Mülkiye'den mezun olduğu sene, Ziraat Bankası'nda muhasebe kaleminde ilk memuriyetine atanır, iki yıl çalıştıktan sonra 1898'de Maarif Nezareti istatistik kalemine geçiş yapar. Aynı yıl içerisinde Ayasofya Merkez Rüşdiye'sinde riyaziye muallimi olur. Bir yandan memurluk yaparken diğer yandan eğitimci yönüyle de ön plana çıkan Cavid Bey, 1902'de Selanik'e dönüş yapar Feyziye Mektepleri'nin müdürlüğüne getirilir. II. Meşrutiyet'in ilan edildiği 1908 tarihine kadar bu görevde kalır.
Meşrutiyet sonrası İstanbul'a gelen Cavid Bey, bir yandan *İkdam, Sabah, Tasvir-i Efkar* gibi gazete ve mecmuada yazılar yayınlarken, diğer yandan cemiyetin etkin kişilerinden olarak devletin karar mercileriyle temas halindedir. 1908 yılının sonlarına doğru yapılan seçimlerin ardından Meclis-i Mebusan'a Selanik Mebusu olarak girer. Aralık ayında açılan Meclis'te, birinci nazırlığına kadar faaliyette bulunacağı Muvazene-i Maliye Encümeni'ne 4 Şubat 1909 tarihinde seçilir. 31 Mart Hadisesi'nin patlak vermesi üzerine, Hüseyin Cahid ile birlikte Selanik'e kaçar ve Hareket Ordusu'nun şehri kontrol altına almasıyla tekrar İstanbul'a dönüş yapar. II. Meşrutiyet'in hareketli geçen bu ilk yılının sonlarına doğru, 27 Haziran 1909'da Hüseyin Hilmi Paşa Kabinesi'ne ilk defa Maliye Nazırı olarak atanır. Yaklaşık iki yıl devam eden Nazırlığı 8 Mayıs 1911'de istifa etmesiyle son bulur.
Mayıs 1911'de nazırlıktan istifasının ardından İTC'nin önemli isimleri arasında yer alması ve güçlü hitabeti sebebiyle, Ömer Naci Bey ile halka Meşrutiyet'i anlatmak için aynı yılın yaz aylarında yurt gezisine çıkar. Döndükten kısa bir süre sonra, Şubat 1912'de bu defa Nafia Nazırı olur. Nafia'nın başındayken, yaklaşık iki ay (23 Mayıs-22 Temmuz 1912) Maliye Nezareti'ni de vekâleten uhdesinde bulundurur.
1912'in sonbaharına İTC için ağırlaşan siyasi atmosferden Cavid Bey de etkilenir ve Harp Divanı yargılamaları sonucu hapse mahkûm edilir. Yaklaşık 20 gün hapis yattıktan sonra 4 Aralık'ta yurt dışına kaçar. "İkinci 31 Martım" diye tanımladığı bu süreç Bab-ı Ali Baskını ile son bulacak ve Cavid Bey İstanbul'a 3 Şubat 1913'te dönecektir.
Balkan Savaşları sonrası Osmanlı Devleti'yle Fransa arasında çeşitli başlıklarda müzakereleri yürütme adına Mahmud Şevket Paşa'nın görevlendirmesiyle 1913'ün Nisan ayında bu ülkeye giden Cavid Bey, sürecin 1914'ün Nisan ayında tamamlanmasına kadar yaklaşık 11 ay yurt dışında müzakereleri yürütür. Sadece Fransa'yla değil, Almanya'yla da temaslarda bulunduğu bu süreci başarıyla tamamladıktan sonra, Said Halim Paşa'nın kabinesinde Maliye Nezerati'ne ikinci defa 11 Mart 1914'te getirilir. Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmesi üzerine, İTC'nin önde gelen isimlerinin ısrar ve tepkilerine rağmen görevinden istifa eder.
I. Dünya Savaşı yılları Cavid Bey için iki döneme ayrılabilir. Birinci dönem, nezarette olmadığı ama arka planda Almanya ile evrak-ı nakdiye, bayındırlık işleri, borç antlaşması gibi konularda müzakereler yürüttüğü dönem, ikinci dönem ise Maliye Nazırı olduğu 10 Şubat 1917'den savaşın nihayetine kadar olan zaman dilimi şeklinde belirtilebilir. Savaş bittikten sonra ise hemen yurt dışına çıkmaz, İstanbul'da kalarak İzzet Paşa Kabinesi'ne girer. Kısa süren bu son nazırlığının ardından, 1919'da İstanbul'u terk eder ve dönüş yapacağı Temmuz 1921 tarihine kadar Avrupa'nın çeşitli yerlerinde firari olarak yaşar. İstanbul'a dönmeden hemen önce ise Hüseyin Cahid'in yerine Duyun-ı Umumiye Dayinler Vekili olarak atanır.

fikirleri, Meşrutiyet hükümetlerinin aldığı mirasa dair kanaati gibi hususlar 1908'den sonra temelde önemli bir değişikliğe uğramamıştır. Önemli eserlerini bu tarihten önce yazmış olan Cavid Bey, ait olduğu çevre ve yetiştiği ortamın da etkisiyle, uluslararası bağlantılarını bu tarihe kadar inşa etmiş olmalıdır. Bununla birlikte, 1908-1926 arasında, düşünce dünyası özelinde her hangi bir gelişimin olmadığı iddia edilemez, zira bu insan tabiatına uygun düşmeyen bir söylem olur ama öte yandan hem konuşmalarına, hem de yazılarına bakarsak, eklemelerin temele değil de, binanın diğer taraflarına olduğu belirtilebilir.

O, 10 Temmuz İnkılâbı'nın ilan edildiği tarihte, henüz 30'lu yaşlarına yeni girmiş veya girmek üzere olan genç bir eğitimcidir. Devlete dair tecrübesi, kısa süreli memuriyetler sayılmazsa, hiç yoktur. Bâb-ı Âlî'nin kapısından içeri girip girmediğini bilmesek de, bir rütbesi olmayan, devleti yöneten kadrolarla bir bağı bulunmayan yetim bir Mülkiyelidir. Hayatının büyük kısmı Selanik'te, dar bir çevrede geçmiş, İstanbul'la bağı ise liseden sonra başlamış, fakat buradaki tecrübesi kısa soluklu olmuştur. Bir daha kalıcı olarak ancak 1908'den sonra İstanbul'a gelecektir. İstanbul'un zihnî gelişimi açısından önemli olduğu inkâr edilemez bir durumdur ama sürecin bu şehre gelişinden önce başladığı, buradan ayrıldığı 1902 tarihinden itibaren de devam ettiği belirtilebilir.

Cavid bey Dönme cemaatine mensup biridir. Doğduğu Selanik'te, bu mensubiyeti sebebiyle dar bir çevrede yetişmiştir. Mahallede veya çevrede yaşayan yabancı/Müslüman/gayri Müslüm çocuklarla bile oynamayı uygun görmeyen bir cemaatin mensubu olarak, maddi durumu pek iyi olmayan babasını erken yaşta kaybetmiş olsa da, eğitimini eksiksiz olarak alabilmiş, hatta son derece başarılı bir süreç geçirmiştir. Üstelik bunu kendinden küçük kardeşlerinin varlığına rağmen yapabilmiştir. Eğer sıkı aile bağları olmasa, Receb Naim Efendi'nin vefatıyla muhtemelen Cavid Bey'in gündemi eğitim değil, aileyi geçindirme kaygısı olacaktı ve belki de

Yurda dönüş yaptıktan sonra Cavid Bey, Lozan Müzakerelerine İsmet Paşa'nın daveti üzerine katılır ama görüşmeler tamamlanmadan heyetten ayrılır. 1924'te ise Ticaret ve Sanayi Odası adına İstanbul için rapor hazırlayan heyetin başkanı olur. Aynı yıl ilk ve tek oğlu Osman Şiar dünyaya gelir. Bu tarihten itibaren daha sakin, siyasetten uzak bir hayat sürer ama İzmir Suikastı sanıklarından olarak 1926'nın Haziran ayında tutuklanır. İzmir ve Ankara'da yürütülen yargılamalar sonucunda 26 Ağustos 1926'da idam edilir; Cavid Bey, *Meşrutiyet Rûznamesi*, Hasan Babacan ve Servet Avşar (hzl), C.1-4, Ankara: TTK Basımevi, 2014-2015; Nazmi Eroğlu, *İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey*.

bugün üzerine çalıştığımız bir isimden bahsedemeyecektik. Fakat böyle olmamış, üzerinde konuşulacak birçok miras bırakacak bir hayat yaşamıştır.

Tunaya'nın ifadesiyle, Türkiye'nin laboratuvarı olarak kabul edilen II. Meşrutiyet üzerine yapılan çalışmalarda Cavid Bey de sıklıkla yer alır. Siyasi kimliği ve Maliye Nazırı olması sebebiyle, hayatının ilk dönemi, bahsedilen bu çalışmalarda pek bulunmaz. Hatta bu kısım ona dair yapılan araştırmaların pek yoğunlaşmadığı, eksik bıraktığı bir noktadır. Bir devlet adamının, iktisatçının, kimi zaman bürokratın, sadece uygulamaları, düşünceleri, icraatları değil, bahsedilen türden işleri hayata geçirecek donanımı nasıl edindiği üzerinde düşünülmesi gereken bir husustur. İşte bu ilk bölümde, eldeki kaynakların izin verdiği ölçüde, Cavid Bey'in 1908 öncesi dönemine; ailesine, yaşadığı şehre, içinde yetiştiği cemaate, eğitim aldığı okullara ve bu okullardaki hocalara, evliliğine vs. odaklanılacaktır.

2.1.1. Doğumu ve Ailesi

II. Meşrutiyet'in sembol şehirlerinden biri olan Selanik, 20. yüzyıla girerken, Osmanlı Devleti'nin kaderinde rol oynayacak kişilere ev sahipliği yapmaya hazırlanıyordu. Bu kişilerden arasında, 1908'den sonra devletin kaderini belirleyecek kararların altında imzası olan Cavid Bey de bulunmaktaydı.

Arşivde yer alan sicil kaydına göre Cavid Bey, bu önemli liman kentinde 1878 yılının ortalarında, orta halli bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gözlerini açar.[19] Sicil kaydına göre

[19] Cavid Bey'in doğum tarihi çoğunlukla 1875 olarak kabul edilegelmiştir (1876 tarihini referans alan kaynak için bkz: Mehmet Zeki Pakalın, *Maliye Teşkilâtı Tarihi (1442-1930),* C.4, s.237) Öyle ki, kısa bir literatür taraması yapıldığında bu hususta bir şüphenin olmadığı görülür. Doğum tarihi olarak 1875'i referans alan kaynaklardan bazılar şunlardır: Selim İlkin, "Cavid Bey, Mehmed", *DİA*, C.7, İstanbul: TDV Yayınları, 1993, 175; Mücellitoğlu Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Şeref Kitabı)*, Ankara: Mars Matbaası, 1968-1969, s.678; Deniz Karaman, *Câvid Bey ve Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmûası*, s.1; Polat Tuncer, *İttihatçı Cavid Bey*, s.3; F. Hasan Arol, "Mehmet Cavit Bey", Murat Yılmaz (Ed.), *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Liberalizm* içinde (48–65), Cağaloğlu İstanbul: İletişim, 2005, 50; "Cavid Bey", *Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi*, C.3, İstanbul: Anadolu Yayıncılık, 1983-85. Fakat sicil kaydında verilen Hicri ve Rumi tarihin, 1875'e denk düşmediğini kolaylıkla söylemek mümkündür. İlgili belgede Cavid Bey için "bin iki yüz doksan beş (1295) sene-i hicriyesinde sene-i maliye 1294 Selanik kasabasında tevellüd" ettiği bilgisi mevcuttur; BOA, DH.SAİD.d., No.79. Bu hususa ilk defa dikkat çeken Nazmi Eroğlu, literatürün genelinde var olan hatanın Rumi tarihle Hicri tarihin karıştırılmasından kaynaklandığını düşünmektedir; Nazmi Eroğlu, *İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey*, s.14. Eroğlu'nun bu hususta ki çıkarımı ise şöyledir: Sicil kaydında verilen Rumi 1294 tarihi, hem 1877'ye hem de 1878'e işaret etmektedir. Bu yüzden miladi olarak kesin tarih vermek zordur. Diğer yandan oğlu Şiar'ın doğumu üzerine (25 Ekim 1914) tuttuğu notta kendi yaşını 47 olarak göstermektedir; Cavid Bey, *Şiar'ın Defteri*,

babası tüccardan Receb Naim Efendi'dir.[20] Kaynaklar ailesi hakkında pek bilgi vermese de, annesinin Receb Efendi'nin tezye kızı Pakize Hanım olduğu,[21] ayrıca ailenin iki kız üç erkek çocuğa sahip bulunduğu bilinmektedir. Cavid Bey'in dışında erkek çocukların isimleri Mustafa Şefkati ile İsmail Kazım'dır, fakat iki kız kardeşe dair bir bilgi yoktur.[22]

Aileye dair spesifik kayıtlar yok denecek kadar az olsa da, Receb Bey'in Dönme olduğu bilinmektedir. Bu mensubiyet aileye dair bazı hususları tespit etmemize imkân sağlar. Örneğin onun neden tüccarlık yaptığına dair sorulacak bir soruya Selanik'in sosyal ve iktisadi yapısı

Şiar Yalçın (hzl.), 1. Basım, İstanbul: İletişim Yayınları, 1995, s.14. Ayrıca Eroğlu aynı sicil kaydında Cavid Bey'in 1896'da, yani 19 yaşındayken memuriyete başladığı bilgisine dikkat çeker; BOA, DH.SAİD.d., No.79. Bu noktalardan hareket eden Eroğlu'na göre Cavid Bey "en mantıklı tahminle 1877 yılında" doğmuş olmalıdır; Nazmi Eroğlu, *İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey*, s.13.

Eroğlu'nun dikkat çektiği bu önemli tespitleri bir adım ileriye taşımak için sicil kaydındaki Rumi tarih yerine Hicri tarihi dikkate almak yerinde olacaktır. Zira Eroğlu'nun da işaret ettiği gibi Rumi 1294 tarihi hem 1877'ye hem de 1878'e denk düşer. Fakat Hicri 1295 tarihini esas alırsak, bu sefer karşımızda sadece 1878 tarihini görürüz. Yani 1295 Hicri yılın ilk ayı olan Muharrem'in birinci gününden, son ay olan Zilhicce'nin otuzuncu gününe kadar miladi tarih 1878'i gösterir; *Annuarie Commercial & Administratif du Vilayet de Salonique*, 1908, s.144–150, (aktaran Baer).

Hicri-Miladi takvimi karşılaştırdığımız gibi, Hicri-Rumi ve Rumi-Hicri takvim karşılaştırması yapmak, Cavid Bey'in doğduğu tarih aralığına bizi biraz daha yaklaştıracaktır. Önce Hicri-Rumi'ye bakalım: Hicri 1295 tarihi, hem Rumi 1293'e hem de 1294'e tekâbül etmektedir. Buna göre Hicri takvime göre Rumi 1294'ün başladığı tarih 9 Rebi'ü'l-evvel 1295'tir. Yani doğumun tarihi olarak en erken 9 Rebi'ü'l-evvel 1295/1 Mart 1294'ün dikkate alınması icap eder.

Rumi-Hicri karşılaştırmasına gelince: Burada da 1294 Rumi takvim yılı Hicri takvimde hem 1295'e hem de 1296'ya işaret edebilir. Biz 1295 Hicri yılını referans aldığımızdan Rumi 1294'ün Hicri 1295'e en son denk düştüğü tarihi 13 Kanun-ı Evvel olarak tespit ediyoruz. Bu da doğumun bu tarihten yani Rumi 13 Kanun-ı Evvel 1294/Hicri 30 Zilhicce 1295 tarihinden sonra olmayacağını gösterir.

Toparlayacak olursak, yukarıda yaptığımız hesaplara göre Cavid Bey'in doğumu için en muhtemel tarih aralığının Hicri 9 Rebîülevvel-30 Zilhicce 1295/Rumi 1 Mart-13 Kânunuevvel 1294/13 Mart-25 Aralık 1878 olduğunu söyleyebiliriz.

[20] BOA, DH.SAİD.d., No.79. Recep Bey ticaretine dair pek bir malumatımız yoktur. Fakat, Karakaş Dönmelerinde tekstil ticareti ön plandadır; Marc David Baer, *Selanikli dönmeler*, 1. baskı / Haziran 2011. Basım, İstanbul: Doğan Kitap, 2011, s.97 Örneğin Selanik Ticaret Odası'nın 1908 yılındaki kaydı Karakaşların çorap, eşarp gibi kadın tekstil ürünleri ticaretini yaptığını kaydeder

[21] Nazmi Eroğlu ve Polat Tuncer, Cavid Bey'in annesinin Fatma Hanım olduğunu söylemektedirler; Nazmi Eroğlu, *İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey*, s.14; Polat Tuncer, *İttihatçı Cavid Bey*, s.4; Fakat oğlu Şiar babaannesinin ismini Pakize olarak belirtir; Cemal A. Kalyoncu, "Babamın Mezarını Celal Bayar Buldu", *Aksiyon Dergisi*, S.482 (1 Mart 2004), s.22. Eroğlu iki bilgiyi değerlendirip Recep Efendi'nin iki evlilik yaptığını ve ilk evliliğini Pakize Hanım'la gerçekleştirdiğini söyler. Recep Efendi'nin kaç evlilik yapmış olduğunu bilinmemekle birlikte, Şiar Yalçın'ın ifadesine göre babaannesinin Pakize Hanım olduğunu kabul etmek makul gözükmektedir.

[22] Kalyoncu, "Babamın Mezarını Celal Bayar Buldu", s.22–23. Şiar Yalçın amcaları Şefkati'nin eski Türkçe ile meşgul olduğunu, Kazım Gerçel'in ise Gerçel Çorapları'nı ürettiğini belirtir. Fakat amca ve hala çocuklarıyla temasının olmadığını da ekler; Kalyoncu, "Babamın Mezarını Celal Bayar Buldu", s.22.

ortaya koyulup cevap verilebilirse de, burada daha kritik olduğunu düşündüğümüz hususun ait olduğu grup olması muhtemeldir. Zira az sonra da göreceğimiz gibi, Dönmelerde, özellikle de ailenin mensup olduğu Karakaşlarda ve buna benzer olarak Kapancılarda tüccarlık önemli bir meslektir. Öte yandan bu aidiyetin sadece Receb Bey'in tüccarlığını açıklamakla kalmayıp, Cavid Bey'in eğitim hayatını, ilişkilerini, evliliğini, iktisadi-mali meselelere duyduğu ilgiyi, hatta Masonluğunu da bir ölçüde aydınlatabileceğini ve onun entelektüel birikimine katkı yapmış olabileceğini düşünmekteyiz. Bu sebeple, yine onun gelişiminde önemli bir boşluğu dolduran Selanik'i incelemeden önce, çoğunluk bu şehirde mukim olan Dönmelere odaklanıp, onların özelliklerini, yapılarını anlattıktan sonra Cavid Bey'in bu grup içerisinde nerede durduğunu göstermeye ve yapının nasıl onun gelişimi üzerinde etki etmiş olabileceğini anlatmaya çalışacağız.

2.1.2. Dönme Cemaati ve Cavid Bey

Kelime olarak "din değiştiren, başka bir dinden İslâm'a dönen, muhtedi" anlamlarına gelen "Dönme" tabiri, Yahudilikten İslam'a geçen kişiler için kullanılmıştır.[23] Kavram olarak ise, 17. yüzyılda İzmir'de Mesihliğini ilan edip[24] dahaa sonra IV. Mehmed'in huzurunda Müslüman olan Yahudi asıllı Sabetay Sevi'nin soyundan gelenler kastedilmektedir.[25] Dönmelerin kahir ekseriyetini, İspanya'nın Müslümanların elinden çıkışının ardından buradan Selanik'e göç eden İspanyol Yahudileri oluşturmaktadır. Fakat az önce de ifade edildiği gibi bu kişiler dinlerinde kalmamış ve Sabetay Sevi'nin izinden gidip Müslümanlığı seçmiştir. Bu yapıları, yani onların devlet ve toplum tarafından resmî olarak Müslüman kabul edilmeleri 20. Yüzyıla kadar sürmüştür.[26]

---

[23] Abdurrahman Küçük, "Dönme", *DİA*, C.9, İstanbul: TDV Yayınları, 1994, s.518.

[24] Cengiz Şişman, "Sabatay Sevi", *DİA*, C.35, İstanbul: TDV Yayınları, 2008, s.334.

[25] Orhan Koloğlu, *İslam Âleminde Masonluk*, İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları, 2012, s.120.

[26] Ernest E. Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 ihtilalinin doğuşu*, Nuran Ülken (çev.), İstanbul: Sander Yayınları, 1972, s.115–116. Dönmeler, günlük yaşantıda veya uygulamada İslâmi öğretiye bağlı hareket eden bir grup profili çizerler. Nitekim Leskovikli, Dönmelerin dini hükümlere bağlı olduğunu, bu açıdan diğer Müslümanlardan hiçbir farklılıkları olmadığını söyler; Leskovikli Mehmet Rauf, *İttihat ve Terakki Ne İdi*, Bülent Demirtaş (hzl.), İstanbul: Arba Yayınları, 1991, s.85 Hatta onlar aynı Müslümanlar gibi camiye gider, Ramazan ayında oruç tutar, dil olarak ise Türkçeyi konuşurdu; François Georgeon, "Müslüman ve Dönme Selanik", Gilles Veinstein (Ed.), *Selanik 1850-1918* içinde (113–127), İstanbul: İletisim Yayınları, 2001, s.125.

İzmir, Edirne gibi şehirlerde varlıkları söz konusu olsa da, asıl yerleştikleri; sosyal, kültürel, ekonomik olarak geliştikleri şehir Selanik'tir. Hem Sevi'nin sürüldüğü coğrafya olması, hem de az önce ifade edildiği gibi İspanya'dan sürülen Yahudilerin buraya yerleşmesi durumu açıklamaktadır. Şehrin özellikle 19. yüzyıldaki görece özgürlükçü karakterinden, sosyo-ekonomik imkânlardan, modernleşme tecrübelerinden fazlasıyla istifade etmişlerdir.[27]

Dönme cemaati Sabetay Sevi'den itibaren homojen bir yapı olarak kalmamış, Yakubiler, Karakaşlar ve Kapancılar olarak üç kola ayrılmıştır.[28] Aslında Sevi'nin ölümünden sonra liderlik (tabii olarak Mesihlik) kayınbiraderi Yakup Çelebi'ye geçer. Fakat kısa bir süre sonra çeşitli meseleler üzerine ayrılıklar baş gösterir. İleride değineceğimiz, Cavid Bey'in ailesinin ve kendisinin de mensup olduğu Karakaş cemaatinin lideri, 18. Yüzyılın başında Mesihliğini ilan edip Osman Baba ismini alan biri olmuştur. Kapancıların ayrı bir grup olarak belirmesi ise daha sonra gerçekleşir.[29]

Her üç grupta ön plana çıkan bazı hususlar vardır. Bu hususlardan en önemlisi gizliliğe verilen önemdir. Gizlilik veya kimliklerini korumak Dönmeler için önemli bir unsurdur ve bu unsur topluluğun mensupları arasında kuvvetli bağlar oluşmasını sağlamıştır. Bu sayededir ki, ne Yahudi ne de Müslüman olarak tanımlanabilecek bir grup, Osmanlı yetkililerinin dikkatini çekmeden 20. yüzyılın başına kadar yaşayabilmiş, inanç ve samimiyetleri sorgulanmamıştır. Burada dönmelerin neden gizliliği tercih ettiği sorusu sorulabilir. İlk akla gelen cevap varlıklarını sürdürmek veya devletin baskısından kaçmak olacaktır. Fakat Sabetay Sevi'nin Dönme olarak yaşamanı sürdürdüğü ve herhangi bir baskıya maruz kalmadığı düşünüldüğünde bu cevabın ötesine geçmek gerektiği açıktır. Denilebilir ki, onların kendi kültür, inanış ve ritüellerini gizlemenin sebeplerinden biri farklı kalmak ve diğerlerinden kendilerini ayırmaktır. Diğer yandan bu, onların kutsallıklarını da korumaya yardımcı olmuştur.[30]

Dönmeler kendilerini toplumun diğer kesimleri ve resmi makamlar tarafından bilinir hale getirebilecek kurumlara, uygulamalara da mesafeli yaklaşmışlardır. Burada en önemli kurum

---

[27] M. Şükrü Hanioğlu, *The Young Turks in Opposition*, New York, Oxford: Oxford University Press, 1995, s.168; Yıldız Sertel, *Annem Sabiha Sertel Kimdi, Neler Yazdı?*, İstanbul: Can Yayınları, 2018, s.37; Leskovikli Mehmet Rauf, *İttihat ve Terakki Ne İdi*, s.88; Marc David Baer, *Selanikli dönmeler*, s.94.

[28] Şişman, "Sabatay Sevi", s.335.

[29] Marc David Baer, *Selanikli dönmeler*, s.27–30.

[30] Marc David Baer, *Selanikli dönmeler*, s.29–30.

evlilik müessesesidir. 1912 gibi geç bir tarihe kadar Dönme cemaatinin tüm evlilikleri içevlilik şeklinde gerçekleşir.[31] Bu sayede kendi dini ritüellerini rahatça gerçekleştirebilme, gizli yapılarını koruyabilme imkânı elde etmelerinin yanı sıra, soyağaçları oluşturma, iktisadi/ekonomik bütünlüklerini muhafaza etme gibi hususular da garanti altına alınır.[32]

Az önce de ifade edildiği gibi Sabetay Sevi'den kısa bir süre sonra cemaat içinde bölünme baş gösterir. Yeni durumda üç grup ortaya çıkar. Bu gruplardan Yakubiler, Sabetay Sevi'nin kayınbiraderi Yakub'a bağlı olanlara;[33] Karakaşlar, Yakup Çelebi'nin kimi karalarına muhalif olup ayrılan, Sevi'nin ölümünden yaklaşık 9 ay sonra doğan Osman isimli bir bebeği mesih kabul edip ona inanan Mustafa Çelebi grubuna;[34] Kapancılar ise, Osman Baba'nın 1720'deki ölümünden sonra, onun mesih olmadığını iddia eden ve Karakaşlar ile düştükleri ihtilaf neticesinde onlardan ayrılan gruba verilen isimdir.[35] Bu grupların her birinin dini ritüel, meslek sahası, eğitim yaklaşımları gibi kendine ait hususiyeti mevcuttur. Örneğin Kapancılar ticari sahada, Yakubîler ise daha çok memuriyet ve devlet kadrolarında kendini göstermiştir. Karakaşlar da Kapancılara benzer şekilde ticaretle uğraşan bir gruptur ama onları diğerlerinden ayıran, tekstil ticaretiyle daha yoğun uğraşmış olmalarıdır.[36]

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, Cavid Bey Karakaş Dönmelerine mensuptur. Hatta Yahudi tarihi ve Dönmelik üzerine oldukça önemli çalışmalar yapan Gershom Scholem'e göre soyu, Karakaşların lideri Osman Baba'nın soyundan gelen önemli bir aileye kadar uzanır.[37] Yine Osmanlı son döneminde yazılmış ama müellifi belli olmayan bir risalede onun Karakaşlara mensup olduğu, bu grubun ticaretle meşgul olmasına rağmen, her nasılsa Cavid Bey'in nazırlığa

---

[31] Leskovikli Mehmet Rauf*, İttihat ve Terakki Ne İdi*, s.86 Tam bu noktada hem baba Receb Naim Efendi'nin hem de Cavid Bey'in ilk evliliğinin aile içinden olduğunu hatırlamak önemlidir; Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, Cilt 1, Hasan Babacan; Servet Avşar (hzl.), Ankara: TTK, 2014, s.19; Cavid Bey*, Şiar'ın Defteri*, s.137.

[32] Marc David Baer*, Selanikli dönmeler*, s.49 Aslında grubun 18 maddelik emirlerinde, onların Türklerle, yani Müslümanlarla evlilik yapmaları kesinlikle yasaklanmıştır. Yani evlilik kurumu salt sosyo-ekonomik bir mahiyet arzetmez, aynı zamanda dinî bir yön de taşır; Gershom Scholem, *The Messianic Idea in Judaism and Other Essays on Jewish Spirituality*, New York: Schocken Books, 1995, s.149.

[33] Bu gruba 19. Yüzyılın sonunda Selanik'te belediye başkanlığı yapmış olan Yakubi Hamdi Bey sebebiyle Hamdi Beyler de denilmektedir; Abdurrahman Küçük, *Dönmeler ve Dönmelik Tarihi*, İstanbul: Ötüken, s.200.

[34] Onyollular, Osman Baba grubu şeklinde de adlandırılmışlardır; Marc David Baer*, Selanikli dönmeler*, s.30; Abdurrahman Küçük*, Dönmeler ve Dönmelik Tarihi*, s.205.

[35] Ertuğrul Düzdağ, *Yakın Tarihimizde Dönmeler ve Dönmelik*, İstanbul: Zvi-Geyik Yayınları, 2002, s.38.

[36] Marc David Baer*, Selanikli dönmeler*, s.97.

[37] Gershom Scholem*, The Messianic Idea in Judaism and Other Essays on Jewish Spirituality*, s.159.

kadar yükseldiği söylenmektedir.[38] Eğitim hayatında da yine Karakaş dönmelerinin etkisi vardır. Cavid Bey bu cemaatin açtığı önemli bir okul olan Feyz-i Sıbyan Rüştiyesi'nde okumuş, ardından yine aynı okulun devamı olan Feyziye Mektepleri'nde 1902-1908 arası müdürlük yapmıştır. Onun bu görev için tesadüfen seçildiğini söylemek güçtür. Eğitimci kişiliğinin yanında Karakaşlara mensubiyeti, müdürlüğün ona tevdi edilmesinde rol oynamış olmalıdır. Bu sebeple Karakaş cemaatinin hususiyetlerine daha yakından bakmak kendisini anlama adına önemlidir.

Kapancıların ağırlık olarak tüccar olmalarına, Yakubilerin ise, özellikle Selanik'te, önemli memuriyetler/pozisyonlar işgal etmelerine karşın,[39] Scholem'in tabiriyle, Karakaşlar alt sosyal yapıyı oluşturmaktdır. Bu sebeple cemaatin arasında küçük zanaatkârlar, çorapçılar vs bulunur. Tabi bu yapı mutlak olarak kabul edilemez, zira zamanla grupların sosyo-ekonomik yapısında değişimlerin olduğu görülür. Nitekim Karakaşlara mensup olan kişiler, bir süre sonra tüccarlığı, özellikle de tekstil tüccarlığını kendileri için meslek olarak seçmeye başlarlar.[40] Zira Selanik gibi hem bir liman kenti hem de geçiş güzergâhında bulunan şehirde tüccarlık daha mümkün bir meslektir. Tekstil tüccarlığını seçmeleri sayesinde ise Avrupalı tüccarlarla temas kurup, bağlantılar geliştirmişlerdir.[41]

Diğer Dönme cemaatleriyle birlikte, Karakaşlarda da eğitim hem önemli unsur, hem de belirleyici bir alandır. Zaten hem konumu hem de ticaret sebebiyle Selanik Batı ile yakın temas içerisindeyken, şehrin özellikle 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nde başlayan modernleşme sürecine hızlı intibak etmesi sayesinde, eğitimdeki gelişmelerin ortaya çıkması sürpriz olarak değerlendirilemez. Fakat bu hususta da başat rol yine Dönmelerin olacaktır. Özellikle Şemsi Efendi'nden başlamak üzere, her Dönme cemaati kendine ait okullar kurmuş, devletin diğer bölgelerine nispetle modern eğitim usulleri bu okullarda uygulanmıştır. Eğitim usulünün ana hatlarını ve okullarda nelere dikkat edildiğini gösterir önemli bir örnek, Feyziye

[38] *Dönmeler*, İstanbul: Şems Matbaası, s.10.

[39] Nitekim Yakubi Dönmesi olan Hamdi Bey, şehrin belediye başkanlığını yapmış ve önemli izler bırakmıştır; Marc David Baer, *Selanikli dönmeler*, s.70.

[40] Gershom Scholem, *The Messianic Idea in Judaism and Other Essays on Jewish Spirituality*, s.154–155; Ayrıca bkz: Ertuğrul Düzdağ, *Yakın Tarihimizde Dönmeler ve Dönmelik*, s.141–142.

[41] Yıldız Sertel, *Annem Sabiha Sertel Kimdi, Neler Yazdı?*, s.37.

Mektepleri kurucusu Mustafa Tevfik Efendi'nin konuşmasında görülebilir.[42] Tevfik Efendi, okulun gelişimine katkı sağlayanlara teşekkür ederek başladığı konuşmasında, ilk vurguyu Fransızcaya yapar ve okula yeni başlayan öğrencilerin, uygulanan yöntem sayesinde ikinci sene bu dili konuşmaya başlayacağını belirtir. Diğer dikkat çekici husus, okul idaresinin Avrupa'daki gelişmeleri yakın takipte olmasıdır. Paris'te toplanan öğretmenler kongresine atıfla, burada alınan kararların Feyziye'de de uygulandığı, özel olarak sınıf öğretmenleri atandığı söylenir. [43]

Okul idaresinin eğitimde önem verdiği hususlar, cemaatin beklentilerini göstermesi açısından önemlidir. Sadece Karakaşlarda değil, diğer Dönme cemaatlerinde de eğitim, özellikle de "ahlâk" ve "ahlâki eğitim" kritiktir. Tevfik Efendi de bu hususa dikkat çekmektedir. Diğer yandan hem Kapancı hem de Karakaş dönmelerinde ticaret, özellikle de uluslararası ticaretin önemli olduğunu belirtmiştik. Bu sebeple okulda Fransızcanın yanı sıra, ticaret dili olarak görülen Almanca da müfredata eklenmiştir. Zira uluslararası ticaret yapmak, ilişki ağları geliştirmek ve bağlantılar inşa etmek oldukça önemli görülmüştür.[44]

Hem diğer dönme aileleri hem de hususi olarak Karakaşlar ahlakî ve bedenî hasletleri ön planda tutan, Avrupa ile bağlantılı, modern bilime, eğitime önem veren, yabancı dilleri öğrenmenin hem bilimde hem de ticarette faydasını göz önünde bulunduran, bir yandan kendi gizlilik ve cemaat yapılarını korurken diğer yandan sosyal ağlar sayesinde uluslararası bağlantılar geliştiren bir yapı arzetmekte, bu özellikleriyle önemli bir potansiyel taşımışlardır. Tüm bu hususiyetlerin, yapının bir üyesi olan Cavid Bey'i de etkilemiş olduğu, hatta diğer bir çok unsurdan daha fazla onun düşünce dünyasına, geliştirdiği sosyal bağlantılara, dünya görüşüne, eğitimine katkı sağladığını söylemek mümkündür.

Daha önce de ifade edildiği gibi, dönmeler İmparatorluğun diğer coğrafyalarından ziyade ağırlıklı olarak Selanik'te meskûndur. Şehrin hususiyetleri cemaatin gelişimine katkı sağladığı gibi, aynı zamanda şehir Cavid Bey'in düşünce dünyasına da etki etmiş olmalıdır. Bu sebeple

[42] Konuşmanın ayrıntısı için bkz: Mert Sandalcı, *Feyz-i Sıbyân'dan Işık'a Feyziye Mektepleri*, İstanbul: Feyziye Mektepleri Vakfı, 2005, s.75–87.
[43] Mert Sandalcı, *Feyz-i Sıbyân'dan Işık'a Feyziye Mektepleri*, s.77–78.
[44] Mert Sandalcı, *Feyz-i Sıbyân'dan Işık'a Feyziye Mektepleri*, s.78.

Selanik'in yüzyıl sonunda, yani Cavid Bey'in doğduğu yıllardaki yapısına bakmanın kendisini anlamamız açısından yol gösterici olacağı kanaatindeyiz.

2.1.3. Hayatının İlk Evresini Geçtiği Şehir: Selanik

Bir şehir sahip olduğu avantaj veya dezavantajlarla, o şehirde yaşayan insanlar üzerinde olumlu veya olumsuz izler bırakabilir. Bugün bile geçerli olan bu durum, kitle iletişim imkânlarının bulunmadığı, ulaşımın yavaş seyrettiği, insan, eşya, hayvan mobilizasyonunun ağır ilerlediği, eğitim imkânlarını sınırlı olduğu bir dönemde daha da kritiktir. Örneğin başkentte yaşayan bir Osmanlı vatandaşının, imparatorluğun taşra kabul edilebilecek bir şehrinde yaşaması arasında doğal olarak farklar oluşacaktır. Bir kere başkent gibi merkezler, fikrin ve düşüncenin üretildiği, uygulamaya koyulduğu mekânlardır. En önemli eğitim kurumları buralarda faaliyet gösterir. İmparatorluğun potansiyel olarak güçlü zihinleri, eğitimlerinin belli aşamasından sonra soluğu bu merkezlerde alırlar. Diğer yandan ticaret de, sanat da, sanayi de böyle önemli merkezlerde daha rahat gelişme imkânı bulur. Kozmopolit yapı, farklı kültürlerle temas, böyle merkezlerde bir arada yaşama tecrübesine katkı yaptığı gibi, şehrin sakinleri için yeni yöntemler öğrenme, fikirler geliştirme, yaşam kalitesini yükseltme gibi fırsatlar sunabilir. Özetle, Osmanlı'nın bazı şehirleri, birçok bölge ve şehirden daha fazla imkânı sâkinlerine sunma potansiyeline sahiptir.

Şüphesiz başkent İstanbul her açıdan imparatorluk için en önemli merkez olma özelliğine fetihten itibaren sahip olmuştur. Bunun yanında imkânlar, fırsatlar, avantajlar açısından başkente yakın şehirler de vardır. Kimi şehirler şehzadelere ev sahipliği yaptığı için ön plana çıkar; diğer bazıları tarım arazilerinin verimliliğiyle sivrilir; Bursa, Edirne gibi şehirler eski başkentler olarak çeşitli imkânlara sahiptir; İzmir, Selanik gibi şehirler ise ticaretin, kültürel çeşitliliğin, liman kenti olmanın avantajlarını kullanır.

Cavid Bey'in "şehr-i aziz-i muhteremim"[45] dediği Selanik, II. Murat tarafından fethedildiği 1430'dan, elden çıktığı 1912 tarihine kadar Osmanlı'nın en önemli şehirlerinden birisi olmuştur.[46] Şehrin 19. yüzyıl öncesindeki önemi daha çok coğrafi konumu, Asya-Avrupa geçiş

45 "Cavid Bey ve Selanik Rüsûmat Dairesinin Vaz-ı Esas Resmi", *Yeni İkdam*, No.163 (11 Ağustos 1326), s.4.

[46] Selanik Ekim 1912'de Balkan Savaşı'nın başlamasından kısa bir süre sonra 8 Kasım 1912'de imzalanan teslim protokolüyle Yunanlılara bırakılmıştır. Şehrin düşüşü ve protokol için bakınız; Turan Akıncı, *Osmanlı'da Selanik (1869-1924)*, İstanbul: Belge Yayınları, 2017, s.453–457.

güzergâhı üzerinde bulunması, canlı ticari hayatından ileri gelirken, bu yüzyılda onu İmparatorluğun birçok şehrinden, özellikle de başkent İstanbul'dan bazı yönlerden daha avantajlı konuma yükselten başka sebepler vardır. Öncelikle şehirde hatırı sayılır özgürlük havası hâkimdir.[47] Nitekim bu özelliğinden sebep Selanik'e "Kabe-i Hürriyet" denilir.[48] İkinci olarak Selanik'te bir arada yaşama tecrübesi daha yoğun, etnik, dini, mesleki farklılıklar daha belirgindir.[49] Üçüncü olarak şehir başkent İstanbul'a nispetle Avrupa'nın önemli merkezlerine daha yakındır. Bu sayede hem entelektüel hareketler şehre daha erken ulaşmakta, hem de ticari ve teknolojik gelişmeler daha hızlı hissedilmektedir. Son olarak başkentten sürülen birçok önemli fikir adamının kente gelmesi burada ilmi, iktisadi ve toplumsal açıdan dikkate değer bir canlılık doğurmuştur.[50]

Selanik, coğrafi konumu itibariyle de kritiktir. Trakya ile Arnavutluk'un ortasında, güneyde Ege Denizi, kuzeyde Sar Dağları, batıda Ohri Gölü arasında stratejik bir bölgede, Vardar Vadisi'nin ucunda yer alır.[51] Bu coğrafi konum doğal olarak şehrin liman kenti vasfı kazanmasını sağlar, onu ticaret ve ulaşım ağlarının ortasında konumlandırır. Konumu dolayısıyla tarih boyunca sahip olduğu avantajlar, 19. yüzyılda yaşanan modernleşme çabalarıyla, ulaşım imkânlarının artmasıyla, savaşlar ve göçlerle daha güçlü bir hal alır. Nitekim 20. Yüzyıl başında, Ege Denizi'nin en önemli iki limanından biri, İmparatorluğun ise İstanbul ve İzmir'in ardından üçüncü önemli şehri Selanik olmuştur.[52]

Selanik'te, tarihi gelişmelerle de bağlantılı olarak bir arada yaşama kültürü oldukça gelişmişti. Gırnata'nın 1492'de düşmesinin ardından Osmanlı topraklarına sığınan Müslümanların

---

[47] Leskovikli de Selaniklilerin hürriyete aşık olduğunu not eder; Leskovikli Mehmet Rauf*, İttihat ve Terakki Ne İdi*, s.85.

48 François Georgeon, "Müslüman ve Dönme Selanik", Gilles Veinstein (Ed.), *Selanik 1850-1918* içinde (113–127), İstanbul: İletisim Yayınları, 2001, s.117. Keza Hüseyin Cahit de Selanik'in İTC gibi örgütlerin faaliyetlerini gerçekleştirmek için uygun özgürlük ortamını sunduğuna değinir; Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar*, 2. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2000, s.28.

[49] Şehrin nüfusunun kabaca yarısının Yahudilerden oluştuğu söylenir: Orhan Koloğlu*, İslam Âleminde Masonluk*, s.119.

[50] François Georgeon, "Müslüman ve Dönme Selanik", Gilles Veinstein (Ed.), *Selanik 1850-1918* içinde (113–127), İstanbul: İletisim Yayınları, 2001, s.123.

[51] Mehmet Ö. Alkan, *İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Selanik'ten İstanbul'a Terakki Vakfı ve Terakki Okulları: 1877-2000*, İstanbul: Terakki Vakfı, 2003, s.29.

[52] İlhan Tekeli; Selim İlkin, "İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selânik'in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği", Osman Okyar; Halil İnalcık (Ed.), *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)* içinde (350–382), Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 1980.

yanında, bölgeden sürülen Museviler Selanik'e yerleştirilir.[53] Aslında Yahudi nüfusun Avrupa'da daha1470'lerden itibaren maruz kaldığı anti-semitik muamele sebebiyle daha bu tarihten itibaren Selanik'e göçler başlar.[54] 19. Yüzyıla gelindiğinde ise çeşitlilik adeta bir mozaiği andırır gibidir: Müslümanlara ve Yahudilere ek olarak şehirde, Rumlar, Ermeniler, Arnavutlar, Sırplar, Bulgarlar ve dönmeler kendine yer bulmuştur.[55] Bu çeşitlilik şehirde bir arada yaşam kültürüne katkı yapmış, farklı unsurların birbirlerinden istifadesini mümkün kılmış, böylece şehir gelişmiş ve zenginleşmiştir.[56]

Bünyesinde birçok unsuru barındıran şehrin nüfusu da, özellikle 19. yüzyılda dikkate değer artışlar göstermiştir. Denilebilir ki modernleşme süreciyle birlikte Selanik'te en önemli değişimlerden biri nüfusta görülmüştür. Öyle ki şehrin nüfusu 1831-1913 arasında ortalama her 20 yılda bir ikiye katlanmıştır.[57] Nüfusu etkileyen birçok unsur vardır. Ekonomik gelişim, sağlık hizmetlerindeki artış, yüzyıl sonlarındaki savaşlar neticesinde kaybedilen topraklardan şehre gelen göçler bu sebeplerin en önemlileridir.[58] Şehrin nüfusundaki bu hareketliliğe rağmen yine de kesin rakamlara ulaşmak güçtür. Yapılan çalışmalar hem belediyenin hem de merkezin yaptığı sayımları, yabancı seyyahların aktardıklarını dikkate alarak bir sonuca ulaşmaya çalışmıştır.

Şehirde ilk nüfus sayımları 1831 itibariyle başlar. İlk sayımlarda dikkate alınan unsur yalnızca yetişkin erkeklerdir. Bu sayıma göre şehrin yetişkin erkek nüfusu 12.714'tür. Rakama hane halklarının eklenmesiyle sayının yaklaşık 25.000 olduğu tahmin edilmektedir.[59] 1878'de

---

[53] Ernest E. Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 ihtilalinin doğuşu*, s.115. Şehrin fazla olan Musevi nüfusu sebebiyle yaygın olarak kullanılan dillerden birinin İspanyolca olduğu söylenmektedir: Kazım Nami Duru, *"İttihat ve Terakki" Hatıralarım*, İstanbul: Sucuoğlu Matbaası, 1957, s.11

[54] İlhan Tekeli; Selim İlkin, "İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selânik'in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği", Osman Okyar; Halil İnalcık (Ed.), *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)* içinde (350–382), Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 1980, s.355.

[55] Meropi Anastastassiadou, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik*, Işık Ergüden (çev.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001, s.55.; Angelo Iacovella, *Gönye ve Hilal: İttihad-Terakki ve Masonluk*, Tülin Altınova (çev.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s.32.

[56] Turan Akıncı, *Osmanlı'da Selanik (1869-1924)*, s.62.

[57] Meropi Anastastassiadou, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik*, s.88.

[58] Meropi Anastastassiadou, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik*, s.108.

[59] Turan Akıncı, *Osmanlı'da Selanik (1869-1924)*, s.62; Meropi Anastastassiadou, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik*, s.91.

İmparatorluk genelinde yapılan sayımlarda Selanik'in nüfusu 54.000'dir.[60] Yüzyıl sonunda rakam 100.000'e dayanmış,[61] 20. Yüzyılın ilk çeyreğinde şehir 150.000'den fazla nüfusa ev sahipliği yapmaya başlamıştır. Böylece Selanik, nüfus olarak Osmanlı'nın dördüncü büyük şehri pozisyonuna yükselmiştir.[62]

19. yüzyılda nüfusta görülen artışın benzeri yurt içi ve yurt dışı gelişmelerine paralel olarak ticarette de görülebilir. Öyle ki, 1840'tan 1920'ye kadarki süreçte ticaret hacminin 20 kat arttığı tespit edilmiştir. Bu yükseliş sonucunda şehir, hacim açısından İstanbul'un hemen ardında yer alıp İzmir'i geride bırakacaktır.[63]

Ticari açıdan Osmanlı hâkimiyetinde kaldığı yıllarda önemli bir şehir olma vasfını muhafaza eden Selanik'i 19. yüzyılda daha önemli bir ticaret merkezi haline getiren bazı sebepler vardır. Coğrafi konum itibariyle sahip olduğu doğal avantajın yanında, yüzyılın ilk yarısında yabancı devletlerle yapılan ikili ticaret antlaşmaları ticareti artırıcı unsurlardan biri olarak sayılabilir. Hem antlaşmalar hem de 1839 Tanzimat Fermanı, insan, para ve mal hareketlerinin önündeki engelleri kaldırarak ticari işlemlerin hızlanmasına sebep olmuştur.[64] Örneğin 1839'da Selanik limanına uğrayan 486 gemi varken, sayı 1846'da 1503'e yükselmiştir.[65]

Şehrin ticari etkinliğini artıran bir diğer unsur yüzyılın son çeyreğinde demiryolu ağında yaşanan gelişmelerdir. Şüphesiz bu yıllarda demiryolu ulaştığı her şehir, bölge, coğrafya için oldukça önemlidir. Fakat Selanik söz konusu olduğunda, demiryolunun yaptığı etki diğer yerlerden daha kritik olmuştur. Öncelikle şehir geçiş güzergâhındadır ve Avrupa'nın önemli kentlerine yakındır. Diğer yandan Ege'nin Ragusa ile birlikte en önemli liman kentlerinden

---

[60] Meropi Anastastassiadou, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik*, s.90. Alkan'ın 1876'da Selanik salnamesine göre verdiği rakam ise 45.000'dir; Mehmet Ö. Alkan, *İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Selanik'ten İstanbul'a Terakki Vakfı ve Terakki Okulları: 1877-2000*, s.52. İki kaynak arasında iki yıllık bir fark mevcutsa da, şehrin bu sürede 9.000 artış yaşaması pek muhtemel değildir. Diğer yandan Anastastassiadou'yu tercih etmemizdeki sebep, bu çalışmanın tamamen Selanik'e hasredilmesi ve rakamlar konusunda daha kapsamlı araştırmalara dayanıyor oluşudur.

[61] Turan Akıncı, *Osmanlı'da Selanik (1869-1924)*, s.62; Alexandra Yerolympos; Vassilis Colonas, "Kozmopolit Bir Kentleşme", Gilles Veinstein (Ed.), *Selanik 1850-1918* içinde (167–185), İstanbul: İletisim Yayınları, 2001, s.171; Meropi Anastastassiadou, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik*, s.90.

[62] François Georgeon, "Müslüman ve Dönme Selanik", Gilles Veinstein (Ed.), *Selanik 1850-1918* içinde (113–127), İstanbul: İletisim Yayınları, 2001, s.114.

[63] Georgeon, "Müslüman ve Dönme Selanik", s.114.

[64] Turan Akıncı, *Osmanlı'da Selanik (1869-1924)*, s.66.

[65] Meropi Anastastassiadou, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik*, s.92.

biridir. Öyle ki, demiryolu hatlarının inşasıyla birlikte Avrupa'nın önemli ticaret merkezlerinden Selanik'e ulaşan mallar, buradan Akdeniz'in farklı limanlarına transfer olmaya başlamıştır.[66] Diğer yandan Batılı tüccarların doğudaki merkezlere, Doğudakilerin ise Batı ticaret merkezlerine ulaşımı Selanik'te inşa edilen demiryolu hatları sayesinde kolaylaşmıştır.[67]

Selanik'te demiryolu inşaatlarının başlaması için yüzyılın son çeyreğini beklemek gerekir. Yine de Osmanlı topraklarında trenin en erken ulaştığı şehirlerden biri burasıdır. Selanik-Mitroviça arasında açılışı yapılan ilk hattın tarihi 1873'tür. Bir yıl sonra Üsküp zincire dâhil olur. Bu tarihten itibaren 1888'e kadar yeni hatlar açılmamıştır ama o yıldan sonra açılan hatlarla Selanik bir yandan İstanbul'a, diğer yandan Avrupa'nın önemli şehirlerine demiryoluyla bağlanmıştır: Belgrad hattının açılışı 1888, Manastır hattının 1894 ve İstanbul hattının 1896'dır.[68]

Modernleşme döneminde Selanik, fikir hareketleri söz konusu olduğunda da, İmparatorluğun öne çıkan şehirlerinden olmuştur. Zaten şehir modern eğitim kurumlarının ilk görüldüğü yerlerdendi. Bununla birlikte başkentte var olan sıkı kontrolün aksine, Avrupa'da neşredilen gazete ve mecmualara ulaşmak da Selanik'te hem mümkün hem de kolaydı. Hatta Abdülhamid idaresi tarafından sürülen Jön Türklerin yabancı ülkelerde çıkarttıkları süreli yayınlar bile dolaşımdaydı. Gazete ve dergi gibi yayınların yanında Batı'daki akademik yayınların hızlı bir şekilde şehre ulaşması da buranın fikir atmosferini zenginleştiren bir diğer unsurdu. Nitekim yerli ve yabancı yayınlara rahatça ulaşılan Selanik'te yenilikçi fikirler, yeşermek için daha rahat bir ortam bulmuştur.[69]

Cavid Bey'in doğduğu, çocukluğunu geçirdiği, ilk eğitimini aldığı şehir olan Selanik, görülmektedir ki 19. yüzyılda imparatorluğun birçok şehrinden daha canlı ve daha dinamik bir

---

[66] Mehmet Ö. Alkan, *İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Selanik'ten İstanbul'a Terakki Vakfı ve Terakki Okulları: 1877-2000*, s.32.

[67] Turan Akıncı, *Osmanlı'da Selanik (1869-1924)*, s.73.

[68] Alexandra Yerolympos; Vassilis Colonas, "Kozmopolit Bir Kentleşme", Gilles Veinstein (Ed.), *Selanik 1850-1918* içinde (167–185), İstanbul: İletisim Yayınları, 2001, s.172; Meropi Anastastassiadou, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik*, s.156; Turan Akıncı, *Osmanlı'da Selanik (1869-1924)*, s.73; İlhan Tekeli; Selim İlkin, "İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selânik'in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği", Osman Okyar; Halil İnalcık (Ed.), *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)* içinde (350–382), Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 1980, s.361. Ayrıca yeni hatlarla birlikte Paris'e ulaşım mesafesi üç güne inmiştir, Mert Sandalcı, *Feyz-i Sıbyân'dan Işık'a Feyziye Mektepleri*, s.17.

[69] François Georgeon, "Müslüman ve Dönme Selanik", Gilles Veinstein (Ed.), *Selanik 1850-1918* içinde (113–127), İstanbul: İletisim Yayınları, 2001, s.116.

yapıdadır. Modernleşmenin başladığı yıllardan hemen sonra şehir bu duruma hızlı bir adaptasyon sağlamış, ilk modern eğitim kurumları burada açılmış, fikir hareketleri yeşermek için canlı bir ortam bulmuş, nüfus artmış, ticaret hızlanmış; yani şehir bünyesinde yer alan her grup ve kişi için oldukça önemli fırsatlar sunar hale gelmiştir.

2.1.4. Eğitim Hayatı

Selanik, yukarıda da ifade edildiği gibi, ticari açıdan canlı bir şehirdir. Nitekim baba Recep Efendi de kendine meslek olarak ticareti seçmiştir. Kendisinin orta halli bir tüccar ve ailesi de orta sınıf bir aile olmalıdır.[70] Fakat Recep Efendi'nin Cavid Bey henüz 10 yaşındayken vefat etmesi,[71] ailenin zor günler geçirmesine sebep olmuş ve anne bir yandan geçim derdiyle uğraşırken diğer yandan çocuklarının eğitimiyle ilgilenmiştir.[72] Nitekim Cavid Bey annesinin bu fedakârlığından ileriki yaşlarında da bahsedecektir.[73]

Recep Efendi'nin erken yaşta vefatı ailenin zor günler geçirmesine sebep olsa da, bu durumun Cavid Bey'in eğitim hayatına yaptığı etkinin yüksek olmadığını varsayabiliriz. Bu şekilde düşünmemize sebep olan unsur, Cavid Bey'in kendisidir. Nitekim Şemsi Efendi Mektebi'ne başladığı yıldan Mekteb-i Mülkiye'yi bitirdiği yıla kadar olan sürece hızlı bir bakış, oldukça başarılı bir eğitim hayatı geçirdiği hususunda önemli ipuçlarını sunmaktadır. Örneğin liseye

[70] Şiar Yalçın Cavid Bey'in baba tarafının köklü bir aileye mensup olduğunu söyler. Dönmelik bahsinde de görüleceği gibi, Receb Naim Efendi'nin atalarının Osman Baba'ya kadar uzandığı iddia edilmektedir; Kalyoncu, "Babamın Mezarını Celal Bayar Buldu", s.22. Ayrıca babasının ölümü sonrasında Cavid Bey, annesinin kendilerini büyütürken birçok zahmet çektiğini belirtmesi, ailenin baba hayattayken orta halli bir yapıda olduğunu, o ölünce de sıkıntının baş gösterdiğini düşündürmektedir; Cavid Bey, *Şiar'ın Defteri*, s.179. Yine de bu sıkıntı, Dönme cemaatinin içerisinde aşılmış olmalıdır.

[71] Cavid Bey'i 1878 doğumlu kabul ettiğimizde, Recep Efendi'nin ölümü de 1888 olmalıdır.

[72] Kız çocuklarının yaşını bilmiyorsak da, erkek çocuklar Şefkati ve Kazım Cavid Bey'den küçüktür; Nazmi Eroğlu, *İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey*, s.114. Bu durumda anne Pakize hanım, oldukça zor şartlarda mücadele etmiş olmalıdır.

[73] Cavid Bey, *Şiar'ın Defteri*, s.179. Pakize Hanım'ın ne zaman vefat ettiği belli değildir. Fakat *Şiar'ın Defteri*'nde 1925 tarihli bir notta, hala hayatta olduğunu görebiliyoruz. Buna gör Cavid Bey Ağustos 1926'da idam edildiğinde Pakize Hanım hala hayatta olmalıdır. Diğer yandan annesinin kendisine yardımları I. Dünya Savaşı sonrası kaçtığı yurt dışında da devam etmiştir. Cavid Bey, İsviçre'de bulunduğu 1920 yılında ihtiyaç duyduğu parayı annesi gönderecektir; Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, Cilt 4, Hasan Babacan; Servet Avşar (hzl.), Ankara: TTK, 2015, s.90.

ikinci sınıftan başladığı, yine hem liseyi hem de Mekteb-i Mülkiye'yi oldukça iyi derecelerle bitirdiği kaynaklarda zikredilmektedir.[74]

2.1.4.1. Şemsi Efendi Mektebi

Cavid Bey'in eğitim hayatı 1882 yılında girdiği Şemsi Efendi Mektebi'yle başlar.[75] Bu okul, eğitimde modernleşme hareketleri kapsamında 1869'da ilan edilen Maarif-i Umumiye

---

[74] Nitekim arşivdeki sicil kaydında liseden 'alâ, Mekteb-i Mülkiye-i Şahane'den ise aliyyü'l-'alâ dereceleriyle mezun olduğu notu düşülmüştür. BOA, DH.SAİD.d., No.79. Ayrıca liseye ikinci sınıftan dahil olup, buradan mezuniyetini üç yılda almıştır; Cavid Bey, *Şiar'ın Defteri*, s.179.

[75] 1882 tarihinde Cavid Bey'in Şemsi Efendi Mektebi'ne başladığını söyleyebilmemiz için onun eğitim hayatını gözden geçirmemiz gerektiği gibi, Osmanlı'da uygulanan sisteme de bakmamız icap eder. Zira 19. yüzyılda eğitimdeki yenileşme hareketleri hem müfredatta hem de eğitim sürelerinde bazı değişiklikler getirmiştir. Diğer yandan okul düzeyinde de yıllar içerisinde farklı uygulamalar ortaya çıkmıştır. Bu farklılıklar da Cavid Bey'in eğitim hayatını etkilemiştir.

Bazı değişikliklerle birlikte imparatorluğun sonuna kadar yürürlükte kalan 1869 tarihli Maarif Nizamnamesi (Cemil Öztürk, "Osmanlılar: Eğitim ve Eğitim Kurumları", *DİA*, C.33, İstanbul: TDV Yayınları, 2007, s.567.), zorunlu eğitimle birlikte iptidaiye başlama yaşını erkek çocuklar için en erken 4 en geç 7 olarak tespit etmiş ve eğitim süresini dört yıl olarak belirlemiştir; Mahmud Cevad b. Şeyh Nafi', *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, 1.Cilt, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1338, s.470–478. 1878 doğumlu Cavid Bey de 1882'de Şemsi Efendi Mektebi'ne girmiş ve oradan 1886 yılında mezun olmuş olmalıdır (Nazmi Eroğlu Cavid Bey'in Şemsi Efendi Mektebi'nden 1890 yılında mezun olduğunu belirtse de onun hem doğumu hem de diğer eğitim hayatı dikkate alınınca bu tarihte mezkûr okuldan mezun olması mümkün gözükmemektedir. Hata muhtemelen, Feyz-i Sıbyan ile Şemsi Efendi Mektebi'nin karıştırılmasıyla ortaya çıkmıştır; Nazmi Eroğlu, *İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey*, s.16).

1869 tarihli nizamnameye göre rüşdiye düzeyinde eğitim de dört yıl olarak belirlenmiştir. Cavid Bey 1886'da Feyzi-i Sıbyan Rüşdiyesi'ne girmiş olmalıdır ki, buradan 1890'da mezuniyetini almış ve aynı yıl lise eğitimine başlamıştır. Nitekim arşiv kaydında onun 1890'da liseye başladığı bilgisi verilmektedir; BOA, DH.SAİD.d., No.79. Ayrıca Mustafa Elöve de Cavid Bey'i Feyz-i Sıbyan'ın 1890'daki ilk mezunları arasında göstermektedir; Mustafa E. Elöve, *Bir Demet Işık: Feyziye'nin Yükselişi*, İstanbul: Feyziye Mektepleri Vakfı, 1991, s.75.

Cavid Bey lise eğitimini ise Dersaadet Mekteb-i İdadisi'nde, yani Vefa Lisesi'nde görmüştür (Dersaadet Mekteb-i İdadisi'nin Vefa Lisesi olduğu ve Cavid Bey'in burada okuduğu bilgisi için bkz: BOA, MF.MKT., Gömlek 947, No.67, s.3. Diğer yandan bazı kaynaklar lise eğitimini hatalı bir tespitle İstanbul Lisesi'nde aldığını söylemiştir; Polat Tuncer, *İttihatçı Cavid Bey*, s.4; Mücellitoğlu Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Şeref Kitabı)*, s.678). Vefa Lisesi'ndeki eğitim süresi 1887 yılında toplanan Maarif Komisyonu'nca üç yıldan dört yıla çıkarılmıştır; Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara: TTK, 1988, s.121. Fakat Cavid Bey başarılı bir öğrenci olduğundan liseye ikinci sınıftan başlamış ve üç yıllık bir eğitim sonrası 1893'te buradan mezun olmuştur; Cavid Bey, *Şiar'ın Defteri*, s.36; BOA, DH.SAİD.d., No.79, s.71 (Mert Sandalcı onun liseden iki yılda mezun olduğunu söyler ki bu bilgi hatalıdır; Mert Sandalcı, *Feyz-i Sıbyân'dan Işık'a Feyziye Mektepleri*, s.71).

Cavid Bey'in eğitim hayatındaki son durak ise Mekteb-i Mülkiye-i Şahane'dir. Buradaki eğitim süresinde de 1892 yılında değişiklik yapılarak hem lise hem de şahane kısmına birer yıl ilave edilmiştir. Doğal olarak Cavid Bey'in 1893'te başladığı şahane kısmın eğitim süresi üç yıl olmuştur; Mücellitoğlu Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Şeref Kitabı)*, C.1, s.249. Hatta bu sebeple okul 1895'te mezun verememiş, değişiklik sonrası

Nizamnamesi'nin ardından Selanik'te kurulan ilk iptidai okul özelliği taşımaktadır.[76] Cavid Bey'in hayatının sonraki kısmında etkili olan bu okula ve kurucusu Şemsi Efendi'ye biraz daha yakından bakmak faydalı olacaktır.

Şemsi Efendi 1852 yılında Selanik'te dünyaya gelir.[77] İlk eğitimini burada alır ve 1868'de Selanik Rüşdiyesi'nden mezun olur.[78] Ailesinin kötü olan maddi durumu sebebiyle, okulu bitirdikten sonra çalışmaya başlar. Fakat bir yandan çalışırken diğer yandan rüşdiyeye gidemeyen fakir ailelerin çocuklarına ücretsiz ders vermektedir. Bir ara Selanik'ten ayrılıp öğretmenliği bıraksa da bu uzun sürmez ve 1871'de döndüğü şehirde yabancı bir öğretim kurumunda tekrar eğitim hayatına başlar.[79] Yirmi yaşına basmamış olan Şemsi Efendi'nin gösterdiği çaba, onun eğitime verdiği önemi göstermesi açısından kritiktir. Nitekim kısa bir

ilk mezunlar 1896'da diploma almıştır. Bu mezunlar arasında Cavid Bey de vardır; Mücellitoğlu Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Şeref Kitabı)*, C.3, s.625; BOA, DH.SAİD.d., No.79.
Özetleyecek olursak: Cavid Bey'in 1882'de Şemsi Efendi Mektebi'nde başladığı eğitim hayatı 1896'da Mekteb-i Mülkiye'nin şahane kısmından mezuniyetle tamamlanmıştır. Aşağıdaki tablo süreci takibi kolaylaştıracaktır:

Tablo 1: Cavid Bey'in Okul Süreleri ve Mezuniyetleri

OKUL	BAŞLANGIÇ	MEZUNİYET
Şemsi Efendi Mektebi	1882	1886
Feyz-i Sıbyan Rüşdi Mektebi	1886	1890
Dersaadet Mekteb-i İdadisi (Vefa Lisesi)	1890	1893*
Mekteb-i Mülkiye-i Şahane	1893	1896

*İkinci sınıftan itibaren üç yıl eğitim görmüştür.

[76] Okulun banisi Şemsi Efendi bu girişimi için taltif edilmiştir; BOA, DH.MKT., Gömlek 1520, No.58. Diğer yandan Şemsi Efendi'nin kendisi bir Dönmedir ve açtığı bu okul da "Dönme okulu" olarak kabul edilmektedir. Bu okulların temel özelliği ahlakî, etik ve dönemin şartlarına göre modern değerlerle bezenmiş olmalarıdır. Ayrıca daha kapalı yapılar olmaları, İmparatorluğun diğer okullarıyla karşılaştırıldığında müfredat ve usul açısından "ileride" bulunmaları da onları ayrıştıran diğer hususlardır; Ayrıntılı bilgi için bkz: Marc David Baer, *Selanikli dönmeler*, s.70–73.

[77] Mert Sandalcı, *Feyz-i Sıbyân'dan Işık'a Feyziye Mektepleri*, s.30. Şemsi Efendi'nin hayatı hakkında makale veya kitap neşredenlerin dayandığı en eski metin Selanik Terakki Mektebi muallimlerinden Osman Şevki Efendi'nin *Ta'lim-i Kırâat* kitabıdır; Osman Şevki, *Yeni Usul Ta'lim-i Kırâat*, Selanik: Yeni Asr Matbaası, 1330, s.209–217. Şemsi Efendi kendisi hakkında yazılan metni görmüş ve onaylamıştır, bu yüzden bilgilerin sıhhatiyle ilgili bir şüphe yoktur; Özcan Mert, "Atatürk'ün İlk Öğretmeni Şemsi Efendi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt.VII, S.20 (Kasım 1991), s.331–332.

[78] İsmail Eren, "Atatürk'ün İlk Hocası Şemsi Efendi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S.26 (Kasım 1969), s.6; Mert, "Atatürk'ün İlk Öğretmeni Şemsi Efendi", s.332.

[79] Mert, "Atatürk'ün İlk Öğretmeni Şemsi Efendi", s.333; Mert Sandalcı, *Feyz-i Sıbyân'dan Işık'a Feyziye Mektepleri*, s.30; Eren, "Atatürk'ün İlk Hocası Şemsi Efendi", s.6.

süre sonra, 1869 Maarif Nizamnamesi'nin açtığı yoldan girecek ve Selanik'te Müslümanlara ait ilk özel eğitim kurumunu kuracaktır.[80]

Selanik'te yeni usulle eğitim veren başka okulların açılmasına da katkı sağlayan Şemsi Efendi,[81] bir ara İstanbul'a giderek orada da eğitim faaliyetinde bulunmuş ama bu faaliyeti pek uzun soluklu olmamıştır. Geri gelip çalışmaya devam ettiği Selanik'in Balkan Savaşları sonunda Osmanlı Devleti'nden ayrılması üzerine İstanbul'a kesin dönüş yapan Şemsi Efendi, 1917 yılında, yani 65 yaş civarında vefat etmiş ve Üsküdar Bülbülderesi Mezarlığı'na defnedilmiştir.[82]

Selanik'te gayr-i Müslimlere ait mektepte hocalık yaptığı esnada, Müslümanların da böyle bir kuruma ihtiyaç duyduğunu düşünen Şemsi Efendi, 1872 yılında Sabri Paşa Caddesi'nde tek katlı bir dairede mektebi kurar.[83] Selanik halkının teveccüh göstermesi ve öğrenci sayısının artması, daha geniş bir yere ihtiyaç doğurur. Nitekim eşraftan ve halktan toplanan yardımlarla birlikte mektep daha geniş olan yeni yerine taşınır.[84] Fakat yeni usulle eğitim yapan kuruma tepkiler de gelmeye başlamıştır. Eğitim yapıldığı bir gün mektep basılır, eşyalar zarar görür, öğrenciler dağıtılır. Fakat Şemsi Efendi kendi dairesinde öğrencileri okutmaya devam eder. Burası da aynı akıbete maruz kalınca geri adım atmayacak, okulu bırakmayan öğrencilerin

[80] Mehmet Alkan Osmanlı'da Darüşşafaka'nın ilk özel İslâm okulu olarak bilindiğini, fakat eğitime başlama yılı dikkate alındığında Şemsi Efendi Mektebi'nin ondan önce olduğunu söylemektedir; Mehmet Ö. Alkan, *İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Selanik'ten İstanbul'a Terakki Vakfı ve Terakki Okulları: 1877-2000*, s.58.

[81] Mert, "Atatürk'ün İlk Öğretmeni Şemsi Efendi", s.334.

[82] Mert, "Atatürk'ün İlk Öğretmeni Şemsi Efendi", s.335.

[83] Rumi 20 Temmuz 1292/Miladi 1 Ağustos 1876 tarihli arşiv vesikasında "Şemsi Efendi'nin dört sene mukaddem Selanik'te açmış olduğu bir sıbyan mektebinde…" ifadesi okulun 1872 yılında açılmış olduğunu göstermektedir; BOA, MF.MKT., Gömlek 40, No.114.; Mert Sandalcı, *Feyz-i Sıbyân'dan Işık'a Feyziye Mektepleri*, s.30; Mert, "Atatürk'ün İlk Öğretmeni Şemsi Efendi", s.333; Eren, "Atatürk'ün İlk Hocası Şemsi Efendi", s.7. Alkan ise açılış tarihi olarak 1873'ü işaret eder; Mehmet Ö. Alkan, *İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Selanik'ten İstanbul'a Terakki Vakfı ve Terakki Okulları: 1877-2000*, s.58. İki tarih arasındaki uyuşmazlık mektebin eğitime başlama yılıyla ilgili olmalıdır. Diğer yandan Nazmi Eroğlu'nun mektepten bahsederken verdiği 1885 tarihi hatalıdır; Nazmi Eroğlu, *İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey*, s.16.
Halil Vehbi Efendi'nin ortaklığıyla mektebin kurulduğuna dair anlatı ve Vehbi Efendi'nin mektubu için bkz: Mehmet Ö. Alkan, *İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Selanik'ten İstanbul'a Terakki Vakfı ve Terakki Okulları: 1877-2000*, s.328. Bu mektupta mektebin kuruluş süreci, Midhat Paşa'nın yardımı ve yer tayini hakkında da malumat verilmektedir.

[84] Eren, "Atatürk'ün İlk Hocası Şemsi Efendi", s.7.

evlerine gidip ders vermeye devam edecektir.[85] Nitekim bir müddet sonra tepkiler dinince mektep yeniden açılarak eğitim faaliyetine devam etmiştir.

Şemsi Efendi dışında okulun ilk hocaları arasında Abdi Kamil[86], İsmail Hakkı[87], Halil Vehbi ve Derviş Efendiler de bulunmaktadır.[88] Zikredilen isimlerin hepsi de yeni usulü benimseyen ve bu anlamda şehirde ve Osmanlı'nın diğer bölgelerinde eğitim faaliyetine önemli katkıda bulunan kişilerdir. Fakat Şemsi Efendi'nin zor karakteri ve geçimsiz kişiliği,[89] okulun açılışından kısa bir süre sonra bu hocaların okuldan ayrılmalarına sebep olmuştur.[90] Bu yüzden 1882'de mektebe başlayan Cavid Bey'in hocaları arasında Abdi Kamil Efendi ve İsmail Hakkı Efendiler yer almamıştır.

Yeni usulle eğitimi önemseyen okulun metodu da buna göre şekillenmiştir. Hem Şemsi Efendi'nin hem de diğer hocaların disiplininden, yeni eğitim metotlarını takip etmedeki hassasiyetlerinden okulun ilk öğrencilerinden olan Selanikli Aburrahman Adil Bey

---

[85] Galip Pasiner, "Meslek ve Vazife Aşıkı Bir Maarifçi", *Akşam*, No.7241 (13 Kanunuevvel 1938), s.9. Pasiner mektebe kaydolmasından itibaren ilk izlenimlerini aktarmıştır. Bu izlenimler Şemsi Efendi'nin eğitime verdiği önem ve usulü açısından kritik bilgileri içermektedir.

[86] Abdi Kamil Efendi 1857 Selanik doğumludur. İlk eğitimini tamamladıktan sonra bir müddet Selanik vilayetinde katiplik yapmıştır. Bu görevden ayrılıp Şemsi Efendi'ye katılmış olmalıdır. Fakat Abdi Kamil Efendi 20-25 yaşlarında İstanbul'a gelip hocalığa burada devam edip Süleymaniye taraflarında yeni usulle bir mektep açmış, ardından Şemsü'l-Maarif Mektebi'ni kurmuştur; Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul: Eser Matbaası, 1977, s.470; Reşat Ekrem Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt.1, İstanbul: İstanbul Yayınevi, 1946, s.22. Zikredilen tarihlere göre 1877-82 arasında İstanbul'a gelmiş olması lazımdır. Yani Cavid Bey'in kendisinden ders almış olma ihtimali zayıftır. Bununla birlikte Abdi Kamil Efendi'nin yeni usulle eğitime verdiği önem ve getirdiği yenilikler, Şemsi Efendi Mektebi'nin eğitim kadrosunu hakkında aydınlatıcıdır. Abdi Efendi'nin takip etmiş olduğu usul hakkında bkz: Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, s.469.

[87] İsmail Hakkı Efendi de aynı Abdi Kamil Efendi gibi mektebin kuruluşunda yer almış, Şemsi Efendi'nin olumsuz tutumu sebebiyle buradan ayrılıp kendi eğitim kurumunu kurmuştur. Okulun diğer hocaları gibi İsmail Efendi de yeni usulü benimsemiştir. Açtığı mektepte okuttuğu elifbayı kendi yazdığı gibi, talebelere Fransızca eğitimi de titizlikle verdiği söylenir. Hatta öğrencilerin Türkçe konuşmasını yasakladığı kendisinden ders alanlardan rivayet edilmiştir; Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, s.470. Yazdığı elifbada takip ettiği usul için bkz: Namık Kemal Şahbaz, "Türkçe İlkokuma ve Yazma Öğretiminde Ses Yöntemi ve ismail Hakkı Elifba'sı", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları*, S.2, s.59.

[88] Mert, "Atatürk'ün İlk Öğretmeni Şemsi Efendi", s.333.

[89] Nitekim okulun kuruluşunda önemli çabaları olan Halil Vehbi Bey yaklaşık 50 yıl sonra yazdığı bir mektupta, Şemsi Efendi'nin kendini beğenmiş ve dik başlı biri olduğunu söylemiştir. Okulun kuruluş hikâyesini de anlatan bu mektup için bkz: Mehmet Ö. Alkan, *İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Selanik'ten İstanbul'a Terakki Vakfı ve Terakki Okulları: 1877-2000*, s.329.

[90] Mert, "Atatürk'ün İlk Öğretmeni Şemsi Efendi", s.333.

bahsetmektedir.[91] Buna göre Şemsi Efendi, yolda kendisini gören öğrencilerin askeri selam vermesini önemseyecek derecede disipline önem veren bir hocadır.

Disiplinin yanında öğrencilerin okula kolayca alışmasını sağlamak, okul düzeni hakkında bilgilendirmek, var olan tecrübeyi aktarmak için bir mentörlük uygulaması da getirilmiştir. Okula yeni kayıt olan öğrencilere, eski ve çalışkan öğrencilerden biri tayin edilir. Sabah olunca mentör, okula yeni başlayan talebinin evine gider, onunla kahvaltı eder ve vakit gelince öğrenciyi elinden tutup mektebe götürür.[92] Böylece uzun yıllar sürecek bir ilişkinin tohumları da atılmış olur.[93]

Okul, sınıf düzeninde, derslerin işlenmesinde ve ders harici saatlerdeki aktivitelerde yeni usulleri geliştirmeye devam etmiştir. Öğrenci sınıflarda tabure gibi, yüksek sıralarda oturmaktadır. Klasik sıbyan mekteplerinin yerde oturma düzeni düşünüldüğünde bu önemli bir yeniliktir. Ayrıca bir saat işlenen dersin ardından öğrenciler teneffüs yapmaktadır. Teneffüste Şemsi Efendi sınıfı havalandırmakta, öğrencilerin kendi aralarında kavga etmesine engel olmak için onların arasında gezmektedir.[94]

Görüldüğü gibi, Cavid Bey'in ilk eğitimini aldığı Şemsi Efendi Mektebi dönemin diğer sıbyan mekteplerinden ayrılmaktadır. Mektebin hocaları hem gençtir, hem de yabancı dil bilen ve yeni usule önem veren kişilerdir.[95] Şemsi Efendi geçimsiz bir kişi olsa da disiplinli ve açık fikirli bir hocadır. Bu yönü okula getirdiği yeni usullerde kendini göstermiştir. Okul kısa zamanda halkın teveccühünü kazanmış ve kendisinden sonra gelen kişi ve kurumlara da ilham kaynağı

[91] Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, s.469–471. Hukukçu olarak bilinen Abdurrahman Adil Bey (1867-1942) hakkında bkz: Hasan Basri Erk, *Meşhur Türk Hukukçuları*, 1958, s.403. Ayrıca kendisi hakkında tutulan eski harfli biyografik notlar için bkz: Atatürk Kitaplığı, Abdurrahman Adil Bey (Tarihşinas) Hakkında Biyografik Bilgi Fişi, Demirbaş No.Bel_Mtf_60070. Adil Bey, 4 veya 5 yaşında, yani okul açıldıktan hemen sonra buraya kayıt olmuş olmalıdır. Zira kendi yaşıtı ve okulun ilk talebelerinden Pasiner'in ifadeleri bu çıkarımı yapmamıza imkân sağlamaktadır; Pasiner, "Meslek ve Vazife Aşıkı Bir Maarifçi", s.9.

[92] Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, s.470.

[93] Mentörlük uygulamasının Cavid Bey'in eğitim hayatı sırasında devam ettiğini düşünmemize rağmen, kaynaklarda kendisine kimin yardımcı olduğuna dair bir bilgi mevcut değildir.

[94] Pasiner, "Meslek ve Vazife Aşıkı Bir Maarifçi", s.9.

[95] Nitekim Şemsi Efendi'nin kendisi de Arapça, Farsça ve Fransızca bilmektedir: Ilgaz Zorlu, *Evet, Ben Selânikliyim*, İstanbul: Geyik Yayınları, 2008, s.20.

olmuştur. Kurucu Şemsi Efendi ise yaptığı hizmetlerden dolayı farklı tarihlerde padişahların taltiflerine mazhar olmuştur.[96]

2.1.4.2. Feyz-i Sıbyan Rüşdiyesi

Yukarıda da belirttiğimiz üzere[97] 1886'da Şemsi Efendi Mektebi'nden mezun olan Cavid Bey rüşdiye eğitimi için Selanik'te yeni açılan ve daha sonra Şemsi Efendi Mektebi'yle birleşecek olan Feyz-i Sıbyan mektebine kayıt olmuştur.[98] Bu okul da yeni usulle eğitim veren bir müessesedir.[99]

Okulun fikir babası, iyi derecede Arapça, Farsça, Fransızca ve İngilizce bile Fransa'nın Selanik Başkonsolosluğu'nda çevirmen olarak çalışan Zekai Efendi'dir. Kendisi yetişecek çocukların modern usullerle eğitim almasını önemseyen ama bu eğitimi yabancı okullarda değil de Türk okullarında gerçekleşmesini isteyen biridir. İdealini gerçekleştirmek ise oğullarına kısmet olmuştur.[100]

Zekai Efendi'nin oğlu Mustafa Tevfik Efendi ve kardeşlerinin çabaları, dönemin hayırseverleri ve yerel idarecilerinin de desteğiyle başarıya ulaşmış ve 1885 yılında yeni usullerle eğitim veren Feyz-i Sıbyan Mektebi açılmıştır. 50 öğrenci ve 4 sınıflı ilkokul olarak planlanan okula daha sonra orta kısım da eklenerek sınıf sayısı 8'e çıkacaktır. Okul Cavid Bey'in de aralarında bulunduğu ilk mezunlarını ise 1890 yılında verecektir.[101]

Zekai Efendi Mısırlızadelere mensup birisidir. Bu ailenin özelliği, diğer Karakaşlar gibi, ticaretle uğraşması ve özellikle tekstil ticaretiyle ilgilenmesidir. Uluslararası bağlantılara ve

[96] Başarılı çalışmaları sebebiyle 1876'da V. Murad tarafından beşinci derece nişanı almıştır. II Abdülhamid ise onu 1888'de Mecidi Nişanı'yla, 1906'da yine üçüncü derece Mecidi Nişanıyla onurlandırmıştır. Mehmed Reşad da kendisine biri 1910, diğeri 1911'de olmak üzere iki nişan vermiştir; Mert Sandalcı, *Feyz-i Sıbyân'dan Işık'a Feyziye Mektepleri*, s.39

[97] bkz: 32 numaralı dipnot.

[98] Daha sonra Feyziye adını alacak olan bu okul, Selanik'teki üç dönme cemaatinden Karakaşlar tarafından 1883-1884 yıllarında kurulmuştur; Marc David Baer, *Selanikli dönmeler*, s.75.

[99] Feyz-i Sıbyan

[100] Mert Sandalcı, *Feyz-i Sıbyân'dan Işık'a Feyziye Mektepleri*, s.40–41.

[101] Mert Sandalcı, *Feyz-i Sıbyân'dan Işık'a Feyziye Mektepleri*, s.43–45.

ticari ilişkiler geliştirmeye önem veren bu aile ve diğer Karakaş aileleri okulun kurucu heyetini oluşturmuştur. İlk kurucular arasında bu özelliklere sahip isimlerin yer aldığı görülmektedir.[102]

Okulda ticarete verilen önemi gösterir bir husus, yönetim kurulunun bir dönem okulun ismini Osmanlı Ticaret Mektebi olarak değiştirmeyi düşünmüş olmalarıdır. Zira ticarete verilen bu önem müfredata da yansımıştır. İktisat, ticaret hukuku, fiziki coğrafya gibi dersler öğrencilere verilen derslerden bazılarıdır.[103]

Okulun müfredatı dönemin diğer rüşdiye mekteplerine göre daha zengin bir içeriğe sahiptir. Osmanlıca, Farsça, Arapça, Mantık, Muhasebe Tariz, Matematik ortaokul düzeyinde okutulan derslerden bazılarıdır. Müfredat o kadar özenli hazırlanmıştır ki, okuldan mezun olan öğrenciler lise düzeyinde bir donanıma sahip olurlar.[104] Eğitimin kalitesi için idare de hiçbir fedakârlıktan kaçınmaz, gerektiğinde yurt dışından eğitim-öğretim araç ve gereçlerini getirmek suretiyle öğrencilerin imkânlarını genişletir.[105]

Okuldaki disiplin, düzen ve usul Şemsi Efendi Mektebi'ni andırır şekildedir. Öğrencilerin kılık ve kıyafetlerine, beden temizliklerin dikkat edilmesinin yanında, Şemsi Efendi'nin uyguladığı mentörlüğe benzer bir usul de mevcuttur. Farklılık, Feyz-i Sıbyan'da mentörlük yerine sınıf öğretmenliği uygulanmış olmasıdır. Bu görevi alan öğretmen her öğrenciyle yakından ilgilenip gelişimlerine yardımcı olurken, diğer yandan da disiplini sağlamaya çalışmaktadır.[106]

Aslında okulda hedef sadece öğrenciler değildi. Öğretmenlerin de donanımı, ahlakı, modern zihniyete sahip olması önemliydi. Dönemin diğer okullarında uygulanan eğitimden farklı olarak, öğretmen öğrencinin her şeyiyle ilgilenmekte, kendi disiplini yanında öğrencinin disiplini ve okul idaresiyle de ilgilenmek durumundaydı.[107]

Hem Şemsi Efendi Mektebi, hem de Feyz-i Sıbyan Mektebi benzerlikleri olan iki okuldur. Cavid Bey, eğitiminin ilk devresinde bu okullarda, yeni usullerle eğitimi ideal olarak

---

[102] Marc David Baer, *Selanikli dönmeler*, s.75.

[103] 1322 Sene-i Hicriyesi'ne Mahsus Selanik Vilayeti Salnamesi, s.317.

[104] Bu noktada Cavid Bey'in Vefa Lisesi'ne girişte birinci sınıfı atlayıp ikinci sınıftan başladığını tekrar hatırlamak, okulun eğitim kalitesi hakkında bir fikir verebilir. Nitekim Sandalcı da okulun kaliteli eğitimi sebebiyle bazı öğrencilerin liseye ikinci sınıftan başladığı bilgisini vermektedir; Mert Sandalcı, *Feyz-i Sıbyân'dan Işık'a Feyziye Mektepleri*, s.45.

[105] Mert Sandalcı, *Feyz-i Sıbyân'dan Işık'a Feyziye Mektepleri*, s.47.

[106] Mert Sandalcı, *Feyz-i Sıbyân'dan Işık'a Feyziye Mektepleri*, s.47.

[107] Marc David Baer, *Selanikli dönmeler*, s.76.

benimsemiş idareci ve eğitmenlerin gözetimi altında olmuştur. Zengin müfredatları olan, disiplin ve düzene önem veren, yeni usulleri benimsemiş bu iki okulda aldığı eğitimin ilk sonucu, az önce de ifade edildiği gibi Vefa Lisesi'ne ikinci sınıftan başlamak olmuştur.[108] Görünen bu sonucun yanında fikirlerini geliştiren birçok süreci yaşamış olduğunu varsaymak mümkündür.

2.1.4.3. Dersaadet İdadi-i Mülkî-i Şahanesi (Vefa Lisesi)

Cavid Bey'in lisedeki durağı ise Dersaadet İdadi-i Mülkî-i Şahanesi'dir.[109] 1900-1901 tarihinden itibaren Vefa İdadi-i Mülkî-i Şahanesi adını alacak olan okul, Osmanlı'da ana dilde eğitim yapan ilk lise olarak kabul edilmektedir.[110]

Osmanlı'da idadilerin açılış tarihi 1872-1873 yıllarına rastlar. Önce Mekteb-i Mülkiye bünyesinde açılan idadi sınıflar, mevcudun artması üzerine 1886 tarihli bir kararla müstakil bir okul haline getirilir. Mekteb-i Mülkiye İdadisi adını alan okul, bugün Basın Müzesi olarak kullanılan Cağaloğlu'ndaki binada faaliyet başlar. Kapanan yüksekokulların bu okula eklenmesiyle okulun ismi Dersaadet İdadi-i Mülki Şahanesi olur. Mevcut binalar öğrenci sayısındaki artış karşısında yetersiz kalır. Bunun üzerine idare ihtiyacı karşılayacak yeni bir yer arayışına girer.[111]

Arayışlar neticesinde okul, 1890'lı yılların başında Vezneciler'de bulunan Saffet Paşa Konağı'na taşınır. Konağın sahiplerinin talebi doğrultusunda burayı boşaltmak zorunda kalan idare okulu, 1894 yılında 4400 Osmanlı altınına satın aldıkları Vefa'da bulunan Şirvanizade Rüşdi Paşa Konağı'na taşır.[112] Nitekim bu semt, bir müddet sonra okula da ismini verecektir.

---

[108] Bu vesileyle, hayatının daha sonraki yıllarında kendisi açısından önemli yeri olacak Hüseyin Cahit Yalçın'la aynı sınıfta okuyacaktır; Cavid Bey*, Şiar'ın Defteri*, s.36.

[109] BOA, DH.SAİD.d., No.79.; Buranın Vefa Lisesi, Cavid Bey'in de orada okuduğuna dair arşiv kaydı için BOA, MF.MKT., Gömlek 947, No.67, s.3. Bazı kaynaklar onun sicil kaydından hareketle lisenin ismini sadece Mekteb-i İdadi-i Mülki veya Dersaadet İdadi-i Mülkî-i Şahanesi'nden hareketle İstanbul Lisesi olarak verirler. Kelime anlamı olarak bu bilgi yanlış değilse de, bugün hem Vefa Lisesi hem de İstanbul Lisesi olarak iki okul mevcut olduğundan, bir karışıklığa sebep olmaktadır. Karışıklığa örnek için bkz: Polat Tuncer*, İttihatçı Cavid Bey*, s.4.

[110] Mehmet Akif Bal, *Maziden Atiye Bir Eğitim Çınarı Vefa Lisesi (1872-2015)*, İstanbul: Vefa Lisesi, 2015, s.12–13.

[111] Mehmet Akif Bal, *Maziden Atiye Bir Eğitim Çınarı Vefa Lisesi (1872-2015),* s.13.

[112] Osman Nuri Ergin*, Türkiye Maarif Tarihi*, s.932; Necdet Sakaoğlu, "İdadiler", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.4, İstanbul: Tarih Vakfı ve Kültür Bakanlığı, 1994, s.135.

Hem Mekteb-i Mülkiye kurulması, hem de eğitimde modernleşme faaliyetlerinin sonucunda açılan ilk idadi olması sebebiyle Vefa Lisesi'nde eğitim kalitesi, öğrenci profili iyi düzeydedir. Cavid Bey ikinci sınıftan başladığı bu okulu üç yılın sonunda başarıyla tamamlayıp[113] ardından Mekteb-i Mülkiye'nin yolunu tutacaktır.

2.1.4.4. Mekteb-i Mülkiye

1893 yılında Cavid Bey Mekteb-i Mülkiye'ye girecektir. Bu yıl, okulun müfredat ve süresinde değişikliğin olduğu, yüksek kısmın eğitim süresinin iki yıldan üç yıla çıkartıldığı, öğrenci sayısının 40'la sınırlandırıldığı ve giriş imtihanlarının getirildiği bir yıldır.[114]

Cavid Bey'in teyze oğlu olup[115] kendisiyle aynı sene okula giren Süleyman Kani İrtem Mülkiyeye o sene yıl ilavesiyle birlikte okula girecek öğrenci sayısının azaltılmasına ve imtihanla öğrenci alımına karar verildiğini söylemektedir. Ona göre bu kararların arkasında yatan sebep Yıldız'ın buradaki talebeye duyduğu emniyetsizliktir. Nitekim okula girmek isteyen 83 aday kararları protesto ederek okulun bahçesinde nümayiş yapmış, gerekli mercilere başvurmak suretiyle düzenlemelerin kaldırılmasını istemiştir. Fakat bazı öğrencilerin geri adım atması, sürecin öğrenciler aleyhine neticelenmesine sebep olmuş, adaylar düzenlemeleri olduğu gibi kabul etmiştir.[116] Nihayetin sınav yapılmıştır. Mülkiye'nin idadi kısmından mezun olan kişilerin de tabi tutulduğu bu sınavda Cavid Bey başarılı bir sonuç almış ve derece yaparak okula girmiştir.[117]

Cavid Bey'in son eğitimini aldığı kurum olan Mekteb-i Mülkiye, kurulduğu yıl olan 1858'ten itibaren Osmanlı'da modern eğitim veren kurumların en önemlilerinden biri olmuştur.[118]

---

[113] Rüşdi kısmında olduğu gibi idadi kısmı da 'a'la dereceyle bitirecektir; BOA, DH.SAİD.d., No.79.

[114] Yüksek kısmın tahsil süresi üç yıla çıkarıldığı için Mekteb-i Mülkiye 1895 yılında mezun vermemiştir; Mücellitoğlu Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Şeref Kitabı)*, C.3, s.625.

[115] Cavid Bey, *Şiar'ın Defteri*, s.174.

[116] Yaşanan bu olumsuzluklar neticesinde Cavid Bey'in de içinde bulunduğu bu sınıfın Saray tarafından mimlenmiş, okulu birinci ve ikincilikle bitiren Aynizade Hasan Tahsin ve Hüseyin Cahid Yalçın'ın mabeyin başkatipliklerine atanmamıştır; Süleyman Kâni İrtem, *Yıldız ve Jön-Türkler*, Osman S. Kocahanoğlu (hzl.), Çemberlitaş, İstanbul: Temel Yayınları, 1999, s.29–32. Olayın kahramanlarından olan Ali Münif (Yeğena) Bey de o yıl çıkan olaylara değinir Taha Toros, *Ali Münif Bey'in hâtıraları*, 1. baskı. Basım, İstanbul: İsis, 1996, s.12–13.

[117] Ali Münif Bey'in birinci olduğu imtihanda kendisi ikinci veya üçüncü olmuştur; Taha Toros, *Ali Münif Bey'in hâtıraları*, s.13.

[118] Okulun modern yaklaşımı hakkında Şerif Mardin'in ifadeleri şöyledir: "... Mülkiye'nin getirdiği yeni dünya görüşünde iki nokta olduğunu görüyoruz: biri çok geniş anlamında "pozitivizm" şeklinde isimlendirilebilecek yeni

Okulun kuruluş amacı devletin önemli kadrolarına ehliyet sahibi memurlar yetiştirmektir. Bu kadrolardan bazıları kaymakamlıklar, kaza müdürlükleri, mal müdürlüğünde görevlendirilecek maliyecilerdir.[119]

Okul esas gelişimini II. Abdülhamid döneminde gösterir. 1877 yılından itibaren Padişah'ın iradesiyle Mülkiye'nin eğitim seviyesi Galatasaray Sultanisi'nin üzerinde olacak şekilde yeniden düzenlenir. Nitekim bu düzenlemeler neticesinde Mekteb-i Mülkiye-i Şahane adını alan okulun idadi ve yüksek kısmının toplam eğitim süresi beş yıla çıkarılmıştır.[120]

1877 yılında yapılan bu değişikliği Cavid Bey de müfredat açısından değerlendirmiştir. Kendisi yeni düzenleme ile birlikte ilk defa olarak "ilm-i servet dersinin" ilave edildiğini belirterek şunları demektedir:

> "…bizim tarihçe-i iktisâdımızda hâ'iz-i ehemmiyet bir vakı'a zuhûr etmişti ki o da yeni küşâd edilen Mekteb-i Mülkiye programına ilm-i servet dersinin ilavesiydi. O günden itibaren memleketimizde adeta bir hayat-ı iktisâdiye vücut bulmaya başlamış, bunun neticesi olarak bu güne kadar muktedir bir muallimin kürsü-i tedrîsi önünde peyderpey yetişen yüzlerce müsta'id gençler gerek Avrupa'nın gerek memleketimizin tezâhürât-ı iktisâdiyesine lakayt nazarlarla bakmamaya başlamışlardır. Bir memlekette bir ilmin ta'mîm-i fevâidi için en birinci şart o ilmin hiç olmazsa bir mektebin programına ithal edilmesidir. Zira bu suretle her sene o ilmi anlamış yahut anlamaya çalışmış elli-altmış kişi yetişir, o ilmin mütâla'asına hâhiş-kâr olanların miktarı artar ve yavaş yavaş bu şevk ve heves sâ'ir kimselere de sirâyet eder".[121]

Cavid Bey'in eğitim gördüğü 1893-1896 yıllarında Mekteb-i Mülkiye'nin eğitim kadrosu zengin bir mahiyet arzeder. Özellikle iktisat eğitimi üzerinde önemli bir etkiye sahip olan Sakızlı Ohannes ve diğer önemli bir isim Portakal Mikail de Mülkiye'nin hoca kadrosunda olan

---

bir tabiat anlayışı, diğeri gene yalnız en geniş anlamında "realizm" ismini verebileceğimiz toplumun iktisadi unsurlarını kabul eden, "sa'y"ı (emeği) esas sayan bir toplum anlayışı"; Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasal Fikirleri*, 21. Baskı, İstanbul: İletisim Yayınları, 2017, s.51.

[119] Mücellitoğlu Ali Çankaya*, Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Şeref Kitabı),* s.42–44.

[120] Ali Akyıldız, "Mekteb-i Mülkiye", *DİA*, C.Ek 2, İstanbul: TDV Yayınları, 2016, s.240. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Cavid Bey'in okula girdiği yıl olan 1892'de hem idadi hem de yüksek kısma birer yıl eklenmiştir.

[121] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt.1, 1. Basım, İstanbul: Karabet Matbaası, 1315a, ج.

isimlerdir. Sadece ekonomi-maliye ekseninde değil, diğer sahalarda da okulun eğitim kalitesinin öğrenciler üzerinde doğrudan etki ettiği söylenebilir.[122] Kimi problemlerin varlığına rağmen, Cavid Bey ve arkadaşları, okulun bu zengin ortamından hayli istifade etmiş olmalıdır. Nitekim okulu üçüncülükle bitiren Cavid Bey[123] üzerinde zikrettiğimiz hocaların etkisi net olarak görülebilmektedir. Bu hocalardan en kritiği olan Ohannes'e değinmek onu anlama adına önemli ipuçları sunacaktır.

2.1.4.4.1. Sakızlı Ohannes ve Cavid Bey'in Onun Hakkındaki Görüşü

Mekteb-i Mülkiye'de Cavid Bey'in eğitim gördüğü yıllarda müderris olarak görev yapan Sakızlı Ohannes'in,[124] okulun ilm-i iktisat hocalarından biri olması önemlidir. Zira Ohannes'in iktisadî donanım açısından dönemin Avrupa'sında eğitim veren isimlerden aşağı olmadığına yönelik aktarımlar mevcuttur.[125]

1830 doğumlu olan Sakızlı Ohannes, 1877'de okulun yüksek kısmının idare hukuku ve ilm-i servet derslerini vermek üzere Mülkiye'ye atanır ve1897'ye kadar yaklaşık 20 yıl bu görevde kalır. Kendisinden ders alan öğrencilerinin hakkında söylediklerine baktığımızda, onun ilmî olarak kuvvetli olduğu ve yazma konusunda gösterdiği hassasiyet ön plana çıkar. Örneğin bir öğrencisi, hazırladığı kanun maddelerinin dikkatli bir şekilde ve son derece ehemmiyet verilerek yazıldığını, tek bir kelimesini bile değiştirmenin mümkün olmadığını söylemiştir.[126]

---

[122] Örneğin, Cavid Bey'in eğitim gördüğü dönemde hukuk derslerini veren İbrahim Hakkı Paşa için Tunaya "Zamanın yüksek "tahsil" gençliğince "ideal hoca" katına yükseltilmiştir. Abdülhamit rejimine eşine pek rastlanmayan açık fikirli hoca…" değerlendirmesini yapar (Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler: İttihat ve Terakki Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, Cilt.3, s.98) ve onun Batıyı tanıma ve Batılı düşünceye sahip olma yönlerini öne çıkarır; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler: İttihat ve Terakki Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, Cilt.3, s.107.

[123] BOA, DH.SAİD.d., No.79. Ayrıca bkz: Mücellitoğlu Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Şeref Kitabı)*, C.3, s.678.

[124] Onun hakkında kısa biyografik bilgi için bkz; Mücellitoğlu Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Şeref Kitabı)*, C.2, s.1058–1060. Ohannes'in eğitimi ve iktisat bilgisinin temelleri için bkz; Ahmet Güner Sayar, *Osmanlı İktisadî Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, s.357–360 Sayar, onun ilk iktisat eğitimini Paris'te aldığını, ardından "Encümen-i Daniş"teki görevi sırasında tanıştığı Sehak Abru ile benzer düşüncede bulunduğu ve sonrasında ikilinin tanışıklığının "ilmî bir ananaye" sebep olduğu notunu düşmüştür, Aynı yer, s.357.

[125] Ali Kemal, *Ömrüm*, Zeki Kuneralp (hzl.), İstanbul: İsis Yayıncılık, 1985, s.67.

[126] Mücellitoğlu Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Şeref Kitabı)*, C.2, s.1059. Diğer yandan Recaizade Mahmud Ekrem, eğer iktisat sahasında ilerlemeye karar vermiş olsa Sakızlı Ohannes'in seviyesine çıkamayacağını belirtmektedir. Recaizade'nin edebiyatta sahip olduğu seviyeyi düşündüğümüzde,

Onun hakkında ve eserini değerlendirdiği sırada Cavid Bey'in söylediği sözler, etkilendiği ve beslendiği kaynakları göstermesi açısından kritiktir. Ohannes'in bir taraftan verdiği dersler, diğer taraftan neşrettiği *İlm-i Servet-i Milel* ile Osmanlı'da iktisat hakkında bir şevk ve heves uyandırdığını, kendisinin de bu kaynaktan beslendiğini ve bu yüzden ona minnet duyduğunu belirtir:

> "Bir taraftan mektepteki dersleriyle diğer taraftan eserleriyle memleketimizde ilm-i iktisad için bir şevk ve heves uyandıran müellif ziyy-i iktidarına bu şakird-i maarifetleri min-gayri haddin bir tuhfe-i şükran takdim eder ve nam-ı alilerinin irfan ve kemallerinden müstefid olan gençlerin hafızalarında bir mevki'-i tebcili hâiz olduğunu şu münâsebetle de zikredebildiğinizden dolayı kendisini bahtiyar ad eyler".[127]

Hocası olması ve kendisine yaptığı katkılar sebebiyle Ohannes Paşa'ya teşekkür eden Cavid Bey, onun yazdığı *İlm-i Servet-i Milel* hakkında da değerlendirme yapmıştır. Bu değerlendirmede, eserin "mebahis-i iktisadiyenin" büyük kısmını içermesi ve "muntazam bir tasnif" ile tertip edilmesi sebebiyle, "kendisinden evvel ve sonra neşir olunan eserlerin hepsine fâik ve râcih" olduğunu belirtecektir. Esere dair gördüğü tek eksik, "yazıldığı zamana göre gayet münakkah" olması, yani tafsilat ve ayrıntı noktasından biraz zayıf bulunmasıdır.[128] Ama bu yazıldığı dönem dikkate aldığında normaldir. Çünkü "yirmi seneden beri değişen nazariyeler elbette yirmi sene evvel neşr olunan bir eserde ahz-ı mevki" edemeyecektir. Son derece mühim gördüğünü belirtip "kendisinden evvel ve sonra neşir olunan eserlerin hepsine faik ve racih"[129] bulunduğunu söylemek suretiyle eseri kritik bir noktada konumlandırır.[130]

Ohannes'i konumlandırdığı yer daha anlamlı hale gelir; Özkan Kılıçaslan, *Sakızlı Ohannes Efendi ve İktisadi Serbestiyet*, İstanbul: Lejand Kitap, 2022, s.30.

[127] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt.1, د.

[128] Hocasının eseri için bu eksikliği zikretmesi, neden 4 ciltlik bir eser yazdığını anlatan hususlardan biri olarak kabul edilebilir.

[129] Aynı yer, s. د.

[130] Ahmed Güner Sayar'a göre, Cavid Bey Ohannes'in devamıdır. Hatta iktisadi düşüncesi açısından, ya da zihnî olarak onun "su katışmadık bir takipçisi" olduğunu söyleyecektir; Ahmed Güner Sayar, *İktisat Metodolojisi ve Düşünce Tarihi Yazıları*, İstanbul: Ötüken, 2005, s.151. Her iki isim de Batı'da üretilen düşünceyi herhangi bir sorgulamaya tabi tutmaksızın almış gözükmektedir. Dahası bu düşünce ve fikirlere sıkı sıkıya bağlı olduklarını, son derece güçlü bir şekilde savunduklarını da vurgulamak gerekir. Cavid Bey de Ohannes Efendi gibi iktisat ile politikanın birbirlerinden net bir şekilde ayrıldığını düşünerek hocası gibi ekonomi politik tabirini kullanmaktan kaçınmıştır. Her ikisi de dışarıdan herhangi bir etki ve baskı olmaksızın doğal olarak ortaya çıktığını düşündükleri evrensel liberal iktisat teorisine kesin bir inançla bağlıdır.

Öncesinde asgari düzeyde bir ilgisi olsa da, Sakızlı Ohannes'in Cavid Bey'in iktisada olan yöneliminde önemli bir etkisi olduğunu söylememiz mümkündür.[131] Ohannes 1912 tarihinde vefat eder.[132] Öğrencisiyle bir daha görüştüğüne dair bir kayıt olmasa da, Cavid Bey'in hocasına duyduğu minnetin varlığı açıktır.

2.1.5. Memuriyetler ve Öğretmenlikleri

Eğitim hayatı Mülkiye ile nihayete eren Cavid Bey, 1902'de Selanik'e gidene kadar İstanbul'da bir dizi görevde bulunur. Okuldan mezun olduktan kısa bir süre sonra Ziraat Bankası yönetim merkezi muhasebe kaleminde memuriyet hayatına atılır. Çok uzun sayılamayacak memuriyet hayatında ikinci durağı Maarif Nezareti İstatistik Kalemi'dir.[133] Bu ikinci memurluğu esnasında, ek olarak ve ilk defa Ayasofya Merkez Rüşdiyesi'nde öğretmenliğe başladı.[134] Daha sonra yine Maarif Nezareti Rüşdiye İdresi Katipliği/Başkatipliği'nde bulunan, eş zamanlı olarak Daru'l-Mualllim-i Sınıf-ı Aliye'de "ilm-i servet" ve "usul-i maliye" dersleri verir.[135] Fakat derslerden birinde aşar usulünün zararlarından, bu usulle ülkenin gelişemeyeceğinden

[131] Ohannes'in iktisadi düşüncesi için bkz; Sakızlı Ohannes Efendi, *Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde 1: Mebâdi-i İlm-i Servet-i Milel*, Filiz Dığıroğlu; Hamdi Genç; M. Erdem Özgür (hzl.), İstanbul: Dergah Yayınları, 2015, s.31–48; Ahmet Güner Sayar*, Osmanlı İktisadî Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, s.360–372.

[132] Mücellitoğlu Ali Çankaya*, Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Şeref Kitabı)*, C.2, s.1059.

[133] Cavid Bey'in ilk görevindeki maaşı 300 kuruş iken, ikinci memuriyetinde bu rakam 250 kuruşa düşmektedir; BOA, DH.SAİD.d., No.79.; Nazmi Eroğlu*, İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey*, s.17; Mücellitoğlu Ali Çankaya*, Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Şeref Kitabı)*, C.3, s.678.

[134] Cavid Bey'in bilinen ilk muallimliği budur.

[135] Kendi ifadesiyle bu dönemde Maarif Nezareti memurlarının hocalık yapabildiklerini ama seçilenlerin kıdemli memurlar olduğunu, yine de bu görev için bir dilekçeyle Zühdü Paşa'ya (kendisi için bkz: Mehmet Zeki Pakalın*, Maliye Teşkilâtı Tarihi (1442-1930)*, C.4,, C.3, s.435-446; Ali Z. Oraloğlu, "Zühdü Paşa", *DİA*, C.44, İstanbul: TDV Yayınları, 2013, s.538–539) müracaat ettiğini belirtir. Kendine oldukça güvendiğinden Paşa'ya bir imtihan açmasını ve buna isteyen herkesin katılmasını, sınavı kazananın da hoca olarak atanmasını salık verir. Bu girişimi sayesinde Zühdü Paşa'nın teveccühünü kazanarak "İlm-i Servet" muallimliğini sınavsız deruhte etmiştir.
Anlatıdaki kritik diğer bir detay, Paşa'nın Cavid Bey'e Sakızlı Ohannes'in eserini okuyup okumadığını sormasıdır. Olumlu cevap aldıktan sonra başka neleri okuduğunu öğrenmek isteyen Paşa'ya Cavid Bey, Fransızca yazılmış birçok eseri incelediği yanıtını vermiştir; Mehmet Zeki Pakalın*, Maliye Teşkilâtı Tarihi (1442-1930)*, C.4,, C.4, s.255-257.

bahsetmesi üzerine jurnal edilir ve görevden kovulur.[136] Bu olay üzerine 1902 yılında diğer tüm görevlerinden istifa edip Selanik'e dönmüş olması kuvvetle muhtemeldir.[137]

Öğretmenlik görevleriyle birlikte yürüttüğü memuriyet hayatında en dikkat çekici husus, tek bir nezaretin, Maarif Nezareti'nin çatısı altında bulunmasıdır. Bu nezaretteki ilk görevinin ise istatistik kalemi olması, daha o yıllardan kendisinin donanımına dair bir fikir verir. İlk defa 1892 yılında müstakil olarak kurulan ve 1894 yılında Mektubi Kalemi'ne bağlanan istatistik kaleminin vazifeleri arasında memurların terfi, tayin ve görevde yükseltme gibi meselelerini düzene koymak, daha da önemlisi Maarif Nezareti'ne ait bir salname yayınlamak vardır. Nitekim 1898 yılında nezaretçe bir düzenleme yapılarak *Salnâme-i Maarif* çıkartılmaya başlanmıştır.[138]

Selanik öncesi dönemine dair bir diğer dikkat çekici detay, verdiği derslerin iktisat, maliye, matematik gibi teknik bilgi ve donanım gerektiren dersler olmasıdır. Kendisinin bu alanlardaki vukufiyeti, daha okul yıllarından başlamış, hoca ve arkadaşları tarafından dikkatti çekmiş olmalıdır. Zira henüz mezun olan Cavid Bey'in ilk defa başladığı öğretmenlik hayatında verdiği dersler bu alanlarda olurken, Maarif Nezareti'nde memuriyete başladığı kalem ise İstatistik Kalemi'dir.

Hem memuriyet hayatında hem de eğitmenliğinde nasıl bir performans gösterdiğine dair elimizde yeterli veri olmasa da, 1902'de görevinden istifa edene kadar geçen süreçte hakkında olumsuz bir yargı da mevcut değildir. Hatta ilk başlarda sadece Ayasofya Merkez Rüşdiyesi'nde ders verirken, bundan yaklaşık bir yıl sonra Daru'l-Muallim-i Sunûf-ı Aliye'de de görev almıştır.[139]

---

[136] "Meşrutiyetten evvel Darülmualliminde ilm-i mali muallimi idim ve orada a'şâr usulünün mazarratından ve memleketin ziraatından, bu usul ile terakki edemeyeceğinden bahsetmiştim. Jurnal etltiler ve derhal beni mektepten kovdular". "1327 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu Layihası". *MMZC*, Devre 1, İçtima Senesi 3, Cilt.3, İnikad 56, 26 Şubat 1326, Ankara: TBMM Basım Evi, 1986, s.597.

137 BOA, DH.SAİD.d., No.79.; Mücellitoğlu Ali Çankaya*, Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Şeref Kitabı)*, C.3, s.679. .

[138] Tayfur Erdoğdu, "Maarif-i Umumiye Teşkilatı tarihi", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C.51, S.1 (1996), s.

[139] İkinci okulda bir müddet müdürlük yaptığına dair bilgiler mevcutsa da, bu bilginin doğruluk derecesi tetkike muhtaçtır.

1908 Meşrutiyet'in ilanıyla İstanbul'a dönen Cavid Bey, çeşitli kurumlarda tekrardan görev almaya başlamıştır. Bu sefer Mekteb-i Mülkiye'ye hoca olarak döndüğünü görmekteyiz.[140] Fakat 1909 yılının Haziran ayında Maliye Nazırı olması üzerine bu görevini bırakmıştır.[141] Gerek İttihat ve Terakki bünyesinde, gerek mecliste gerekse de hükümet nezdinde aldığı görevler, çok istemesine rağmen öğretmenlikten uzak kalmasına sebep olmuştur. Bu sebeple onun öğretmenlik ve görece normal memuriyetleri söz konusu olduğunda, Meşrutiyet öncesi dönem sonrasına göre daha ön plandadır.

2.1.6. Yeniden Selanik ve Feyziye Mektepleri

1902 yılının yaz aylarında Cavid Bey İstanbul'daki tüm görevlerinden istifa ederek, Selanik'in yolun tutar. Bu kararın arkasında hangi nedenlerin olduğu net değildir. Kimi müellifler istifaların arkasında bazı konularda duyduğu rahatsızlıkların olabileceğini, aynı zamanda doğduğu şehirden kendisine gelen cazip tekliflerin de aldığı kararda rol oynayabileceğini belirtse de, net olarak bir kanaate varmak oldukça zordur.[142] Hangi sebeple olursa olsun, 1902 sonrasında onun için yeni bir sürecin başladığı ortadır.[143]

Selanik'te yeniden yapılanan ve 1902'de sıbyandan idadiye çevrilen[144] Feyziye Mektepleri müdürlüğü için kendisine teklif yapıldığında Cavid Bey bu görevi kabul edecektir. 1902'den kesintisiz bir şekilde 1908 yılına kadar sürdürdüğü bu görev, onun hem eğitimciliğine hem de organizasyonel yönüne katkı yapmış olmalıdır.

---

[140] "1908 Temmuz İnkılabı üzerine İstanbul'a gelerek 1326 senesi Şevval'inin yirmi altısında (1908) 1800 kuruşu maaşla Mekteb-i Mülkiye İlm-i İktisat ve İstatistik dersleri muallimliğine tayin edildi". Mehmet Zeki Pakalın, *Maliye Teşkilâtı Tarihi (1442-1930)*, C.4, C.4, s.238.

[141] Çankaya Cavid Bey'in ilk nazırlığı için 1910 tarihini vermektedir ki bu hatalıdır; Mücellitoğlu Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Şeref Kitabı)*, Cilt.3, s.679-680.

142 Nazmi Eroğlu, *İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey*, s.18.

[143] Cavid Bey'in biyografisinde 1902-1908 arası boş bir sayfa gibidir. Bu dönem için Feyziye Mektepleri müdürlüğü yaptığı bilgisinin haricinde neredeyse hiçbir bilgi yoktur. Ayrıca, hem 1902 öncesi, hem de 1908 sonrası birçok dergi ve gazetede yazılar kaleme alan, önemli kitaplar neşreden Cavid Bey'in, bahsedilen tarih aralığında elimize ulaşmış herhangi bir metninin olmaması da üzerinde düşünülmesi gereken bir meseledir. Bibliyografik açıdan, öncesi ve sonrası oldukça verimli bir mahiyet arzeden bir entelektüel şahsiyetin, altı yıllık süre boyunca hiçbir metin kaleme almamış olması mümkün gözükmemektedir. Bu iddiamızı doğrular şekilde, "düşünce dünyası"nı incelediğimiz ikinci bölümde zikredeceğimiz, "İstikrazat", "Bütçe" ve "Ticaret Şirketleri" makaleleri mevcuttur.

[144] Mustafa E. Elöve, *Bir Demet Işık: Feyziye'nin Yükselişi*, s.67–69.

1320 Rûmi'de (M.1904-1905) yayınlanan Selanik Salnamesi'nde mektepten sitayişle bahsedilmekte ve eğitmen kadrosuyla okutulan derslere dikkat çekilmektedir.[145] Mektepten mezun olanların Mülkiye, baytar mektebi gibi önemli okullara girdiği ve buralardan da başarılı derecelerle mezun olduğu zikredilir.[146] Bu, eğitim kalitesini gösteren önemli bir husustur. Zira müfredata kısa bir bakış, verilen derslerin çeşitliğini ve özellikle Cavid Bey'in etkisini görmek için yeterlidir. İlm-i iktisat, coğrafya-yı iktisadi, usul-i defteri, hükümet-i tabiiye gibi dersler alanında, salnamedeki ifadeyle "muktedir muallimlere tevdi" edilmiş ve doğal olarak talebinin kaliteli eğitim almasına imkân sağlanmıştır.[147]

Feyziye Mektepleri dönme cemaatinin kurduğu bir okuldur. Bu özelliği sebebiyle öğrencilere uluslararası ticareti öğretecek bir müfredat da verilmiştir. Yukarıda bahsettiğimiz derslerin haricinde ticaret hukuku, resmi yazışmalar, fiziki coğrafya gibi dersler de okutulmuştur. Okulun kurucuları ve idarecileri ticarete o kadar önem veriyorlardı ki, bir dönem isminin Osmanlı Ticaret Mektebi olarak değiştirilmesi bile düşünülmüştür.[148]

Ticarete verilen önemin yanı sıra, bu okulun mezunları, daha Feyz-i Sıbyan Rüşdiyesi'nden itibaren, devletin önemli okullarında eğitim görüyorlardı. Nitekim bu okulları başarıyla bitiren öğrencilerin görev aldığı önemli memurluklar da mevcuttu. Öyle ki okulun mezuniyet törenlerinde kentin liderleri ve yöneticileriyle başlıca sermaye sahipleri, tüccarlar, bürokratlar ve ordu mensupları bulunuyordu. Diğer yandan bu törenlere katılan yabancı konsoloslar ve tüccarlar okulun ne denli güçlü ilişkilere sahip olduğunu, buradan mezun olanların ne gibi bağlantıları bulunduğunu göstermektedir.[149]

2.1.7. Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ve İTC

Cavid Bey'in hayatını kabaca iki kısma ayırırsak, kırılma noktasını 1908 olarak kabul edebiliriz. Zira bu tarihten, yani Meşrutiyet ilan edildikten sonra, eğitimci, ortalama bir memur kimliği, hükümette etkin, ekonomik, siyasi ve mali kararlarda belirleyici, hem ulusal hem de

[145] 1322 Sene-i Hicriyesi'ne Mahsus Selanik Vilayeti Salnamesi, s.313–317.
[146] 1322 Sene-i Hicriyesi'ne Mahsus Selanik Vilayeti Salnamesi, s.313.
[147] 1322 Sene-i Hicriyesi'ne Mahsus Selanik Vilayeti Salnamesi, s.315.
[148] Marc David Baer, *Selanikli dönmeler*, s.77–78.
[149] Mert Sandalcı, *Feyz-i Sıbyân'dan Işık'a Feyziye Mektepleri*, s.56–63; Marc David Baer, *Selanikli dönmeler*, s.78.

uluslararası boyutta aksiyoner bir yapıya evrilir. Şüphesiz dönüm noktası 1908'dir ama bu tarihten önce belli gelişmelere bakmaksızın ortaya çıkan durumu açıklamak güçtür. Zira Cavid Bey, 10 Temmuz İnkılabı'nın hemen ardından İstanbul'a gelir ve çeşitli görevler alır. Şüphesiz bu görevleri alabilmesi için, inkılabı gerçekleştiren kişilerle ilişkide olmalıdır. Çünkü edindiği pozisyon sıradan değil, özellikle iktisadi-mali meseleler söz konusu olduğunda kritik bir noktadır. Bu sebeple, 1908 sonrası pozisyonu anlayabilmek için incelenmesi gereken noktalardan biri Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ve onun bu cemiyetle ilişkisidir.

Paris İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle birleşene kadar bağımsız bir yapı arzeden Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, 1906 yılının Eylül ayında Selanik'te, "hürriyet ateşi" ile dolu on arkadaşın girişimleriyle kurulur. Kurucuları arasında daha sonra devletin kaderini tayin edecek Posta Teşkilatı Müdürlüğü Başkatibi Talat Bey, İsmail Canbolat, Mithat Şükrü [Bleda] gibi önemli isimler de vardır.[150] Kurucuların temel amacı idareyi II. Abdülhamid'in elinden alarak, Kanun-i Esasi'yi tesis etmek, böylece hürriyeti hâkim kılmaktır.[151]

Bu amaçla yola çıkan Cemiyet'in üyeleri faaliyetlerini sürdürürken, Dr. Nazım'ın Paris'ten Selanik'e gelmesiyle Paris Terakki ve İttihat Cemiyeti ile birleşme süreci başlar.[152] Dr. Nazım son derece titiz yürüttüğü çalışmalar neticesinde, önerdiği değişiklik teklifleri kabul edilir. 27 Eylül 1907 tarihinde iki yapı İttihat ve Terakki Cemiyeti adı altında birleşir.[153] Yapılan düzenlemeye göre biri Paris, diğeri Selanik'te olmak üzere iki ayrı merkez olacak ve bu merkezlerden ilki uluslararası faaliyetleri, diğeri ise dahili faaliyetleri yürütecektir.[154]

Cavid Bey'in Cemiyet'e ne zaman dahil olduğu konusunda net bir tarih yoksa da, kuruluşunda kısa bir süre sonra üyeliğe kabul edildiği söylenebilir.[155] Onun Cemiyet'e dahil olmasında ise, on kurucudan biri olan, hatta yürüttüğü faaliyetler sebebiyle Cemiyet'in teşekkülünde önemli bir pozisyonda bulunan Talat Bey'in rolü olduğunu söylemek mümkün. Talat Bey ile Cavid Bey'in arasındaki hukuk ise 1902'ten, yani Cavid Bey'in Feyziye Mektepleri Müdürü olarak

[150] Diğer üyeler Kazım Nami [Duru], Rahmi Bey, Hakkı Baha, Edip Servet [Tör], Ömer Naci'dir. Kurucu üyelerin üçü sivil, yedisi askerdir; Kazım Nami Duru, *"İttihat ve Terakki" Hatıralarım*, s.13.

[151] Bedi N. Şehsuvaroğlu, "İkinci Meşrutiyet ve Atıf Bey", *Belleten*, C.23, S.90 (1959), s.310.

[152] Ahmet Eyicil, "Doktor Nazım Bey", (*Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Ankara Türk İnkılap tarihi Enstitüsü, 1988), s.47–48.

[153] Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*, s.244.

[154] Taner Aslan, "İttihâd-ı Osmanî'den Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne", *Bilig*, S.47 (Güz 2008), s.108–109.

[155] İlkin, "Cavid Bey, Mehmed", s.175.

Selanik'e döndüğü tarihten sonra başlamış olmalıdır. İkilinin tanışıklarına dair en erken kayıt, 1903 yılında bir İngiliz diplomat ile yaptıkları kritik görüşmedir.[156] Diğer yandan Mason locası iltisakı ve Emanuel Karasu ile olan ilişkiler ikiliyi birbirine yakınlaştırmış gözükmektedir. Bu yakınlık sebebiyle, Talat Bey'in iktisadi-mali meselelere olan vukufiyetinin arttığı, Cavid Bey'in donanımını takdir ettiği yönünde rivayetler de mevcuttur.[157]

Cavid Bey Cemiyet'e girdikten sonra bazı görevler de üstlenir. Birleşme gerçekleşip, yapı İttihat ve Terakki Cemiyeti adını aldıktan sonra bu görevler devam eder. Örneğin o sıralar gündemi meşgul eden Makedonya meselesinde, bu havalideki komitalarla ittifak görüşmeleri yapmak üzere Sofya ve Bükreş'e gidecektir.[158] Yine II. Meşrutiyet ilan edildikten sonra Merkez-i Umumi'nin, o sırada sadrazam bulununan Küçük Said Paşa ile görüşmeye Talat Bey'le birlikte gönderdiği diğer isim yine Cavid Bey'dir.[159]

Kuruculardan olmasa da, hem donanımı hem de müzakereciliği ve hitabeti sayesinde cemiyet bünyesinde bazı kritik pozisyonlarda bulunduğu açıktır. Öyle anlaşılıyor ki, Meşrutiyet'in ilanı sonrası kendisine güvenilen bir şahsiyet olmaktan öte, Cemiyet içerisinde de belli ağırlığı olan birisidir. Nitekim bu ağırlık, İTC'nin yetkiyi kullanmaya başladığı ilk andan itibaren hissedilmektedir. Zira kısa bir süre sonra en kritik görevlerden biri olan Maliye Nezareti'ni uhdesine alacaktır.

2.1.8. Mason Locasında

Siyaset arenasında aktif olmaya başladığı andan itibaren kendisine yöneltilen eleştiriler arasına Masonluk önemli bir noktadadır. Dönem dönem yükselen muhalif sesler, İttihatçıların ülkeyi uçuruma götürdüğünü, yabancı ülke ve çıkar gruplarının emellerine teslim ettiği eleştirilerini dile getirirken, gerek Meclis kürsüsünden gerekse basın aracılığıyla zikredilen isimlerin başında

---

[156] Şükrü Hanioğlu, *Preparation for a Revolution*, New York: Oxford University Press, 2000, s.211 İlgili görüşmede Cavid Bey ve Talat Bey dışında hazır bulunanlar Hacı Adil Bey, Rahmi Bey ve Büyük Cemal'dir. Hanioğlu'nun bu bilgiyi aldığı kaynak için bkz: Robert Graves, *Storm Centres of the Near East : Personal Memories 1879-1929*, New York: Ams Press, 1975, s.200–201.

[157] Tevfik Çavdar, *Talat Paşa: Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü*, Kültür Bakanlığı Yayınları: Ankara, 1995, s.43–45.

[158] Nermin Zahide Aydın, "Maliye Nazırı Mehmed Cavid Bey", *KSU Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt.2, No.12 (2015), s.3.

[159] Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*, 477; Orhan Koloğlu, *İslam Âleminde Masonluk*, s.138.

Cavid Bey gelir. Kendisinin hem Dönme oluşu, hem de Meşrutiyet'ten sonra Türkiye'de kurulan Loca'nın etkili isimlerinden olması bu eleştirilerin şiddetini belirlemiş olmalıdır.

Muasırları tarafından yöneltilen eleştirilerin haklı veya haksız olup olmadığını tartışmak bu tezin konusu değildir. Fakat, öte yandan, bir entelektüelin düşünce dünyasını şekillendiren hususlara bakarken, mensup olduğu yapılar önem arzeder. Bu noktada Masonluğun etkisi olduğunu söylemek mümkündür. Fakat Masonluğu bugün anlaşıldığı gibi ele alıp değerlendirmek ve 20. yüzyılın başlarında yaşamış bir entelektüel, devlet adamı ve düşünürü bu eksene oturtmak hatalı olacaktır. O yüzden kendisinin yaşadığı dönemde Masonluğun mahiyetini anlamak doğru bir analiz için kritiktir.

Türkiye'de Masonluk hakkındaki algı, genelde gizli bir yapılanma, gün yüzüne çıkmamış örgütlenme, ülkeyi gizliden ele geçirme niyeti taşıyan bir yapı şekildedir. Bu algının sebeplerinden biri İttihat ve Terakki'nin, Büyük Devletlerin sömürgecilik ve yayılmacılık faaliyetlerinin, ayrıca Yahudilerin Filistin'i ele geçirme çabalarının karşısında duran Sultan Abdülhamid'in hâkimiyetine son verip yönetimi ele geçirmeleri, daha sonra da Yahudilerin bu amaçlarına ulaşmasının önünü açmaları iddialarıdır.[160]

Dönemin koşulları içerisinde değerlendirildiğinde, Selanik'te önemli bir gelişim sahası bulan Masonluğun siyasi bir mahiyet arzettiği, öte yandan rejim karşıtı ve muhalif kişiler için Mason localarının gizliliği temin eden, rahat çalışmayı sağlayan yerler olduğu ve yine yapının İttihat ve Terakki'nin kuruluşunda organizasyonel anlamda bir alt yapı sağladığı söylenmiştir.[161]

Yukarıda Selanik'in dönem için özgürlük ve muhalif hareketler için ne denli uygun bir ortam sunduğundan bahsetmiştik. Bu yapı, mason localarının gelişimin için de makul bir ortam

---

[160] Süleyman Kocabaş, *Türkiye'de Gizli Tarih I: Masonluk ve Masonlar*, İstanbul: Vatan Yayınları, 2001, s.115–118.

[161] Örneğin Edhem Eldem masonluğun "…Osmanlı topraklarında yetersizliği ve eksikliği hissedilen siyaset ve muhalefet alanını genişleten ve aynı anda Avrupa'daki bazı siyasi aktörlerle etkileşimi mümkün kılan" önemli bir yapı olduğu görüşündedir. Bu ifadeler temelde 19. yüzyıl için söyleniyor olsa da, 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde de durumun benzer mahiyet arzettiği söylenebilir; Edhem Eldem, *V. Murad'ın Oğlu Selahaddin Efendi'nin Evak ve Yazıları: V. Murad ve Cléanthi Scalieri*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019, s.18 Locaların gizliliği temin eden yerler olduğuna, bu sebeple çalışma imkânı verdiğine Talat Bey (sonradan Paşa) ile bir görüşmesinde Hüseyin Cahit Yalçın da dikkat çeker; Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar*, s.28 Hem masonluğun mahiyeti hem de locaların gizliliği temin eden yerler olduğuyla ilgili tartışmalar için ise bkz; Orhan Koloğlu, *İslam Âleminde Masonluk*, s.124; Ernest E. Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 ihtilalinin doğuşu*, s.122–124; Angelo Iacovella, *Gönye ve Hilal: İttihad-Terakki ve Masonluk*, s.37; Marc David Baer, *Selanikli dönmeler*, s.122.

sunmuştur. Nitekim İTC'nin önemli isimlerinin de Makedonya Risorta locası Selanik'te önemli faaliyetler göstermiştir.[162] Öyle ki bu locaya 1903-1908 arasında üye olan 154 kişiden 42'sini, araların Talat Bey ve Mithat Şükrü gibi isimlerin de olduğu Türkler oluşturmaktadır.[163]

İTC'nin bir çok üyesinin Makedonya Risorta'ya mensup olmasına rağmen Cavid Bey bu locaya üye değildir. Onun üye olduğu loca ile farklı görüşler ortaya atılsa da,[164] konu hakkında ayrıntılı çalışma gerçekleştiren Iocovella'nin görüşü daha muteber görünmektedir. Bu görüşe göre o "İspanyol Maşrık-ı Azamı"na bağlı ve Perverancia locasının bir üyesi olarak kabul edilmiştir.[165] Muhtemeldir ki bu tercihinde Selanik kökenli bir olması ve dönme kimliği etkili olmuştur.

İTC'nin önemli isimlerinin localara 1903 gibi erken bir tarihte üye olduklarına dair net bilgiler mevcutken, Cavid Bey'in Perverancia'ya ne zaman katıldığı hakkında net bir bilgi yoktur. Fakat hem Selanik'te doğup büyümesi, hem de dönme cemaatine mesubiyeti göz önüne alınınca, en geç bu tarihlerde locaya üye olmuş olmalıdır.[166] Zira eğer bu tarihe kadar üye olmamış olsaydı, kendisinin de diğer İTC üyelerinin yolundan gidip veya onlarla birlikte Risorta'ya üye olması beklenebilirdi. Tüm bu varsayımların yanında, ne zaman katıldığı net değilse de ve farklı bir locaya mensup olsa da, Risorta'da yapılan İTC toplantılara iştirak ettiği bilinmektedir.[167]

Şüphesiz bir mason locasına üye olmanın en önemli katkılarından biri, bu sayede geliştirilen ulusalarası bağlantılardır. Dönmeliğinin yanında masonluğa aidiyetin de, uluslarası ilişki ağlarına dahil olmada yardımcı olduğu düşünülebilir. Bunun yanında, localara mensup olmanın asıl etkisinin Meşrutiyet sonrasında görüldüğü, 1908'den sonra diğer İTC üyeleriyle birlikte,

---

[162] Angelo Iacovella, *Gönye ve Hilal: İttihad-Terakki ve Masonluk*, s.36–43.

[163] Orhan Koloğlu, *İslam Âleminde Masonluk*, s.122–123.

[164] Cavid Bey'in bir görüşe göre "Fazilet" locasına üye olduğu (Enver Behnan Şapolyo, *Ziya Gökalp İttihat Terakki ve Meşrutiyet*, İstanbul: Güven Basımevi, 1943, s.60), başka bir kaynakta ise bağlı olduğu loca olarak "Constitution" isminin zikredildiği görülür (Haydar Rifat, *Farmasonluk*, İstanbul: Şirketi Mürettibiye Matbaası, 1934, s.197).

[165] Angelo Iacovella, *Gönye ve Hilal: İttihad-Terakki ve Masonluk*, s.39 Iacovalla'nın referans verdiği kaynak, 1907-1909 arasında faaliyet olan Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tekkelerin kökenlerinde masonluk ve Sefarad diasporasının etkilerine dair yapılmış önemli bir çalışmadır; Eduardo Enríquez Del Arbol, "Masonería y diáspora Sefardi en el siglo XX el origen de las logias otomanas (1907-1909)", *Masonería española y América: V Symposium Internacional de la Masonería Española, Cáceres, 16-20 de junio de 1991*, Zaragoza: Centro de Estudios Históricos de la Masonería Española, 1993.

[166] Taşıdığı kimlik, onun neden Makedonya locasına değil de İspanyol Maşrık-ı Azamı'na bağlı bir locaya üye olduğunu da açıklayabilir.

[167] Angelo Iacovella, *Gönye ve Hilal: İttihad-Terakki ve Masonluk*, s.40.

hatta onlardan daha yoğun olarak Cavid Bey'in masonluğunun gündeme geldiği bellidir. Onun 1909'da kurulan Türkiye locasında başlarda üye, sonrasında bir dönem üstad-ı azamlık yapmış olması da hem basında hem de Meclis-i Mebusan'da bu konunun gündeme gelmesinde etkili olmuş olmalıdır.[168]

2.1.9. Evlilikleri

Düşünce dünyasını doğrudan etkilemese de, Cavid Bey'in medeni hali, özellikle II. Meşrutiyet sonrası yaptığı çalışmaları etkilemiştir denilebilir. Zira 31 Mart'tan önce vefat eden ilk eşinin ardından, bir daha 1921'e kadar duldur. İlk evliliğinden bir çocuğu da olmadığından, aile olarak onu endişelendirecek, ya da kaygılandıracak bir unsuru olmadığını söyleyebiliriz. Tabi anne ve kardeşleri vardır ama bu durum mahiyet itibariyle farklı bir hususiyete sahiptir. Bu yüzden, yaptığı evlilik hayatına kısaca değinmek faydalı olacaktır.

Cavid Bey ilk evliliğini 1906 yılında akrabasından Saniye Hanım'la[169] yapmıştır. Mart 1909'da Saniye Hanım'ın veremden vefat etmesiyle bu evlilik sona ermiştir. *Şiar'ın Defteri*'nde Saniye Hanım ile küçüklükten beri nişanlı olduğunu belirtip, ölümü hakkında kuru bir ifadeyle "bu kadın veremden öldü" demekle yetinir.[170] Hadisenin sıcaklığıyla aynı gün tuttuğu günlüğünde daha duygusal ifadelere rastlamak mümkünse de kendisinin bu ilk evliğinde istediği aile ortamına kavuştuğuna dair bir ibare yoktur. Eşinin uzun yıllar verem ile boğuştuğunu belirtmesi, üç yıllık evliliğin büyük bir kısmının hastalıkla geçtiğini düşündürmektedir. Bu yüzden ilk evliliğinin kendisine düzenli ve huzurlu bir aile ortamı sunmamış olması muhtemeldir. [171]

---

[168] Orhan Koloğlu, *İslam Âleminde Masonluk*, s.160.

[169] İlk eşinin Saniye olduğuna dair bkz: Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, Cilt 1, 19.

[170] Cavid Bey, *Şiar'ın Defteri*, 137. Öte yandan Ali Canip Yöntem onun cenaze günü çok perişan olduğunu, sürekli ağladığını ve kendisiyle birlikte Rıza Tevfik'in koluna girerek, Cavid Bey'i mezarlığa kadar götürdüklerini aktarır; Ali Canip Yöntem, "Rıza Tevfik Selanik'te", *Yakın Tarihimiz*, C:1, S:5 (29 Mart 1962), s.129.

[171] Saniye Hanım'ın ölümü üzerine kendisinin ilk duyguları için bkz: Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, Cilt 1, 19-20.

Uzun bir aranın ardından[172] ikinci evliliğini, II. Abdülhamid'in oğlu Burhaneddin Efendi'den boşanan[173] Çerkes asıllı Aliye Melek Nazlıyar Hanım[174] ile 14 Ağustos 1921'de İsviçre'de gerçekleştiren Cavid Bey, ilk evliliğinin aksine bu sefer huzurlu bir aile ortamına kavuşmuştur.[175] Çiftin bu evlilikten Osman Şiar adını verdikleri bir çocukları da olur.[176]

---

[172] Saniye Hanım'ın vefat ettiği 1909 tarihinden Aliye Nazlıyar Hanım ile evlendiği 1921 tarihine kadar Cavid Bey dul yaşamıştır. Bu süreç boyunca evliliğe ve geleceğe dair hislerini şu şekilde ifade eder: "Bütün bu senelerde yaşamaktan gaye ne olacağını kendi kendime soruyordum. Yarın hayata gözlere kapadığım vakit neslimin söneceğine müteellim olurdum. Fakat evlenmeye karar veremedim. Yolumun üstüne çıkan kadınlardan hiçbirinde istediğim meziyetleri bulamıyordum"; Cavid Bey, *Şiar'ın Defteri*, 137. Neslinin sönmesinden duyduğu korku Şiar'la giderilmiştir ama oğlu Şiar yaptığı evliliklerin hiçbirinden çocuk sahibi olamamış ve Cavid Bey'in nesli bu korkuyu duymasından yaklaşık 100 yıl sonra, 2010 yılında oğlunun ölümüyle sona ermiştir; Kalyoncu, "Babamın Mezarını Celal Bayar Buldu", 25.

[173] Bir iddiaya göre Burhaneddin Efendi, ahbabı bulunan Cavid Bey'in eşiyle arasındaki ilişkisini öğrenince Aliye Nazlıyar Hanım'ı hemen boşamıştır: Leyla Açba, *Bir Çerkes Prensesinin Harem Hatıraları*, Dr. Edabil Açba (hzl.), 4. Basım, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010, 309. Leyla Açba, aktardığı bilgileri Cavid Bey'le yakın ilişkisi olan Mihri Hanım'dan almıştır. İlk Türk kadın ressam olarak bilinen Mihri Hanım'ın Cavid Bey'le ilişkisi Paris'te 1913'te başlamış ve daha sonra da devam etmiştir. Hatta Mihri Hanım'ın İstanbul'da Darülmuallimat'ta ders vermesini sağlayan da Cavid Bey'dir; Taha Toros, *İlk Kadın Ressamlarımız*, İstanbul: Ak Yayınları, 1968, 13.

[174] Aliye Melek Nazlıyar Hanım küçük yaşlardan itibaren sarayda yetiştirilmiştir. Abdülhamid'in çok sevdiği oğlu Şehzade Burhaneddin ile 7 Haziran 1909'da İstanbul'da evlendirilmiştir. 10 Kasım 1919'da Viyana'da nihayete eren bu evlilikten Osman Ertuğrul isimli bir çocuğu olmuştur; İbrahim Pazan, *Son saraylı Şehzade Osman Ertuğrul Efendi*, 1. Basım, İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı, 2009, 29-30. Çerkes asıllı olan Nazlıyar Hanım'ın babası Hüseyin Efendi, annesi ise Ayşe Hanım'dır. Ayrıntı için bkz: Leyla Açba, *Bir Çerkes Prensesinin Harem Hatıraları*, 311; Cavit Bey, *İdama Beş Kala*, İstanbul: Emre Yayınları, 1993, s.16–19; Nazmi Eroğlu, *İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey*, s.321–322 Kalyoncu, "Babamın Mezarını Celal Bayar Buldu", 22. Bir dönem saray hizmetinde de bulunan Leyla Açba, Aliye Hanım'dan mağrur ve adaletsiz biri olarak bahseder: Leyla Açba, *Bir Çerkes Prensesinin Harem Hatıraları*, 306. Fakat Açba'nın ifadelerine, Burhaneddin Efendi'nin ilk eşi olan Hidayet Hanım'ın kardeşi olması sebebiyle ihtiyatlı yaklaşmak gerekmektedir. Çünkü Aliye Hanım şehzadenin ikinci eşi olmuş ve bu evlilik sebebiyle Hidayet Hanım geri planda kalmıştır. Ayrıca Hidayet Hanım tüm ısrarlarına rağmen oğlu Şehzade Fahreddin'in velayetini alamamış ve çocuk sicile Aliye Hanım'ın oğlu olarak kaydedilmiştir. Sürecin ayrıntısı için bkz: Leyla Açba, *Bir Çerkes Prensesinin Harem Hatıraları*, 306-308. Burhaneddin Efendi'nin Hidayet Hanım'dan olan oğlu Fahreddin Efendi'nin Aliye Nazlıyar Hanım'ın oğlu olduğuna dair sicil kaydı için bkz: BOA, İ.DUİT, No.5-83, 12 Rebiülahir 1330.

[175] Eşi Aliye Hanım için oğlunun defterinde şu ifadeleri kullanır: "Allah'ın yarattığı kadınların en iyisi olan annen…". Ayrıca eşiyle birbirlerini çok sevdiklerini ve mutlu bir ilişkileri olduğunu da aktarır: "Biz birbirimize o kadar çok bağlıyız, birbirimizi o kadar nihayetsiz bir muhabbetle seviyoruz ki…" Cavid Bey, *Şiar'ın Defteri*, 13. "O günden beri[evlendiği gün] annen, ben çok bahtiyarız" ve evlilik yıldönümleri için "babanın çok mesut olduğu, annenin perestiş ettiği bu günü sen de daima taziz ve takdis et, yavrum. Kalplerimizin neşat ve sürur ile dolu olduğu bu günde senin için de böyle bir izdivaç temenni ediyorum"; Cavid Bey, *Şiar'ın Defteri*, 137. Bir başka yerde evlendiği günü hayatının en büyük saadetine kavuştuğu gün olarak niteler; Mehmed Cavid Bey, *Zindandan mektuplar*, Ankara: Liberte Yayınları, 2005, 115.

[176] Cavid Bey doğan bebeğe verilen ismin hikâyesini şöyle anlatır: "Doğduğun gün sana Osman ismini verdik; bir ikinci isim için daha doğmadan evvel günlerle anneciğinle münakaşalar yaptık. O zaman kabul edilmeyen benim teklifim makbul oldu: adın nüfus siciline Osman Şiar diye kayıt edilecektir". Bu arada Dönme Cemaati'nin

2.1.10. Hitabeti ve Belagati

Kendisine sert eleştiriler yönelten muhalifler bile Cavid Bey'in hitabeti söz konusu olduğunda onun bu yönüne olumlu vurgu yapmaktan geri durmaz. Nazır olmadığı zamanlarda dahi Meclis-i Mebusan'da İttihat ve Terakki'nin bir nevi sözcülüğünü yapmasının sebeplerinden biri bu olmalıdır. Sadece Meclis çatısı altında değil, gerek Anadolu'da gerek Balkanlar'da,[177] ülkenin çeşitli yerlerinde parti sözcüsü olarak halka hitap etmek için sıklıkla görevlendirildiğini de görmek mümkün. Aslında 1908 öncesinde de yakın çevresi ve arkadaşları arasında hitabetini ön planda olduğunu gösteren anlar vardır. Örneğin Mekteb-i Mülkiye'de öğrencilerin ilk defa bir araya geldiği açılış gününde ayağa kalkıp söz alan ilk kişi odur. Burada yeni bir hayatın başında olduklarını, bir arada uzun vakit geçireceklerini ve bu yüzden herkesin kendisini tanıtmasını öğrencilere tavsiye etmiştir.[178]

Bu özelliği II. Meşrutiyet sonrasında da devam eder. Meclis kürsüsünden yaptığı konuşmalar övgüyle karşılanır. Öte yandan 1912'nin yaz aylarında, İTC siyasi olarak en zor zamanlarını yaşarken, taşradaki halka II. Meşrutiyet'i anlatmak ve diğer yandan parti propagandası yapmak üzere gönderilen heyetteki en etkili kişidir. Bu özelliği onu söz söylerken güçlü bir pozisyona çıkartmış olmalıdır. Nitekim bu yönü kendine güvenini de yükselten unsurlar arasında sayılabilir.

Karakaş kolunun lideri Osman Baba'dır. Cavid Bey bu isimden ilham alarak hareket ettiğini söylemez ama iki kişi arasında bir bağ kurmuş olabileceği kuvvettle muhtemeldir.

[177] Selanik'teki bir açılışta *Yeni İkdam* Cavid Bey'in ifade gücüne dikkat çekiyor, "Maliye Nazırı, mevki-i hitabete gelerek kendisine has fesahat ve belagatle ve a'mak-ı ruha kadar tesir eden selîs bir tarz-ı beyan ile nutka başladı" "Cavid Bey ve Selanik Rüsûmat Dairesinin Vaz-ı Esas Resmi"., s.4. Yine Selanik'te yaptığı bir konuşmada bu *Bağçe* editörü kendisi için şu ifadeyi kullanıyor "Cavid Bey Efendi'nin zatına has bir belagat ve cezaletle…" Mehmed Cavid, "[Bağçe Mecmuası'ndaki Konuşma]", *Bağçe*, 1 (21 Temmuz 1324), s.8.

[178] Bu konuşmanın yıllar sonra Ali Münif Bey'in hatırasında yaşamaya devam ettiğini düşünürsek, onu Mehmed Cavid'in hitabet gücünü de gösteren bir örnek olarak da kabul edebiliriz; Taha Toros*, Ali Münif Bey'in hâtıraları*, s.14.

3. DÜŞÜNCE DÜNYASI

Cavid Bey'in iktisadî düşüncesini incelerken, dikkat edilmesi gereken bazı hususlar vardır. Öncelikle bilinmelidir ki, onun metinlerinin bir kısmı II. Meşrutiyet'in öncesinde ve kısa bir zaman diliminde kaleme alınmıştır. Burada ön plana çıkanlar ise *Sabah* ve *Servet-i Fünûn* gibi gazete/mecmua yazıları ve bunlara ek olarak da neşrettiği dört ciltlik *İlm-i İktisad* kitabıdır. *İlm-i İktisad*'ın ilk cildinin basım tarihi 1899 iken, *Sabah*'ta yer alan en erken tarihli yazı 7 Mayıs 1899'dur.[179] Yine aynı dönemde *Servet-i Fünûn*'da Şubat 1901 ile Ocak 1902 arasında 16 yazı yazmıştır. Bahsedilen tarihlerden anlaşıldığı gibi, Meşrutiyet öncesinde yazın hayatına konu olan süre üç yıldır. 1908 sonrasında ise Cavid Bey'in hızlı bir yazın faaliyeti içerisinde olduğunu, bugün literatürde onun iktisat düşüncesine dair yapılan analizlerin Ağustos 1908 ile Kasım 1910 arasında kaleme aldığı yaklaşık 70 yazıdan ve yine 1910 yılında basılan, aslında dört ciltlik kitabın bir özeti mahiyetindeki *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus* adlı eseriden neşet ettiğini söyleyebiliriz. Yani denilebilir ki, Cavid Bey'in düşünce dünyasını bize sunan çalışmalar belli bir zaman aralığına ve belli metinlere sıkışmış durumdadır. Onun iktisadî düşünce dünyasından bahseden çalışmalar bu gözle incelenmelidir.

Cavid Bey'in iktisat düşüncesi mevzu bahis edilirken dikkat edilmesi gereken ikinci bir husus, 1902-1908 arası ve 1910 sonrasının metin neşri söz konusu olduğunda boş bir zaman dilimi olduğudur. Kendisinin 1902 tarihinden itibaren Feyziye Mektepleri müdürü olarak Selanik'te bulunduğunu bilmekteyiz. Fakat orada bulunduğu süre boyunca kaleme aldığı herhangi bir metin bugün elimizde yoktur. Bununla birlikte, *Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*'ında (*UİİM*) neşredilen bazı uzun yazı dizileri, ilgili metinlerin daha önce kaleme alındığını ve bu metinlerin 1902'den sonra yazılmış olabileceğini düşündürür.[180] 1911 sonrası ise hem *UİİM*'nın kapanması hem de Cavid Bey'in aktif siyaset içerisinde daha çok bulunması, hükümet nezdinde

[179] Daha önce de ifade edildiği gibi, iktisat merkezli ilk yazılar *Servet-i Fünûn*'da değil, *Sabah* gazetesinde yer almıştır, burada da tarih Ocak 1899'dur. İlk makale başlığı ise "Avrupa Terakkiyat-ı Tedrisiyesine Bir Nazar"dır; Mehmed Cavid, "(Musahabe) Avrupa Terakkiyat-ı Tedrisiyesine Bir Nazar", *Sabah*, 10. Sene, No.3398 (24 Nisan 1315/7 Mayıs 1899), s.3. Bu tarihten önce ise Cavid Bey imzalı ilk metin ise, Hüseyin Cahid Yalçın ile birlikte, Vefa Lisesi sıralarındayken yaptıkları bir çeviri metnidir; Mehmed Cavid ve Hüseyin Cahid, "Küçük Hanımlara Yadigarımız: İğne İşleri-I", *Servet-i Fünûn*, 1. Sene, No.36 (6 Teşrinisani 1307/18 Kasım 1891), s.113.

[180] İlgili yazılara bir örnek için bkz: Mehmed Cavid, "Ticaret Şirketleri: Mukaddime", *UİİM*, Sene: 2, C: 2, No.6-9/18-21 (Haziran-Eylül 1326), s.767–847; Mehmed Cavid, "Ticaret Şirketleri: Mabad", *UİİM*, Sene: 2, C: 3, No.10-22 (Teşrinievvel 1326), s.867–966; Mehmed Cavid, "Ticaret Şirketleri: Geçen Nüshadan Mabad", *UİİM*, Sene: 2, C: 3, No.11-23 (1 Teşrinisani 1326), s.993–1012.

gerek yurt içi gerekse yurt dışı faaliyetlerde yer alması sebebiyle herhangi bir yayın gözükmez. Bu boşluğu doldurabilecek iki kaynak grubu Meclis-i Mebusan'daki konuşmalar ile 1909'dan itibaren yarı düzenli şekilde tuttuğu günlüklerdir. Son iki kaynak grubunun, yalnız başına ele alındığında, onun iktisadî düşüncesini anlama adına tek başına yeterli olmadığını, fakat bununla birlikte bazı eksik parçaların tamamlanmasına yardım ettiğini söylemek mümkündür.

Cavid Bey literatürüne dair bu tespitleri yaptıktan sonra, bütüncül bir bakış açısı sunması sebebiyle 1899 yılında ilk cildi yayınlanan *İlm-i İktisad* adlı eseri tezimizde, onun iktisadî düşünce dünyasını incelerken ağırlıklı olarak kullanılacaktır. Aynı yıllarda *Servet-i Fünûn* ve *Sabah'*taki yazılar, Meşrutiyet sonrası kaleme aldığı diğer gazete ve *UİİM* metinleri de incelemeye dâhil edilecektir. Buradaki kategorizasyonun zikredilen metinlerin taşıdığı önemden ziyade, bütüncül bir bakış açısı sunması sebebiyledir.

Bir başka husus eserlerin/yazıların mahiyetiyle ilgili hususların izah edilmesidir. Kanaatimizce bu durum düşünce dünyasını anlamayı kolaylaştıracaktır. Öncelikle bahsedeceğimiz ve tezimizde sıkça kullandığımız kaynak *İlm-i İktisad*'tır. Kitabın iki baskısı mevcuttur. İlk baskının tarihi 1899 iken ikinci baskı 1910 tarihini taşır. Fakat yeni baskı, dört ciltlik eserin tamamı için söz konusu değildir, sadece birinci ve ikinci ciltlerin yeni baskısı yapılmıştır. İçerik ve taslak anlamında değişikliğe uğrayan ise yalnızca birinci cilttir. 1912 yılında yeni baskısı yapılan ikinci cildin ise içeriği aynen korunup yalnızca kapak ve matbaası değişirken, üçüncü ve dördüncü ciltlerde herhangi bir değişiklik görünmez.[181]

Müellifin ilk baskının girişinde ifade ettiği gibi eserde, Fransız iktisatçı Leroy-Beaulieu'nun[182] *D'Economie Politique*[183] adlı eserinden hem içerik hem de taslak olarak faydalanılmıştır:

[181] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt.1, İkinci baskı ise 1910'da neşredilir; Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 1, 2. Basım, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1326b, . İkincil literatürde bu husus gözden kaçırılır. Bunun en net örneği için bkz; Tevfik Çavdar, *Türkiye'de Liberalizm (1860-1990)*, s.85 Çavdar 1315 tarihli metni kullandığını belirtse de, yararlandığı metnin 1326'da ikinci baskısı yapılan eser olması muhtemeldir. Zira Cavid Bey'in eserine temel aldığı isim olarak Charles Gide'i zikretse de, eğer Çavdar ilk baskının "Mukaddime" kısmını görmüş olsaydı, bu kanaatinin doğru olmadığını, *İlm-i İktisad*'ın büyük oranda Leroy-Beaulieu'nun *D'Economie Politique* isimli hacimli eserden yararlandığını yazarının ifadeleriyle görmüş olacaktı; Çavdar, *Türkiye'de Liberalizm*, s.85.

[182] Beaulieu hakkında kısa bilgi için bkz: "Leroy Beaulieu-Pierre Paul", *The New Palgrave: A Dictionary of Economics*, London: The Macmillan Press, 1987, s.169.

[183] Paul Leroy-Beaulieu'nun dört ciltlik *Traité Théorique et Pratique D'Économie Politique* eserinin basım tarihi 1896'dır.

> "*İlm-i İktisad* namını vermeye daha münasip gördüğüm bu eser-i naçiz, ibtida 'LeVasseur', 'Gide', 'Baudrillart' ve 'Beauregard'in eserlerinden iktibas edilmiş idi. Yazdığım kağıdlarda saydığım kitablardan bilhassa 'Beauregard'dan alınmış pek çok sahifeler vardır. Fakat bu tertibe riayet edecek olursam yine muhtasar bir kitab vücuda geleceğini düşündüm. Bunun için deha-yı iktisadisine bütün Avrupa'nın hayran olduğu 'Leroy-Beaulieu'nün üç bin sahifeye karîb eser-i cesîmine de mürâca'at eylemeğe lüzum gördüm. Halbuki bu eserdeki servet-i ma'lûmât, vüs'at-i ihâta beni o derece meclûb etti ki diğer eserlerden aldığım yüzü mütecâviz sahifeleri birer birer çizmeğe, bozmağa, bunlarla mezc etmeğe mecbur oldum".[184]

"Mukaddime"'den anlaşıldığı gibi, *İlm-i İktisad* Beaulieu'nun kitabından kimi zaman tercüme yoluyla iktibastır. Kitabın başlıkları iki eser arasındaki izi takip etmeyi kolaylaştırır. Örneğin Cavid Bey, bazı başlıkların yanına, o başlığın Fransızca karşılığını da yazmıştır ki, bu durumda ilgili kısım çoğunluk tercüme ağırlıklıdır. Bir örnek vermek gerekirse, birinci bölümün ilk başlığı olan "Servetin Suret-i İstihsâli"nin yanına bu ibarenin Fransızca karşılığı verilmiş (Production de la Richesse), ardından ilgili bölümün ilk iki sayfası[185] Beaulieu'nun kitabının ilgili başlığından doğrudan tercüme edilmek suretiyle yazılmıştır. Cavid Bey burada da bir tasarrufta bulunup *D'Economie Politique*'deki bölümün tamamı kullanmayıp kendince bazı seçmeler yapmıştır.[186] Bu yöntemle *İlm-i İktisad*'ın ilerleyen sayfalarında sıkça karşılaşılmaktadır. Yani kitabı tam bir telif olarak değil, tercüme-telif şeklinde sınıflandırmak uygun olur.

Bu noktada cevaplanması gereken soru şudur: *İlm-i İktisad* ağırlık olarak Baulieu'nun kitabından iktibas ise, yani telif eser mahiyetinde değil de, telif-tercüme bir eser ise, o zaman bu kitabın içeriğini, Cavid Bey'in iktisadî düşüncesini incelerken dikkate almak ve kitabı referans kabul etmek mümkün müdür? Bir başka deyişle kitaptaki düşünce ve yaklaşımlar müellife, yani Cavid Bey'e atfedilip, bunları onun düşünceleri gibi okuyabilir miyiz? Bu ve benzeri sorular usul açısından anlamlı ve cevaplanması gereken sorulardır.

Öncelikle şu belirtilmeliyiz ki, Cavid Bey, ilk baskının önsözünde kitabın içeriğini açık bir şekilde göstermiş, aslında ilk başta birçok başka yazardan faydalanmışken, daha sonra

---

[184] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt.1, s.ز.

[185] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt.1, s.39–40.

[186] Paul Leroy-Beaulieu, *Traité Théorique et Pratique D'Économie Politique*, C.1, Paris: Librairie Guillaumin, 1896, s.115–117.

Beaulieu'nun eserinden istifade ettiğini söylemiştir. Burada Beaulieu'nun kitabını tercüme ettiğine, ya da ilgili kitaptan yaptığı alıntılara katılmadığına yönelik bir ibare veya açıklama yoktur. Bilakis, *İlm-i İktisad*'ı kendi eseriymiş gibi tanıtmakta ve modern anlamda eserin kaynaklarından bahsetmektedir. Kitap çoğunluk tercüme bile olsa, bu durum göz önünde bulundurulmalıdır.

Diğer yandan kendisi kaynak olarak kullandığı eserlerde var olan bilgileri/düşünceleri kritik etmemiş, onlara katılmadığı yönünde bir ibare serdetmemiştir. Aksine, gerek tercüme gerek telif olsun, *İlm-i İktisad*'ın tamamını kendi düşünce ve eseri şeklinde sunar bir dil ve anlatım kullanmıştır. En başta kitabın kapağında kendi ismi vardır ve eser ona nispet edilmektedir. Ne ilk yayınlandığında ne de sonraki süreçte bir şerh düşmüş, kitaptaki fikirlerin kendine ait olmadığına dair bir görüş belirtmiştir. Öte yandan, 1910'da idadilere/liselere mahsus bir eser de yine bu dört ciltlik kitabın özeti olarak neşredilir. Bu neşre bir bakıma, *İlm-i İktisad*'ta yer alan düşünce ve görüşlerin ona ait olduğunu pekiştiren bir hareket olarak da bakabiliriz. Özetle, *İlm-i İktisad*'ın içeriğinin Cavid Bey'in kendi düşünce dünyasını yansıttığını, yarı tercüme-telif eser olmasına bakmaksızın kitabı referans olarak alabileceğimizi söylememiz mümkündür.

İlm-i İktisad önemli bir kaynak olsa da, tek başına tüm resmi tamamlamaya yetmez. Zira eser teoriktir. Özellikle günlük hadise ve gelişmeler karşısında müellifin nasıl bir tavır geliştirdiği, düşüncelerin nasıl aktığı gibi hususlar, çoğunluk gazete ve mecmualardaki yazılardan anlaşılmaktadır. Fakat bu noktada bir ayrıma gitmek ve Meşrutiyet'ten önceki yazılar ile sonrasını kendi içinde ayrı ayrı değerlendirmek gerekir.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Cavid Bey'in *Sabah* ve *Servet-i Fünun*'daki yazıları 1900 ile 1902 arasındadır. Sayısı 20'yi geçmeyen bu yazılar, yeni mezun ve sıradan diyebileceğimiz memuriyet ifa eden birinin kaleminden çıkmıştır. Doğal olarak gerek yurt dışı gerekse yurt içindeki gelişmelere bakış dışarıdandır. Fakat diğer yandan bu yazılar, Meşrutiyet sonrasında yazılanlara göre "bilimsel makale" formuna daha yakındır diyebiliriz. Bu tür hususiyetlere bağlı olarak, ilgili metinler özelinde, Cavid Bey'in liberal düşüncesi daha net ve tazedir; herhangi bir meydan okuma ve müdahaleye uğramamış, test edilmemiştir, krizle karşılaşmamıştır. Doğal olarak daha bütünlüklü ve tutarlı bir mahiyet arzeder.

1902'den 1908'e kadar herhangi bir yazısı elimize ulaşmayan Cavid Bey, Meşrutiyet ilan edildip İstanbul'a geldikten sonra, Meclis'teki görevleri yanında hızlı bir şekilde yayın faaliyetine de girişir. Dönemin ön planda yer alan gazete ve mecmualarında, düzenli olmasa da yazılar kaleme alır. Henüz siyasi atmosfer taze olduğundan, diğer yandan basın özgürlüğüne

yapılan güçlü vurgu sebebiyle, herhangi bir kısıtla hareket etmez. *Sabah, Tanin, İkdam, Servet-i Fünûn Gazetesi* gibi farklı gazetelerde Ağustos-Aralık 1908 arasında tam 30 yazı görürüz. İlk dönem yazıları ile bunlar arasında temel fark, ikincilerin güncel meseleleri daha yoğun işlemesidir. Meşrutiyet'in ilanı sonrası yeni kurulan hükümetin önünde şüphesiz iktisadî-mali ve sosyal problemler de bulunur ve Cavid Bey, Meşrutiyet'i ilan eden kadroların bir üyesi, ayrıca iktisadî-mali konulara vukifiyeti olan biri olarak, hem durumun farkında olduğunu hem de sorumluluk bilinciyle harekettiğini gösterir derecede yazmıştır. Kanunlar, gümrükler, sendikalar, grevler, yabancı sermaye gibi konular, Meşrutiyet'in ilanı takip eden aylarda onun gündemini meşgul eden konulardan birkaçıdır.

Yazıların içeriği güncel meselelere odaklansa da, Cavid Bey'in durduğu teorik nokta liberal-iktisadi modeldir. Öneri ve düşünceler bu bakış açısıyla serdedilir. Örneğin Ağustos 1908 tarihli "Tatil-i Eşgal Meselesi"ni konu edindiği yazısında, grevin işçilerin bir hakkı olduğunu ama bunun için iki temel şartın sağlanması gerektiğini ifade ettiğinde, şartlardan biri "iktisadî uygunluktur". Buradaki bakış açısı, işçilerin grev hakkını meşru gördüğü noktadan da anlaşılacağı üzere, liberal bir bakış açısıdır.[187]

1909 tarihi ise yazı hayatı bakımında daha bütüncül bir resmin başladığı yıl olarak kabul edilebilir. Zira 1908'in sonlarında *Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası* (*UİİM*) yayın hayatına başlar.[188] Dergide Cavid Bey'in, "Mukaddime"[189] ile birlikte 28 makalesi vardır. Altında imza bulunmayan ama içerik olarak onun kaleminden çıktığını düşündüğümüz "Bütçe" yazılarıyla birlikte sayı 30'a ulaşır. Bu rakam dergide yayınlanan yazıların (154) yaklaşık beşte birine denk geldiği gibi, onu tüm dergi ve gazete yazılarının da üçte birini oluşturur. Hacim olarak ise 3292 sayfasının 880 sayfası, yani yaklaşık dörtte biri ona aittir.

Yazıların içeriğini aktarmadan önce değinilmesi gereken birkaç husus vardır. Bu hususlardan ilki, derginin Meşrutiyet'in hemen akabinde değil, inkılâbın ilk rüzgârının dindiği bir zaman

[187] Mehmed Cavid, "Tatil-i Eşgal Meselesi", *Servet-i Fünûn Gazetesi*, 18. Sene, 21 (2 Ağustos 1324), s.1 1908 yılında görülen toplam 143 grevi dikkate aldığımızda Cavid Bey'in çabası daha anlaşılır hale gelir; Kadir Yıldırım, *Osmanlı'da İşçiler (1870-1922) Çalışma Hayatı, Örgütler, Grevler*, İstanbul: İletisim Yayınları, 2013, s.368 Ayrıca Meşrutiyet Dönemi grevleri hakkında bkz: Kadir Yıldırım, *Osmanlı'da İşçiler (1870-1922) Çalışma Hayatı, Örgütler, Grevler*, s.230–286.

[188] "Mukaddime ve Program" açılış yazısıyla başlayan derginin tam yayın tarihi 15 Kanunuevvel 1324/25 Aralık 1908'dir; Ahmed Şuayib, Mehmed Cavid, Rıza Tevfik, "Mukaddime ve Program", *UİİM*, Cilt.1, No.1 (15 Kanunuevvel 1324),

[189] Üstte de belirtildiği gibi "Mukaddime" Ahmed Şuayb ve Rıza Tevfik ile birlikte kaleme alınmıştır. Fakat içeriğe bakıldığında bu yazının ağırlıklı olarak Cavid Bey'e ait olduğunu düşünebiliriz.

dilinde yayınlanmaya başlamasıdır. Önceki sayfalarda değindiğimiz, 1908'in hemen sonrasında yayınlanan metinlerde coşkulu bir yapı görülebilirken, *UİİM*'dekilerde bu coşku yerini daha rasyonel bir zemine bırakmıştır diyebiliriz.

İkinci dikkat çekilecek husus, derginin yayın hayatına başladığı sırada Meclis-i Mebusan'ın da faaliyete başladığıdır. Aslında bu doğrudan bir etki yapmasa da, 1908'in Temmuz'un ardından yavaş yavaş oluşan karamsar tablo, Meclis'in açılışıyla yerini olumlu havaya bırakmıştır. Meclis hükümetleri yakinen denetleyebilecek, gerekli ıslahatlar da bir an önce hayata geçirilecektir. Bu iyimser hava Cavid Bey'de de görülür. Fakat yayın hayatına başladığı tarihten yaklaşık üç ay sonra, önemli siyasî ve toplumsal sonuçlar doğuran 31 Mart Vakası yaşanır. Faillerin hedeflerinden biri olan Cavid Bey'in, vakanın ardından günlük iktisâdi ve sosyal meseleleri incelediği yazılarında eleştiri dozunu artırdığı, talep ve beklentisini yükselttiği söylenebilir. Bu da, yazıları değerlendirirken göz önünde bulundurulması gereken bir diğer husus olarak zikredilebilir.

UİİM ilgili olarak zikredilecek son husus, dergi yayın hayatına başladıktan yaklaşık 7 ay sonra Cavid Bey'in nezaretin başına geçmesidir. Nitekim nazırlığı sırasında yayınlanan "Borsa Muâmelatı" ve "Ticaret Şirketleri" gibi yazıların daha teknik meselelere hasredildiğini görmek mümkün. Ayrıca bu iki yazının o günlerde değil, daha önceki bir zaman diliminde kaleme alındığı fakat 1909'da yayınlandığını düşündürecek ipuçları da her iki yazıda görülebilir.[190]

Cavid'in *UİİM*'daki yazıları üç kategoride değerlendirilebilir. İlk olarak, Meşrutiyet'ten önceki hükümetler tarafından tatbik-i icraya konan demiryolu projelerinin, imzalanan borç sözleşmelerinin incelendiği, teknik ve istatistiki malumatların fazla olduğu yazılar zikredilebilir. Bu yazılarda müellif fazla değerlendirme yapmadan, resmî evraklara ve yabancı kaynaklara müracaatla anlaşmaların detaylarını göstermeye çalışır. Örneğin Rumeli Demiryolu projesini incelediği yazıda, birçok tablo kullandığı gibi, proje süresince sözleşmelerdeki değişiklikleri de maddeler halinde okuyucuyla paylaşır.[191]

İkinci kısım yazılar güncel meselelerle ilgilidir. "Neşriyât ve Vekâyi'-i İktisâdiye" serlevhalı 7 yazı yayınlanır. İlk yazıda "…dâhili ve harici ahvâl-i siyâsiye hayat-ı iktisâdiye ve

[190] Mehmed Cavid, "Borsa Muâmelâtı", *UİİM*, Sene: 2, Cilt: 1, 1-13 (1 Kanunusani 1325), s.66–106; Mehmed Cavid, "Borsa Muamelatı", *UİİM*, Sene: 2, C: 1, 3-15 (1 Mart 1326), s.425–432; Mehmed Cavid, "Ticaret Şirketleri: Mukaddime", s.767–847; Mehmed Cavid, "Ticaret Şirketleri: Mabad", s.867–966; Mehmed Cavid, "Ticaret Şirketleri: Geçen Nüshadan Mabad", s.993–1012.

[191] Mehmed Cavid, "Müessesat-ı Nafiamız-1: Rumeli Şimedüferleri", *UİİM*, 1, 1 (15 Kanunuevvel 1324), 72-123.

içtimâiyemize temas eden hâdisat ve mesâilin tedkiki"ne çalışılacağı bilgisi verilir.[192] Rumî ayın başında yayınlanması planlanan dergide, bu başlık altında, önceki ayın iktisadî, siyasî ve sosyal içerikli olaylarıyla, gerek yurt içinde gerek yurt dışında önemi sayılabilecek metin ve neşriyatın değerlendirilmesi hedeflenir. Müellif ilk olarak haber veya yazıyı aktarır, ardından kendi bakış açısıyla bunu yorumlar. Gazete yazısını andıran "Neşriyât ve Vekâyi'-i İktisâdiye" başlıklı yazılarda, Cavid Bey'in düşünce dünyasını anlama adına önemli ipuçları mevcuttur.

Daha önce de ifade edildiği gibi, dergi bünyesinde yazılan yazılar teorik yönü yoğun yazılardır. Cavid Bey güncel hadiselere de değinmiştir ama bu türden yazıların sayısı fazla değildir. Yine de *İlm-i İktisad* dikkate alındığında, kitaptaki yazılar daha bütüncül bir bakış açısı sunar. Fakat öte yandan kitap tam bir telif değilken, dergideki yazıların büyük ölçüde onun kaleminin ürünüdür.

Cavid Bey'in düşünce dünyasını incelememize imkân sağlayan, matbu metinleri kadar olmasa da içerik açısından istifade edilecek bir diğer kaynak grubu *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*'dir (*MMZC*). İlk oturumun yapıldığı Aralık 1908'den 1918 yılına kadar tutanaklarda Cavid Bey kimi zaman yoğun, kimi zaman daha az olmak üzere hatırı sayılır ölçüde yer tutar. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Meclis'teki yaklaşık 200 oturumda söz hakkı istemiş, soru önergeleri cevaplamış, hem Muvazene-i Maliye Encümeni azası hem de Maliye Nazırı sıfatlarıyla bütçe sunumları gerçekleştirmiştir. Kimi konuşmalarının satır aralarında düşüncesine dair önemli ipuçları bulmak mümkündür. Fakat en önemli konuşmalarını 22 Haziran 1909, 22 Şubat 1911, 4 Temmuz 1914 ve 3 Mart 1917 tarihli oturumlarda irad etmiştir. Bu oturumların da temel özelliği, bütçe görüşmeleri olmasıdır. Özellikle ilk iki oturum, düşüncelerini fiiliyata geçirmek için önemli bir imkâna sahip olan Cavid Bey'in oldukça coşkulu olduğu oturumlardır. Bu oturumlarda sıklıkla serbestiyete vurgu yapılır ve bunun hükümetin politikası olduğu vurgulanır.[193] Bunların haricinde de Meclis zabıtları karşılıklı tartışmalar olması ve şifahi açıklamalar sebebiyle onun düşüncesindeki eksik noktaların tamamlanması için önemli bir kaynak grubudur.

[192] Mehmed Cavid, "Neşriyat ve Vekayi-i İktisadiye-1", *UİİM*, 1, 2 (15 Kanunusani 1324), s.269.

[193] "1325 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanun Layihası". *MMZC*, Devre 1, İçtima Senesi 1, Cilt.4, İnikad 98, 9 Haziran 1325, Ankara: TBMM Basım Evi, 1982.; "1326 senesi Muvazene-i Umumiyye Kanun Lâyihası ve Muvazene-i Maliye Encü-meni Mazbatası". *MMZC*, Devre 1, İçtima Senesi 2, Cilt 4, İnikad 77, 10 Nisan 1326, Ankara: TBMM Basım Evi, 1986.

Son kaynak grubu da Cavid Bey'in günlükleridir.[194] Günlükler biyografisi ölçüsünde düşünce dünyası için zengin bir içeriğe sahip değildir ama özellikle Birinci Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında kendisinin konuşma veya yazısı olmadığını göz önünde bulundurduğumuzda, bir boşluğu doldurmaktadır. Günlüklerin haricinde oğlu Şiar için tuttuğu günlük ve eşine yazdığı mektuplar ise içerik olarak iktisadî düşüncesi adına mümbit kaynaklar olarak değerlendirilemez.

Özetle, Cavid Bey'in iktisadi düşünce dünyası, temelde dört ciltlik *İlm-i İktisad* ve *Mekatib-i İdadiye Mahsus* eserden, *UİİM*'dan, *Servet-i Fünûn*, *Sabah*, *İkdam*, *Tanin* gibi gazetelerdeki yazılarından; ikinci olarak Meclis-i Mebusan'da yaptığı konuşmalar ve açıklamalardan, son olarak da *Meşrutiyet Ruznamesi*'nden faydalanılarak yazılmıştır.

Düşünce dünyası incelenirken takip edilecek usule de değinmek faydalı olacaktır. Cavid Bey iktisadın teorik kısmını *İlm-i İktisad*'ta oldukça geniş bir şekilde tartışır. İktisat bilimi, doğal kanunlar, değer, ihtiyaç, işbölümü, rekabet gibi kavramlar Cavid Bey tarafından ayrıntılı olarak gösterilmiştir. Biz de onun düşüncesini anlamaya imkân veren bu ve benzeri kavramları açıklamaya, hangi ekole yakın durduğunu göstermeye çalıştık.

İkinci kısımda ise liberal iktisat/serbestiyet hakkındaki görüşler ve korumacılık/himaye usulüne bakışı işlenmiştir. Bu kısımda sadece bu hususlarla ilgili görüşler tartışılmamış, bunların süreç boyunca geçirdiği merhaleler de gösterilmeye çalışılmıştır. Özellikle Birinci Dünya Savaşı öncesi ve sonrasında düşüncenin seyrini takip edebilmek için bu husus oldukça önemlidir. Böylelikle düşüncede bir değişme olup olmadığı, takınılan tavrın ne olduğu da bu kısımda belirgin hale getirilir.

Bölümün son kısmında ise, teorik kavram ve tartışmaların ötesinde, ticaret, ziraat, sermaye, vergi, bütçe gibi daha çok pratik zaviyeden değerlendirilen alan ve kavramalar tartışılmış, bunlara Cavid Bey'in nasıl baktığı, Osmanlı Devleti için hangi alan ve usulleri önerdiği, kabul ettiği anlatılmaya çalışılmıştır.

[194] Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, Cilt 1,; Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, Cilt 2, Hasan Babacan, Servet Avşar (hzl.), Ankara: TTK, 2015,; Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, Cilt 3, Hasan Babacan, Servet Avşar (hzl.), Ankara: TTK, 2015,; Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, Cilt 4,

3.1. İktisat Tanımı ve İktisadî Kavramlar

3.1.1. İktisat Nedir? Faydaları Nelerdir?

Kendisinden önceki literatürde kullanılan "ilm-i servet" tabirini terk edip yerine "ilm-i iktisat"ı kullanmaya başlayan ve kitabını da bu isimle neşereden Cavid Bey için iktisat muasır medeniyetler seviyesine çıkmak isteyen her toplum için hayatidir. Zira o terakkinin en önemli araçlarından biridir. Bu yüzden iktisat doğru anlaşılmalı, onu sadece yöneticiler değil, herkes öğrenmeli, kanunlarını, gerek memur, gerek çiftçi, gerek sanayi erbabı, kim olursa olsun kendi sahasında uygulamalıdır.[195]

Cavid Bey'in neden "servet" yerine "iktisat" tabirini kullandığı da önemidir.[196] Yaptığı açıklamaya bakıldığında zihnî açıdan son derece net olduğu, kavramlar arasında yaşanabilecek karışıklığın önüne geçmek istediği açıktır:

> "Fransızca ta'bîrdeki "politik" kelimesi iktisâdın siyâsiyât ile tamamen merbut, adeta onun bir şubesi olduğu zannını tevlîd eylemekte olduğundan ve iktisâd yanız milletlerin değil efrâdın da şahsen tezâyüd-i servetleri esbabından baheylediğinden bu kelime ihraç edilerek yalnız "ekonomi" yahut "… ekonomi" denilmesi Leroy-Beaulieu, Yves Guyot, Gide gibi muktesidler tarafından tavzîh olunmaktadır ki pek doğrudur. Bizim isti'mâl ettiğimiz ilm-i iktisâd ta'bîri de bunun tam mukâbilidir. İlm-i servet ta'bîr-i sâbıkı evvela ilmi mevzû'-ı sarfî addedilecek bir kelime ile tevsîm eylemekte olduğundan, sâniyen bu ilme yabancı olanlarda mutlaka ilm-i servet okuyanların zengin olmaları icap edecek gibi bir zann-ı bâtıl tevlîd eylemekte bulunduğundan, sâlisen ilm-i servetin dâire-i mütâla'ası dahilinde olan mevâdd ve mesâilden gazetelerde bahis olunca mesâil-i iktisâdiye gibi terakkiyât isti'mâl olunduğu halde ilmin ilm-i servet diye

[195] Bu aynı zamanda *İlm-i İktisad'*ın yazılma nedenlerinden biri, belki de en önemlisidir. Zira doğru bilgi olmazsa, terakki olmaz, gelecek nesiller geçmiş dönemlerde yapılan yanlışlarla zihnini doldurur. Bu da bir tarafıyla sorumluluk demektir; Mehmed Cavid*, İlm-i İktisad*, Cilt 1, s.25.

[196] "İlm-i servet" kullanımının Adam Smith'in kitabının Osmanlıca çevirisinden dolayı tercih edildiğini düşünmektedir: "Adam Smith eserine *Rescherches Sur La Nature Et Les Causes De La Richesse Des Nations*, *Milletlerin Esbâb ve Mâhiyet-i Servetleri Hakkında Taharriyât* 'unvânını vermiş ve ilm-i servet ta'bîri bize de ihtimâl ki bu isimden intikâl eylemiştir"; Mehmed Cavid*, İlm-i İktisad*, Cilt 1, s.19-20. Bu arada *İlm-i İktisad*'ın ilk baskısında Smith'in eserinin tercümesi bir miktar farklıdır: *Milletlerin Tabî'at ve Esbâb-ı Servetleri Hakkında Tahharriyât*; Mehmed Cavid*, İlm-i İktisad*, Cilt.1, s.7.

> yad edilmesi mantıksızlık olacağından ilm-i iktisâd ‘unvânını tercih eylemek münâsib görülmüş ve ibtidâ bu eserin ilk tab‘ında bu ‘unvân kullanılmıştır".[197]

İktisat tanımında bazı farklı yaklaşımlara değinse de son olarak Leroy-Beaulieu’un tanımında karar kılmış ve onu aynen çevirmek suretiyle kabul ettiğini göstermiştir. Buna göre Cavid Bey’in iktisat tanımı “tabi‘atın insanlara kendiliğinden bahşetmediği fevâidi istihsâl ve onlardan intikâ‘ için masruf olan mesâ‘î-i beşeriyenin fa‘âliyet ve mü’esseriyetini ta‘yîn eden kavânîn-i ‘umûmiyenin hey’et-i mecmû‘asıdır” şeklindedir.[198] Görüldüğü gibi doğal olarak insanın elde ettiği şeyler vardır, nefes alıp verme gibi. Bunun yanında insanın doğrudan doğadan elde edemediği ama yaşamı için de gerekli/faydalı şeyler mevcuttur. İnsan veya toplum bu tür şeyleri elde etmek için çalışmak ve bunlar arasında bir seçim yapmak zorundadır. Peki nasıl çalışmak ve seçmek gerekir? İşte İktisat burada devreye girmekte, genel kanunlarıyla insan veya toplumun çalışma prensiplerini belirlemekte, hangi şeyleri seçeceğinde yardımcı olmakta ve faaliyeti mümkün ve işler hale getirmektedir.

İktisadın konusu, yani ne ile meşgul olduğu da Cavid Bey’in cevaplamaya çalıştığı bir sorudur. Bu noktada o servet kavramını merkeze alır, yani onun “safhat-ı muhtelifesini”[199], üretimini, bölüşümünü, dolaşımını ve tüketimini konu edinir. Aslında iktisat insanların ve toplumların üretime konu olan tüm faaliyetleriyle ilgilense de, bu tür faaliyetler doğal olarak bir çıktı üretecektir. Bu çıktıya servet denilebilir. İşte iktisadın konusu budur.[200]

Cavid Bey’e göre bir milletin hayatının büyük bir kısmını işgal ettiğini düşündüğü[201] iktisadın birçok faydasından bahsetmek mümkündür. İktisadın her bilim gibi evvela bir teorik faydası vardır. İkitsadî hadislerin incelenmesinden kişiler ve kavimler için hiçbir pratik fayda çıkmasa dahi, toplumsal olayların bir kısmında geçerli olan genel yasaların keşfi ve eşyanın hakikatini araştırma noktasından bu bilimin incelenmesi gereklidir. İnsan kendisinde doğal olarak bulunan merak duygusuyla nitelendiğinden her zaman kainatta bulunan bir kısım olaylarda geçerli olan

---

[197] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 1, s.20. Diğer yandan 1910’da neşrettiği *Mekatib-i İdadiye Mahsus* eserinde bu hususa dair hemen hemen aynı açıklamaları yapmıştır. Ayrıntı için bkz.; Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, Darü't-Tıbaati'l-Amire, 1326, s.3-4.

[198] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 1, s.22. 1910’da da aynı tanımı, hiçbir değişiklik yapmaksızın kullanır. Bunun için bkz: Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.15.

[199] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 1, s.2.

[200] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 1, s.13.

[201] "Cavid Bey ve Selanik Rüsûmat Dairesinin Vaz-ı Esas Resmi", s.4.

sebepleri araştırmıştır. Yalnız bu bile bizi iktisadî hadisleri incelemeye sevke, onun faydasını takdir etmemize yeter.[202]

Fakat iktisadın incelenmesinden şahsî, milli birçok pratik faydadan da bahsetmek mümkündür. Bu bilim bir memleketin yalnız yöneticileri için değil her sınıftan halkı; tacir, sanatkar, çiftçi vs. için de lüzumlu ve faydalıdır. Milletin kaderini elinde taşıyan yönetici ve memurlar iktisadî hayatın sırlarına ve hakikatlerine vakfı olmayacak olurlarsa, sevk ve idaresi kendilerine bırakılmış olan geminin dümenini yanlış bir istikamete çevirerek memleketi iktisadî olarak her türlü gelişmeden mahrum bırakırlar. Benzer şekilde çiftçiler, tacirler ve diğer meslek erbabı bu konuda eğitilmezse kaynakların eksik, yanlış kullanımı sebebiyle verimli bir üretim gerçekleşmez.[203] Bilhassa artık, milletlerin siyaseten ilerlemeleri dahi iktisadi ilerlemeye bağlı bulunduğundan, hatta uluslararası mücadelenin artık savaş meydanları yerine iktisadî sahada cereyan ettiği müşahede edilmişken,[204] iktisadî olarak cahilliğin hangi kötülüklere sebep olduğunu izah etmek gereksizdir. Bu yüzden sıhhatli bir iktisadî bilgiye ihtiyaç vardır.[205]

İktisadın öğretilmesi ve uygulanması için ise öncelikle onun bilim olma vasfını kazanması, yani her yer ve zamanda geçerli kanunlarının tespit edilmesi gerekir. Zira ancak bundan sonra onu halka veya yöneticilere öğretmek mümkün olacaktır.

3.1.2. İktisadın Kanunları

Cavid Bey'e göre iktisadın zamana ve yere göre değişmeyen, her zaman ve her yerde cari olan temel kanunları mevcuttur. Bu aynı zamanda iktisadın bilim olarak kabul edilmesinin temel şartıdır. Zira onun bir bilim vasfı kazanmasıyla, onun faydalarından insanlar, yöneticiler, üreticiler, devletler, hasılı herkes istifade edebilecektir. Bu durumun farkında olan Cavid Bey, dört ciltlik eserinde, daha sonra yazdığı makale ve kitaplarında bu temel hususu sürekli vurgulamaktadır. Doğal iktisadi kanunların[206] her yer ve zamanda geçerli olduğu kabul edilirse tabii olarak onun teorisinin de kabul edilmesi mümkün hale gelecek, her coğrafyada uygulama

[202] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 1, s.24.
[203] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 1, s.5.
[204] Mehmed Cavid, "Ticaret Odaları", *UİİM*, 1, 2 (15 Kanunusani 1324), s.198. Ayrıca bkz; Ahmed Şuayib, Mehmed Cavid, Rıza Tevfik, "Mukaddime ve Program", s.2.
[205] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 1, s.25. Ayrıca bkz: Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.15-16.
[206] Genelde "kavanin-i iktisadiye" tabiri kullanılsa da, kimi zaman "kavanin-i tabiiye" ve "hakâyık-ı cedide" terkiplerinin kullanıldığını da görmek mümkündür; Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 1, s.2-8.

sahası bulacaktır. Ayrıca az önce sayılan iktisadın pratik faydalarının halka ve yöneticilere doğru bir şekilde aktarılması da mümkün hale gelecektir. Bu sebepten olmalı kitabının başında, daha sonra da bölümlerde yeri geldikçe bu hususa temas etmekte ve iktisadın doğal kanunları olduğunu göstermeye, onun pozitif bir bilim çatısı altında olduğunu anlatmaya, her yerde olduğu gibi Osmanlı'da da uygulanmasının mümkün olduğunu ispatlamaya çalışmaktadır.

İlm-i İktisad'ın giriş kısmında müellif diğer pozitif bilimler gibi iktisadın da kendine ait kanunları olduğunu söyler. Ona göre bu kanunlar birileri tarafından koyulmamış, doğada var olan, iktisatçıların binlerce gözlemle, tecrübeyle tespit edip insanlığın hizmetine sunduğu kanunlardır.[207] Bu kanunlar her ülkede aynı etkiyi yapar, her zaman geçerlidir, bugüne kadar böyle olduğu gibi gelecekte de bu kanunlar hükmünü icra edecektir.[208] İktisadın tabii kanunları bilinmezden önce üretim yüzyıllarca yanlış usullerle yapıldı, tedavüle engel olacak uygulamalar kanunlaştırıldı ve servete zarar verecek işler gerçekleştirildi. Bu yüzden kanunlar çok önemlidir. Bir ülkenin ve milletin serveti boş yere heba olmaz. Üretim doğru şekilde yapıldığında, verimlilik artışı ortaya çıkar.[209]

Peki bu kanunlar nelerdir? Çeşitli başlıklar altında klasik iktisadın önem verdiği bir çok hususu kanun olarak zikrettiği görülebilir. Örneğin faizi, paranın itibarını da iktisadın kanunları arasında zikrettiğini görmek mümkün[210] fakat bunları Cavid Bey'in genel geçer kanunlar dediği unsurlara dahil etmek zordur. Yaklaşıma bakıldığında her yer ve zamanda geçerli olan bu türden kanunları altı başlık altında toplamak mümkündür. Bunlar işbölümü, nüfus, serbest rekabet, ihtiyaç, arz ve talep, ikame ve nüfus kanunudur.[211]

---

[207] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 1, s.9–19

[208] "Kavanîn-i iktisadiyenin umumi olmadığını söyleyenler de bu kanunların her zaman ve mekanda, her devre-i medeniyet dahilinde aynı tesiri ifa eylemediğini dermiyan edenlerdir. Bu iddia da doğru değildir. İşte zikredeceğimiz kanunlar her zaman ve mekanda icray-ı tesir etmiştir, bugün de ediyor, istikbalde de edecektir" Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.8.

[209] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 1, s.5.

[210] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.9.

[211] Örneğin arz ve talep için "bütün kainatın tabi olduğu bir kanun-ı umumi" şeklinde ifade kullanır; Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, 8. Keza iş bölümü hakkında; "Taksim-i amalin yalnız hayat-ı iktisadiyede değil alem-i hayvanat ve nebatatta dahi cari bir kanun-ı umumi olduğu bugünkü tedkikat-ı aliye ile sabit olmuş ve azay-ı hayvaniye ve nebatiyedeki tekemmülün bu sayede husule geldiği ulema tarafından kabul edilmiştir" der. Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.121 Kritik kanunlardan kabul ettiği ikame kanunun da önemli bir fonksiyonu vardır: "Usul-i sanayie hakkındaki malumat-ı hazıra sayesinde bir mal ve metaın fiyatında vuku bulacak her tereffu fevkalade menşeî başka, fakat aynı hususa kabil-i istimal olan emval ve emtia-i sairenin kullanılmasını mudî olur. İttihad eden müstahsillerin mutalebat-ı müfritalarına karşı ikâme

3.1.2.1. İhtiyaç

İlk çağlardan beri insanlık belirli bir yaşam döngüsü içindedir. Bu yaşam döngüsü içinde en önemli husus üretmek ve tüketmektir. Peki üretmeyi ve tüketmeyi tetikleyen şey nedir? Bu soruya Cavid Bey'in verdiği cevap "ihtiyaç" olmaktadır. Çünkü ihtiyaç olmadan üretmek ve tüketmek mümkün değildir. Bu noktadan hareketle o, iktisadi olayların temelinde ihtiyacın olduğunu, hatta iktisadın dahi ihtiyaç sayesinde doğduğunu belirtir.[212]

Cavid Bey iktisadın kanunlarından olarak kabul ettiği ihtiyacı nasıl tanımladığına baktığımızda, Leroy-Beaulieu'nun tanımını kullandığını görmekteyiz. Öyle ki, gerek 1890'larda yazdığı metinlerde, gerekse Meşrutiyet sonrası kaleme aldığı yazılarında aynı tamını kullanır. Buna göre ihtiyaç "bir şeye malikiyet arzusu veya zaruriyeti mevcut olduğu halde o şeyin mefkudiyetine" denir.[213]

Müellif ihtiyaç ile ilerleme arasında bir bağlantıyı da oldukça vurgulamıştır. Buna göre ihtiyaç olmaksızın keşif, gelişme gerçekleşmez, insanlar ve toplumlar atalete düşer. Yani bir insanın veya toplumun çalışma, üretme isteği duyabilmesi için ihtiyaç hissetmesi gerekir. Herhangi bir ihtiyaç hissedilmediğinde üretim olmayacak, yeni icatlar, keşifler ortaya çıkmayacak, doğal olarak ilerleme gerçekleşmeyecektir.[214] Yani denilebilir ki bugün en ileri medeniyetler en çok ihtiyacı olan, onu en çok üreten medeniyetlerdir.[215] Ayrıca bu durum servet oluşumu için de oldukça kritiktir. Çünkü "ihtiyaç ne kadar taaddü ederse, insan da çalışmaya o kadar ziyade mecbur olur ve bunun neticesi olarak istihsal-i servette de o nisbette bir tezayüd vuku bulur".[216]

---

kanunu en müessir vasıtadır" Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt.3, 1. Basım, İstanbul: Karabet Matbaası, 1316, 273-274.

[212] "Kürre-i arz üzerinde tek bir insanın, bir Robinson'un mevcudiyetini farz ve tahayyül etsek, böyle bir devrede bile hâdisât-ı iktisâdiyenin bir kısmının, istihsâl ve istihlâk, cari olduğunu teslîm etmekliğimiz icap eder. Zira o şahs-ı münferid dahi bir ihtiyaç duyacak, bu ihtiyacını istifâ edecek eşyayı bulmak için bir sa'y ü amel sarf eyleyecek, bu sa'yin tevlîd edeceği serveti istihlâk edecekti"Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 1, s.2.

[213] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.17. 1899'da yazdığı gazete yazısında yine aynı tanımı kullanmıştır: "bir şeye malik olma arzusu, yalnız arzusu değil, zarureti mevcut iken o şeyin fıkdanı" Mehmet Cavid, "Musahabe: İhtiyac-ı Asar", *Sabah*, 11.Sene, No.3632 (15 Kanunuevvel 1315/27 Aralık 1899), s.3. Leroy-Beaulieu'nun kelime bilimci Littre'den kitabına aldığı ihtiyaç tanımı ise şöyledir: "le manque d'une chose avec le desir ou Ia necessitc de l'avoir", yani "bir şeye sahip olma arzusu veya gerekliliği ile birlikte o şeyin eksikliği"dir; Paul Leroy-Beaulieu, *Traité Théorique et Pratique D'Économie Politique*, C.1, s.103.

[214] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 1, s.115. Bir başka eserinde bu duruma şöyle temas eder "İhtiyacatın tevessü ve tenevvüu medeniyetin başlıca imaretindendir. En ziyade terakkiye müstaid olan kavimler, vüsat-ı ihtiyaca malik bulunanlardır" Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.420..

[215] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 4, İstanbul: Alem Matbaası, 1317, s.65-66.

[216] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 1, s.115.

Karşılandıkça daha geniş ve çeşitli surette ortaya çıkacak olan ihtiyaç,[217] insandan insana, toplumdan topluma, zaman ve mekan olarak farklılık gösterir. Bir zaman diliminde belli bir mala veya hizmete duyulan ihtiyaç gerek yatay gerekse de dikey olarak farklı toplumlar ve insanlar arasında farklılaşır.[218] Bu yönüyle sınırsız bir mahiyet arz etse de her yer, zaman, mekan, toplum ve insan için zaruri olanları mevcuttur. Yemek, giyinmek, barınmak bu türden ihtiyaçlardır.[219] Medeniyet ilerledikçe bunlar çeşitlenmekte ve farklı farklı ihtiyaçlar ortaya çıkmaktadır.

İhtiyaç keşiflerle, yeniliklerle ve moda ile çeşitlenip çoğalırken, yayılması ise farklı şekilde gerçekleşir. Cavid Bey burada yayılmanın daha ileri toplumlardan gelişimi zayıf olan toplumlara doğru olduğunu söylemektedir. Bu yayılma önce taklit (imitation) şeklinde, ardından alışkanlık, itiyat (habitude) kesbetmek, sonra da nesilden nesile aktarılmakla (irs, héritage) olur.[220] Öte yandan bir artış, değişim ya da yayılma söz konusu olsa da, bu hızlı gerçekleşen, sık karşılaşılan bir şey değildir. Değişim ve "tahavvülat tedricen vuku bulur".[221] Özellikle temel ihtiyaçlarımızın dönüşümü, farklılaşması daha zordur ve kısa bir zaman diliminde hızlı değişim görülmez.[222]

Görüldüğü gibi iktisadın doğal kanunlarından biri olan ve ilk insandan bugüne her yer ve zamanda mevcut olan ihtiyaç, Cavid Bey'in iktisat düşüncesinde önemi bir noktada durmaktadır. İhtiyaç olmaksızın keşifler, icatlar artmayacağı gibi, ilerleme de gerçekleşmez. Doğal olarak bu yönüyle üretimi tetiklenmesinde ve servetin "istihsali"nde de temel bir fonksiyon icra eder. Tersinden söylenecek olursa, servet birikimi olmayan, üretimi az olan toplumların ihtiyaç noktasından durağan olduğunu, yeniliğin ve keşfin olmadığı toplumlar olduğunu söylemek mümkündür.

---

[217] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.330-331.

[218] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 1, s.108-109.

[219] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.18-19.

[220] "Bir ihtiyaç ibtida, cemiyetin bir cüz-i kalili tarafından hissediliği halde sonra az bir zaman zarfında bunun bütün o cemiyet efradına taammüm ve intişar eylediği hatta memleketin hududunu tecavüz ederek memalik-i saireye geçtiği birçok misallerle gösterilebilir. İhtiyacatın bu suretle tevessü ve taammümü ve devamı başlıca üç unsurun taht-ı tesirinde vuku bulur ki biri taklit (imitation), biri itiyat (habitude), biri de irstir (héritage)" Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 1, s.109.

[221] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt.3, s.30.

[222] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt.3, s.31.

3.1.2.2. İşbölümü (Taksim-i Amal)

İktisadın kanunlarından bir diğeri ve belki de en kritiği işbölümüdür (taksim-i amal). Cavid Bey'i eserlerine, Meclis konuşmalarına, gazete yazılarına, özetle tüm literatürüne hızlı bir bakış atıldığında, bu hususa verdiği önem hemen kendini gösterecektir.[223] Kendi ifadesiyle bu kanun sadece sanayide işlerin hızlı ve verimli gerçekleşmesi için değil, bir ülkenin/toplumun ilerlemesi için de elzemdir. İşbölümünü sadece sanayi açısından ve işgücü olarak ele almaz, özellikle Ricardo'nun "karşılaştırmalı üstünlükler teorisi"ne de atıfla, daha geniş bir perspektiften değerlendirir. Nitekim Meclis'teki bir konuşmasında şöyle demektedir: "…her bir fert, ne vakit ki yalnız bir sanat ve mesleğe hasr-ı hayat ederse, o vakit terakki eder. Hiç inkâr edemeyiz ki taksim-i amal beşeriyetin en büyük unsur-ı terakkisidir".[224]

İlm-i İktisad'ta daha genel ve yuvarlak bir tanımını yaptığı işbölümünü,[225] 1910 yılında idadilere yazdığı kitapta "her bir madde-i sanaiyenin mütevakkıf olduğu ameliyat-ı muhtelifeden her birinin başka bir amele tarafından icra edilmesi" şeklinde açıklar.[226] İşbölümünün de ortaya çıkışında ihtiyacın çoğalıp yaygınlaşmasının etkisi vardır. Buna göre tarihin ilk devrelerinde basit üretim mevcutken, yani ihtiyaçlar sınırlıyken, herkesin kendi ihtiyacını karşılayacak şekilde üretim yaptığı durumda işbölümü gözükmez. Fakat medeniyet terakki ettikçe, farklı ihtiyaçlar ortaya çıktıkça, bunların hepsi bir fert veya toplum tarafından karşılanamayacağı için doğal olarak bir uzmanlaşma kendini göstermeye başlamıştır.[227]

Üretimi ve doğal olarak serveti artıran önemli unsurlardan biri olan işbölümünün yaygınlaşması için öncelikle nüfusun fazlalığı gerekir. Zira fazla nüfus, ihtiyacın da artması, doğal olarak üretimin artışı demektir. İkinci olarak serbest ticaret elzemdir. Zira serbest ticaret olmazsa emeğin serbest dolaşımı olmayacak, üretilen mallar uluslararası ticaretle o mala ihtiyaç duyan

---

[223] İşbölümü "yalnız hayat-ı iktisadiyede değil alem-i hayvanat ve nebatatta dahi cari bir kanun-ı umumi"dir; Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.121.

[224] "1326 Senesi Bütçe Kanun Lâyihası". *MMZC*, Devre 1, İçtima Senesi 2, Cilt.4, İnikad 78, 12 Nisan 1326, Ankara: TBMM Basım Evi, 1986, s.386. Hatta bilimlerin de bu sayede ortaya çıktığını, örneğin istatistikte uzmanlaşmış bilim adamları olmasaydı, birçok meselenin çözümünde rehber olan istatistiğin bugün ulaştığı seviyeye ulaşamayacağını savunmuştur; Mehmed Cavid, *İhsaiyat*, 1. Basım, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1325, s.1-2.

[225] "Taksim-i amal tevhid-i amalin tevessu' ve tekemmülünden başka bir şey değildir. Aynı bir işin kaffe-i aksamı yalnız bir amale tarafından icra edilecek yerde, her amale … o işin yalnız bir kısmıyla iştigal eder ve bu sayede kuvvay-ı istihsaliye fevkalade tezayüd eder" Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 1, s.293.

[226] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.121.

[227] Tam bu noktada, yani işbölümünün ortaya çıkışıyla mübadele de cari hale gelir; Mehmed Cavid, "Ecnebi Sermayeleri-I: Teâvün-i Mali", *Sabah*, 20. Sene, 6830 (16 Eylül 1324/29 Eylül 1908), s.1.

diğer toplumlara, bölgelere, gönderilmeyecek, doğal olarak bir üretim artışı olmayacağı için işbölümü de gelişmeyecektir. Bunu etkileyen üçüncü bir şart da, ulaşım imkânlarının gelişmiş olmasıdır. Bir ülkede veya dünya genelinde ulaşım ne kadar gelişmiş olursa ve ne ölçüde kolay gerçekleşirse, yine uluslararası ticaretin ve üretimin artışından, doğal olarak da işbölümünden bahsetmek mümkün olur.[228] Sermaye de işbölümün yaygınlaşması için gerekli unsurlardan biridir. Zira bol sermaye yatırım imkânlarını artıracağı için doğal olarak işbölümünü yaygınlaştıracaktır. Son olarak zihni ve bilimsel gelişmişlik düzeyi de bu kanunun gelişimi için gerekli olan hususlardandır.[229]

Bunun faydalarına gelince, Cavid Bey'in referans aldığı iki isim karşımıza çıkmaktadır. Bir yanda Adam Smith, ona ek olarak da Leroy-Beaulieu… Adam Smith'e göre üç fayda zikreden Cavid Bey, kitabına da referans olarak aldığı Beaulieu'nun yaklaşımını daha geniş ele almıştır. Temelde üretim artışına, gelişime ve ülkelerin terakkisine hizmet eden işbölümünün faydalarını Beaulieu'ya göre dokuz başlıkta toplamak mümkündür. Bunlar işçilerin zihni ve maddi meleke kazanmaları, zaman tasarrufu, yani verimlilik artışı, iş öğrenme sürecinin kısaltılması, makineleşmenin artışı, uzmanlaşma, uzmanlaşma sayesinde verimlilik artışı, iş akışını basitleştirme, sermaye tasarrufu ve üretim hacminin genişlemesidir.[230]

İşbölümüne yapılan eleştirileri de gündeme alan, kendisi açısından bu denli önemli bir kanunu savunmaya çalışan Cavid Bey, temelde dört eleştiriye cevap vermeye çalışır. Kimler veya hangi görüşe mensup olanların zikrettiğini belirtmediği bu eleştirilerden ilki insanların işbölümü sebebiyle zihni körelmeye uğrayacağı yönündedir. Cavid Bey nazarında bu eleştirinin pek karşılık bulmadığını söylememiz mümkündür. Zira o böyle bir zihni körelmenin olmayacağını öne sürmekle yetinir.[231] İkinci ele aldığı eleştiri makineleşme ve insanın aynı işi sürekli yapmasının tatminsizlik doğuracağıyla ilgilidir. Cavid Bey'in bunu reddederken öne sürdüğü temel argüman işin şahsiliğinden çok toplumsal boyutu olur. Adam Smith'in örneğinden yola çıkarak, bir iğne kişi için önemli olmayabilir ama toplumsal açıdan önemlidir. Bu yüzden işbölümü reddedilemez.[232] Sadece bir noktada uzmanlaşan kişinin herhangi bir krizde başka iş yapamaması sebebiyle açıkta kalacağına yönelik eleştiriyi ise Cavid Bey'in kısmen haklı gördüğünü söylemek mümkünse de bunu da belli bir alanda uzmanlaşan bir işçinin, aynı üretim

[228] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.126.
[229] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 1, s.311-314.
[230] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 1, s.297-300.
[231] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 1, s.305-307.
[232] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 1, s.307-308.

sürecinin diğer alanlarına pek de uzak olmayacağını, dolayısıyla üretim süreçlerinin başka bir aşamasına kolayca katılabileceğini öne sürerek reddeder.[233] Gündemine aldığı son eleştiri ise, kadın ve çocukların erkeklere tercih edilerek ağır işlerde çalıştırılacak olmasıdır. İlginç bir şekilde Cavid Bey bu eleştiride ileri sürülen argümanların tamamını kabul eder ama yine de bu olumsuzluk sebebiyle uzmanlaşmanın terkedilmemesi gerektiğini, devletin hukuki düzenlemeler yapmak suretiyle sıkıntılı noktaların önüne geçebileceğine inanır.[234]

II. Meşrutiyet öncesinde olduğu gibi, 1908 sonrasında da kendisinin işbölümüne sıklıkla vurgu yaptığını görmek mümkündür. Hatta daha sonra değineceğimiz Cavid Bey'in "karşılaştırmalı üstünlükler teorisi"ni temellendirirken ve Osmanlı Devleti'nin yöneleceği alan olarak ziraati ısrarla vurgularken kullandığı argümanların en önemlisi işbölümü olacaktır. Bu "kanun" onun nazarında sanayide veya ziraat sahasında verimi artıran bir unsur olmaktan daha fazla bir anlam taşımaktadır. İşbölümü sayesindedir ki ilerleme ve gelişme ortaya çıkacak, ve medenileşme gerçekleşecektir.

3.1.2.3. Rekabet ve İkame Kanunu

Tüm varlıklar için en büyük kanun olarak gördüğü rekabet[235] Cavid Bey'e göre iktisadi açıdan oldukça geniş bir anlama sahiptir.[236] Sadece mal ve hizmet piyasasındaki rekabeti değil, emek piyasasındaki rekabeti de önemli görür. Hatta ileride değineceğimiz üzere, onun faydaları arasında en önem verdiklerinin emek rekabeti olduğunu söylememiz mümkündür. Fakat rekabeti uygulamak, onun verimini artırmak kendiliğinden olmaz. Rekabeti kuvveden fiile çıkartmalı, bu kanunu her açıdan, her konuda maddi ve manevi noktadan ilerlemeyi

[233] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 1, s.308-309.

[234] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 1, s.309. Ayrıca bakınız Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.128-130.

[235] Kitabın birçok yerinde rekabetin ne kadar önemli bir kanun olduğu sürekli vurgulanmıştır. Bunlara örnek olarak "Rekabet yalnız beşeriyetin değil, umum tabiatın, hayvanat ve nebatatın kanun-ı azimidir" Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 1, s.449.Yokluğunun iktisadın bir ilim haline gelmesine bile olumsuz etkisi olabilecek bir kanunudur "Rekabet öyle azim bir hadise-i iktisadiyedir ki adem-i mevcudiyeti takdirinde iktisat bir ilim olmak haysiyetini hemen iktisab edemeyecekti. Rekabetin tesiratı kaffe-i hadisat-ı iktisadiyede müşahede olunur: İstihsal-i servette, kuvva ve mesainin inkısamında, mahsulatın tevziinde, tedavülde, itibarda, istihlakta" Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 1, s.438. Rekabette hata olması mümkün değildir "Rekabet o kadar emin bir usuldür ki hata eylemesi müşkil, hatasının devamı ise muhaldir" Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 1, s.450. Ayrıca "Rekabet öyle açık bir müsabakadır ki bunun hakimi umum halktır. Rekabet cemiyetin kemal-i vuzuh ve süratle hereket eder bir usul-i ıstıfasıdır" Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 1, s.451.

[236] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.62.

gerçekleştiren bir "müessese" gibi kabul edip, uygulama sahasını mümkün olduğunca genişletmelidir.[237] Çünkü "…nev-i beşerin terakkisi hususunda mühim bir mevki ihraz ettiğinden…"[238] tam anlamıyla ve geniş bir sahada uygulama şansına sahip olduğunda servetin artışına, bunun neticesi olarak da terakkinin gerçekleşmesine imkân sağlar.[239]

Rekabetin ne olduğuna gelince, burada *İlm-i İktisad* müellifinin oldukça geniş bir tanım yaptığını, serveti ve üretimi artırması sebebiyle toplumların gelişimi için en önemli unsur olduğunu, onun sayesinde insanların yetenek ve liyakatlerine göre hak ettikleri mevkileri elde ettiklerini, terakkinin en büyük saik ve tetikleyicisi bulunduğunu söylemektedir.[240]

Henüz hiçbir yerde iktisadî anlamda tam bir rekabetin söz konusu olmadığını ifade eden Cavid Bey, ilerlemeci bir bakış açısından hareketle rekabetin üç temel devirden geçtiğini söyler. Bu devirlerden biri "rekabet-i hayvaniye"dir. Yani insanların hayatlarını sürdürmek için doğa ile mücadele ve rekabet içinde oldukları dönemdir. İkinci olarak "rekabet-i siyasiye" devresi gelir. Burada insanoğlu yerleşik hayata geçtikten ve nüfus artışıyla birlikte kabile toplumları oluştuktan sonra, bunların birbirleriyle rekabeti konu edinilmektedir. Uzun süren bu devrin arkasından, son devir olan "rekabet-i iktisadiye" devri gelir.[241]

Rekabetin sayısız faydası mevcuttur. Bununla birlikte temelde dört faydasından bahsedilebilir. "Gerek müstehlikler nokta-i nazarından, gerek terakkiyat-ı sanaiye noktasından, gerek ictimaî nokta-i nazardan müfit ve müstahsin bir müessese"[242] olan rekabetin işgücü ve emek açısından iki faydası mevcuttur. Bunların ilki toplumun kabiliyet ve zeka noktasından donanımlı kişilerinin kendilerine uygun bir pozisyon elde etmesine imkân sağlamasıdır. İkinci olarak rekabet sayesinde tembellik ortadan kalkar. Zira zeki ve istidatlı bile olsa bir kişi çalışmaz ve gayret gösterip kendi yeteneğini artırmazsa mevkilerini kaybedeceklerdir. Bu yüzden sürekli kendilerini geliştirmeye ve tembellikten uzak durmaya devam edeceklerdir. Rekabetin bir diğer faydası da sanayide görülür. İşgücünde olduğu gibi, sanayici de mevkisini kaybetmemek için yenilik peşinde koşacak ve bu sayede kendini geliştirecektir. Son fayda ise tüketici açısından

[237] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.75-76.
[238] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 1, s.449.
[239] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 1, s.61-62.
[240] Mehmed Cavid, "Ticaret Şirketleri: Mukaddime", s.781.
[241] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.63-64.
[242] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.69.

kendini gösterir. Yani onun sayesinde mal ve hizmete ulaşmak kolay olabileceği gibi, fiyat da makul seviyelerde kalacaktır.[243]

Diğer yandan rekabet konusunda birçok eleştiri de mevcuttur. Cavid Bey'in usulü dikkate alındığında bunları görmezden gelmesi mümkün olamaz. Bu sebeple "tüm varlıklar için en büyük kanun" olarak gördüğü bu kanun hakkında ileri sürülen eleştirilere de değinmiştir. Dikkat çekilecek husus, yapılan eleştirileri toptan reddetmediği, bazılarına hak verdiği, ama bunu yaparken de yine de rekabetin, yani piyasanın kendi dengesini bulacağı ve bir şekilde tam rekabet piyasasının oluşacağıdır. Bu hususun klasik iktisadın temel önermelerinden biri olduğu düşünüldüğünde Cavid Bey'in durduğu nokta aslında kendi düşünce sistematiği içinde anlaşılır olmaktadır.

Kısmen kabul ettiği ve tam rekabete yöneltilen ilk eleştiri piyasadaki tüm aktörlerin, özellikle emek sahibi olanların bilgiye hemen ulaşamayacakları yönündedir. Bu yüzden rekabet tam ve mükemmel olarak hiçbir zaman gerçekleşmez. Mevcut konjonktürde bu eleştiriyi reddedemez, hatta kabul eder fakat yine de toplumun bazı fertlerinin bilgiye sahip olmalarıyla diğer kişi veya toplumların da onları taklit etmesiyle bu sıkıntının giderileceğine inanır.[244] Rekabet konusunda en önemli gördüğü eleştirilerden bir diğeri ise tekelleşmeye yol açacağıdır. Çeşitli görüşleri zikrettikten sonra bu eksikliği giderecek üç nokta olduğunun altını çizer. Birinci husus, tekelleşme gerçekleştikten sonra fiyatlar üzerinde tekelin kontrolünü düzenleyici mekanizmadır. Zira fiyatlar yükselince "ya memleket dahilinde ya haricinde yeni rekabetler teessüs edecektir". Ayrıca yüksek fiyatlar üretimi artıracağından orta vadede mal ve hizmetlerin fiyatı yine aşağı yönlü olacaktır.[245] Tekelin önünde rekabeti sürekli kılacak diğer önemli bir husus ise "ikâme kanunu"dur. Aslında bu kanun sadece rekabet için değil, tüm iktisadi olaylar için kritik bir noktadır.

"İlm-i iktisadın kavanin-i azimesinden" biri olarak gördüğü "ikame kanunu", rekabette tekelleşmeyi önleyip tam rekabet piyasasının oluşmasına hizmet edeceği gibi, bu sayede iktisadî hadiselerin doğru bir şekilde işleyişini de temin edecektir. Nitekim bu kanun sayesinde

[243] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.68-69. Ayrıca bkz: Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 1, s.450-453.
[244] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 1, s.452-453.
[245] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 1, s.461.

üreticiler arasında piyasa ve tüketiciler aleyhine gerçekleşecek birleşmeler sonuçsuz kalacaktır.[246]

Kelime anlamı olarak "ihtiyacatın yekdiğeri yerine geçmesi"[247] veya "bir ihtiyacın diğer bir ihtiyacı nev-uma imha ve izale etmesi"[248] şeklinde tarif edilen ikame kanunu şöyle işler: Bir ürünün veya hizmetin fiyatı artınca tüketicilerin seçecekleri iki yol vardır. Birinci yol o ürünü terk etmektir ki bu pek mümkün değildir. Diğer yol ise o ihtiyaç/ürün yerine, onun ifa edeceği görevi yerine getiren başka bir ürüne yönelmektir. Yani o eşya/ürün/hizmet yerine başka bir şeyi ikâme etmektir ki buna da "ikame kanunu" denir.[249]

Bu kanun, aynı zamanda mal ve hizmetlerin arasında doğal bir rekabet de demektir. Emek piyasası için de geçerlidir. Mesela ücretlerde bir artış söz konusu olursa emek yerine makinelerin kullanımı artar. Böylece ücretler düşecek ve piyasaya dengeye gelecektir.[250]

3.1.2.4. Arz ve Talep Kanunu

İktisadın bir diğer önemli kanunu arz ve talep kanunudur. Medeniyetin tüm aşamalarında görülen bu kanunu Cavid Bey, iktisadî olayların en "umumi", en "şumüllü" olanı olarak vasıflandırır. Aslında kitabındaki şemaya bakılırsa bu kanunu tek başına, ayrı bir kısım olarak ele almaz, onu değer bahsinin içerisinde tartışır. Doğal olarak değeri belirleyen unsurlardan sayar. Hatta onu en çok etkileyen unsurun arz ve talep olduğunu söyler.[251]

Arzı ve talebi, kendi ifadesiyle geniş manalarıyla şöyle tanımlamaktadır: Arz "pazarda mevcut bulunan, yahut kısa bir müddet zarfında pazara getirilebilecek veya karib bir zamanda doğrudan doğruya talebe teslim edilebilecek ve sahipleri tarafından ahval ve şerait muvafık görülürse elden çıkarılacak olan eşya ve emtianın heyet-i mecmuası"dır. Talep de "ya bedel olarak verecekleri muadilleri pazarda hazır bulunan veyahut bunları kısa bir müddet zarfında ihzar eyleyebilecek olan kimseler tarafından bu eşya ve emtia için vuku bulan taharrinin heyet-i mecmuası"dır.[252]

---

[246] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt.3, s.279.
[247] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.74.
[248] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt.2, 1. Basım, İstanbul: Mihran Matbaası, 1315, s.20.
[249] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt.3, s.273–274; Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 1, s.461.
[250] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 1, s.462.
[251] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt.3, s.32.
[252] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt.3, s.38.

Cavid Bey arz ve talebe etki eden faktörleri de kısaca tartışmıştır. Buna göre ihtiyaç talebi belirleyen önemli bir etkendir. Hatta bu durum arz için de geçerlidir. Yani ihtiyaç her iki hususun da belirleyicilerinden en önemli olanıdır. Diğer yandan değer de arz ve talebi etkileyen bir diğer husustur. Aslında müellif baştan itibaren değeri belirleyen unsurlar arasında bu iki unsuru gösterse de, bir eşyanın veya hizmetin değerinin artışı, tersinden bir etkiye de sahip olabilmekte ve o eşya/mal/hizmetin arzını veya talebini etkilemektedir.[253]

Buraya kadar aktarmaya çalıştığımız hususlar, yani ihtiyaç, arz ve talep, işbölümü, rekabet ve ikame kanunu hakkında Cavid Bey'in orijinal katkısının olduğunu söylemek güçtür. Esas yaklaşımına etki etmeyen küçük eklemeler yapmış olsa da, klasik iktisadın yaklaşımlarını okuyucuya anlatmak onun için yeterlidir. Hakim söyleme katkısının yok denecek kadar az olduğunu ifade etsek de, diğer yandan insanın, toplumun, devletlerin, vs. iktisadî davranışlarını belirleyen, aynı zamanda gelişmeyi, ilerlemeyi etkileyen, piyasayı düzenleyen kanunların varlığını kabul ederek, bunların önemini vurgulayarak, kendi zaviyesinden iktisadın meşruiyetini kuvvetlendirmektedir. Tabii tüm iktisadi olaylar bu kanunların etrafında dönmez, ya da ilerlemeyi ve gelişmeyi sadece bu kanunlar sağlamaz ama bunlar en önemlilerinden sayılabilir ve bunları anlamadan iktisadî olayları tam manasıyla idrak edebilmek güçtür.

3.1.3. Değer Kavramı

İktisadın ne olduğundan bahsedip, ardından onun kanunlarına temas ettikten sonra, Cavid Bey'in iktisadî düşüncesini anlamayı kolaylaştıracak diğer kavramlara/terimlere bakmak yerinde olacaktır. Zira tüm düşünce yapısını göz önünde bulundurduğumuzda, zihnî arka planın bu kavramlarla dolu olduğu, söylediği bir sözün veya yaptığı bir eylemin arkasında az sonra değineceğimiz kavramların/terimlerin bulunduğunu iddia edebiliriz. Bu sebeple bahsi geçen hususların açıklanması yerinde olacaktır.

Cavid Bey'in düşünce dünyasını anlamayı kolaylaştıracak kavramlardan biri "iktisadın esasını teşkil"[254] ettiğini söylediği "değer"dir. Bu kavram servetin üretilmesi bahsinde konu edinilmiştir. Kendisinin yaklaşımına, ya da değer kavramı söz konusu olduğunda hangi ekole yakın durduğuna baktığımızda, klasik ekolün önemli temsilcileri olan Adam Smith ve David Ricardo'nun emek-değer yaklaşımını ve yine değeri zenginliğin (wealth) eşanlamlısı olarak

[253] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt.3, s.37-39.

[254] "Kıymet ilm-i iktisadın esasını teşkil eder. İlm-i hesapta adet nasıl bir mevkii hazi ise iktisaden de kıymet öyle bir ehemmiyeti muhtevidir" Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.284.

gören ve temelde onun "nedret"ten oluştuğunu iddia eden Nassau William Senior'un[255] teorisini reddedip, neo-klasikleri ve özellikle bu ekolün önemli isimlerinden Willaim Stanley Jevons'un[256] yaklaşımını kabul ettiği görülür.[257] Hatta Jevons ve diğer neo-klasiklerin teorisini o kadar yerinde bulmaktadır ki, geçmişte "değer" konusunda birçok hata yapıldığını ama bahsedilen isimlerin konuyu açıklığa kavuşturduğunu bile ifade eder.[258] Buna göre değer şu şekilde tanımlanmıştır "Kıymet (valeur) eşyanın yekdiğeriyle hin-i mübadelesinde mübadillerin muhakeme-i zihniyeleri neticesinde taayyün eden bir vasıftır".[259]

Neo-klasiklerin değer yaklaşımı kabul edildiğinde, bu kabul onların fayda kuramına değinmeyi de gerektirir. Çünkü neo-klasik ekol, özellikle 1850'lerden sonra Jevons klasiklerin emek değer teorisini eleştirerek fayda kuramını geliştirmiştir.[260] Jevons fayda ile değer arasında bağlantı kursa da ikisini birbirinden ayırır; doğrudan ölçülemeyen, ancak insanların tercihlerine göre sıralanabilen fayda "insanın amacına hizmet eden herhangi bir şeyin niteliği" iken değer ise bir mal veya hizmetin değişim değeri yani fiyattır. İnci örneğinden hareketle Ricardo'nun inci değeri için ileri sürdüğü, insanların denize onu çıkarmak için daldığı ve bu yüzden onun

[255] Senior hakkında kısa bir bilgi için bkz: George H. Smith, "Senior, Nassau William", Ronald Hamowy (Ed.), *The Encyclopedia of Libertarianism* içinde (457–458), London: SAGE, 2008.

[256] "Marjinal fayda teorisi" ile bilinen İngiliz iktisatçı William Stanley Jevons, neoklasik iktisadın, Avusturyalı Karl Menger ve İsviçerli Léon Walras ile birlikte önemli isimlerinden biridir. Bu üç isim, Cavid Bey'in kitabından önemli miktarda referans verdiği isimlerdendir. Jevon'ın değer teorisi için bkz: Levent Aytemiz, "W. S. Jevons As The Founder of Modern Economics", *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C.7, S.1 (2002), s.218-220. Ayrıca son dönemde yapılmış Jevons hakkındaki bir diğer çalışma için bkz: Hüsnü Bilir, "William Stanley Jevons'ın Mekanik "İnsan" Kavrayışı", *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 18, Sayı 2 (2018), s.17-33.

[257] "Kıymetin şerait-i esasiyenden biri eşyanın mahdud miktarda bulunması olduğundan bazı müellifler kıymeti nedretten (rareté) ibaret addeylemiştir. İngiliz muktesitlerinden Senior [Nassau William] bu fikirdedir. Bazıları da bir şeyin kıymeti husulü için sarf edilen mesai ve amalden neşet eder, diyorlar. Bu da doğru değildir"; Mehmed Cavid*, İlm-i İktisad*, Cilt.3, s.17.

[258] Mehmed Cavid*, İlm-i İktisad*, Cilt.3, s.15 Cavid Bey'in hata olarak gördüğü husus emek-değer teorisinin bazı noktalarda tıkanması, özellikle elmasın ve suyun değeri konusunda klasiklerin tatmin edici bir yaklaşım geliştirememeleri, daha sonra "azalan marjinal fayda" kanunu ile neo-klasiklerin tıkanıklığı açmaları olması muhtemeldir.

[259] *İlm-i İktisad*'ın üçüncü cildinde geniş şekilde ele aldığı "değer" için spesifik bir tanım vermese de, idadiler için neşrettiği kitabında üstte aktardığımız tanımı yapmaktadır; Mehmed Cavid*, İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.24 *İlm-i İktisad*'da ise değer hakkında kısaca "eşyay-ı saire ile mübadele olunmak kuvveti" şeklinde bir açıklamada bulunmuştur Mehmed Cavid*, İlm-i İktisad*, Cilt.3, s.25.

[260] Bu kuramın ayrıntıları için bkz; Sema Yılmaz Genç ve Tuğçe Çağlayan, "İktisadi Düşüncede Değerin Kaynağı Sorunsalı", *Çalışma ve TOplum*, C.2, S.53 (2017), s.672-674.

değerini belirleyen şeyin emek olduğu önermesine karşılık Jevons insanların fayda elde ettikleri için incilerin değer taşıdığını ve insanların bu yüzden denize daldığını ileri sürer.[261]

Jevons'un bir diğer katkısı ve kuramında dikkat çekici noktalardan biri "marjinal fayda teorisi"dir. Jevons'a göre insanların bir mal veya hizmetten elde ettiği tatmin duygusu, bir diğer deyişle fayda sürekli artma eğiliminde değildir. Fayda eğrisindeki yukarı yönlü hareket bir noktada duracak, bu noktadan itibaren eğer tüketim devam ederse, marjinal fayda azalmaya başlayacaktır. Buna "azalan marjinal fayda" kanunu ismi verilmektedir. Bu teoriden hareketle Jevons, bir malın değerinin o maldan sağlanan marjinal fayda tarafından belirlendiği ileri sürmüştür.[262]

Cavid Bey'in değer ile fayda arasındaki yaklaşımına baktığımızda ise, neo-klasik kuramı benimsediğini görmek mümkündür. Jevons'tan ilham alarak O da fayda ile değeri birbirinden ayırmaktadır. "…eşyanın mutlaka faydayı muhtevi olması lazımsa da eşyanın kıymeti faydası nisbetinde olduğu zannedilmemelidir. Kıymet başkadır, fayda başkadır".[263] Buna göre değeri olan her şeyin faydası mevcuttur ama her faydalı olan şey değerli demek değildir. Örneğin "…tabiatın bize kendiliğinden bahş eylediği hava ve zıya gibi mevadd-ı hayatiyenin faydası pek ziyade olduğu halde kıymeti hiçtir".[264]

Değeri belirleyen en temel unsurun arz ve talep olduğu belirtilmekle birlikte, Cavid Bey'e göre sadece arz-talep ile değeri açıklamak mümkün değildir.[265] Burada klasik iktisadın emek-değer teorisinden ayrılıp neo-klasiklerin marjinal fayda teorisini benimseyerek,[266] faydayı değeri belirleyen en önemli unsur olarak zikrettiğini görmemiz mümkündür. Hatta mal veya hizmetin değerinin sınırlarını belirleyen şey de faydadır. Bunu şöyle ifade etmektedir: "Fayda kıymetin vasıl olabileceği hadd-i azamiyi irae eder. Esnay-ı mübadelede hiç kimse alacağı şeyden

[261] Genç ve Çağlayan, "İktisadi Düşüncede Değerin Kaynağı Sorunsalı", s.672.

[262] Ersan Bocutoğlu, "İktisat Teorisinde Emeğin Öyküsü: Değerin Kaynağı Olan Emekten Marjinal Faydanın Türevi Olan Emeğe Yolculuk", *Hak İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, C.1, 2012 (S.1), s.143.

[263] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 1, s.122.

[264] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.23.

[265] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt.3, s.32.

[266] Jevons ve "azalan marjinal fayda" kanunu için şu ifadeleri kullanır ""İstanley Civons [Stanley Jevons] "faydanın derecesi eşyanın keymiyetiyle tehellüf eder, miktar arttıkça fayda azalır" demiştir ki bundan doğru bir mütalaa olamaz", Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt.3, s.19.

[faydadan] fazla bir fedakârlıkta bulunmaz. Mamafih umumiyetle kıymet o hadd-i azaminin pek dûnunda kalır".[267]

Görüldüğü üzere Cavid Bey neo-klasik ekolün değer-fayda yaklaşımını benimser. Klasik iktisadın emek-değer teorisini hatalı, kusurlu bulur. Burada ifade edilmesi gereken nokta, başından itibaren vurgulandığı gibi, onun Leroy-Beaulieu'dan beslendiği ama diğer yandan düşünce ve yaklaşımları kendi süzgecinden geçirip okuyucuya aktardığıdır. Yani Beaulieu'nun tüm kabulleri onun tarafından ve sorgulanmaksızın kabul ediliyor demek doğru bir yaklaşım olmayacaktır.

3.1.4. Nüfus Kavramı ve Meselesi

Cavid Bey'de nüfus iki açıdan ele alınmalıdır. Bunlardan birincisi klasiklerin ve özellikle Malthus'un yaklaşımı, yani teorik açıdan; diğeri de nüfusun ve nüfus sayımının ülkeler açısından önemi, yani siyasi, sosyal ve iktisadi noktadandır.[268] Kendisinin eserleri, yazıları incelendiğinde, konuya dair teorik noktanın ağırlıkla *İlm-i İktisad* ve daha sonra neşrettiği özet metinlerde, güncel bir mesele olarak ele alındığında ise konunun gazete ve mecmualardaki yazılarda tartışıldığı görülür. En başta belirtilmelidir ki, Cavid Bey nüfusa salt teorik bir mesele olarak bakmamıştır. Ona göre nüfus ile siyasi, iktisadi ve askeri güç arasında doğru orantı vardır ve bu yüzden konu, sadece "ilmi" noktadan değerlendirilemez. Bununla birlikte meselenin klasik okuldaki önemini göz ardı etmez ve Malthus'un[269] nüfus teorisini geniş bir biçimde ele alır. Fakat son noktada bu yaklaşım reddedilmiştir. Zira az sonra da göreceğimiz gibi, Malthus'un teorisinde nüfus kontrol altına alınması gereken bir olgu olarak karşımıza çıkar ve gerek askeri açıdan, gerek üretim araçları söz konusu olduğunda, bir ülkenin veya toplumun sahip olduğu nüfusu kritik, hatta hayati gören Cavid Bey gibi birisinin bu yaklaşımı kabul etmesi mümkün olamaz.

---

[267] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt.3, s.24 Burada not edilmesi gerekir ki Cavid Bey'e göre bir şeyin kıymetinden bahsetmek için üç şart mevcuttur. Bunlar ihtiyaç, emek ve mal veya hizmetin el değiştirmeye konu olup olmamasıdır. Eğer bu bir mal veya hizmet bu üç şartı taşımıyorsa orada değerden bahsetmek mümkün değildir; Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt.3, s.23.

[268] Bu hususa kendi de dikkat çeker ve bu meseleyi iki açıdan ele alacağını söyler: "Nüfus meselesi hem ilmi, hem içtimai nokta-i nazardan mevki-i tetkike vaz edilebilir" Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt.2, s.262.

[269] Özet olarak nüfusun 2, 4, 8, 16, 64 gibi geometrik, gıda ürünlerinin ise 1, 2, 3, 4, şeklinde yani aritmetik arttığını, bu sebeple nüfus artışının sınırlandırılması gerektiğini savunana Malthus ve yaklaşımına yakın tarihli ve nitelikli bir çalışma için bkz: G. Talbot Griffith, *Population Problems of the Age of Malthus*, 1. Basım, Cambridge: Cambridge University Press, 2010, s.89-100.

Malthus'un nüfus kanununu birçok geniş bir şekilde inceleyen Cavid Bey[270], Avrupa'da, özellikle İngiltere, Almanya ve Fransa'da bu teoriye nasıl bakıldığını da aktarmıştır. Çünkü Malthus'un eseri birçok dile çevrilmiş ve dünya genelinde yankı uyandırmıştır. Özellikle Almanlar ve İngilizler bu yaklaşımın doğru olduğunu düşünür ama öte yandan nüfusu onu ileri sürdüğü gibi artmayan Fransızların teoriye bakışı ise farklıdır.[271] Yani aslında kanun ilk ortaya çıktığı andan itibaren bazı ülkeler nezdinde kabul görmemiştir. Fransa bunun örneklerinden biridir.

Teori incelenirken genel bir kanaat ortaya koyulmazdan evvel, Fransa'daki durum örnek gösterilerek, Malthus kanununun her yer, zaman ve şartta geçerli olmadığı belirtilir. Bu noktada Cavid Bey şu ifadeyi kullanır "Fransa Malthus kanununu bir suret-i katiyede tekzib ediyor".[272] Yani eğer Fransa'nın yüz yıllık nüfus istatistikleri dikkate alınırsa kanunun yanlış olduğunu söylenir. Çünkü "1801 senesinde Fransa'nın yirmi yedi milyon dört yüz küsür bin nüfusu olduğu halde 1898 senesi nihayetinde bu miktar ancak 38,269,011'e baliğ olmuştur. Yani 100 sene zarfında 10 milyondan az fazla bir tezayüt vuku bulmuştur".[273] Nitekim kanun "25 senede nüfusun tezauf edeceği [iki katına çıkacağı] esası üzerine" kurulmuştur ve hesaplamalar bu kabul üzerinden yapılıp gelecekte yaşanacak kıtlığa dikkat çekilir[274] ama Fransa'nın 100 yıllık nüfus istatistikleri bunu doğrulamaz, sonuç olarak sadece Fransa'daki durum bile Malthus'un teorisini çürütmeye yeterlidir denilebilir.

25 yılda nüfusun iki katına çıkacağı önermesi başka örnekler üzerinden de tartışılır. Örneğin "Amerika'nın nüfusu kendi ahalisinin tesiriyle 25 senede iki misline baliğ olmamıştır. Malthus burada hata etmiştir".[275] Ayrıca kanun gelecekte tarım ve teknolojide ortaya çıkabilecek gelişmeleri de dikkate almaz. Geçmişte yaşayanlar bugün gelinen noktayı hayal bile edemeyecekleri gibi, gelecekte ne gibi gelişmeler olacağını da bilmek mümkün değildir. Eğer teknoloji gelişir ve tarımda üretimi artıcı icatlar ortaya çıkarsa, bu durum teoriyi bir noktadan daha açığa düşürür.[276]

---

[270] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt.2, s.263-269.

[271] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt.2, s.266 Bu noktada Cavid Bey'in temelde beslendiği kanalın Fransa ekolü olduğunu tekrar hatırlatmak gerekir.

[272] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt.2, s.285.

[273] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt.2, s.283.

[274] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt.2, s.272.

[275] Nitekim belirtilmelidir ki, Cavid Bey'e göre Amerika Malthus'un teorisinin doğrulanabileceği en uygun yerlerden biridir. Fakat burada bile nüfus 25 yılda iki katına çıkmaz; Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt.2, s.276.

[276] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt.2, s.271.

Teori bu ve benzeri hususlardan dikkatle incelendikten sonra şu kesin hüküm verilir: "Hülasa hiç bir memleket-i mütemeddinede nüfus Malthus'un zannettiği veche ile 25 senede bir tezaüf etmemektedir, tezaüf için bunun iki üç misli bir zaman lazımdır. Diğer taraftan birçok memleketlerde mikdar-ı nüfus hal-i tevakkufta kalmakta, bazı yerlerde de tedenni eylemektedir. Bu esbaba binaen Malthus nazariyesi yanlıştır".[277]

Cavid Bey'in Malthus'un nüfus kanununa yaklaşımı ve onu reddetmesi, değer ve fayda kavramında olduğu gibi, klasik ekolden sapma olarak okunabilir mi? Bu konuda da onu klasik iktisadın, özellikle Smith, Ricardo çizgisinin dışında değerlendirmeli miyiz? Bu ve benzeri sorulara net bir cevap vermek mümkün değilse de, nüfus kanununa yaptığı eleştiri göz önünde bulundurularak klasik ekolün yaklaşımını kabul etmediğini söylemek mümkündür. Fakat Malthus'un görüşünü kabul etmemesi onun bu mesele üzerinden klasik ekolü reddettiği sonucunu da doğurmaz. Zira konunun girişinde de söylediğimiz gibi, Cavid Bey için bu mesele sadece teorik açıdan ele alınmaz, nüfusun iktisadi, sosyal ve siyasi yansımaları da mevcuttur. O yüzden bu noktaya da değinmek gerekir.

Malthus'un aksine Cavid Bey, nüfusta mutlak surette artışın olmayacağını, doğal olarak "mevadd-ı gıdaiyenin nüfus-ı mevcudenin ihtiyacatına kafi gelmemesi" ihtimalinin olmadığını savunur.[278] Hatta gelişmiş ülkeler söz konusu olduğunda nüfus düşme eğilimi gösterir.[279] İşte asıl tehlike burada, yani "Malthus'un zehabı gibi tekessür-i nüfusta değil, tenakus-ı nüfusdadır".[280] Çünkü bir memleketin siyasi, iktisadi ve askeri nüfuzu ile nüfus arasında bir bağ mevcuttur.[281]

Artışı olumlu kabul edilen nüfusun azalmasına etki eden en temel amil olarak Cavid Bey medenileşme düzeyini görür. Aslında nüfusu etkileyen üç temel faktör olduğu kabul edilir; doğurganlık, ölüm ve göç. Düşüşteki temel sebep ise doğurganlıktaki azalıştır.[282] Doğum oranları neden düşer sorusuna ise, fakirlik, refah artışı, nüfus yoğunluğu, vergiler, ıskat-ı cenin,

---

[277] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt.2, s.279 Yaklaşık 11 yıl sonra idadiler için neşrettiği kitapta da aynı kanaattedir: "…bugün elimizde mevcut mükemmel istatistiklerin bize hiçbir yerde nüfusun 25 senede tezaüfüne dair bir emare göstermemesi Malthus'un nisbet-i hendesiyesinin kamilen yanlış olduğunu izhar eder"; Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.257.

[278] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.258.

[279] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt.2, s.287.

[280] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt.2, s.279.

[281] Mehmed Cavid, "Medeniyet ve Nüfus", *Servet-i Fünûn*, 21, 546 (19 Ağustos 1317), s.403.

[282] Mehmed Cavid, "Medeniyet ve Nüfus", s.402-403.

askerlik, kısırlık ve veraset kanunu gibi birçok sebep göstermiştir.[283] Fakat bu sebeplerin hepsini tali sebepler olarak görmektedir.[284] Doğurganlığın düşüşü için ana sebep olarak medenileşme düzeyini gösterir:

> "... nüfusun sebeb-i esasi-i tenakusu nedir? Kırk elli seneden beri suret-i muntazamada tutulan istatistikler iyice tetkik ve tahlil edilince nüfusun sebeb-i esasi-i tenakusunun keşfinde zahmet çekilmez. Bu sebep de medeniyetin terakkisinden başka bir şey değildir. Nüfusun tezayüdünün en büyük hasım ve maniî medeniyetin terakkisidir. Bunların ikisinin yekdiğeriyle telif edilmesi kabil değildir".[285]

Burada şu soru sorulabilir: Terakki eden ülkelerde, ya da medeni toplumlarda nüfus neden azalma eğilimindedir? Diğer bir ifade ile doğurganlık bu tür yerlerde neden azalmaktadır? Bu sorulara Leroy-Beaulieu üzerinden cevap verilir:

> "Leroy-Beaulieu medeniyetin tesiriyle sinn-i izdivacın ilerlediğini, erkeklerin ve kadınların müzdevic olarak geçirdikleri senelerin azaldığını, zevk-i nefsani yerine birçok ezvak ve huzuzat kaim olduğunu, yirminci asrın medeni evlatlarının bin türlü eğlenceler ve bin türlü meşguliyetler dolayısıyla hevesat-ı şehvaniyelerine mağlup olmadıklarını, bu ihtiyac-ı tabiiyelerini istifa etmek mecburiyetini his eyledikleri vakit de ihtiyat ile, dur-ı endişi ile hareket ederek dünyaya evlat getirmekten ictinab ettiklerini zikrediyor. Bu sebeplerin hepsi doğrudur"[286]

Medeniyet ve terakki doğum oranlarını düşürüp nüfusu azaltıyorsa, nüfus ise bir ülkenin siyasi, sosyal ve iktisadi nokta-i nazardan gücünü tayin ediyorsa, medenileşmeden ve terakkiden vaz geçmek mi gerekir sorusuna ise Cavid Bey olumsuz cevap verir: Birbirini dışlasalar da, gelişmişlik düzeyinin doğum oranlarına bir zararı olsa da, medeniyetin faydaları çok daha fazladır. Bu yüzden medeniyet öncelikli olmalı, nüfusun azalışı mukadder görülüp ona boyun eğmelidir. Zaten eğer nüfus her yerde düşüyorsa, İngiltere, Amerika, Fransa, İtalya gibi ülkeler bu hastalıktan muzdaripse, o vakit nüfus dolayısıyla askeri üstünlükten bahsedemeyiz.[287]

Nüfus özelinde son olarak değinilmesi gereken husus ise onun takibidir. Yani bir ülke nüfusunun azaldığını veya arttığını neye göre anlayacaktır? Vergide, askeri ve sosyal alanda kritik olan bu hususta devletler nasıl bir yol takip etmelidir? Bu noktada Cavid Bey nüfus sayımlarının önemine vurgu yapar. Şöyle demektedir: "Hakikati istihsal etmek için hükümetçe

---

[283] Mehmed Cavid, "Medeniyet ve Nüfus", s.405.

[284] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.260-261.

[285] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.261; Ayrıca benzer yaklaşım için bkz: Mehmed Cavid, "Medeniyet ve Nüfus", s.406.

[286] Mehmed Cavid, "Medeniyet ve Nüfus", s.407.

[287] Mehmed Cavid, "Medeniyet ve Nüfus", s.406-407.

ciddi bir teşebbüs vuku bulmak ve kavaid-i mahsusasına tevfikan tahrir-i nüfus muamelesi yapılmak taht-ı zarurettedir. Askerlik için, maarif için, vergi için, her şey için nüfus istatistiğine ihtiyacımız olacaktır".[288] Ona göre nüfusunun ne olduğunu bilmeyen bir devlet, askerinin sayısını bilmeden savaşa giden kumandana benzer.[289]

Toparlayacak olursak, Cavid Bey nüfus meselesini iki noktadan incelemektedir. İlk olarak, klasik ekolün temsilcilerinden Malthus'un nüfus teorisi ele alınır, getirdiği yaklaşım analiz edilir ve ardından bu yaklaşım eleştirilerek reddedilir. Burada klasik ekolden bir kopuş olduğunu söylemek güçtür. Nitekim ikinci nokta izah edilirken görülmektedir ki Cavid Bey'in yoğunlaştığı husus, daha çok nüfusun ülkeler ve toplumlar için taşıdığı önem üzerinedir. Çünkü o nüfusu sosyal, iktisadi ve siyasi açıdan bir güç olarak görmekte, azaltılmasını değil, aksine artışını savunmaktadır. Fakat buna rağmen nüfus, özellikle de gelişmiş ülkelerde, medenileşme arttıkça azalma eğilimindedir. Bu doğal bir sonuçtur ve medeniyet her halükarda tercih edilmelidir.

3.1.5. Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi

Cavid Bey'in fikirlerinin ve Osmanlı Devleti'nin hangi alanlara yönelmesi gerektiği konusundaki düşüncelerinin temelini anlamak için incelenmesi gereken bir diğer teori de "karşılaştırmalı üstünlükler teorisi"dir. Klasik ekolün önemli ismi David Ricardo'nun İngiltere'de uygulanan gümrük vergilerini sorunlu görüp bunun üzerine geliştirdiği ve serbest ticaretin her ülkenin refahını yükselteceği anlayışına dayanan bu yaklaşım, kendisinden sonra gelen iktisat okulları tarafından da muteber kabul edilmiştir.[290] Doğal olarak, bu teorinin Cavid Bey'i de etkilediğini, daha ilk yazılarından itibaren ziraat, ticaret ve yabancı sermaye konularına bu zaviyeden baktığını söylemek mümkündür.[291] Onun konu hakkındaki görüşlerine geçmeden önce, kısaca teoriye değinmek faydalı olacaktır.

---

[288] Mehmed Cavid, "Tahrir-i Nüfus", *Tanin*, 1. Sene, 104 (1 Teşrinisani 1324), s.2.

[289] Mehmed Cavid, "Tahrir-i Nüfus", s.3 Bir başka yerde nüfus istatistiği ve sayımını şöyle anlatır: "Nüfus istatistiği nüfusun ve bunu terkip eden efradın tasnif olunabilecekleri sunuf-ı muhtelifenin bir ân-ı malumda adeden tavsifidir. Hal-i nüfus bu nüfusun evsaf-ı mümeyyizesinin az çok tamam teferruatıyla beraber o ân-ı malumdaki nev-i tasviridir"; Mehmed Cavid*, İhsaiyat*, s.255.

[290] Gülten Kazgan, *İktisadî düşünce veya Politik iktisadın evrimi*, 2. Basım, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1980, s.109–110.

[291] Cavid Bey'in bu teoriyi benimsediğini Zafer Toprak da zikretmektedir. Fakat Toprak, meseleyi detaylandırmadan, sadece onun bu teoriyi benimsediğini söylemekle yetinir; Zafer Toprak*, Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950): Milli İktisat - Milli Burjuvazi*, s.28.

Ricardo öncesi Adam Smith dış ticaretin nedenini açıklar ve kapalı bir ekonomiye göre karlı buldukları için ülkelerin dış ticaret yaptıklarını bilimsel bir yaklaşımla gösterir. Onun açıklamalarının temelinde "mutlak üstünlük teorisi" vardır.[292] Bu teorinin açıklamakta yetersiz kaldığı noktalar ise, David Ricardo'nun geliştirdiği "karşılaştırmalı üstünlük teorisi" ile aşılacaktır.[293]

Emek-değer teorisine dayanan Ricardo'nun dış ticarette "karşılaştırmalı üstünlük teorisi", uzmanlaşma, işbölümü ve dış ticaretin yararlarını gösterir. İki ülke üzerinden geliştirdiği örnekleme göre, bir ülke hangi malı diğerinden daha ucuza üretiyorsa onda uzmanlaşmalı, pahalı ürettiğini ithal etmek suretiyle hem dış ticarete katkı sağlamalı, hem de kıt kaynakların verimli kullanımını gerçekleştirmelidir. İşbölümüne dayalı bir uzmanlaşma ile herhangi bir devlet, karşılaştırmalı olarak bir malı diğer devletlerde üretilenden daha avantajlı olarak üretebilir. Ya da bir sektör, diğer sektörlere nazaran ülkenin karşılaştırmalı üstünlüğü noktasından avantajlı konuma gelebilir. Tüm ülkelerin bu şekilde bir yol takip etmesi durumunda, kaynakların verimli kullanımı sağlanmış olacağı gibi, hem o ülkenin hem de dünyanın refahı artacaktır.[294]

Ricardo, dış ticaretin serbest olması ve rekabetin bulunması durumunda, bir ülkenin ürünler için reel maliyeti, yabancı ülkelerde üretilenlerden yüksek dahi olsa, karşılaştırmalı olarak ticaretin mümkün ve ülkelerin faydasına olacağını gösterir.[295]

Cavid Bey'in karşılaştırmalı üstünlük teorisine yakın durduğunu gösteren deliller, *İlm-i İktisad*'ın ticaret bahsinde,[296] ziraat hakkında yazdığı yazılarda ve konuşmalarda mevcuttur. Genelde bu iki meselenin pratik olarak tartışıldığı ülke Osmanlı Devleti'dir. Doğal olarak,

---

[292] Teorinin ayrıntıları için bkz; Halil Seyidoğlu, *Uluslararası İktisat*, 5. Basım, Ankara: Turhan Kitabevi, 1986, s.16; Gülten Kazgan, *İktisadî düşünce veya Politik iktisadın evrimi*, s.109; Halil Seyidoğlu, *Ekonomik Terimler Sözlüğü*, 2. Basım, İstanbul: Güzem Can Yayınları, 1999, s.420–421.

[293] Gülten Kazgan, *İktisadî düşünce veya Politik iktisadın evrimi*, s.109.

[294] Ricardo'nun İngiltere Portekiz, Şarap Kumaş örneklemi ve diğer ayrıntılar için bkz; Halil Seyidoğlu, *Ekonomik Terimler Sözlüğü*, s.319–320; E. K. Hunt, *İktisadi Düşünce Tarihi*, Müfit Günay (çev.), Ankara: Dost Kitabevi, 2005, s.163–165; Halil Seyidoğlu, *Uluslararası İktisat*, s.16–19; Gülten Kazgan, *İktisadî düşünce veya Politik iktisadın evrimi*, s.110–111.

[295] Gülten Kazgan, *İktisadî düşünce veya Politik iktisadın evrimi*, s.110.

[296] Cavid Bey konu özelinde Ricardo'ya değil de Stuart Mill'e atıf yapması not edilmesi gereken önemli bir durumdur; Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt.3, 291. Fakat Mill'e atıf yapması farklı bir düşünceye mensubiyeti göstermez. Zira Mill, Ricardo'nun modelinde belirsiz bıraktığı alanlara eğilip, teoriyi biraz daha ileri noktaya taşımıştır. Yani temelde onun yaklaşımı da "karşılaştırmalı üstünlük teorisi" sınırları içerisinde kalmaktadır; Gülten Kazgan, *İktisadî düşünce veya Politik iktisadın evrimi*, s.112.

özellikle ziraat mevzu bahis edilirken Osmanlı üzerinden bir yaklaşım geliştirir. Son kertede Osmanlı Devleti'nin ziraatte uzmanlaşmasını savunacaktır.[297]

İlk olarak teorinin dayandığı serbest mübadeleye değinen Cavid Bey, bunun hem toprağın hem de insanların doğal istidatlarından istifade edilmesini sağlayıp "bir pazar-ı umumi" meydana getirdiğini söyler. Hem üretim artışını hem de genel refah seviyesini yükselten bu umumi pazar, diğer yandan başka bir usulü daha doğurur.[298] "Karşılaştırmalı üstünlük teorisi" diyebileceğimiz bu usul hakkında şunları söyler:

> "… bu usulde bir millet milel-i sairenin, nakliye dahi dahil olduğu halde, daha ucuz olarak yetiştirmekte olduğu mahsulatın istihsalatını terk ve tadil eylemekten müstefit olduktan başka, bazen kendisinin ecanibden daha ucuz olarak yetiştireceği eşyayı da hariçten mübadele tarikiyle tedarik eyler. Bunun için mevzu'-ı bahs milletin diğer bir şube-i istihsalde bu şubeden ziyade sahib-i istidat ve meleke olması kafidir. Eğer bu milletin istidat ve melekesinden ziyade olduğu şube-i istihsal kabil-i tevessü ise yani bu sanat için hariçte mahreç bulmamak korkusu mevcut olmaksızın yeniden imal ve sermaye sarf edilebilirse o millet ecanibe nispetle kendisinin rüçhanı haiz bulunduğu diğer bir şube-i sanata sulük edecek yerde bu sanatı tevsi eylemekten daha ziyade müteneffi olur. Çünkü ecanibin bu cihetteki rüçhanı daha ziyadedir. Hülasa bir memleket mübadele-i hariciye tarikiyle daha kalil bir miktar say ile daha ziyade eşya edinebilir".[299]

Cavid Bey Meclis'te de bu hususa değinir. Devletin hangi sektörde ilerlemesi gerektiğinden bahsederken, iktisadi mücadele sahasında başarı kazanacak milletlerin kendi yetenek ve bilgileri dâhilinde çalışan, ayrıca herhangi bir malı diğer ülkelerden daha ucuza ve daha uygun bir şekilde üretip bunu uluslararası piyasaya sunan milletler olacağını söyler.[300]

Yine başka bir yerde uzmanlaşma ve teoriyi onaylar ifadeler mevcuttur. Buna göre, bir ülkede pamuk 5 liraya mal edilirken, yurt dışından 3 liraya alınıyorsa, pamuğa ayrılan sermaye ve

---

[297] Burada dikkat edilmesi gereken bir husus, teoriyle işbölümünün birlikte kullanıyor oluşudur. Zaten "karşılaştırmalı üstünlük teorisi"nin temelinde yatan şey de işbölümü, uzmanlaşmadır.

[298] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt.3, s.290.

[299] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt.3, s.291.

[300] "1326 Senesi Bütçe Kanun Lâyihası". *MMZC*, Devre 1, İçtima Senesi 2, Cilt.4, İnikad 78, 12 Nisan 1326, Ankara: TBMM Basım Evi, 1986, s.386.

enerji başka ürünlere kaydırılır. Bu sayede verimlilik artışı gerçekleşir ve toplam bir fayda ortaya çıkar. Çünkü başka bir ülke de pamuk üretiminde uzmanlaşacaktır.[301]

Bu ifadelerle, yukarıda zikrettiğimiz Ricardo'nun görüşleri karşılaştırınca, Cavid Bey'in "karşılaştırmalı üstünlük teorisi"ni dış ticarette uygulanması gereken bir usul olarak benimsediği söylenebilir. Fakat hemen belirtilmelidir ki, Cavid Bey'in Osmanlı Devleti için karşılaştırmalı olarak avantajlı gördüğü ve uzmanlaşması gerektiğini düşündüğü alan ziraattır. İlk yazılarından Meclis'te yaptığı konuşmalara kadar bu çizgi, grafikte çok küçük inişler ve çıkışlar olsa da, hep aynıdır.[302]

Erken dönemli bir yazısında, her ülkenin arazisinin, ikliminin farklı olduğunu, bu farklılık dolayısıyla kimi ülkelerin ziraatta, kimilerinin madencilikte, bazısının da sanayide uzmanlaştığını ve bu şekilde her ülke ve millet için maksimum faydanın ortaya çıkacağını söylemektedir. Burada kritik nokta, işbölümü uzmanlaşmanın yapılmasıdır. Yoksa sağlam iktisadî kanunlar ispat etmektedir ki, "bir memleket yalnız tek bir san'atla bile idâme-i hayat eder, refâhiyet ve tefeyyüze mazhar olur". Bu sanatın da illa sanayi olması gerekmez. Çünkü "en zengin memleketler, en zengin kavimler en mütenevvi' sanâyi' icrâ edenler olmayıp, yalnız mahârici kesîr bir san'atı diğerlerinden daha muvafık ve müsâ'id şerâitle icra edebilenlerdir".[303] Zira Osmanlı'nın uzmanlaşması gereken alan veya uluslararası işbölümünde Osmanlı'ya düşen ziraat olmalıdır. Çünkü ülkede ziraat "birçok mütemeddin memleketlere" göre üstündür.[304] Bir kere halkın büyük kısmı çiftçidir ve ziraatla meşguldür,[305] hem de henüz işlenmemiş topraklar mevcuttur.[306] Toprakların rantı az, emeğin ücreti düşük, verimliliği yüksektir.[307] Böylelikle karşılaştırmalı olarak avantajlı bir konumda bulunur.

Görüldüğü üzere, Cavid Bey için dış ticarette takip edilecek teori "karşılaştırmalı üstünlük"tür. Uzmanlaşmanın gerektiği alan da her ülke için değişiklik gösterir. Osmanlı özelinde bu alan

---

[301] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.382.

[302] Erken dönemli yazılarına bir örnek için bkz; Mehmed Cavid, "Bağlar Arasında", *Servet-i Fünun*, 20, 520 (15 Şubat 1316), s.404 Meclis'te ziraate vurgu yaptığı, nispeten geç tarihli bir konuşma için bkz; "1330 Senesi Muvazene-i Umumiyye Ka-nunu Layihası". *MMZC*, Devre 3, İçtima-ı Fevkalade, Cilt.1, İnikad 26, 23 Haziran 1330, Ankara: TBMM Basım Evi, 1991, s.597.

[303] Mehmed Cavid, "Bağlar Arasında", s.403.

[304] "1326 Senesi Bütçe Kanun Lâyihası". *MMZC*, Devre 1, İçtima Senesi 2, Cilt.4, İnikad 78, 12 Nisan 1326, Ankara: TBMM Basım Evi, 1986, s.384.

[305] "1330 Senesi Muvazene-i Umumiyye Kanunu Layihası", s.597.

[306] Ahmed Şuayib, Mehmed Cavid, Rıza Tevfik, "Mukaddime ve Program", s.3–4.

[307] Mehmed Cavid, "Memleketimizin Vesait-i Serveti", *Mülkiye*, 1 (1 Şubat 1324), s.28.

ziraat olmalıdır. Bunun nedeni, toplumun büyük kesiminin tarımla uğraşması, geniş ve verimli topraklar olduğu gibi, diğer yandan da tarımsal ürünlerin birim maliyetindeki avantajdır.

3.2. Liberal/Serbestî Düşünce ve Himaye Usulü veya Korumacılık

3.2.1. Liberal/Serbestî Düşünce ve Seyri

Fransız ekolünden, özellikle de Leroy-Beaulieu'dan, Mülkiye'de ise Sakızlı Ohannes'in etkisinde kalan ve liberal fikirlere sahip bir diğer isim olan Portakal Mikail'den dersler alan Cavid Bey'in liberal fikirlerinin ne olduğu, bunun yanında korumacılığa nasıl baktığı, iktisadî açıdan klasik okula mı yoksa neo-klasik okula mı yakın durduğu, düşüncelerinde metinlere veya konuşmalarına yansıyan, zaman içerisinde bir değişim olup olmadığı gibi soruların cevaplanması onun hakkında yapılacak çalışmaların veya söylenecek sözlerin sıhhati için önemlidir. Zira "Giriş"te de bahsedildiği gibi, bugüne kadar Cavid Bey'in liberal olduğuna dair çokça vurgu/tespit mevcuttur ama bu tespitler derinleşmemiş, düşüncenin daha derinlerde hangi mecralardan neşet ettiği, nereye doğru evirildiği gösterilmemiştir ve çeşitlendirilmemiştir. Bu yüzden bu başlık altında önce Cavid Bey'in serbestiyet/liberallik hakkındaki görüşleri ele alınacak, ardından korumacılığa bakışı gösterilecek ve onu daha iyi anlamaya imkân verecek bir resim ortaya koyulmaya çalışılacaktır.

Cavid Bey'de serbestiyet, serbestî-i iktisadi konusunu ele alınırken, üzerinde durulması gereken hususlardan biri, bu tabirin kapsamının ne olduğudur. En başta ifade edilmelidir ki, serbestiyet, emek, sermaye gibi üretim faktörlerin, tüm piyasa aktörlerinin, öte yandan tüm mal ve hizmetlerin, gerek ülke içerisinde, gerek uluslararası mecrada herhangi bir devlet müdahalesi veya harici bir engele, yani bunları sınırlandıracak bir yapıya maruz kalmadan dolaşımıdır. Fakat bunun da ötesinde, serbestiyetten bahsederken anlaşılması gereken liberalizm, liberal iktisattır. Zira kavram ne sadece emeğin serbest dolaşımını ifade eder, ne de mal ve hizmetlerin. Bu sebeple *İlm-i İktisad*'da olsun, gazete ve mecmualardaki yazılarda olsun, serbestiyet farklı başlıklar altında gündeme getirilip her bir nokta için önemi gösterilse de, onu dar bir çerçevede değerlendirmek doğru bir yaklaşım olmaz. Ona genel olarak bir ülkenin, toplumun takip etmesi gereken yol, vazgeçmemesi gereken bir politika olarak bakmak gerekir. Çünkü ona göre bu

politika, her ülke için en uygun en kolay politikadır, "ihtilafat, münazaata" meydan vermez, "tabiata en muvafik olan da budur".[308]

Cavid Bey kendisini liberal iktisada, serbest ekonomiye yakın görmüş, himaye usulünün, sosyalizm, devlet müdahalesinin karşısında yer almıştır. 1908'e kadar düşüncelerini test edecek bir mecra zaten oluşmamıştır. Meşrutiyet'in ardından ve daha sonra savaş nihayete erdikten sonra, çeşitli sapmalar olduğu düşünülse de, kendisini hiçbir zaman himaye üsulüne veya sosyalizme yakın görmez, bunu çeşitli vesilelerle dile getirir. Örneğin Meclis-i Mebusan'ın ilk yıllarında, grev konusundaki tartışmalarda, grevi savunmasının sanılanın aksine liberal düşünceleri terk etmek olmadığını, zaten liberal bir iktisatçının tam da bu şekilde davranacağını, yani işçilerin grev hakkını savunacağını söyler.[309] Sadece buna bakarak bir kişinin sosyalist olduğuna hükmedilmez. Nitekim, esaretten başka bir şey olmadığını söylediği[310] sosyalizmle arasına net bir çizgi çeker ve "sosyalist değilim ve olmayacağım" der.[311] Yine Meclis'te yaptığı bir konuşmada "şiddetle serbest-i mübadele taraftarıyız. Müfrit surette serbestî-i mübadele taraftarıyız" demek suretiyle pozisyonunu gösterir.[312] Temelde devletin müdahalesine karşı olan bu tavır, savaş sonrasında da devam etmektedir. I. Dünya Savaşı'nın bitişi üzerine Meclis-i Mebusan'da yapılan sorgulamalarda daima serbestiden yana olduğunu, devletin piyasaya müdahale etmesine ise karşı durduğunu tekrar eder.[313] Firari olarak yurt dışında bulunduğu sırada bile bu konudaki duruşunun arkasındadır. Fikirlerini merak eden yabancı bir devlet görevlisine durduğu noktayı net bir şekilde gösterir.[314] Yine yurt dışında bulunduğu esnada Doktor Nazım'ın arkadaşlarıyla hazırladıkları bir plan için kendisine danıştıklarında, planda yer alan milliyetçi hamlelere karşı çıkar; "Bilhâssa şu noktalara itiraz ettim … Teşebbüsât-ı iktisâdiyenin devlet ve belediyeler tarafından icrâsı. Ecânibin banka açamaması, ecnebî sermayesinin millîleştirilmesi".[315]

---

[308] Mehmed Cavid, "Almanya Gümrük Tarifesi", *Servet-i Fünûn*, C:21, S.543 (26 Temmuz 1317), s.365.

[309] Mehmed Cavid, "Neşriyât ve Vekâyi'-i İktisadiye-5-", *UİİM*, C.2, S.6 (1 Haziran 1325), s.268.

[310] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 1, s.55.

[311] Bu ifadelerin 1909 Haziran'ında serdedildiği unutulmamalıdır; Mehmed Cavid, "Neşriyât ve Vekâyi'-i İktisadiye-5-", s.269.

[312] "1326 senesi Muvazene-i Umumiyye Kanun Lâyihası ve Muvazene-i Maliye Encü-meni Mazbatası". *MMZC*, Devre 1, İçtima Senesi 2, Cilt 4, İnikad 77, 10 Nisan 1326, Ankara: TBMM Basım Evi, 1986, s.313.

[313] Erol Şadi Erdinç, *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Yargılamaları-I: Meclis-i Mebusan Soruşturması*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018, s.299–300.

[314] Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, Cilt 4, 176. Bu durumu tekrar gündeme getirecektir; Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, Cilt 4, s.183–184.

[315] Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, Cilt 4, s.288.

Bu durum liberal iktisadın, serbestiyetin Cavid Bey için neden önemli olduğunu açıklamayı elzem hale getirir. Yani "Cavid Bey için serbestiyet ne ifade etmektedir?" diye bir soru oldukça anlamlıdır. Böyle bir soruya, yine onun kalemi aracılığıyla cevap vermek yerinde olur.[316] Cavid Bey; "ilm-i iktisâd, bir büyük esasa istinâden her memleketin hududlarını memâlik-i sâire emvâl ve eşyasına mümkün olduğu kadar geniş bir surette açması lüzumunu gösteriyor ve memleketin maddeten terakkisi, servet ve refahiyetinin tezâyüd ve te'âlisi ve bu suretle mümkün olduğunu izah ve ispat ediyor" der.[317] Ayrıca ona göre ancak bu sayede iktisadın menfaatlerinden istifade etmek mümkün hale gelir.[318] İktisadın önemini de gösterdiğini düşündüğümüz bu satırlara göre serbestiyet ile terakki arasında doğrudan bir bağ mevcuttur. Üstelik bu husus, gelişmiş ülkelerden ziyade gelişmekte olan ülkeler için daha kritiktir. Eğer bir ülke/toplum gelişmek ve maddi anlamda servetini artırmak istiyorsa, takip edilecek yol serbestiyet olmalıdır. Bu husus birçok başlık altında dile getirilmiştir.

Konuya geçmeden önce değinilmesi gereken bir diğer nokta da, kavramın önemine rağmen Cavid Bey'in iktisat düşüncesinin sadece bu kavram üzerinden okumanın yetersiz olacağıdır. Tabii ki serbestiyet, liberal düşüncenin sonucudur, ondan ayrı bir şekilde değerlendirilemez ama Cavid Bey'in iktisadî düşüncesi ele alınırken sadece serbestiyet hakkındaki görüşlerle yetinilirse, bazı noktaların eksik kalacağı söylenebilir. Örneğin klasik iktisatta hangi ekole mensup olduğu, çeşitli kavram ve yaklaşımlar hakkındaki görüşlerinin ne olduğu, hangi iktisatçılara referanslar verdiği gibi sorular ve bunların cevapları daha bütüncül resim ortaya konulmasına imkan sağlar diyebiliriz.

İktisadî açıdan diğer tüm usullere üstün olduğunu söylenen[319] ve asıl iktisatçıların da bunu kabul edip uygulamaya çalışanlar olduğu kabul edilen[320] serbesti, doğal bir seyir takip ederek cari olmuştur; kanun koyucular veya karar alıcıların onun ortaya çıkışında bir dahli yoktur.[321]

---

[316] Diğer bir açıdan, serbestiyetin önemi aslında iktisadın önemini de gösterir diyebiliriz.

[317] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 1, s.17–18 Bu kısım, serbest bir yapının buna hazır olmayan ülkeler için zararlı olduğu, gelişmiş ülkelerin gelişmekte olan ülkeleri serbest piyasada ezeceği yönünde yapılan eleştiriye bir cevaptır.

[318] Mehmed Cavid, "Borsa Muâmelatı", *UİİM*, Sene: 2, C: 2, 5-17 (1 Mayıs 1326), s.584.

[319] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 1, s.394 Bir başka yerde onu "ilm-i iktisadın en büyük kanunlarından biri" olarak tanımlar; Mehmed Cavid, "Fransa'da Müskirat Kanunu ve Oktruva Resmi", *Servet-i Fünûn*, 21, 523 (8 Mart 1317), s.47.

[320] Mehmed Cavid, "Fransa'da İntikalât Kanun-ı Cedidi ve Teklif-i Müterakki", *Servet-i Fünûn*, 21, 525 (22 Mart 1317), s.73 Serbestiyi burada "ferdiyet mesleği" anlamında da kullanmıştır "Bunların salik oldukları ferdiyet mesleği…".

[321] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 1, s.394.

Geçmiş toplumların tekamülleri incelenecek olursa, serbestinin ve mülkiyetin tedricen geliştiği görülür. Denilebilir ki, bu iki şart, yani serbesti ve mülkiyet ne kadar temin edilmişse, toplum ne ölçüde bu iki "şart-ı umuminin taht-ı tesirinde hareket" ediyorsa, terakkinin de o ölçüde geliştiği kabul edilebilir.[322] Burada zikredilmesi gereken husus Cavid Bey'in serbestî kavramını dar anlamıyla kullanmış olması, yani emeğin serbest hareketi, dolaşımını kastettiğidir. Çünkü Cavid Bey'e göre emek üretim faktörlerinin en önemlilerinden biridir. Böyle olunca emeğin veriminin artırılması ve servetin üretimine katkı yapması istenilir. Emeğin bir servet üretmesi isteniyorsa, yani 'müvellid-i servet' olsun deniliyorsa, o vakit onun herhangi bir engele uğramadan, tamamen kendi menfaat-i şahsiyeleri üzerinden hareket etmesini temin etmek gerekir. Bu sayede, yani "say ü amelin serbestisi, her nerede daha ziyade temin edilmişse orada terakkiyat-ı sanaiye ve istihsaliye bittabi … ziyade olur".[323]

Emeğin üretkenliği başlığı altında işbölümü, yani taksim-i amal işlenirken de serbestiyet ön plandadır. Toplumlar ve fertler arasında bir rabıta rolü ifa eden işbölümünün "mükemmel, müessir bir surette icrası emniyet mevcut olmasına ve serbesti-i amale mütevakkıftır" denmektedir.[324] Eğer işbölümü sağlıklı işlemezse üretim bundan zarar görür. Bu durum gelişmekte olan ülkeler açısından ciddi handikaptır. Bu yüzden terakkisi sınırlı olan ülkelerde "taksim-i amalin en ziyade müvellid-i servet olabileceği mertebeye kadar tevessüü için beyne'l milel" serbestiyet mevcut olmalıdır.[325] Eğer bu olmazsa terakki gerçekleşmez.

Serbestiyetin emek dışında tezahür ettiği bir diğer alan ise ticarettir. Serbesti-i mübadele adı verilen bu durum "bir memleketin gümrük kapılarının memalik-i saire mamulat ve mahsulatına" engel koymaksızın açık olması şeklinde tarif edilir.[326] "Bir kaidey-i esasiye-i iktisadiye" olarak zikredilen serbest mübadele[327] piyasada, mal ve hizmet satışı yapan aktörler için olduğu kadar, ziraat, madenler gibi, bir ülke için kritik alanların gelişimi için de önem taşır.[328] Cavid Bey bunun faydalarını beş başlık altında toplamıştır. Öncelikle bir ülkede yetişmeyen mallar bu sayede kolay bir şekilde elde edilir. İkinci olarak serbestiyetin faydası kıtlık zamanlarında da görülür. Örneğin bir ülkede kolay yetişen ve ucuz temin edilebilen bir

[322] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 1, s.385.
[323] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.57–58.
[324] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 1, s.204.
[325] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 1, s.312–313.
[326] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.381.
[327] Ahmed Şuayib, Mehmed Cavid, Rıza Tevfik, "Mukaddime ve Program", s.5.
[328] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 1, s.150.

mala, kıtlık zamanlarında ulaşmak, uygulanan faydalı politika sayesinde o malı başka ülkelerden temin etmek mümkün hale gelir. Üçüncü bir fayda da uluslararası düzeyde işbölümünün sağlıklı işlemesine imkân sağlamasıdır. Çünkü sınırlar açık olduğunda, herhangi bir engel bulunmadığında ülkeler arsında, karşılaştırmalı üstünlüklere göre bir tercih olacaktır.[329] Böylelikle verim artacak ve mal ve hizmetlere ulaşım kolaylaştığı gibi, kalite ve ucuzluk cari olacaktır. Diğer bir fayda rekabete yaptığı katkıda ve bu şekilde ortaya çıkacak terakkide görülür. İlgili bahiste işlediğimiz gibi, rekabet iktisadın en önemli kanunlarından biridir ve terakki için büyük önem taşır. Fakat rekabetin cari olabilmesi de serbestiye ihtiyaç duyar. Son olarak serbestiyetin bir de manevi faydası vardır ki, o da uluslararası ticaretin neticesinde görülür. Bu sayede bir toplum/ülke/devlet sadece mal ve hizmet temin etmekle kalmaz, ayrıca müterakki milletlerden "şayan-ı imtisal fikirleri, meziyetleri alıp onları taklit de" ederler.[330] Öte yandan sanayi gelişmiş ülkelerde daha ileridedir. Gelişimi devam eden ülkeler ise, gerekli atılımı yapabilmek için serbest ticarete, makul gümrük muamelelerine ihtiyaç duyarlar. Bu sayede dahilde ihtiyaç duyulan gelişmeler daha hızlı bir şekilde gerçekleşir.[331] Tüm bunların yanında inhisarı, yani tekeli önleme konusunda da serbest mübadele etkin rol oynar.[332] Burada ikame kanunu ve rekabet de devreye girer. Yani serbesti, ikame kanunu ve rekabet, üreticilerin bir araya gelip tekel oluşturmalarını engeller,[333] tüketiciler üreticilerin tahakkümünden kurtulur ve kendi çıkarları doğrultusunda hareket edip faydalarını temin etme imkanı bulurlar.[334]

Fakat daha önce de ifade edildiği gibi, aslında kavramın hacmi geniştir, sadece emeğin serbest dolaşımı ya da serbest mübadele ile sınırlandırılmamıştır. Kapsadığı noktalardan biri de

---

[329] Daha başka metinlerde farklı şekilde karşımıza çıkan karşılaştırmalı üstünlükler teorisini olumlama adına, uluslararası ticaretin herkesin faydasına olduğunu şu şekilde belirtir: "…bütün devletleri zamanımızda ihata-i hükümranisi altına alan bu vasi' fakat muattal şebeke-i menafi "bir milletin faidesi mutlaka diğerinin zararındadır" düstur-ı sakimini "menafi-i milel müttehit ve müşterektir" düstûr-ı hakikisine tebdil etmiş ve istikbal için pek parlak emeller tevlit eylemiştir" Mehmed Cavid, "Ecnebi Sermayeleri-I: Teâvün-i Mali", s.1.

[330] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.381–386.

[331] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.312.

[332] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.387.

[333] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt.3, s.279 Fakat zararları açık olsa da, devlet tekel ya da tröstlerin oluşmasını engelleme yoluna gitmemelidir. Burada da bir serbestiyet gerekir. Nasıl ticaretin serbest olması isteniyorsa, isteyen kişi veya grupların kendi aralarında birleşip teşebbüste bulunmaları da aynı kurala tabi olmalıdır. Zaten rekabet, ikame kanunu gibi iktisadın güçlü kanunları, bu türden oluşumların hayatta kalmasına mani olur. Yani bir nevi "görünmez el" piyasayı düzenleyecektir. Cavid Bey bunu "kavanin-i selime-i iktisadiye" diye açıklar; Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.374–375.

[334] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt.3, s.269.

sermayedir. Bu noktada, Cavid Bey'in sermayenin serbestisi derken asıl kastettiği noktanın yabancı sermaye olduğunu belirtmek gerekir. Yabancı sermaye ülkede üretimin, servetin artışına, hazinenin gelirinin istenen düzeye çıkmasına, işgücü oluşmasına, fakirliğin ve kıtlığın ortadan kalmasına imkân sağlayan, terakkiyi temin eden önemli bir unsurdur.[335] Hele gelişmemiş ülkeler için durum daha kritiktir. Çünkü bu tür ülkelerde demiryolu, liman, alt yapı yatırımlar eksiktir ve bunların inşası için önemli miktarda sermaye birikimi gerekir. "Hâlbuki fakir memleketlerin mevcut sermayeleri bu müessesatı vücuda getirmeğe kifayet" etmez, bunun için yabancı sermayeye ihtiyaç vardır ve onun ülkeye girmesinin önündeki engeller kaldırılmalı, hatta hızlı bir şekilde, idare tarafından gerekli yasal düzenlemeler yapılmalıdır.[336]

Cavid Bey serbestiyeti o denli kritik görmektedir ki, madenler, demiryolu gibi yatırımların, devlet eliyle gerçekleştirilmesine bile karşıdır[337] ve bunlar da devletin eline bırakılmamalıdır.[338] Çünkü "hükümet ne zaman bir şimendifer, ne vakit bir maden ve ne vakit bir çiftlik ve ne vakit bir fabrika işletirse, mutlaka sene nihayetinde yaptığı" hesap şaşacak ve zarar edecektir.[339] Altyapı yatırımları sınıfında değerlendirilecek bu türden yatırımlarda bile, aksi örnekler bulunsa da, ilm-i iktisadın ısrarla savunduğu uç kuvvetten biri olan şahsi teşebbüse müracaat edilmelidir.[340]

Serbestiyi kritik bir pozisyonda gördüğü, himaye usulüne karşı olduğunu Savaş'ın hemen öncesindeki bazı olaylarda bile görmek mümkündür. Örneğin gümrük vergisi üzerine İbrahim Hakkı Paşa ile arasında geçen bir yazışmada Cavid Bey'in meseleye yaklaşımı ilginçtir. Kasım 1913'te Hakkı Paşa gümrük muameleleri konusunda Osmanlı Devleti'nin serbest hareket

---

[335] Mehmed Cavid, "Ticaret Şirketleri: Mukaddime", s.799.

[336] Mehmed Cavid, "Ecnebi Sermayeleri-II", *Sabah*, 20. Sene, 6846 (2 Teşrinievvel 1324/15 Ekim 1908), s.1.

[337] Bu yaklaşımın istisnası 1910 bütçe müzakereleri sırasında Meclis'te yaptığı konuşmadır. Cavid Bey şöyle der: "Hükümetin, icrayı sanatça en âciz bir fertten daha âciz olduğuna itikat etmiş olanlardanım … fakat öyle umuru nafia, öyle işler vardır ki, hükümetin müdahalesi lâzımdır. Diyemezsiniz ki, bugün Hükümetin şimendiferler üzerinde müdahalesi olmasın"; "1326 Senesi Bütçe Kanun Lâyihası". *MMZC*, Devre 1, İçtima Senesi 2, Cilt.4, İnikad 78, 12 Nisan 1326, Ankara: TBMM Basım Evi, 1986, s.385.

[338] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt.1, s.88.

[339] "1326 senesi Muvazene-i Umumiyye Kanun Lâyihası ve Muvazene-i Maliye Encü-meni Mazbatası". *MMZC*, Devre 1, İçtima Senesi 2, Cilt 4, İnikad 77, 10 Nisan 1326, Ankara: TBMM Basım Evi, 1986, s.316 Bu ifadelerin 1910 yılına ait olduğu gözden uzak tutulmamalıdır.

[340] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 4, s.276 Diğer iki şey ise üreticinin serbestisi ve mülkiyettir. Aynı yer. Şahsi teşebbüse verdiği önemi gösterir bir diğer ifade, Hereke'de kurulan Fes fabrikası üzerine yazdığı yazıdadır. Cavid Bey, fabrikada yapılan feslerin kalitesini takdir eder ama girişimci olarak şahsi teşebbüsün olmamasının ürünlerin değerinin takdir edilmesindeki engel olarak görür; Mehmed Cavid, "Fes Fabrikaları", *İkdam*, 15. Sene, 5181 (13 Teşrinievvel 1324/26 Ekim 1908), s.2.

etmesi gerektiğini, bunun için Avrupalı devletlerle ve özellikle de İngiltere ile müzakerelerde bulunulmasını, böylece gümrük vergilerini devletin kendi menfaati özelinde belirlemesini salık verirken, Cavid Bey'in düşüncesi İbrahim Hakkı Paşa'dan farklıdır. Ona göre eğer bu noktada bir "mutlak serbestî" olursa, gümrük vergileri konusunda vekiller ve kabine üyeleri rahat hareket edip bu konuyu istismar edebilir, yani bu bir oyuncak haline gelebilir, neticede sonuç himayeye varabilir.[341] Bu görüşün temelinde yatan düşünce, önceki satırlarda zikrettiklerimizden farklı değildir. Himaye uygulanırsa, yani yabancı mal ve hizmetlerin ülkeye girmesine mani olunup rekabet engellenirse, birçok problem ortaya çıkar, fiyatlar yükselir, tüketiciler daha fazla fedakarlık yapmak zorunda kalır ve terakkinin, ülkenin gelişmesinin önü tıkanır.[342]

Buraya kadar olan kısımda görüleceği üzere, Cavid Bey'in serbestiyet hakkındaki fikirleri keskin, durduğu nokta sabit, hem teorik açıdan, hem de pratik zaviyeden aynıdır. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, Meşrutiyet'ten önce onun fikirleri herhangi bir teste tabi tutulmamış, 1908'in hemen ardından ise, bu fikirlerin tatbike koyulmasının önü açılmıştır. Gerek Meclis çatısı altında gerekse de gazete ve mecmualar aracılığıyla fikirlerini yoğun şekilde kamuoyuyla paylaştığını görürüz.[343]

Bununla birlikte II. Meşrutiyet'in ardından, siyaset sahnesine girişiyle birlikte, görüş ve düşüncelerinin teste tabi tutulduğunu söylememiz mümkündür. Bu tarihten önce, ilmî düzeyde hareket eden Cavid Bey artık siyaset sahnesindedir ve uygulama sahasındadır. Doğal olarak liberal fikirler de test edilir. Liberal düşünce de net bir kırılma yaşandığını iddia etmek mümkün değilse de, kamu yararına olan meselelerde, pozisyonu daha esnektir. Örneğin aşar vergisi hakkında serdettiği görüşler buna delildir. Mecliste sıkça eleştirilmesine ve ilerlemeye mani görmesine rağmen[344] devlet gelirleri söz konusu olduğunda taşıdığı önemin de farkındadır. Bu yüzden verginin kaldırılmasını kısa vadede mümkün görmez, hatta bir müddet daha

[341] Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, Cilt 2, s.307–308. Burada Cavid Bey'in kapitülasyonlara da taraftar olacağı gibi bir kanıya varılmamalıdır. Bu sözleri söylediği tarih 1913'ün sonudur. Denilebilir ki, kendisi son dönemde hükümetin politikalarının gittiği yönü görmekte ve buna dair endişe taşımaktadır.

[342] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.387.

[343] Türkiye'de Milli iktisat politikalarının takribi 1913 yılında başladığı söylenir. Cavid Bey'in bunun farkında olduğunu yazı ve konuşmalarından anlamamız mümkündür. Buna rağmen fikirlerinde kimi zaman görülen sapmalar, savaş ile kendini gösterir. Öncesinde bu minvalde değerlendirilebilecek malzeme bulmak güçtür. Milli İktisat için bkz: Zafer Toprak, *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950): Milli İktisat - Milli Burjuvazi*, ..

[344] "…aşar usulü terakkiye manidir…"1327 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu Layihası", *MMZC*, İnikad 56, 26 Şubat 1326, s.597.

uygulamada kalmasını onaylar.[345] Yine ithalattan alınan vergiler hakkında himaye taraftarlarının görüşlerini II. Meşrutiyet'ten önce yazdığı yazılarda eleştirirken,[346] daha 1910'dan itibaren devletin gelirlerini artırma adına bu verginin %11'den %15'e çıkması için çalışmıştır.[347]

1914'ten sonrasına bakarsak eğer karşımıza fikir düzeyinde liberal düşünceyi savunan Cavid Bey'i yine görürüz. Hatta savaş kararının kendisinden habersiz olarak alınması üzerine Maliye Nazırlığı'ndan istifa eden Cavid Bey'in,[348] 1917'de Talat Paşa kabinesinde görevi kabul ettiği sırada bile, fikirlerine olan inancını koruduğunu görmek mümkündür.[349] Nitekim Talat Paşa'ya verdiği cevapta teklifi kabul etmesinin, tüm mazisini inkârı demek olduğunu, onaylaması mümkün olmayan uygulamaların altına imza atması anlamı taşıyacağını belirtir ve ret cevabı verir. Israrlar neticesinde görevi kabul ederken de yine milli politikalar ve himaye usulüne asla inancı olmadığı şerhini düşer.[350]

Bununla birlikte, bir taraftan Talat Bey'i zor durumda bırakmak istemediğinden[351] diğer taraftan Osmanlı Devleti'nin daha fazla zarara uğramasına engel olmayı düşünerek[352] savaşın ortasından itibaren maliye nazırlığı teklifini kabul eder.[353] Cavid Bey, dönemin politikalarının farkında olmanın ötesinde, bunların kendisiyle birlikte değişmeyeceğinin de bilincindedir[354]

---

[345] "Aşar muvafık değil. Fakat bizim 600 senelik itiyadımızla telif edilmiş bir vergidir. Bu vergiyi kaldıramayız", "1325 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanun Layihası", *MMZC*, İnikad 98, 9 Haziran 1325, s.560.

[346] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, C.3, s321-326.

[347] "1326 senesi Muvazene-i Umumiyye Kanun Lâyihası ve Muvazene-i Maliye Encü-meni Mazbatası", *MMZC*, İnikad 77, 10 Nisan 1326, s.327.

[348] Cavid Bey'in istifası 30 Ekim 1914'tedir. Fakat İTC'nin ileri gelenleri kendisini iknâ etmeye uğraştıklarından, istifa haberi basına 4 Kasım 1914'te yansır. Savaşa giriş ve sonrasında yaşanan tüm süreci Cavid Bey canlı bir şekilde günlüğüne işlemiştir; Cavid Bey*, Meşrutiyet Ruznâmesi*, Cilt 2, s.671–684.

[349] Henüz 1 yıl önce, kendisini nezarette görmek isteyen Almanlara karşı söylediği sözler bu açıdan değerlendirilebilir: "…siyaset-i iktisâdiyece efkârımın bugün ta'kîb olunan efkâra münafî olduğunu bütün delâilile anlattım"; Cavid Bey*, Meşrutiyet Ruznâmesi*, Cilt 3, s.212.

[350] Cavid Bey tüm süreci yine günlüğünde işlemiştir; Cavid Bey*, Meşrutiyet Ruznâmesi*, Cilt 3, s.354–357 Talat Paşa ile aralarındaki mektupları Beşinci Şube'nin sorgulamasında da paylaşmıştır; Erol Şadi Erdinç*, Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Yargılamaları-I: Meclis-i Mebusan Soruşturması*, s.284–286.

[351] Cavid Bey*, Meşrutiyet Ruznâmesi*, Cilt 3, s.356.

[352] Günlüklerinde Talat Paşa'yı daha fazla zor durumda bırakmak istemediğinden görevi kabul ettiğini belirtmesinin yanında, Beşinci Şube'nin sorgusunda farklı bir gerekçe sunar ve eğer görevi kabul etmeseydi Osmanlı'nın bugünkü halinden daha kötü bir hal içerisinde olacağını, buna gönlünün razı olmadığını söyler; Erol Şadi Erdinç*, Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Yargılamaları-I: Meclis-i Mebusan Soruşturması*, s.285.

[353] Talat Paşa Kabinesi'nde göreve başladığı tarih 10 Şubat 1917'dir. Cavid Bey'in kısa değerlendirmesi için bkz: Cavid Bey*, Meşrutiyet Ruznâmesi*, Cilt 3, s.359-360.

[354] Kendisine nezareti kabul etmesi yönünde baskı yapan Hüseyin Cahid'e yazdığı bir mektupta uygulanmakta olan politikaları "muzırr" diye nitelendirir ve göreve geldiğinde, kendisine verilen sözlerin aksine bu politikaların

ama bu yapı içerisinde elinden geldiğince faydalı olmaya gayret eder.[355] Öyle ki, kimi zaman yabancı muhataplarına karşı uygulanan politikaları bile savunduğunu görülür. Örneğin Almanlarla mali ve iktisadi meseleler müzakere edilirken, muhatabının Türkiye'de uygulanan "milliyetçi" politikalar hakkındaki şikayeti üzerine, kendisinin gösterdiği tavır ilginçtir. Uygulanan politikalardan korkulacak bir şey olmadığını, hatta bu sayede yerli unsurların teşebbüste bulunduğunu, sonuç itibariyle olumlu bir durum ortaya çıktığını ifade eder.[356] Bu söylediğine benzer bir tavrı, yabancı sermaye konusunda da göstermiştir. Önceki dönemlerde sermayenin önündeki tüm engellerin kaldırılmasını tek kriter olarak koyarken, savaş devam ederken Meclis'te yaptığı bir konuşmada, yabancı sermayenin yerli sermaye ile işbirliği yapmasını mutlak surette istediklerini, yapılacak yatırımlardan yerli unsurların da istifade etmesi gerektiğini, tüm yatırımları sadece yabancı sermayenin yapmasını ve yine tüm faydayı onların elde etmesini kabul etmeyeceklerini kati bir surette belirtir.[357] Yine, başka bir sefer İtibar-ı Milli Bankası'na kesinlikle yabancı sermaye kabul etmeyeceklerini, bir görüşme esnasında bu yönde talepte bulunan Guinner'e iletmiştir.[358]

Pragmatik olarak nitelenecek bir diğer hareket de milli şirketlerin kuruluşu için adım atmasıdır diyebiliriz. Gerçi Cavid Bey, Beşinci Şube sorgulaması esnasında hiçbir milli şirketin kurulmasında etkisi olmadığını söylemiştir[359] ama reel olarak, altında imzası olan bir şirket yoksa da, kendisinin yaklaşımı bundan farklılık gösteriyor demek mümkündür. Nitekim savaşın bitmesine az bir zaman kala,[360] Almanlarla Milli Banka'nın müşterek bir inşaat şirketi kurması

kaldırılacağına inanmadığını ifade eder. Yani aslında görevi kabul ederken mevcut durumun farkında olmasının ötesinde, politikalarda bir değişiklik yapılmayacağının da bilincindedir. İlgili mektup ve ayrıntılı bilgi için bkz: Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, Cilt 3, 355-356.

[355] Bu konuda oldukça önemli bir kayıt mevcuttur. Cavid Bey, savaşın ardından firar edip İsviçre'ye geçer ve orada ikâmet etmek ister. Kendisi hakkında tetkikatta bulunan bölge kanton yetkilisinin fikrini merak etmesi üzerine ona "liberal fakat müessesat-ı mevcûdeye riâyetkâr bir muhâfazakâr" olduğunu söyleyecektir; Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, Cilt 4, s.176 Eroğlu da kendisinin pragmatik bir tavır içerisinde olduğunu ima etmiştir; Nazmi Eroğlu, *İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey*, s.271–272.

[356] Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, Cilt 3, s.509.

[357] "1333 Senesi Muvazene-i Umumiyye Ka-nunu Layihası". *MMZC*, Devre 3, İçtima Senesi 3, Cilt.2, 3 Mart 1333, İnikad 47, Ankara: TBMM Basım Evi, 1991, s.414.

[358] Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, Cilt 3, s.514.

[359] "Ben İtibâr-ı Milli Bankası'ndan mâadâ, bir şirketin teşekkülüne ne yardım ve ne de müdâhale ettim" Erol Şadi Erdinç, *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Yargılamaları-I: Meclis-i Mebusan Soruşturması*, s.300.

[360] 1918 Eylül'ünde

konusu üzerinde de anlaşılır.[361] Şirketin kuruluşu savaşın nihayete ermesiyle fiiliyata geçmese de, Cavid Bey'in süreç içerisindeki tavrı açısından bu örnek önemlidir.

Mehmed Cavid serbestiyi merkeze alır ve kapsamını oldukça geniş tutar. Bu usul, ticaretten emeğin serbest dolaşımına, sermayenin hareketinden şahsi tecrübeye kadar birçok noktada etkili olmalıdır. Eğer serbesti olmazsa, devlet korumacı politikalar takip eder veya piyasada aktör olarak bulunursa, o vakit iktisadın en önemli kanunlarından biri olan rekabet engellenmiş olur. Rekabet sadece halkın ihtiyaç duyduğu mal ve hizmetlere ulaşmasını kolaylaştıran bir kanun olmaktan öte, bunun yanında, terakki için de oldukça önemli bir yerdedir. Terakki ise asla devlet eliyle[362] veya milli iktisat politikaları takip etmekle gerçekleşmez. Hatta bu türden politikalar "yüz senelik terakkiyatı arkada bırakmak olur".[363]

İlk yazılarını yayınlama başladığı zamanlardan itibaren Cavid Bey'in serbestiyet hakkındaki fikirlerinin seyrine baktığımız zaman, büyük bir kırılmanın olmadığını, liberal çizgide kalmaya çalıştığını, fakat savaşlar ve dönemin şartları gereği bazı istisnalara da rastlanabileceğini belirtmek mümkündür. Kendi ifadesiyle o "liberal fakat müessesat-ı mevcûdeye riâyetkâr bir muhâfazakâr"dır.[364] Meşrutiyetin ilanı sonrası, dönemin atmosferine de uygun olarak, gazete ve mecmualarda sıklıkla yazdığını, bu kanal üzerinden fikirlerini kamuoyuyla paylaştığını; yeni dönemde yapılması hedeflenen bazı yasal değişiklikler için kurulan komisyonların üyelerine, yine bu kanal üzerinden tavsiyelerde bulunduğunu görürüz. Pek tabii olarak, bu dönemde durduğu yer serbestiyettir ve öneriler de bu fikre uygun olarak verilir. Örneğin yeni kurulan "Ticaret Kanunu Komisyonu" üyelerine görüş ve tavsiyelerini aktardığı yazı dizisi bu minvalde

[361] Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, Cilt 3, s.554.

[362] Mehmed Cavid, "Ticaret Şirketleri: Mukaddime", s.783

[363] Mehmed Cavid, "Almanya-Rusya Tarife Muharebesi", *Servet-i Fünûn*, 21, 527 (5 Nisan 1317/18 Nisan 1901), s.103.

[364] Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, Cilt 4, s.176 Ayrıca siyasi ve iktisadi açıdan kendisini sosyalizm karşısında konumlandıran, bunu her fırsatta dile getiren Cavid Bey'in Ocak 1921'de Ahmet Rıza'nın Bolşeviklerden uzak durulması yönündeki fikrine, "onlarla hüsn-i münâsebatta bulunmaktan bugün için tahassül edecek feva'idin inkâr" edilemeyeceğini demek suretiyle siyaseten de pragmatik yaklaşım sergilediğini ifade edebiliriz; Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, Cilt 4, s.206–207.

değerlendirilebilir.[365] Not edilmelidir ki, himayeyi kötü görür, bunu defaatle ifade de eder,[366] ama öte yandan devletin bazı alanlarda düzenleyici olmasını meşru kabul eder. Ne tür bir müdahalede sorusuna ise Cavid Bey, "sadece doğabilecek iktisadî ve sosyal problemlere engel olacak türden tahdidat ve takyidat" diye cevap verir ve bunu "müdahale-i makule" diye tarif eder.[367] Yani "su-i istimalat ile hiyel ve desayisin mümkün mertebe önünü alacak" müdahaleler yapılmakla iktifa edilmelidir.[368] Son noktada bu müdahalelerden pek hoşlanmadığını ifade etse de, önemli olan, yasal mevzuatların bir an önce gerçekleştirilmesi, ekonominin sağlıklı bir şekilde işlemeye başlamasıdır.

Balkan Savaşları'nın yıkıcı etkileri ve ardından gelen Birinci Dünya Savaşı sırasında ise fikirlerindeki seyirde bir takım yalpalamalar gözlemlemek mümkün. Kimi zaman bu yalpalamalar Meclis'te veya başka platformlarda sözlerine yansırken, özellikle Talat Paşa Kabinesi'ndeki görevi kabulüyle süreç takip edilebilir. Zira dönem milliyetçi/himayeci politikaların şiddetle uygulandığı, milli şirketlerin kurulduğu, liberal çizginin dışında olan bir dönemdir. Her ne kadar kendisi, dönemin hâkim politikalarını onaylamadığını ifade etse de, nazırlık görevine geldiğinde bu politikaları değiştiremeyeceğinin farkında olduğunu belirtmiştik. Bunun bilincinde olarak görevi kabul ettiğini Hüseyin Cahid Yalçın'a itiraf ettiği gibi, kendi günlüklerine de işlemiştir. Fakat bu türden bir yalpalamayı liberal çizginin dışına çıkmak olarak değerlendirmek doğru değildir. En son noktada kendisi bir devlet adamı, siyasi bir aktördür. Yapılabilecek en makul açıklama, pragmatik hareket ettiği şeklinde olacaktır.

3.2.2. Himaye Usulü veya Korumacılık Hakkında

Cavid Bey'in düşüncesi bağlamında incelenmesi gereken bir diğer nokta, serbestînin, liberal düşüncenin tam karşısına yerleştirilen himaye usulü veya korumacılıktır. Aslında kavramın net olduğu düşünülebilir, ya da Cavid Bey'in himayeyi nasıl göreceği konusunda bir kanaat

[365] Bu yazılar için bkz Mehmed Cavid, "Kanun-ı Ticaret Hakkında-I: Tarihçe ve Lüzum-ı Islah", *İkdam,* 15. Sene, 5142 (4 Eylül 1324/17 Eylül 1908), s.1; Mehmed Cavid, "Kanun-ı Ticaret Hakkında-II: Anonim Şirketler", *İkdam,* 15. Sene, 5158 (20 Eylül 1324/3 Ekim 1908), s.1; Mehmed Cavid, "Kanun-ı Ticaret Hakkında-III: Anonim Şirketlerin Serbestîsi", *İkdam,* 15. Sene, 5176 (8 Ekim 1324/21 Ekim 1908), s.2-3; Mehmed Cavid, "Kanun-ı Ticaret Hakkında-IV: Çekler", *İkdam*, 15. Sene, 5185 (19 Teşrinievvel 1324/1 Kasım 1908), s.4.

[366] En son meclisteki sorgulamada şöyle diyecektir: "Her vakit devleti … müdâhalâtdan müctenib görmek istedim"; Erol Şadi Erdinç, *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Yargılamaları-I: Meclis-i Mebusan Soruşturması*, s.300.

[367] Vurgunun anonim şirketler özelinde olduğu göz önünde bulundurulmalıdır.

[368] Mehmed Cavid, "Kanun-ı Ticaret Hakkında-III: Anonim Şirketlerin Serbestîsi", s.3.

bulunabilir ama serbestiyet incelenirken görüldüğü gibi, detaylı bir inceleme yapıldığında onun düşünce dünyasını daha yakından anlamamıza imkân veren noktalara ulaşmak mümkündür.

Meseleyi ele almadan önce, 19. Yüzyılın sonunda Avrupa'daki duruma ve buna bağlı olarak kıtadaki himayeci yönelimlerine kısaca temas etmek, faydalı olacaktır. Çünkü Cavid Bey'in zikredilen yönelimlerden haberdardır.[369] Ayrıca bu politikalara fikir ve uygulama zaviyesinden öncülük eden ülkenin Almanya olduğunun da farkındadır. Yazdığı yazılarla Almanya'da uygulanan politikalara temas eder ve kendi düşüncesi zaviyesinden bunların zararlı yönlerini göstermeye çalışır.[370]

Avrupa'da yüzyılın başından itibaren süre gelen liberal politikalar 1873-1896 yılları arasında ortaya çıkan ve adına Büyük Bunalım denilen bir krizle karşılaşır.[371] Kriz, hububat kıtlığıyla baş gösterir ve kısa sürede tüm Avrupa'ya yayılır.[372] Bu kriz döneminde serbest politikalar dönemin aydın ve politikacıları tarafından tartışılır ve birçok ülkede gümrük vergileri üzerinden değişimler başlar.[373] İlk olarak Almanya 1879'da tarımsal ve sanayi ürünlerine gümrük vergileri uygular.[374] 1902'ye gelindiğinde ise yüksek düzeyde vergilendirme ile yurt içi üretim himayeye alınır. Benzer politikalar 1884'te İsviçre'de, 1892'den itibaren Fransa'da ve 1891'den sonra da Rusya'da görülür. Gümrük düzenlemeleri yanında Almanya, Macaristan,

[369] Az sonra değineceğimiz Avrupa'da ortaya çıkan hububat krizine atıfla, Avrupalı devletlerin serbestî politikaları terk etmesinden şikayet eder. Hatta İngilizler'e bile bu türden politikaların sıçramasından endişeli olduğu söylenebilir; Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 1, s.52.

[370] Almanya ile Rusya arasındaki tarife savaşlarını inceleyen bir yazı bahsedilen durumun ilk örneğidir; Mehmed Cavid, "Almanya-Rusya Tarife Muharebesi", s.102–107 Bu yazıdan kısa bir müddet sonra Almanya'nın gümrük düzenlemelerini inceleyen bir yazı daha yayınlar; Mehmed Cavid, "Almanya Gümrük Tarifesi", s.362–365.

[371] Bu krizin sebepleri arasında sayılan faktörlerden biri özellikle Amerika'dan ucuz buğdayın Avrupa'ya akması ve buradaki tarımın yapısını bozması, diğeri ise ticarette daha önce görülmemiş düzeyde yaşanan durgunluktur; Kenwood, George A. ve Alan L. Lougheed, *The Growth of the International Economy, 1820-1960*, New York: State University of New York Press, 1971, s.82–83 1929 Büyük Buhranı ile karıştırılması muhtemel olduğudan, literatürde ilk Büyük Bunalım diye tesmiye edilir.

[372] Ivan T. Berend, *20. Yüzyıl Avrupa İktisat Tarihi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011, 63. Cavid Bey de kitabında bu hususa işaret etmiştir; "Kırk elli seneden beri Amerika, Hindistan, Kanada, Avusturalya, mahsulatının Avrupa piyasalarında mahsulat-ı mahalliyeden daha ucuz olarak satılabilmesi amele ücûratını tenkis ederek amael-i ziraiyenin şehirlere muhacereti neticesini husule getirmiş olduğundan bu mesele Avrupa devletlerini içtimai ve iktisadi nokta-i nazardan cidden endişenâk eylemektedir; Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 1, 166. Şevket Pamuk, Avrupa'da ortaya çıkan bu krizin Osmanlı üzerine etkilerini incelemiştir. Pamuk, yabancı sermaye hacmindeki düşüşün, dış ticaretin yavaşlamasının, ziraatta meydana gelen bozulmanın Osmanlı'nın yerli üretimi ve mali yapısı üzerindeki uzun dönemli etkisini göstermeye çalışır; Şevket Pamuk, "The Ottoman Empire in the "Great Depression" of 1873-1896", *The Journal of Economic History*, Vol. 44, No.1 (Mar., 1984), s.107–118.

[373] Kenwood, George A. ve Alan L. Lougheed, *The Growth of the International Economy, 1820-1960*, s.83.

[374] Tom Kemp, *Industrialization in Nineteenth Century Europe*, London: Longman, 1969, s.105.

Romanya ve Bulgaristan gibi ülkeler çeşitli sübvansiyonlarla yerli sanayiye destek de olur.[375] Kısaca, İngiltere, Hollanda ve Danimarka gibi ülkelerin haricinde, özellikle 1870'lerden itibaren Avrupa'da birçok devletin serbest politikaları yavaş yavaş terk etmeye, hem gümrük vergileri üzerinden hem de yerli unsurları desteklemek suretiyle himayeci politikalara yönelmeye başladığı kabul edilen bir yaklaşımdır.

Cavid Bey'in görüşlerine geçmeden önce değinilmesi gereken bir diğer önemli husus da, Osmanlı'daki himayeci fikirlerin seyridir. 19. yüzyılın sonlarına doğru Musa Akyiğitzade tarafından Friederich List[376] ve Alman sanayi hamlesinin de etkisiyle serbestî politikalara ilmi ölçüde başlayan eleştiriler,[377] II. Meşrutiyet'in ardından gerek Meclis çatısı altında gerekse de gazete ve mecmualar aracılığıyla zirveye çıkar.[378] Ziya Gökalp, Tekin Alp, Yusuf Akçura gibi isimlerin savunuculuğunu yaptığı milli iktisat fikri ve himaye usulü, Osmanlı Devleti'nin de benimsemesi gereken bir politika olarak gösterilir ve nihayetinde, Toprak'ın ifadesiyle, 1913 sonrası liberal politikalar terk edilir, I. Dünya Savaşı sonuna kadar devletin temel politikası himaye usulü olur.[379] Politikaların 1913 sonrası dönüşmeye başlamasına karşın, himayeci fikirler, Almanya'daki gelişmelerin de etkisiyle, 19. Yüzyılın sonundan itibaren Osmanlı aydınları arasında tartışılmaktaydı. Nitekim Cavid Bey de hem literatür üzerinden, hem de Meclis çatısı altında bu fikirlerle yüzleşir, serbest politika yanlısı olması sebebiyle çeşitli

[375] Ivan T. Berend, *20. Yüzyıl Avrupa İktisat Tarihi*, s.63–64.

[376] List'in himayeci fikirleri için bkz: Jose Luis Cardoso, "Friedrich List and National Political Economy: Ideas For Economic Development", Harald Hagemann; Stephan Seiter; Eugen Wendler (Ed.), *The economic thought of Friedrich List* içinde (46–57), London: Routledge, 2020.; Gülten Kazgan, *İktisadî düşünce veya Politik iktisadın evrimi*, s.200–202; John Kenneth Galbraith, *İktisat Tarihi*, Müfit Günay (çev.), Ankara: Dost Kitabevi, 2004, 91–94. Belirtilmelidir ki, himaye usulünü savunan Osmanlı entelektüel/aydınlarının temel referanslarından biri olan List'in konu hakkındaki önemli eseri *The National System of Political Economy* henüz Türkçe'ye çevrilmediği gibi, onun fikirleri hakkında yerli bir monografi de mevcut değildir. Bunun yanında List'in fikirleri ile Ziya Gökalp'in yaklaşımını karşılaştıran ama ikincil kaynakları kullanan bir çalışma için bkz; Oya Okan, "Economics, National Economics and Ziya Gökalp", *Turkish Journal of Sociology*, V.3, No:28 (2014/1), s.123–137.

[377] Akyiğitzade Musa, *Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde: 2 : İlm-i Servet veyahud İlm-i İktisat*, Gökçen Coşkun Albayrak, Hamdi Genç ve Saim Çağrı Kocakaplan (hzl.), İstanbul: Dergah Yayınları, 2016, s.15; Zafer Toprak, *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950): Milli İktisat - Milli Burjuvazi*, s.29; Engin Çağman, "Ahmet Mithat Efendi'nin "Ekonomi Politik" Adlı Eserinde İktisadî Serbestiyet ve Korumacılık Düşünceleri", *Dil ve Edebiyat Araştırmaları*, 16 (Güz 2017), s.36. Akyiğitzadenin hayatı ve iktisadi fikirleri için bkz; Akyiğitzade Musa, *Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde: 2 : İlm-i Servet veyahud İlm-i İktisat*, s.23–54. Ayrıca bkz; Sarp Balcı, "Two Versions of Enlightenment State in the Ottoman Era: Protections State Versus Liberal State in the Works of Akyiğitzade Musa and Mehmet Cavid", (*Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, ODTÜ , 2004), s.56–61.

[378] Kenan Demir, himaye usulünü savunan yazıların Temmuz İnkılabı'nın hemen ardından dergi ve gazetelerde görülmeye başladığını iddia etmiştir; Kenan Demir, "II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Devleti'nde Himaye Düşüncesi", *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Y:12, S.33 (Aralık 2019), s.443

[379] Zafer Toprak, *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950): Milli İktisat - Milli Burjuvazi*, s.145–154.

eleştirilerle karşılaşır ve bunlara cevaplar verir.[380] Yani, Cavid Bey'in himayecilik hakkındaki fikirlerini, bu arka planla okumak, yazdıklarını ve söylediklerini bir tarafıyla bunlara verdiği cevaplar şeklinde değerlendirmek de mümkündür.

Hem bugün hem de gelecek için serbestiyeti istediğini belirten[381] ve Nazır olduğu sırada bu politikadan asla vazgeçmeyeceğini vurgulayan[382] Cavid Bey, "sahte, mugayir-i tabiat bir politika olarak"[383] kabul ettiği himayeciliği/himaye usulünü, bir ülkenin gümrük mevzuatını, yabancı ülke mallarının girişine engel olacak şeklinde düzenlemesi veya bu tür ürünler için yüksek gümrük vergileri uygulaması şeklinde tarif eder.[384] Bu usulü ortaya atan isim olarak Friedrich List'e ve Amerikalı Daniel Raymond'a referans verir ve kısaca görüşlerinden bahseder.[385]

Yerli sanayi vücuda getirmek, yerli işgücünün geçim düzeyini yükseltmek ve onları daha müreffeh bir noktaya taşımak, son olarak da serveti artırmak ve genel refah düzeyini yükseltmeyi amaçlayan hedefleyen himaye usulü[386] Mehmed Cavid'e göre, temelde dört şekilde uygulayabilir. Bunların ikisi, az önce tanımda gösterildiği gibi, himaye edilmek istenen mamulat veya mahsulatın yabancı ülkelerden ithalatını yasaklamak veya yasaklanmasa da, bu tür ürünler için yüksek gümrük vergileri getirmektir.[387] Bu iki himaye şeklinden başka, üçüncü bir yöntem, devletin koruma altına almak istediği malı üreten kişi veya şirketlere destekte

[380] 1910 bütçe görüşmeleri sırasında Ahmet Ferit (Tek), Varteks Efendi ve Kirkör Zöhrap tarafından kendisine ve hükümete yöneltilen eleştireler ve bunlara Cavid Bey'in verdiği cevaplar için bkz; "1326 Senesi Bütçe Kanun Lâyihası". *MMZC*, Devre 1, İçtima Senesi 2, Cilt.4, İnikad 78, 12 Nisan 1326, Ankara: TBMM Basım Evi, 1986, s.350–386 1326/1910 bütçesi, nazır olarak Cavid Bey'in savunduğu ilk bütçe olması hasebiyle önemlidir. Ayrıca, yukarıda zikredilen isimlerle bütçe müzakereleri sırasında gerçekleşen tartışmalar, dönemin iktisadî düşüncesi ve politikaları bağlamında zengin bir kaynak da sunar.

[381] Mehmed Cavid, "Neşriyat ve Vekayi-i İktisadiye-1", s.273.

[382] "1326 senesi Muvazene-i Umumiyye Kanun Lâyihası ve Muvazene-i Maliye Encü-meni Mazbatası". *MMZC,* Devre 1, İçtima Senesi 2, Cilt 4, İnikad 77, 10 Nisan 1326, Ankara: TBMM Basım Evi, 1986, s.314.

[383] Mehmed Cavid, "Almanya Gümrük Tarifesi", s.365.

[384] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.381.

[385] Mehmed Cavid, "Almanya-Rusya Tarife Muharebesi", s.103.

[386] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt.3, s.303–307.

[387] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt.3, s.295.

bulunmasıdır.[388] Himaye politikaların dördüncü uygulama şekli de, hazinenin gelirini artırıcı bir şekilde, himaye uygulanan malın ihracını gerçekleştirenlere teşvik vermektir.[389]

Himaye taraftarları da ülke menfaatleri doğrultusunda hareket etmekte, ait oldukları ülkenin servetindeki bir artış hedeflemekte ve ilerlemenin/terakkinin bu sayede gerçekleşeceğini savunmaktadır,[390] fakat Cavid Bey, sınırları kapatıp, yerli üretimle yaşamanın ilerleme demek olmayacağını,[391] bu yolu takip etmenin "birkaç yüz senelik terakkiyatı arkada bırakmak" anlamına geleceğini belirtip[392] usulü reddeder ve zararlarını göstermeye çalışır. Eğer bir ülke korumacı politikalara yönelir, gümrük vergilerini yabancı ülke malları için artırırsa, bunun karşılığı olur ve kendi malına gümrük resmi uygulanan ülke de benzer hamlede bulunur;[393] doğal olarak devletler arasında zıtlaşma ortaya çıkar.[394] Sınırlar kapandığı, yurt dışından mal, mahsulat gelmediği zaman yerli üreticiler için rekabet ortadan kalkar, fiyatlar yükselir, tüketiciler daha fazla fedakarlığa mecbur kalır.[395] Ayrıca himaye usulü, bu politikayı savunanların aksine, halkın genel refahına değil, birkaç kişinin servetini artırmasına olanak sağlar,[396] ülkelerin gelişmiş sanayi ve sektörlerini geriye götürür, tekelleşmeye yol açar.[397]

Diğer yandan, devletin bir aktör olarak, doğrudan piyasada bulunması da yanlıştır. Bunu da bir tür himaye olarak görür. Yani devlet sanayici, tüccar, çiftçi değildir ve olmamalıdır. Kimi

---

[388] Bunun zararı şu şekilde temellendirilir: "Hükümet sunuf-ı içtimaiyeden birinin zararına olarak diğerini himaye eylemeye kıyam edecek olursa bununla menfaat-i umumiye ihlal edilir"; Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 1, s.51 Burada önemli bir nokta, 8 Mart 1911 yılında Meclis-i Mebusan'da tartışılan "Teşvik-i Sanayi Kanunu" esnasında karşımıza çıkar. Müzakerenin açılışında Meclis'in açılışından beri yapılan kanunların hiçbirinin iktisadî olmadığını, kabul edilen kanunların hepsinin milletin cebinden para aldığını, ilk defa bir kanunun milletin cebine para koyacağını söyleyen İzmir mebusu Mazelyah Efendi, kanun sayesinde devletin halka bazı muafiyetler sağlayarak ülke genelinde fabrikaların açılmasını ve gelişmesini temin etmek istediğini belirtir; "Teşvik-i Sanayi Kanun Layihası". *MMZC*, Devre 1, İçtima Senesi 3, Cilt.3, İnikad 54, 23 Şubat 1326, Ankara: TBMM Basım Evi, 1986, s.529–530 Tam da himayenin eleştirdiği usullerinden birini gösteren bu sözlere, oturumda yer alan Cavid Bey, müzakere esnasında da, kanunun sonraki oturumlarında da herhangi bir itiraz ileri sürmez veya görüş belirtmez. Cavid Bey'in aynı oturumda olduğuna dair bkz; *a.g.e*, s.532.

[389] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.392–394.

[390] Bu türden bir görüş için bkz; Akyiğitzade Musa, *Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde: 2 : İlm-i Servet veyahud İlm-i İktisat*, s.35–36.

[391] Mehmed Cavid, "Neşriyat ve Vekayi-i İktisadiye-3", *UİİM*, 1, 4 (15 Mart 1325), s.573.

[392] Mehmed Cavid, "Almanya-Rusya Tarife Muharebesi", s.103.

[393] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.391–392.

[394] Mehmed Cavid, "Almanya Gümrük Tarifesi", s.365.

[395] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.387; Mehmed Cavid, "Almanya-Rusya Tarife Muharebesi", s.103.

[396] Mehmed Cavid, "Neşriyat ve Vekayi-i İktisadiye-1", s.272–273.

[397] Mehmed Cavid, "Almanya-Rusya Tarife Muharebesi", s.106–107.

devletler piyasaya girmişlerdir ama son kertede yapılan iş ve alınan netice arasında muhakkak bir dengesizlik olmuş, menfaat elde edilmemiş, aksine zarar ortaya çıkmıştır.[398] Başka vesilelerle bu konuda hakkında net olarak şunları söyler: "Hükümet, hiçbir zaman tacir olmaz ve olamaz. Memlekette müessesatı hususiye-i sınaiyye vücuda gelse de, gelmese de, Hükümet tacir olmaz ve Hükümet ne zaman tacir olursa, zarar eder ve zararına işleyen bir tacir olur, bu böyledir".[399]

Terakkinin karşısında gördüğü himaye usulüne karşı Cavid Bey'in fikirleri temelde değişikliğe uğramadığını söylemek mümkün. Savaştan sonra bile, yurt dışında firari olarak bulunduğu esnada, kendisinden görüş isteyen muhatabına, bu türden politikaları kabul etmediğini gösteren açıklamalarda bulunur.[400] Fakat bir devlet adamı, bir nazır olarak, serbestî hakkındaki görüşleri incelenirken belirtildiği gibi, kimi zaman pragmatik davranmaktan da geri durmaz. Örneğin, daha 1910'da Maliye Nazırı iken, ithalat üzerinden alınan vergileri, önemli bir artış ile %15'e çıkartmak istemiştir.[401] Diğer yandan, daha önce keskin bir şekilde, devletin hiçbir alanda müteşebbis olmaması gerektiğini savunurken, demiryolu, tersane gibi alanlarda buna kapı açtığı görülür.[402]

Benzer bir örnek 1917 yılındaki bütçe konuşmasında mevcuttur. Bütçesi görüşmelerinde söz alan yeni Nazır, vekillere savaş döneminin mali açıdan bir özetini yapar. Bu esnada gerek Almanya'da yaptığı görüşmelerde karşısına çıkan, gerek ülke genelinde tartışılan "milli iktisat", "milliyetçilik" konularına da temas eder. Özellikle Alman mevkidaşlarının kendisine yönelttikleri, Türkiye'nin milliyetçi ve şoven bir siyaset takip ettiğine yönelik şikayetlerine yönelik serdettiği görüşler dikkate değerdir. Buna göre kendisi yabancıların ülkede yatırım yapmalarını yine reddetmez fakat bu sefer önceki görüşlerinden farklı olarak, bu türden yabancıların yerli unsurlarla birlikte hareket etmelerini savunur. Örneğin bir demiryolu hattı yapılacaksa, hattın yapılacağı sürece yerli unsurların dâhil olmasını, sermaye sahiplerinin de sermayeleriyle birlikte ortaklık yapmasını ister. Bunun yabancı düşmanlığı olmadığını, böyle

---

[398] "1326 senesi Muvazene-i Umumiyye Kanun Lâyihası ve Muvazene-i Maliye Encü-meni Mazbatası". *MMZC,* Devre 1, İçtima Senesi 2, Cilt 4, İnikad 77, 10 Nisan 1326, Ankara: TBMM Basım Evi, 1986, s.316.

[399] "1326 Senesi Bütçe Kanun Lâyihası". *MMZC*, Devre 1, İçtima Senesi 2, Cilt.4, İnikad 78, 12 Nisan 1326, Ankara: TBMM Basım Evi, 1986, s.371 Benzer ifadeleri bir yazısında da dile getirir; Mehmed Cavid, "Fes Fabrikaları", s.2.

[400] Cavid Bey*, Meşrutiyet Ruznâmesi*, Cilt 4, s.288.

[401] Nitekim kendisine bu hamlenin himayeci bir tavır olduğu eleştirileri yapılır; "1326 senesi Muvazene-i Umumiyye Kanun Lâyihası ve Muvazene-i Maliye Encümeni Mazbatası", s.314.

[402] "1326 Senesi Bütçe Kanun Lâyihası", s.385.

bir düşüncede bulunmadıklarını, sadece yerli sermayenin de güçlenmesini arzu ettiklerini belirtir.[403]

Bu görüşlere ek olarak, İTC bünyesindeki son nazırlığı esnasında, piyasayı düzenleyici bazı kararların altına imza attığını ve hatta bunları meclis kürsüsünde savunduğu da söylenebilir.[404] Hiç şüphesiz bu türden örnekler savaş dönemi içerisindedir ve bunları referans alırken dikkatli olmak gerekir ama bunlar Cavid Bey'in pragmatik tavrını gösterme adına kritiktir denilebilir.

3.3. Çeşitli İktisadi ve Mali Konular Hakkındaki Düşünceler

Bu başlık altında Cavid Bey'in iktisadî düşüncesinin yansımalarını incelenecektir. Cavid Bey, iktisadî olarak klasik ekolün bir mensubudur ama tüm düşüncesi ana akım klasikler tarafından oluşmamıştır. Daha önce de gösterildiği gibi, değer teorisinde Adam Smith, Ricardo çizgisinden ayrılıp neo-klasik ekole, Jevons ve Walras'a yaklaşır. Benzer şekilde nüfus meselesinde de diğer bir klasik ekol mensubu Malthus'u eleştirip, yaklaşımını reddeder. Fakat öte yandan, az sonra değinileceği gibi, dış ticaret teorisinde, Ricardo'nun "karşılaştırmalı üstünlükler teorisi"ni benimsediği görülür. Bu konuda klasik ekole yakın durmuştur.

Tüm bu fikir ve düşüncelerin güncel meseleler söz konusu olduğunda bazı yansımaları olur. Serbestiyeti savunması gümrük mevzuatı ve vergiler hakkındaki düşüncelerinin yönünü belirlediği gibi, karşılaştırmalı üstünlükler teorisini dış ticarette uygulama yönündeki yaklaşımı, zirai uzmanlaşma, dış ticaretin yapısı, yabancı sermaye hakkında görüşlerini belirler. Yani, Cavid Bey'in bu başlık altında değinilecek görüşleri, fikirlerinin çeşitli iktisadi ve mali konulara yansıması şeklinde de okunabilir. Ayrıca, bir Osmanlı entelektüel ve devlet adamı olması hasebiyle, burada zikredilecek fikirlerin, kendi ülkesini merkeze alarak ileri sürüldüğünü de söylemek mümkündür.

---

[403] "1333 Senesi Muvazene-i Umumiyye Ka-nunu Layihası". *MMZC*, Devre 3, İçtima Senesi 3, Cilt.2, 3 Mart 1333, İnikad 47, Ankara: TBMM Basım Evi, 1991, s.414.

[404] Örneğin; "Sigara Kâğıtlarının Resm-i İstihlaki ile Oyun Kâğıtlarının Resm-i İstihlakine Dair Kanun Layihası". *MMZC*, Devre 3, İçtima Senesi 4, Cilt.1, İnikad 17, 15 Kanunıevvel 1333, Ankara: TBMM Basım Evi, 1992, s.265–273; "Müskirat Resm-i İstihlâki Hakkında Kanun Lâyihası". *MMZC*, Devre 3, İçtima Senesi 4, Cilt.3, İnikad 71, 18 Mart 1334, Ankara: TBMM Basım Evi, 1992, s.241-252 ve 259-262.

3.3.1. Ticaret

Cavid Bey'in iktisadî hayatın ruhu[405] olduğunu söylediği ticareti incelerken, iki aşamalı bir usul takip etmek gerekir. İlk olarak onun ticarete dair teorik yaklaşımı gösterilmeli, daha sonra Osmanlı Devleti özelinde ticareti nereye konumlandırdığı, hangi açılardan önemli gördüğü ve ona hangi rolü biçtiği gibi hususlar açıklanmalıdır.

Öncelikle belirtilmelidir ki, Mehmed Cavid ticareti ele alırken, öneminden bahsederken, faydasını gösterirken serbest ticareti temel almakta, yapıyı bunun üzerine inşa etmektedir. Çünkü, iktisadın ruhu olan ticaretin ruhu da "hürriyet ve suhulettir". Bu temel hakikat kabul edilmez ve serbest yapı muhafaza edilmezse bir faydadan veya avantajdan bahsetmek de mümkün olmaz, doğal olarak söylenenler manasız hale gelir. [406]

Ticaretten kastı hem dahili hem de uluslararası ticaret olsa da, daha çok ikinciye odaklandığı ve bunu incelemeye çalıştığı da göz önünde bulundurulması gereken bir diğer husustur.[407] Daha önce de ifade edildiği gibi, burada da takip edilen teori ise "karşılaştırmalı üstünlük"tür. Bu başlıkta da onun yaklaşımı ekseninde dış ticaret hakkındaki görüşleri üzerinden bir resim ortaya koyulmaya çalışılacaktır.

3.3.1.1. Ticaret Nedir, Faydaları Nelerdir?

"Medeniyetin en büyük hadimi"[408] olan ticaret, ürünün bol olarak bulunduğu yerden alınıp bu ürüne ihtiyaç duyan bölgelere getirilmesi; kıtlık, savaş gibi dönemlerde halka sunmak için bu mal ve mahsulatın arzın bol olduğu dönemde alınıp saklanmasıdır.[409] Ticaret bir sanattır ve bu

[405] Mehmed Cavid, "Ticaret Şirketleri: Mukaddime", s.768.

[406] Mehmed Cavid, "Neşriyât-ı Vekâyi'-i İktisâdiye-4", *UİİM*, 2, 5 (1 Mayıs 1325), s.128.

[407] Örneğin *İlm-i İktisad*'ta ticareti incelediği bölümün başlığı "Beyne'l-milel Ticaret (Le commerce international)"tir; Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt.3, s.281.

[408] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 1, s.299.

[409] Başka yerde toplum merkezli bir tanım daha verilir: "Ticarette mübadele vardır, Ticaret cemiyetin bütün azasının bin türlü müşkülat ile arizi olarak icra etmekte oldukları efal ü amalin bir sanat-ı mahsusa ve daime haline ifrağ edilmesi ve birkaç kişiye hasr ve tahsis olunmasıdır"; Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt.3, s.12. Yine aynı yerde, "eşya ve emtiayı celb ve muhafaza ve müstahlikler arasında tevzi ve taksim eylemektir" diye de bir tanım verilmiştir; Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 1, s.155.

sanatı icra eden kişiye de tüccar denir. Ticaretin serbestliği ise, bir devletin gümrük kapısının diğer ülke mal ve ürünlerine açık olması demektir.[410]

Mütemeddin olsun, gelişmekte olsun, bir ülke ihtiyaç duyduğu tüm malları kendi bünyesinden temin edemez. Bu yüzden bütün ülkeler için elzem olan ve birçok faydasından bahsedilebilecek uluslararası ticaretin[411] temelde beş faydası mevcuttur.[412]

Cavid Bey'in "serbest-i mübadele",[413] "mübadele-i hariciye",[414] "ticaret-i hariciye"[415] şeklinde de isimlendirdiği uluslararası ticaretin ilk faydası, zaruri veya nafi olan, fakat iklim veya arazi koşulları sebebiyle herhangi bir ülkede üretilmeyen mal ve mahsulatı, o ülke insanı ve toplumu için kolayca temin edilebilir hale getirmesidir.[416] Bu, herkesin kabul edeceği bir faydadır. Bazı gelişmiş ülkeler bile, kendine faydalı ve zaruri ürünleri yetiştirmek için uygun iklim veya toprağa sahip değildir.[417] Bunları mutlak surette başka ülkelerden ithal etmek zorundadır. Ayrıca bazı mallar üretilse bile, kaliteli veya ucuz ürün ortaya çıkmaz veya gereğinden fazla emek harcansa bile elde edilen ürün tatmin edici olmaz. İşte uluslararası ticaret böyle ülkeler, milletler için gerekli ihtiyacı karşılar, yani hem insan ve toplumların hayatlarını idame ettirmelerine imkân sağlar, hem de uluslararası verimlilik artışına katkıda bulunur.[418]

Dış ticaretin ikinci bir faydası, bir ülkede sıradan da olsa üretilen, yine insan ve toplum için faydalı ve zaruri bulunan, fakat afetler, kıtlık gibi olağanüstü dönemlerde[419] ihtiyacı karşılamada yetersiz kalan malları yine o ülke insanın hizmetine sunmasıdır.[420] Buna bir nevi

---

[410] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.381.

[411] Mehmed Cavid, "Ecnebi Sermayeleri-I: Teâvün-i Mali", s.1.

[412] Ticaretin faydaları konusunda iki nüsha arasında bir fark mevcuttur. 1900/1316 yılında yayınlanan *İlm-i İktisad*'ın üçüncü cildinde dört faydadan bahsedilirken, Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt.3, 285; 1910'da yayınlanan *Mekatib-i İdadiye Mahsus* nüshada sayı beş olarak zikredilir; Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, 381.

[413] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt.3, s.291; Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.378; Mehmed Cavid, "Ticaret Odaları", s.199.

[414] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.382.

[415] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt.3, s.286.

[416] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt.3, s.291.

[417] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.382.

[418] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt.3, s.282–283; Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.382.

[419] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.382 Afetler ve kıtlık ibaresi *İlm-i İktisad*'ta kullanılmamıştır.

[420] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt.3, s.281–282.

ülkelerarası sigorta şeklinde bakmak da mümkündür.[421] Fakat Cavid Bey, burada serbest ticaretin önemini yine vurgular ve hatta himaye politikası uygulayıp bu tür ihtiyaç anlarında ticareti serbest bırakmak isteyen ülkeleri, istediklerini elde edemeyecekleri konusunda uyarır. Çünkü himaye usulü takip eden memleketler yalnızca kendi halkının geçimini düşünüp üretimini de buna göre yapar. Yani başka ülkeleri düşünmez, dolayısıyla arz kısıtlı olur. Öte yandan himaye takip eden ülke, ihtiyacını karşılama adına, böyle zamanlarda daha yüksek maliyetlere katlanmak zorunda kalır. Sonuç olarak himayeyi benimseyen ülkenin kriz anlarında ya ihtiyacı karşılanmamış olur, ya da yüksek maliyetlere katlanır.[422]

"Serbest-i mübadelenin" üçüncü faydası işbölümü üzerinde ortaya çıkar.[423] Yani uluslararası ticaret, tüm dünya genelinde, ülkeler arasında işbölümünü genişletir. İşbölümü ve uzmanlaşma da verimi artırır ve arzı yükseltir, neticede birim maliyetleri düşerken kalite de yükselmiş olur.[424] Ayrıca ticaret ve uzmanlaşma sayesinde, az nüfus çok büyük mikyasta insana yetebilecek mal ve mahsulatı da üretebilir. Bu da nüfusun artışına sebep olur.[425]

Bu noktada karşılaştırmalı üstünlük teorisi devreye girer. Yani işbölümü ve uzmanlaşma için takip edilecek dış ticaret teorisinin hangisidir sorusunun cevabı verilir. Örneğin bir ülke ürettiği şeker ve pamuktan, karşılaştırmalı olarak üstün olduğuna yönelir, onda uzmanlaşırsa, yukarıda sayılan faydalar ortaya çıkacaktır.[426]

Dış ticaret işbölümü ve uzmanlaşmaya katkı yaptığı gibi benzer şekilde rekabetin genişlemesini de sağlar.[427] Bu onun dördüncü faydasıdır. Rekabet arttıkça iç piyasada tekelleşme ya imkansız hale gelir ya da çok zorlaşır. Bu sayede en ileri sanayi ve ziraat usulleri yaygınlaşır, bunlar herkesin kullanımına sunulur ve iktisadî sahanın her alanında bir canlılık ortaya çıkar.[428] Böyle

[421] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt.3, s.288.
[422] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.283.
[423] Cavid Bey'in işbölümü hakkındaki görüşleri ve verdiği önem için bu kitabın ilgili bölümüne bakınız.
[424] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt.3, s.286; Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, 384.
[425] Cavid Bey'in Malthus'tan farklı düşündüğünü ve nüfusun fazlalığını iyi olarak kabul ettiğini tekrar hatırlatalım, bkz; "Nüfus Kavramı ve Meselesi".
[426] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.284.
[427] Onun "rekabet" hakkındaki düşünceleri için bkz; "Rekabet ve İkame Kanunu" başlığı.
[428] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt.3, s.286.

bir gelişme, doğal olarak arzı yükseltir, fiyatların düşürür, kaliteyi artırır[429] ve sonuç olarak terakkiyi mümkün kılar.[430]

Beşinci ve son olarak zikredilen fayda ise, manevi faydadır.[431] Bu, "efkâr ve ahlak" mübadelesinin mümkün hale gelmesidir. Fikirlerden kasıt, sadece iktisadi ve siyasi istifade değil, başka ülkelerde ortaya çıkan teknolojik ve modern üretim usullerinin taklit yoluyla öğrenilmesidir.[432] Böylece fikir transfer edilen ülke ile bir yakınlık da kurulur ve uluslararası gerginlikler azalmaya başlar.[433]

3.3.1.2. Tüccar ve Özellikleri

Faydaları bu şekilde gösterilen ticaret, onu yapan kişinin, yani tüccarın bazı özelliklere sahip olmasını gerekli kılar. Çünkü bilinmektedir ki "hayat-ı iktisadiyenin ruhu ticarettir". Ziraat ve sanayi bir memleket için muhakkak surette faydalıdır, buna şüphe yoktur, ama bu faydanın meydana çıkması, artması için ticaretin de var olması mecburidir. İşte burada tüccarın görevi başlar, yani üretilen malları tüketicilerin istifadesine sunma yoluyla aradaki bağlantıyı sağlayacak kişi kritiktir.[434]

Cavid Bey, tüccarın özelliklerini geniş tutar, ideal bir form oluşturmaya çalışır. Bu yüzden az sonra değineceğimiz türden özelliklerin tümüne sahip birinin olması ona göre de zor olmalıdır. O temel olarak bir bakış açısı sunar, bir yaklaşım getirir, çünkü uluslararası ticareti önemser ve bu mecrada güçlü olunmadığı müddetçe terakkinin de mümkün olmadığını düşünür.

---

[429] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.385.

[430] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt.3, s.291.

[431] 1900'de basılan *İlm-i İktisad*'ta bu madde dış ticaretin temel faydaları arasında gösterilmez. Cavid Bey bu başlığı 1910'da kaleme aldığı *Mekatib-i İdadiye Mahsus* nüshada zikretmiştir; Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.285.

[432] Ticaret sayesinde mütemeddin devletler "küresel" bir gelişmeye katkı da sağlar "Ticaret sayesindedir ki milel-i mütemeddine medeniyetin üssü'l-esasını teşkil eden keşfiyat-ı ilmiye ve ihtiraat-ı fenniyeyi sair milletlere talim eylemişlerdir" Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt.3, 298. "Taklit"in ihtiyacı artıran unsurlardan biri olarak zikredildiği hakkında bkz; "İhtiyaç" başlığı.

[433] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.285.

[434] Mehmed Cavid, "Ticaret Şirketleri: Mukaddime", s.768.

Bir tüccar en başta okumalı ve öğrenmeye çalışmalıdır.[435] Çünkü 20. asırda tacir unvanını taşımak, dünyanın çeşitli yerlerinden gelen haberlerin özel ve genel etkilerini anlamak için, malumat sahibi olmayı gerektirir. Tacir bir olayın yaşandığı ülkeyi bilmeli, ama bu harita bilgisinden ibaret olmamalıdır. Örneğin pamuk üretiminden bahsediliyorsa pamuğun o ülkedeki önemini, senelik üretim miktarını, hacmini, diğer ürünlere göre nispetini, fiyatını, nakliye masrafını, yıllık arz ve talep dalgalanmasını, ikame malı olup olmadığını bilmesi gerekir. Diğer yandan o ülkede kriz varsa bu krizin mahiyetini, bunun şirketler ve piyasa üzerindeki etkisini, faizin ne kadar artacağını ve krizin ticareti nasıl etkileyeceğini vs. de öğrenmesi icap eder. Çünkü eski dönemlerdeki gibi ticaret gizli değildir. Artık telgraf gibi, telefon gibi iletişim araçları sayesinde herkesin bilgiye ulaşması kolaydır. Hal böyle olunca bir tüccar geniş bir donanıma sahip olarak hareket etmeli, serbest piyasada, rekabet kanununun işlediği uluslararası ticarette avantajlı konuma gelmelidir.[436]

3.3.1.3. Ticaret Anlaşmaları

Buraya kadar anlatıldığı gibi, ticaretin fayda sağlaması, gerekli vasıfları sayılan tüccarın sanatını icra etmesi için mutlak bir serbestiye ihtiyaç vardır. Fakat Cavid Bey, hem tarihi gerçekliğe, hem de yazılarını yazdığı dönemdeki örneklere de bakıp mutlak serbestînin hiçbir vakit gerçekleşmeyeceğinin de farkındadır.[437] Mutlak ve tam serbestî için uluslararası düzeyde barış ve ittifaka, uyuma ihtiyaç vardır. Ama bu mümkün değildir.[438] Barış, anlaşma, ittifak serbest ticaretten fayda görmek için de gereklidir. Yoksa bir ülke serbest ticareti benimserken diğerleri himayeye yönelirse, o ülke bu süreçten fayda sağlamaz, hatta zararlı çıkar. Yüksek gümrük vergileri koyan, himayeyi benimseyen ülkelere karşı serbest politikalarla hareket eden ülke, bu durumda, "yalnız kendi kapılarını açmakla iktifa etmeyip başkalarının da hiç olmazsa aralık etmeleri çarelerini aramağa" çalışmalıdır. Peki öyleyse herkes himaye usulünü mü benimsemelidir? Serbestiyet terk mi edilmelidir? İşte tam bu noktada Cavid Bey ticaret

[435] Mehmed Cavid, "Tedrisat-ı Ticariye-IV: Ticaret Mekteplerinin Tesisi ve Islah", *İkdam*, 15. Sene, 5209 (12 Teşrinisani 1324/25 Kasım 1908), s.3.
[436] Mehmed Cavid, "Tedrisat-ı Ticariye-I: Bir Tacir Ne Bilmelidir?", *İkdam*, 15. Sene, 5146 (8 Eylül 1324/21 Eylül 1908), s.1.
[437] Mehmed Cavid, "Kanun-ı Ticaret Hakkında-III: Anonim Şirketlerin Serbestîsi", s.2–3.
[438] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt.3, s.313.

muahedelerini işaret eder "Beyne'l-milel mukarenet-i ticariye teessüsü için en müessir çare ticaret muahedeleridir".[439]

Tarihin ilk devrelerinden itibaren ülkeler arasında uygulanan ticaret muahedeleri,[440] bugün iktisadın bahsedilen dört faydasını temin etmek için de akdedilmelidir. Anlaşmalar, ithalatı, ihracatı, şahısların durumunu, edebi ve siyasi mülkiyet haklarını, deniz yollarını kapsamalıdır. Ek olarak, ayrıntılı tarifeler düzenlenmelidir ki, iki taraf için sorun olmasın ve alışveriş güven içinde ve kolaylıkla yapılabilsin. Ayrıca mutlaka surette "en ziyade mazhar-ı müsaade olan millet şartı" da anlaşmalarda surette yer almalıdır.[441]

Yapılacak anlaşmalarında ya da azami tariflerde uygulanması gereken usul ise "muamele-i mütekabiledir". Mesela Fransa Osmanlı Devleti'nden ithal ettiği üzüme ağır gümrük resmi koyuyorsa, bu usul gereği, Osmanlı Fransa'nın üzümüne değil, o ülkeden en çok ithal ettiği mala ağır gümrük resmi koymalıdır. "Muamelei mütekabile" bu demektir.[442]

Toparlayacak olursak, uluslararası ticarette asıl olan serbest usuldür. Bu usulün her ülke için, özellikle de küçük olanlar adına birçok faydası vardır.[443] Bu faydaları edinmek için ticaretin serbest olması ve her ülkenin bu usulü benimsemesi gerekir ama bu hiçbir vakit gerçekleşmemiştir. Kimi ülkeler himayeci politikaları benimsemişler ve gümrüklerini yabancı mallar için ya kapatmış ya da sınırlamışlardır. Böyle bir durum mevcutsa serbest ticaret yapmak isteyen ülke fayda değil, zarar görür. Bu zararı gidermek için yapılması gereken şey, serbest ticareti bırakmak değil, ticaret anlaşmalarıyla himayeci politikaları zayıflatmaktır. Ancak bu sayede terakkinin önü açılmış olur.

3.3.1.4. Osmanlı'da Ticaretin Mevkii ve Yapısı

Cavid Bey Meşrutiyet'in ilanından kısa bir müddet sonra Osmanlı tebaasına hitaben bir milletin var olabilmesinin, hayat bulabilmesinin ancak ticaret ve iktisatla mümkün olacağını,[444] ticaretin

[439] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt.3, s.317.
[440] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt.3, s.317–319.
[441] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt.3, s.320 Cavid Bey bu ibareyi şöyle tanımlar: "… müteakidinden biri tarafından muahharan üçüncü bir devlete verilecek her müsaadenin yeni bir mukavele akdine lüzum kalmaksızın kendisiyle muahede akdetmiş olan devlete ita" edilmesidir; Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt.3, s.319.
[442] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt.3, s.322.
[443] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt.3, s.293.
[444] "Cavid Bey ve Selanik Rüsûmat Dairesinin Vaz-ı Esas Resmi", s.4.

de hürriyetin olduğu yerde canlanacağını söyler.[445] Onu vücuttaki damarlara benzetir. Nasıl ki damarlar ihtiyaç duyulan kanın tüm vücutta dolaşımını sağlarsa, ticaret de insanların ve toplumun ihtiyaç duyduğu mal ve mahsulatı onlara temin ederek hayatta kalmalarını sağlar.[446]

Ticaretin damarlara benzetilmesi onun ziraat ve sanayi için taşıdığı önemi ve neden iktisadi hayatın ruhu olduğu sorusunu da açıklar. Bir kere ziraat ve sanayi şüphesiz bir ülkenin terakkisi için en önemli iki alandır. Fakat bu iki alanda, iki sanat dahilinde üretilen ürünler, ülkenin veya dünyanın çeşitli yerlerinde onlara ihtiyaç duyan kişilere nasıl ulaşacaktır? Mutlaka açılan yollar, inşa edilen hatlar süreci kolaylaştırır ama bu malları insanlar arasında taşıyan tüccardır, yani ihtiyacı karşılayan ticarettir. Bu yüzden de ticaret "hayat-ı iktisadiyye"nin ruhudur.[447]

Cavid Bey'in ticareti damarlara benzetmesi, onu bu şekilde konumlandırması, Osmanlı Devleti'nin hangi alana yoğunlaşması gerektiği sorusunu da izah eder. Meclisin henüz başlarında ve ilk nazırlığı sırasındaki konuşmalarında, ticarete yardımcı bir rol biçtiğini görmek mümkündür. Ona göre ticaret, Osmanlı için bir "vasıta-i feriyyedir".[448] Ülke ancak ziraatla kalkınacaktır. Ticaret ikincil derecede önemlidir. Hatta ziraata ve çiftçiye yardımcı olduğu ölçüde kıymetlidir. Ona göre bu durum daha kırk elli sene böyle devam edecektir.[449] Fakat az önce ifade edildiği gibi, bu ifadeler ticaretin taşıdığı önemi zayıflatmaz, zira bizzat Cavid Bey'in belirttiği gibi o iktisadi hayatın ruhudur.

Ticareti ziraata ve sanayiye yardımcı bir pozisyonda görmesine karşın, az önce ifade ettiğimiz gibi, onun öneminin farkındadır ve bu yüzden, özellikle de II. Meşrutiyet sonrasında ticaretin gelişimi, tüccarın rahat hareket etmesi adına çeşitli yazılar kaleme aldığı gibi, Meclis çatısı altında kimi zaman bu hususa değindiği de olmuştur. Gümrüklerin durumu, ihtiyaca cevap vermeyen ticaret kanunu, tüccar sendikaları, ticaret odaları, ticaret şirketleri, ticaret eğitimi Cavid Bey'in ticaretin gelişimi adına değindiği konulardır.

---

[445] Mehmed Cavid, "Neşriyât ve Vekâyi'-i İktisâdiye-2", *UİİM*, 1, 3 (10 Şubat 1324), s.428.

[446] Mehmed Cavid, "Müessesat-ı Nafiamız-1: Rumeli Şimedüferleri", s.73–74.

[447] Mehmed Cavid, "Ticaret Şirketleri: Mukaddime", s.768.

[448] "1325 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanun Layihası". *MMZC*, Devre 1, İçtima Senesi 1, Cilt.4, İnikad 98, 9 Haziran 1325, Ankara: TBMM Basım Evi, 1982, s.551.

[449] "Müsakkafat Vergisi Kanun Layihası". *MMZC*, Devre 1, İçtima Senesi 2, Cilt.3, İnikad 56, 3 Mart 1326, Ankara: TBMM Basım Evi, 1982, s.197.

Örneğin Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra, Ağustos ayının başında, *İkdam*'da yazdığı bir yazıda gümrükleri konu edinir. Yazının girişinde Cavid Bey, Osmanlı Devleti'nin iktisadî durumuyla ilgili kısa bir değerlendirme yapar ve durumun iç açıcı olmadığını söyler. Olumsuz yapıdan doğal olarak tacirler de etkilenecektir. Fakat onların maruz kaldıkları bir başka mesele gümrük muameleleridir.[450]

Cavid Bey, 20 maddede gümrüklerde var olan problemleri özetler. Kendisinin öne çıkarttığı iki büyük problem zaman ve rüşvettir. Zaman, bir tacir için oldukça önemlidir. Hem pazardaki müşterileri kaybetmemek, hem de malın alış ve satışı arasındaki maliyeti aza indirmek adına tüccar hızlı işleme ihtiyaç duyar. Süreç ne kadar hızlı olursa, tacirin kazancı o nispette artabilir. İşlemlerin hızlı ve kolay olması, ticaretin ve ülkedeki iktisadî yapının gelişimi için de önemlidir.

Diğer yandan rüşvet de kritik olan bir diğer husustur. Bir tacir hem rekabeti sağlamak, hem de pazara ucuz mal sunup ihtiyaçların ifasını kolaylaştırmak için düşük maliyetle ticaret yapmalıdır fakat rüşvet sebebiyle bu gerçekleşmez.[451]

Fakat Osmanlı'daki gümrükler bu iki kritik hususta tacirlerin karşısına set çeker. Tacir malını gümrüğe getirip oradan pazara ulaştırmak için bazen günlerce bekleyebilir. İşlemleri hızlı halletmek istediğinde, karşısına bu sefer rüşvet problemi çıkar. Çünkü sayısı yirmiye ulaşan gümrük muamelelerinin her birinde, işi yapan memura gayr-i hukuki bir bedel ödemek zorunluluğu vardır. Eğer bu bedel verilmeyecek olursa malın gümrükten çıkarılması hem zorlaşır hem de uzar.

Gümrüklerde yaşanan sıkıntıları özetleyen Cavid Bey, çözüm adına reçete de sunmuştur. Buna göre önce buralarda sicili temiz olan memurlar görevlendirilmelidir. İşlemleri zorlaştıran emirler kaldırılmalı, gereksiz memurlar ya işten çıkarılmalı ya da maaşları düşürülmelidir. Ayrıca tacirler ticaretin neye ihtiyacı olduğunu devlet memurlarından daha iyi bilirler. Bu yüzden teşkil edilecek gümrük komisyonlarında namuslu ve işinin ehli tüccarlara da yer vermek gerekir.[452]

---

[450] Mehmed Cavid, "Gümrüklerimiz", *İkdam*, 5108 (1 Ağustos 1324/14 Ağustos 1908), s.1.

[451] Rüşvet meselesine etik üzerinden değil maliyet odaklı bakması ilginçtir; Mehmed Cavid, "Gümrüklerimiz", s.1.

[452] Mehmed Cavid, "Gümrüklerimiz", 1. Gümrüklerle alakalı benzer tavsiyeler Ocak 1909'da yazılan iki yazıda da gündeme getirilmiştir; Mehmed Cavid, "Gümrüklerimiz-I", *Tanin*, 1. Sene, 155 (24 Kanunuevvel 1324), s.2; Mehmed Cavid, "Gümrüklerimiz-II", *Tanin*, 1. Sene, 183 (21 Kanunusani 1324), s.3.

Yine bundan hemen sonra, ticaretin daha sağlıklı işleyebilmesi adına gerekli olan ticaret kanunu meselesini gündeme getirir. Dört yazılık dizinin ilkinde yürürlükte olan kanun ele alınır,[453] diğer yazıların ikisi anonim şirketler hakkında,[454] son yazı ise çekler üzerindedir.[455] Genel bir resim çizdiğinden ilk yazıya değinmek faydalı olacaktır.

Yazıda Osmanlı Devleti'ndeki duruma değinmeden önce ticaretin tarihi gelişim seyri kısaca gösterilmekte, gelişmelere paralel olarak devletlerin gerçekleştirdikleri düzenlemelere temas edilmektedir. Büyük Roma İmparatorluğu'nda ve Ortaçağ'daki durum bu gözle incelenir ve Fransız Devrimi sonrası Napolyon tarafından 1808 tarihinde yürürlüğe konan ticaret kanununa geçilir. Cavid Bey bu kanunun "ilk kanun-ı ticaret" olduğunu aktarır. Bu özelliği diğer Avrupa devletlerinin ondan istifade etmelerine sebep olmuştur.[456]

Osmanlı Devleti de 1850'de, Fransa'nın 1808'de yürürlüğe koyduğu ticaret kanununu aynen tercüme ederek kullanmıştır. Ancak, Cavid Bey'e göre bu kanun, artık görevini ifa etmekten uzaktır. 60 yıl içerisinde hem dünyada hem de ülke içinde birçok dönüşümler yaşanmıştır. Eski kanun artık köhnedir ve zamanın ruhuna uygun değildir.[457]

Yazının bundan sonraki kısmı, yeni oluşturulan komisyon tarafından hazırlanacak olan ticaret kanunuyla ilgilidir. Cavid Bey komisyonun kimlerden teşekkül ettiğinden habersizdir.[458] Yine de üyelere bazı tavsiyelerde bulunur. Kendisine göre ilk yapılacak iş, kanunun nasıl hazırlanacağına karar vermektir. Burada üç yol vardır: İlk yol eski kanunda tadilat yapmak, ikinci yol Avrupa devletlerinden birinin ticaret kanunu olduğu gibi tercüme etmek, üçüncü yol ise son on beş senede Avrupa'da yapılan kanunları inceleyip, kendi ülkemizin örf ve adetlerini de dikkate alıp "mükemmel, yirminci asra layık bir kanun" yapmaktır. Tercihe şayan olan yol tabii ki üçüncüsüdür. Diğer yandan komisyonun dikkat etmesi gereken başka konular da mevcuttur. Bir kanun hazırlanırken "...hukuk-ı medeniyemize, ahkam-ı şeriyemize vakıf zevatın memur edilmiş olmaları icap eder ki eski kanundaki garabetlere meydan verilmeyen,

[453] Mehmed Cavid, "Kanun-ı Ticaret Hakkında-I: Tarihçe ve Lüzum-ı Islah", s.1.
[454] Mehmed Cavid, "Kanun-ı Ticaret Hakkında-II: Anonim Şirketler", s.1; Mehmed Cavid, "Kanun-ı Ticaret Hakkında-III: Anonim Şirketlerin Serbestîsi", s.2-3.
[455] Mehmed Cavid, "Kanun-ı Ticaret Hakkında-IV: Çekler", s.4.
[456] Mehmed Cavid, "Kanun-ı Ticaret Hakkında-I: Tarihçe ve Lüzum-ı Islah", s.1.
[457] Mehmed Cavid, "Kanun-ı Ticaret Hakkında-I: Tarihçe ve Lüzum-ı Islah", s.1.
[458] Kanunun taslak metni Meclis'e geldiğinde üyeler açığa çıkmıştır; Mehmed Cavid, "Ticaret Kanun Layihası", *Tanin*, 1. Sene, 126 (23 Teşrinisani 1324/6 Aralık 1908), s.3.

ihzar edilecek layiha hakkında muhakim-i ticariyede bulunan hükkamın, ticaret odalarının ve mesail-i ticariye ile meşgul bulunanların mütalaat ve ârâsı da istifsâr olunmalıdır".[459]

Verdiği önemi göstermesi açısından ticaret eğitimi hakkında yazdıklarına da kısaca temas etmek yerinde olacaktır. Bu konu da yazı dizisi şeklinde işlenmiştir ve dört makaleden oluşmaktadır.[460]

Yazıların ilki, tüccarların sahip olmaları gereken özelliklerden bahseder.[461] "Ticaret Mektepleri" alt başlığını taşıyan ikinci yazıda, Avrupa'da, özellikle de Almanya'daki ticaret okullarının hususiyetleri incelenir.[462] Üçüncü yazı Osmanlı'da ilk defa 1883'te kurulan ticaret mektebinin neden başarısız olduğu gösterilir.[463] Konumuz açısından daha yakından inceleyeceğimiz dördüncü yazı ise, yeni dönemde, ticaret mektepleriyle ilgili yapılması gereken düzenlemelerin neler olması gerektiğine ayrılır.[464]

Daha önce neşredilen yazılarda Cavid Bey, önce tüccarların sahip olması gereken özelliklerden, ardından dünyadaki ticaret eğitimlerinden bahsetmiş, Osmanlı'daki örneğe temas etmiş ve problemli noktalarını ortaya koymuştu. Bu yazıda ise, yapılması gereken hususlar gösterilmiştir.

İşin başında halledilmesi gereken iki husus vardır. Birincisi mekteplerin devlet tarafından mı, yoksa özel teşebbüs eliyle mi açılacağı; ikinci ise okullardan sorumlu olacak ve nizamname hazırlayacak nezaretin hangisi olacağıdır.

---

[459] Mehmed Cavid, "Kanun-ı Ticaret Hakkında-I: Tarihçe ve Lüzum-ı Islah", s.1 Bu yazının ardından *Tanin*'de de "Ticaret Kanunu Layihası" başlığıyla iki yazı kaleme almıştır. Bu yazılar Meclis açıldıktan sonra yazılmıştır. Taslak olarak Meclis'e gelen ticaret kanunuyla ilgili görüşlerini aktarır. Genel itibariyle hazırlanan metni olumlu görür ve bu kanaatlerini kamuoyuyla paylaşır; Mehmed Cavid, "Ticaret Kanun Layihası", s.3 İkinci yazıda içerik biraz daha fazla detaylandırılmıştır; Mehmed Cavid, "Kanun-ı Ticaret Layihası-2", *Tanin*, 1. Sene, 133 (30 Teşrinisani 1324), s.2.

[460] Mehmed Cavid, "Tedrisat-ı Ticariye-I: Bir Tacir Ne Bilmelidir?", s.1; Mehmed Cavid, "Tedrisat-ı Ticariye-II: Ticaret Mektepleri", *İkdam*, 15. Sene, 5154 (16 Eylül 1324/26 Eylül 1908), s.1; Mehmed Cavid, "Tedrisat-ı Ticariye-III: Ticaret Mekteplerimiz", *İkdam*, 15. Sene, 5160 (22 Eylül 1324/5 Ekim 1908), s.1; Mehmed Cavid, "Tedrisat-ı Ticariye-IV: Ticaret Mekteplerinin Tesisi ve Islah", 3-4. Dikkat çekici husus, ticaret kanunu hakkında yazdığı yazılar ile bu yazıların aynı günlerde neşredilmesidir: Kanunu incelediği yazıların ilki 17 Eylül 1908'de yayınlanırken, "tedrisat-ı ticariye"nin ilk metni de 21 Eylül 1908 tarihini taşır.

[461] Mehmed Cavid, "Tedrisat-ı Ticariye-I: Bir Tacir Ne Bilmelidir?", s.1.

[462] Mehmed Cavid, "Tedrisat-ı Ticariye-II: Ticaret Mektepleri", s.1.

[463] Mehmed Cavid, "Tedrisat-ı Ticariye-III: Ticaret Mekteplerimiz", s.1.

[464] Mehmed Cavid, "Tedrisat-ı Ticariye-IV: Ticaret Mekteplerinin Tesisi ve Islah", s.3–4.

Cavid Bey, ilk mesele hakkında açık bir tavır ortaya koyamaz. "Memleketimizde serbestî-i tedris mevcut olduğundan devlet mektepleri yanında tedrisat-ı adiye için olduğu gibi tetkik-i tedrisat için de hususi mektepler mevcut olmasında hiçbir mahzur ve mani yoktur" demektedir fakat, özel teşebbüsün kâr amacıyla hareket edeceğinin de farkındadır. Devletin destek vermesi gereken okulları, bu sebepten ötürü, "ta'mim-i maarif maksad-ı hayr-kârisiyle" kurulan okullar olarak gösterir. Böylece müteşebbislere bir yol göstermiş olmaktadır.[465]

Ticaret eğitimi hakkında, işin başında halledilmesi gereken ikinci mesele nizamname hazırlaması ve süreci hangi nazırlığın yöneteceğidir. Hem ticaretle ilgili sahip olduğu donanım sebebiyle, hem de eğitim gibi faydalı işlerin içinde bulunacak olmasından dolayı, iş Ticaret Nezareti'ne tevdi edilmelidir. Bunun haricinde yapılması gereken işler de gösterilir: Osmanlı topraklarında, ticareti geliştirecek, faydalı ve verimli bir ticaret eğitimine imkân sağlamak için öncelikle yapılması gereken kanun hazırlamaktır. Cavid Bey, nizamnamenin kimler tarafından hazırlanması gerektiğini gösterdiği gibi, hemen sonrası yapılması gereken işleri ve kurulacak komisyonlara dair ayrıntılara da temas eder.[466]

İkinci iş teftiştir. Devlet vilayetlerde odalar yardımıyla ve kimi sektör temsilcileri aracılığıyla kuruluş aşamasında teftiş sürecini yürütebilir. Nitekim bu geçicidir. Daha sonra kalıcı bir teftiş komisyonu kurulmalıdır. Mekteplerle ilgili en kritik husus ise masraf ve bütçe meselesidir. Cavid Bey burada üç aşamalı bir öneri sunar. Ardından da eğitimci meselesi incelenir.[467]

Mehmed Cavid II. Meşrutiyet'in ilanı sonrası gazete ve mecmualarda, farklı hacimlerde yaklaşık 70 yazı yayınlar. Bu yazıların 19'u ticaret üzerinedir. Yani denilebilir ki, toplam yazıların yaklaşık 3'te birinde, ziraat ve sanayi için yardımcı pozisyonda bulunan ticaret işlenmiştir. Bu durum, ikincil önemde olsa da, Cavid Bey'in ona neden "iktisadın ruhu" dediğini ve onu Osmanlı için ne kadar önemli gördüğünü de açıklar.

Ticaretin Osmanlı açısından bir başka öneminden daha bahsedilebilir. Cavid Bey, yine Meşrutiyet sonrası, halkın kadim dönemlerden beri gelen memuriyete dair olan itiyadının eksik yanlarını, bunun toplum ve iktisadi hayat için zararlı olduğunu da sürekli vurgular. Memuriyete

[465] Mehmed Cavid, "Tedrisat-ı Ticariye-IV: Ticaret Mekteplerinin Tesisi ve Islah", s.3.
[466] Mehmed Cavid, "Tedrisat-ı Ticariye-IV: Ticaret Mekteplerinin Tesisi ve Islah", s.4.
[467] Mehmed Cavid, "Tedrisat-ı Ticariye-IV: Ticaret Mekteplerinin Tesisi ve Islah", s.4.

girmek yerine insanlar, iktisadî hayat için önemli diğer sahalara yönelmelidir.[468] Eğer insanlar iktisadi hayata girer, örneğin tüccar olursa ki artık mücadele sahası ticarettir ve devletler bir müşteri kapmak için mücadele etmektedir,[469] o zaman sermaye birikiminin önü açılmış olur. Sermaye birikimi oluşur, hatta bu şahsi teşebbüsle değil, anonim şirketler gibi büyük şirketler eliyle olursa, üretim ve verimlilik artar, iktisadi hayat genişler ve bundan sadece Osmanlı Devleti değil, diğer ülkeler de kazançlı çıkar.[470]

3.3.2. Ziraat

Serbest iktisadın göründüğü alanlardan biri olan ve ülkelerin ihtiyaç duydukları mal ve mahsulata ulaşmasını kolaylaştıran ticareti oldukça geniş işleyen Cavid Bey, söz konusu ziraat olduğunda, meseleyi o denli geniş ele almaz. Fakat bu durum onun önemini zayıflatmaz. Nitekim az sonra göreceğimiz gibi bu saha/sanat Osmanlı'nın yoğunlaşması gereken en önemli alandır ve kanaatinde daha Mülkiye'den yeni mezun olduğu andan, Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına kadar değişme olmaz.

Bu başlık altında da ticaretteki usulü takip edip, önce ziraat hakkında Cavid Bey'in teorik izah, yaklaşım ve söylemlerini inceleyeceğiz, ardından onu Osmanlı Devleti söz konusu olduğunda konumlandırdığı konuma ve biçtiği rolün sebeplerine temas edeceğiz.

Kitaplarında ve ilk dönem yazılarında ziraat toprak meselesinin altında işlenir. Buradaki toprak, iktisadın üretim faktörleri sayılan ve servetin üretimine katkı sağlayan bir unsurdur. Ziraat toprağın tek üretim unsuru değildir, madenler, ormanlar; rüzgar, güneş, nehirler vs. de, yani doğal olan şeyler de toprağın unsurları olarak sayılmıştır. Ayrıca her yerde işletilecek arazinin, verimi aynı olmaz, kimi arazinin verimi yüksek bazılarının da az olabilir.[471]

---

[468] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 1, s.185; Mehmed Cavid, "Neşriyât ve Vekâyi'-i İktisadiye-5-", s.264–265; "1326 Senesi Bütçe Kanun Lâyihası". *MMZC*, Devre 1, İçtima Senesi 2, Cilt.4, İnikad 78, 12 Nisan 1326, Ankara: TBMM Basım Evi, 1986, s.84; "Teşkilat Ve Tensikat Dolayısıyla Açıkta Kalan Memurin, Hükkâm ve Ketebe Hakkında Lâyihai Kanuniye". *MMZC*, Devre 1, İçtima Senesi 1, Cilt.4, İnikad 82, 16 Mayıs 1325, Ankara: TBMM Basım Evi, 1982, s.21 Nitekim bu konuda 1909 yılında "tensikat-ı memurin" kanunu çıkar; Erkan Tural'a referans verilecek.

[469] Mehmed Cavid, "Ecnebi Sermayeleri-I: Teâvün-i Mali", s.1.

[470] "1326 Senesi Bütçe Kanun Lâyihası". *MMZC*, Devre 1, İçtima Senesi 2, Cilt.4, İnikad 78, 12 Nisan 1326, Ankara: TBMM Basım Evi, 1986, s.385.

[471] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.27–35.

Gelişi güzel bir iş olmayan ve bir hayat meselesi hükmünde bulunan ziraat,[472] bir sanat olarak kabul edilir ve "beşeriyete faideli olan şeyleri esasen tebdil ve tağyir eylemeksizin, sine-i tabiattan ahz ve ihraç etmek" şeklinde tanımlanır.[473] Ziraat diğer sanatlar gibi, özellikle sanayi gibi değildir. Burada tabiatın büyük etkisi vardır, hatta en büyük hisse onundur ama yandan insan unsuru olmadan elde edilecek bir üründen bahsetmek zordur. "Ekmek, biçmek, araziyi ıslah ve imal eylemek, bunların hepsi insanlara aittir".[474] Bu yapısıyla madenler gibi, ne kadar uğraşılırsa uğraşılsın, artırılamayacak bir kaynak grubundan farklıdır.[475] Yine de son noktada insanların görevi tohum ekmek ve toprağın bakımını yapmaktır. Ürünün bol olup olmayacağı, yağmurun yağması, haşere gibi ürüne zarar verici unsurların ortaya çıkmaması gibi konularda yine de insanların bir dahli yoktur. O yüzden en büyük etki tabiatındır.[476]

Gelişmemiş, terakkisi henüz devam eden memleketler için daha kritiktir.[477] İlerlemeci bir bakış açısıyla hareket edildiğinden, gelişmemiş, medenileşmemiş, terakkisi tamamlanmamış devletlerin yoğunlaşması gereken alanın ziraat olduğu söylenir. Burada ilerleme ve gelişme sağlandıktan ve servet artışıyla birlikte genel bir refaha ulaştıktan sonra sanayiye yönelmek gerekir. Örneğin İngiltere, Fransa, Almanya, Belçika gibi ülkeler gelişimlerini tamamlamış, ziraat devresinden çıkıp sanayi devresine geçmişlerdir. Diğer ülkeler de bu yolu takip etmelidir.[478]

Ziraatta ilerlemek isteyen gelişmekte olan ülkeler hangi usulle hareket edeceğine değinmeden önce Cavid Bey arazi yapılarına/büyüklüklerine değinip, bunların fayda veya kısıtlarını göstermek ister. Buna göre herhangi bir ülkede üç tür arazi vardır, küçük, orta ve büyük. Arazilerin ölçüsü her memleketin yapısına göre farklılık gösterir.[479] Küçük tarım arazisinin ölçüsü yerine göre 10-15 hektara, orta büyüklükteki tarım arazisi, 40-50-100 hektara ve büyük

[472] Mehmed Cavid, "Bağlar Arasında", s.403.
[473] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 1, s.155.
[474] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 1, s.161.
[475] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 1, s.156.
[476] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 1, s.161.
[477] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.43.
[478] Mehmed Cavid, "Tensikat-ı İhsaiyemiz-IV: İhsaiyat-ı İktisadiye", *Tanin*, 1. Sene, 97 (25 Teşrinievvel 1324), s.3.
[479] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.166.

tarım arazisi, yine yerine göre 100 hektar ve üstüne tekabül etmektedir.[480] Ona göre bu üç arazide de ziraat yapılabilir. Fakat hepsinin avantaj ve dezavantajları vardır.[481]

Küçük arazi sahipleri, usulün toprağın verimli ve yapısına uygun kullanımına sebep olacağını söylerler. Toprağın sahipleri tarafından işletilen bu araziler, evvela verimli ve etkili bir şekilde kullanıldığından, ne kadar mahsul alınıyorsa o kadar işletilir ve arazi yorulmaz. İkinci olarak böyle araziler çiftçinin kendi ailesi tarafından işletileceğinden maliyet düşük olacaktır. Bu Cavid Bey'in de onayladığı bir faydadır. Üçüncü olarak çiftçi toprak ve arazi ile sürekli uğraşacağından, kötü alışkanlıklardan uzak duracak, ahlaki bir fayda elde edecektir. Cavid Bey bu görüşü de son derece doğru bulur.[482]

Bunların yanında büyük arazilerin faydalarından da bahsedilir. İlk olarak büyük toprak sahipleri, arazilerini doğru ve etkili bir şekilde işletmek için son gelişmelerden haberdar olduklarını, gübreleme gibi işlemler evvela bu topraklarda ortaya çıktığını söylerler.[483] Yani "arazi-i cesime usulü bir memleketin terakkiyat-ı ziraiyesinin rükn-i azimidir" denilir.[484] Diğer yanda küçük toprak sahiplerinin iddia ettiğinin aksine, onlar tarımda makine kullanımı mümkün görmektedir.[485] Hatta bugün tarım noktasından ileri memleketlerin topraklarında makinaların kullanıldığı aşikardır. Diğer yandan krizlerden bu tür arazi sahipleri daha az etkilenirler.[486]

Cavid Bey bu usuller arasında net bir seçim yapmaz.[487] Hatta bu iki usulün birbirine zarar vermediğini, birlikte bulunabileceğini, hatta birbirine fayda sağlayabileceğini söyler. Örneğin küçük arazilerde mevsimlik tarım yapıldığından, büyük arazilerde ise yıl boyunca faaliyet olduğundan, işi biten küçük arazi sahiplerinin büyük arazilerde istihdam edilmesi bahsedilen faydalardan biridir.[488]

---

[480] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt.2, s.63–64.
[481] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.159–160.
[482] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.160–162.
[483] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt.2, s.57.
[484] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.162–163.
[485] Cavid Bey makineleşmeyi, yeni alet edevat kullanımını önemli görür; Mehmed Cavid, "Japonya'ya Dair", *Servet-i Fünûn*, 22, 549 (5 Eylül 1317), s.36.
[486] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.164–165.
[487] İlk dönem yazılarında büyük arazileri tercih ettiği görülür. Küçük arazi sahiplerinin dünyanın en cahil insanları olduğunu, diğerlerinin bunları eğitmesini söyleyecek kadar da ileri gider; Mehmed Cavid, "Bağlar Arasında", s.404.
[488] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.165.

Arazi büyük veya küçük olabilir ama bunun işletilmesi, gelişimi önemlidir. Bu yüzden hangi usulle tarım yapılacağı meselesi terakkinin de anahtarıdır. Cavid Bey, önce bu tür arazilerin kimler tarafından işletildiğine değinir. Üç yöntem sayar, 1) arazi sahibinin arazisini bizzat işletmesi, 2) arazinin ortakçılık veya yarıcılık usulüyle işletilmesi, 3) arazinin sahibi tarafından kiraya verilmesi.[489]

Genelde küçük mikyasta arazide görülen, bir toprağın sahibi tarafından işletilmesi en tercih edilenidir. Çünkü gerekli olan bakım, ihtimam ve tarım için yapılacak yenilikler, diğer usullere göre en iyi bu usulde gerçekleşir. Bir arazi sahibi, bir tarafıyla girişimci gibidir, kendi faydasını düşünür, verimi artırıp maliyetleri düşürmeye, sadece kendine yetecek miktarda üretmeye değil, satabileceği miktarda üretmeye odaklanabilir. Bu sebeple bir arazinin sahibi tarafından işletilmesi diğer usullerin üstündedir.[490]

Diğer iki usulden ortakçılık ise, en az tercih edilenidir. Usulün "hal-i ibtidaide olan yerlerde" geçerli olabileceği tespitinin arkasında yatan sebep, genelde sermayenin olmaması ve arazi sahibinin ayıracağı kaynak bulunmamasıdır. Bu usulde ne arazi sahibi ne de ortakçı toprağın ve tarımın gelişimi için çaba gösterir; ikisi de minimum harcama yapmaya, masraf etmemeye çalışır. Haliyle bir gelişim, terakki ya hiç olmaz ya yavaş olur. O yüzden bu usul pek tercih edilecek noktada değildir.[491]

3.3.2.1. Osmanlı'da Ziraat/Tarım

Bir memlekette iktisadi faaliyet üç alanda gerçekleşir. Bu alanlar sanayi, ticaret ve ziraattır.[492] Bu alanlardan ticaretin vücuttaki damarlara benzediği, tali bir rol biçildiğini daha önce görmüştük. Sanayi ile ziraat bu noktada asıl iki alan olarak belirir. Fakat bir ülkenin bu iki alandan hangisini tercih edeceği kritiktir. Osmanlı örneğinde sanayi mi yoksa ziraat mı tercih edilmelidir?

Tabiat her kavme farklı hususiyetler vermiştir. Tecrübeyle, terbiyeyle geliştirilecek bu hususiyetler, daha ileri bir noktaya taşınabilir ve ülkenin, milletin servetine, terakkisine hizmet

[489] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.173.
[490] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt.2, s.67–68.
[491] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt.2, s.69–70.
[492] Mehmed Cavid, "Tensikat-ı İhsaiyemiz-IV: İhsaiyat-ı İktisadiye", s.3.

edecek bir noktaya gelebilir. Ayrıca işbölümü de kritiktir, her kavim üzerinde yerleştiği arazinin genişliğine, iklimine, özelliklerine göre bir alanda uzmanlaşır. Bir toplumun çiftçi, diğerinin sanayici, bir başkasının tüccar olması bu yüzdendir. İşbölümü sayesinde her millet azami fayda elde eder. Ayrıca iktisat bilimi, bir toplumun yalnız bir sanatla bile hayatını sürdürebileceğini göstermiştir. Serveti artırmak için mutlaka sanayide ilerlemeye ihtiyaç yoktur. En zengin ve müterakki toplumlara, devletlere bakılırsa, bunların sanayide ilerlemiş olduğunu değil, kendi özelliklerine göre bir alanda uzmanlaşmayı gerçekleştirmiş toplumlar, devletler olduğu görürüz.[493]

Daha ilk yazılarını yayınladığı tarihten itibaren, Meclis'in son oturumuna kadar ifade ve metinlerini takip ettiğimizde Cavid Bey'in, Osmanlı Devleti için işbölümü ve uzmanlaşma açısından en avantajlı olarak gördüğü alan hep ziraat olmuştur.[494] Memleketin geleceğini garanti altına alacak, bütçe gelirlerini artıracak, mali yapıyı düzeltecek şey yalnızca bu, yani ziraattır. Sanayi veya ticaret onun sağladığı faydayı sağlayamaz.[495] Bu yüzden ziraatın gelişimi için ne kadar kaynak harcansa yeridir. Eğer gerekli önem verilir, topraklar işlenir ve içindeki hazineler meydana çıkarılırsa,[496] ayrıca usul ve uygulamada ilmi surette hareket edilirse, o vakit ziraat ülke için her türlü serveti ve refahı sağlar[497] ve ülke sathında birçok zenginin ortaya çıkışı mümkün hale gelir.[498]

Daha önce de belirttiği gibi, her kavmin, memleketin istidadı, imkanı, nüfusunun yapısı vs. farklıdır. Sadece gelişmekte olan ülke olması ziraata yönelmek için yeterli neden değildir. Cavid Bey, Osmanlı Devleti'nin yüksek verimli, bol topraklarını olduğunu belirtir. İşlenmeyi

---

[493] Mehmed Cavid, "Bağlar Arasında", s.403–406.

[494] Bu ifadelerin erken tarihli bir örneği için bkz; "bizim memleketimiz ziraat memleketidir" Mehmed Cavid, "Bağlar Arasında", s.403 II. Meşrutiyet'in ilanının hemen ardından yaptığı bir konuşmada, "bu memleketin yegâne mâbihilhayatı ziraattır", "Duyûn-ı Gayr-i Muntazama Kanun Layihası". *MMZC*, Devre 1, İçtima Senesi 1, Cilt.3, İnikad 75, 6 Mayıs 1325, Ankara: TBMM Basım Evi, 1982, s.541 Yine Meclis'te ama 1914'teki bir örnek "memleketimizin en ziyade müstait olduğu bir şube-i iktisadiyye varsa, o da şube-i ziraiyyedir", "1330 Senesi Muvazene-i Umumiyye Ka-nunu Layihası". *MMZC*, Devre 3, İçtima-ı Fevkalade, Cilt.1, İnikad 26, 23 Haziran 1330, Ankara: TBMM Basım Evi, 1991, s.597.

[495] "Müsakkafat Vergisi Kanun Layihası". *MMZC*, Devre 1, İçtima Senesi 2, Cilt.3, İnikad 56, 3 Mart 1326, Ankara: TBMM Basım Evi, 1982, s.197.

[496] "Cavid Bey ve Selanik Rüsûmat Dairesinin Vaz-ı Esas Resmi", s.4.

[497] Mehmed Cavid, "Neşriyat ve Vekayi-i İktisadiye-1", s.273.

[498] Ç. Z., "Cihanı Seyr ve Temaşa: Cavid Bey'in Makalesi", *Sabah*, 25. Sene, 8666 (19 Teşrinievvel 1329/1 Zilhicce 1331), s.3.

bekleyen madenler, hiç dokunulmamış ormanlar, en güzel ve değerli ürünü yetiştiren topraklar, bu ülkeye bahşedilmiştir.[499] Ayrıca arazinin fiyatı düşüktür, nüfusun büyük bir kısmı bu alandadır ve doğal olarak emeğin fiyatı azdır; öyle ki, eğer gereken hamleler yapılırsa tüm Avrupa'nın zahire deposu haline gelmek mümkündür.[500] Çünkü bizim memleketimizin bu imkanları diğer birçok Avrupalı ülkede yoktur.[501]

Öte yandan hazinenin en önemli gelir kalemini de zirai gelirler oluşturmaktadır.[502] Bu durum geçmişte farklı olmadığı gibi, yakın gelecekte de değişmesi pek mümkün değildir. Örneğin 1910 Bütçesi'nin gelir kalemlerinden biri olan ve zirai ürünlerden elde edilen aşar vergisi 7 milyondur, ki bu toplam gelirin yaklaşık 4'te 1'ine tekabül etmektedir.[503] Tüm bu sebeplerden dolayı, Osmanlı Devleti için en makul en doğru hamle ziraatı temel iktisadî saha olarak benimsemektir.

3.3.3. Sanayi

Tarih boyunca basit surette olsa da var olan ama 19. asırda ortaya çıkan teknolojik gelişmelerle, daha önce hiç görülmeyen bir mertebeye ulaşan sanayi,[504] Cavid Bey'in nezdinde ziraat, ticaret gibi bir sanattır. Sanayi şöyle tanımlanır:

> "…sanayi-i ziraiyenin husule getirdiği mevadd-ı iptidaiyeye, bilhassa makinelerin ve kuvvay-ı tabiiyenin tesiriyle bir şekl-i mamul vermek yani ya esasen hiçbir ihtiyacı istifa etmeyen eşyaya ihtiyacat-ı muhtelife-i beşeriyeden birini istifa salahiyeti bahş eylemek veyahut bu eşyayı esasen istifa eyledikleri bir ihtiyaç yerine başka bir ihtiyacı istifa etmeğe salih kılmaktır".[505]

---

[499] Ahmed Şuayib, Mehmed Cavid, Rıza Tevfik, "Mukaddime ve Program", s.3–4.

[500] Mehmed Cavid, "Memleketimizin Vesait-i Serveti", s.28.

[501] "1326 Senesi Bütçe Kanun Lâyihası". *MMZC*, Devre 1, İçtima Senesi 2, Cilt.4, İnikad 78, 12 Nisan 1326, Ankara: TBMM Basım Evi, 1986, s.384.

[502] "1326 senesi Muvazene-i Umumiyye Kanun Lâyihası ve Muvazene-i Maliye Encü-meni Mazbatası". *MMZC*, Devre 1, İçtima Senesi 2, Cilt 4, İnikad 77, 10 Nisan 1326, Ankara: TBMM Basım Evi, 1986, s.306.

[503] "1327 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu Layihası". *MMZC*, Devre 1, İçtima Senesi 3, Cilt.3, İnikad 56, 26 Şubat 1326, Ankara: TBMM Basım Evi, 1986, s.597.

[504] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.131.

[505] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 1, s.166–167 Benzer tanım *Mekatib-i İdadiye Mahsus*'ta da verilir; Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.43.

Sanayinin gerekliliğini tartışmak manasızdır. Çünkü eğer sadece tarımdan elde edilen ürünlerle veya tabiatın sunduğu imkanlarla yetinilecek olsaydı, insanlık bugün çok aşağı bir noktada olurdu. Bugün biz geçmiş toplum ve insanlardan daha iyi seviyede yaşıyorsak bunu sanayiye borçluyuz. Çünkü sanayi sayesinde kitle üretimi imkânı doğmuş, ihtiyaç duyulan mallardan yüzlerce hatta binlerce üretilerek, bunların fiyatı makul düzeye gelmiş, böylelikle insanların ve toplumun ihtiyaçları giderilmiştir. Bu yüzden "sanayinin insana ettiği hizmet hakkıyla tayin ve takdir edilemez".[506]

Cavid Bey'in sanayiyi oldukça önemli gördüğü açıktır. Hatta devletin iktisadi hayatında en önemli yeri işgal ettiğini düşünür.[507] Toplumun terakkisinin unsurlarından biri olduğunu, özellikle yeni gelişme ve teknolojileri takip edip bunu uygulamakla yönlendirici bir hususiyete de sahip bulunduğunu söyler.[508] Sanayi ile ziraatı bu minvalde karşılaştırması ve neredeyse bütün noktalarda sanayiyi ziraatın üstünde görmesi ilginçtir. Evvela, sanayi ile meşgul olan kişiler, ziraattaki gibi yalnız değildir, birçok insanla beraber hareket eder, fikir alışverişinde bulunur, kişisel gelişim sağlanır.[509] İkinci olarak bilgi yoğun bir sektördür ve bu sanatla meşgul olanlar genelde eğitimli olurlar. Ziraata ise böyle değildir, emek yoğun olduğundan, çiftçi aile efradına da ihtiyaç duyduğundan, ülkeler her ne kadar temel eğitimi zorunlu da tutsa da, realite farklıdır ve genelde çiftçi kesimi eğitim imkânlarından mahrumdur.[510] Üçüncü nokta ise sanayiyle uğraşan insanların yeniliğe daha açık olmasıdır. Halbuki ziraatta usuller babadan oğula intikal eder, çiftçiler yenilik ve gelişime açık kişiler değildir, mesleklerinin icabı öğrenmeleri gereken birçok alanı[511] ve usulü öğrenmezler, yani cahildirler.[512]

3.3.3.1. Osmanlı'da Sanayi

Ticaret ve ziraat başlığında da gösterildiği gibi, bu hususlar sanayi için geneldir. Yani her ülke ve toplumun sanayinin avantajlarına bakıp bunlara yönelmesi beklenmez. Bir gelişim çizgisi takip etmenin yanı sıra, ülkelerin kendilerine ait bazı hususiyetleri vardır. Ülkelerin kendilerine

[506] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 1, s.166–169.
[507] Mehmed Cavid, "Japonya'ya Dair", s.34–35.
[508] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 1, s.168.
[509] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 1, s.161.
[510] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 1, s.161–162.
[511] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*.
[512] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 1, s.163.

has iklimi, üretim gücü vardır. Her ülke bu özelliklerine uygun çalışmalıdır. Eğer bu çizginin dışına çıkarsa yok olması mukadderdir.[513]

Osmanlı özelinde hareket edilirse, Cavid Bey'in kendi ülkesini ziraat ülkesi olarak gördüğü, buna dair kesin kanaatleri olduğunu belirtmiştik. Öte yandan sanayi taraftarı olmadığını da aynı şiddetle belirtir, hatta ülkenin istidadıyla uyuşmayan, hiçbir zaman Osmanlı özelinde ileri gitmeyecek olan bir sanatı desteklemeyeceğini söyler.[514] Ona göre, zaten bu sanat ülkede yok hükmündedir.[515] Boşuna hayal kurmamak gerekir.[516]

Öte yandan memleketin bu önemli güçten mahrum olmasına gönlü tabii ki razı değildir. Hammaddesi ülkede yetişen, üretimi açısından hiçbir engel veya zorluk bulunmayan mal ve mamul için fabrika açılması tabii ki istenir.[517] Hatta gerekirse bu tür sektörler için çalışılır, kanun gibi gerekli hamleler bile yapılır.[518] Fakat uzun süre, hatta belki 40-50 sene[519] bu ülkede gelişimi mümkün olmayacak bazı sanayi sektörleri için boşuna çalışmak ve fabrikalar açmak, halkın da devletin de kaynaklarını israf etmek demek olur. Bundan da geri durmalıdır.[520]

3.3.4. Maliye

Maliye başlığı altında incelenecek hususlar, vergi, bütçe ve borçlanma olacaktır. Kendisinin İTC içerisindeki en önemli mesaisi, malumdur ki Maliye Nezareti'nde olmuştur. Haliyle birçok mesele ile uğraşmış, çeşitli görüşler zikretmiş, Meclis çatısı altında veya matbuat üzerinden görüş ve açıklamalarda bulunmuştur. Ülkenin gümrüklerini, sanayisini, ziraatını, ticaretini etkileyen vergi gibi hususlar; yine devletin harcama ve gider kalemlerini oluşturan, yıllık bazda sınırını belirleyen bütçe; öte yandan kısa ve uzun vadede hükümetin hareket kabiliyetine etki

---

513 "1326 Senesi Bütçe Kanun Lâyihası". *MMZC*, Devre 1, İçtima Senesi 2, Cilt.4, İnikad 78, 12 Nisan 1326, Ankara: TBMM Basım Evi, 1986, s.386.

514 Bir örnek için bkz; "1326 Bütçe Kanun Layihası", s.383.

515 Mehmed Cavid, "Ticaret Odaları", s.217.

516 Ahmed Şuayib, Mehmed Cavid, Rıza Tevfik, "Mukaddime ve Program", s.4.

517 Aynı yer, s.4.

518 "1326 Senesi Bütçe Kanun Lâyihası". *MMZC*, Devre 1, İçtima Senesi 2, Cilt.4, İnikad 78, 12 Nisan 1326, Ankara: TBMM Basım Evi, 1986, s.326.

519 "Müsakkafat Vergisi Kanun Layihası". *MMZC*, Devre 1, İçtima Senesi 2, Cilt.3, İnikad 56, 3 Mart 1326, Ankara: TBMM Basım Evi, 1982, 197. Başka bir yerde 100 sene; "1325 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanun Layihası". *MMZC*, Devre 1, İçtima Senesi 1, Cilt.4, İnikad 98, 9 Haziran 1325, Ankara: TBMM Basım Evi, 1982, s.551.

520 Ahmed Şuayib, Mehmed Cavid, Rıza Tevfik, "Mukaddime ve Program", s.4.

eden borçlanma meselesi, düşünce dünyasının alt, orta ve üst olmak üzere tüm katmanlarını anlama adına zengin içerik sunacak hususlardır. Teorik ve pratik düzlemde bu meselelere nasıl baktığı, süreç içerisinde görüşleri ve düşüncelerinde ne gibi değişiklikler olduğu, faaliyete geçtikten sonra Osmanlı özelinde onayladığı veya reddettiği şeylerin yapısı, onaylamadığı ama kimi zaman savunmak zorunda kaldığı hususların neler olduğu gibi meseleler cevaplarını arayacağımız sorular olacaktır.

Alt başlıklara geçmeden önce, hayat meselesi olarak gördüğü[521] ve düzenli olarak işlediğinde bütün endişeleri ortadan kaldıracağına inandığı[522] mali yapının Meşrutiyet'in ilan edildiği sırada Osmanlı Devleti'ndeki durumu hakkında yaptığı tespitleri zikretmek faydalı olacaktır. Bu tespitler, geçmişe dair onun ne düşündüğü hakkında da fikir verici mahiyettedir.

Cavid Bey, bir devletin, milletin, hükümetin mali yapıya, yani hazineye egemenliğini hakimiyetlerin en yükseği olarak görür. Bu geçmişte "usul-i istibdad"ın en büyük silahı olduğu gibi, Meşrutiyet'in de en büyük silahı olacaktır. Hazinenin ise güçlü olması gerekir, bu da ancak güçlü temeller üzerine inşa edilmiş bir maliye ile mümkün olur.[523]

Fakat geçmişten bugüne, tüm mali yapıya bakıldığında, yapının temeline kadar çürük olduğu aşikardır. Cavid Bey son derece karanlık bir tablo çizmekte ve Abdülhamid rejimine ağır suçlamalar yöneltmektedir. Ona göre vergiler köhnedir, borç yükü tahammül gücünü aşmıştır, doğru düzgün bütçe yapılmamıştır.[524] Hükümetler son elli senede mali yapısını iktisadi, ilmi bir şekilde idare edememiştir. Bu yapılmadığından, gelir ve giderlerinin hangi kalemlere göre yapıldığı belli olmamış, günlük hareket edilmiş, sıkışılınca borç alınmıştır. Bu kadar borç yükü ortaya çıkınca, pek tabii olarak bunların geri ödemesi zorlamış, yurt dışından alınan borçların faizini bile ödeyemez hale gelinmiş, itibar düşmüş ve alacaklılar devletin kapısına dayanmış, son kertede de Duyun-ı Umumiye[525] ile de süreç daha zor hale gelmiştir.[526]

---

[521] Ahmed Şuayib, Mehmed Cavid, Rıza Tevfik, "Mukaddime ve Program", s.6.

[522] "Maliye Nazır-ı Cedidi Cavid Bey Efendi Tarafından Umum Vilayat-ı Osmaniye Defterdarlıklarına Keşide Edilen Telgrafname Suretidir", *Tanin,* 1. Sene, 295 (15 Haziran 1325/1 Receb 1329), s.2.

[523] "1325 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanun Layihası". *MMZC*, Devre 1, İçtima Senesi 1, Cilt.4, İnikad 98, 9 Haziran 1325, Ankara: TBMM Basım Evi, 1982, s.549.

[524] Ahmed Şuayib, Mehmed Cavid, Rıza Tevfik, "Mukaddime ve Program", s.7–8.

[525]

[526] "1908 İstikraz Mukavelesi ile Mukavelatı Mütenevvia Hakkımda Maliye Encümeni mazbatası". *MMZC,* Devre 1, İçtima Senesi 1, Cilt.1, İnikad 30, 4 Şubat 1324, Ankara: TBMM Basım Evi, 1982, s.651 Cavid Bey'in, bu

İş Duyun-ı Umumiye ile de bitmemiştir. Zira Abdülhamid döneminin tek amacı takip edilen politikalara bir kaynak sağlamak olduğundan, mali yapı da buna uygun şekilde kullanılmış ve halkın cebindeki para hesapsız kitapsız bir şekilde harcanmıştır. Hükümet, parası bitince tekrar borca başvurmuş, tabir-i caizse hiçbir seneyi pas geçmemiştir. 1883'ten 1907'e kadar her sene, hatta bazı seneler iki defa borçlar alınmış,[527] bu paralar israf edilmiş, hiçbir faydalı iş yapılmamıştır. Halbuki alınan borçlar ülkenin menfaatine göre kullanılsaydı, yollar yapsaydı, demiryolları inşa etseydi, eğitimin gelişmesi için çalışsaydı, o vakit terakki ortaya çıkar, ülke kalkınır, bu durumdan herkes istifade ederdi. Fakat böyle yapılmadı, ne sanayiye yatırım yapıldı, ne ziraata ne de diğer sahalara, sadece borçlanıldı ve hükümet borç ile ayakta kaldı, böylece herkesin omuzuna, geleceği de etkileyecek büyük bir yük yüklendi. Nitekim II. Meşrutiyet ilan edildiğinde hazine bomboş haldeydi.[528]

3.3.4.1. Vergi

Cavid Bey açısından vergi meselesi, sadece hazinenin en önemli gelir kaynağı olmasından değil, liberal ekonominin, özellikle gümrük vergilerinde, göstergelerinden biri olması dolayısıyla da önemlidir. Daha önce ifade edildiği gibi, serbest iktisadî politikaları takip eden ülkelerin vergi politikaları da ona göre şekillenir. Himayeci politikaların yüksek vergi oranlarına karşı bu tür ülkelerde gümrük vergileri düşüktür, serbest dolaşım vardır. Bu yüzden vergi sadece devletin hazinesini ilgilendirmez, politikalar için de önemlidir.

Bu genel bakış açısına karşın, Maliye Nazırı olması sebebiyle Cavid Bey birçok mecrada vergi hakkında teorik görüşler de zikretmiştir. Olaya çok yönlü baktığını söylememiz mümkündür. Bu yüzden biz de öncelikle onun vergiye teorik yaklaşımını ele alıp, ardından Osmanlı Devleti özelindeki görüşlerine, tercih ettiği usule ve en önemli gelir kalemi olması ve Cavid Bey'in de üzerinde çok durması sebebiyle aşar vergisine değineceğiz.

---

tespitleri yaptığı esnada Duyun-ı Umumiye ile ilgili kanaatlerinin olumlu olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü kaybolan itibar bu kurum sayesinde bir nebze olsun tekrar geri kazanılmış, devlet tahvilleri Londra, Paris ve Berlin gibi borsalarda tekrardan ihraç edilmeye başlanmıştır; Aynı yer.

[527] Mehmed Cavid, "Bâde'l-İnkılâb İstikrâzlarımız", *UİİM*, 2, 5 (1 Mayıs 1325), s.1.

[528] "1908 İstikraz Mukavelesi ile Mukavelatı…", s.652.

3.3.4.1.1. Vergi Nedir?

Vergiyi nasıl tanımladığına bakmadan önce, onu nasıl meşrulaştırdığına değinmek faydalı olacaktır. Cavid Bey'e göre vergi herkes için bir borçtur, vergi ödememek de bir tür hırsızlıktır. Mademki herkes devletin yol, güvenlik gibi hizmetlerinden istifade ediyor, o zaman bu hizmetleri bedeli ödenmeli, hatta herkes vergi vermeyi diğer borçları ödemekten daha önemli görmeli, bundan kaçmayı, muaf olmayı da[529] ayıp kabul etmelidir.[530] Öte yandan devletin de birtakım ihtiyaçları vardır. Bunun için de gelire ihtiyaç duyar. Bir ülke terakki ettikçe ihtiyaç duyulan gelir de artar.[531]

Vergi konusunda verdiği önem, en kötü esaslara dayanan, en özensiz vergilerin bile mali açıdan kıymetli olduğunu söylemesinden anlaşılır. Bu tür vergilerde ara sıra tadilat yapılıp gerekli düzen sağlanabilir.[532] Yeni vergi koymak pek mümkün ve sağlıklı değildir. Çünkü ona göre en iyi vergiler alışılmış olan vergilerdir. Bu maliye ilminin en önemli düsturlarından biridir.[533]

Peki vergi ne demektir? Cavid Bey'e göre vergi "…milletin masarif-i umumiye ve taahhüdat-ı müşterekesine kifayet etmek için her ferdin hissesine isabet eden şeydir". Tanımın içeriğini de yine kendi açıklar. "Masarif-i umumiye", devlet hizmetlerinin karşılığı olan masraflar, "taahhüdat-ı müştereke" de geçmişte ihtiyaç dolayısıyla alınmış olan borçların anapara ve faizlerine karşılıktır.[534]

---

[529] Bu hususta uygulamalı bir örnek de mevcuttur. İlk nezarete geldiği zamanlarda, kendinde bir hak görüp vergi borcunu ödemekten istemeyen Sait Paşa'nın mallarını, kanun önünde herkesin eşit olduğu düsturuyla hareket edip, haciz ettirme ve mezat yaptırarak satış emri verdiği, Paşa'nın bunun üzerine borcunu ödeyip malları geri aldığı aktarılır. Cavid Bey'in vergiye ve kanunlara verdiği önemi gösteren bu anekdot Hüseyin Cahid'in neşrettiği dergide, isimsiz olarak paylaşılır. Muhtemeldir ki yazı Hüseyin Cahid'in kaleminden çıkmıştır; "Yakın Tarihten Sesler", *Yakın Tarihimiz*, S:2 (8 Mart 1962), s.37.

[530] Mehmed Cavid*, İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.450 Bu ifadelerin 1911 yılında basılan kitapta olduğu unutulmamalıdır.

[531] Mehmed Cavid*, İlm-i İktisad*, Cilt 4, s.204.

[532] "Müsakkafat Vergisi Kanun Layihası1", s.192.

[533] "1327 Muvazene-i Umumiye Kanunu Layihası", s.597.

[534] Mehmed Cavid*, İlm-i İktisad*, Cilt 4, 203. Aslında Smith, Quesnay, Ricardo'nun vergiyle ilgili tanımları zikredilmiştir ama son kertede zikrettiği tanım bu isimlerin tanımı değildir ama Fransız liberal iktisatçı Yves Guyot'un tanımıyla hemen hemen aynıdır. Guyot'un vergi tarifi ise şöyledir: "… sermaye-i milliyenin işletilmesi için icap eden masarif-i umumiyenin mukabildir". Cavid Bey bu tarifi iyi bulmakla beraber, bunda "itiyatsızlıktan neşet eden Duyun-ı Umumiye dahil" değildir demektedir. Bu açıklama, vergi tanımının ona ait olduğunu düşündürmektedir; Mehmed Cavid*, İlm-i İktisad*, Cilt 4, s.204.

Tabii ki, ülkede yaşayan herkes vergi verecektir, borcunu ifa edecektir ama devletin gözetmesi gereken bazı noktalar vardır. Bu noktalardan biri, belki de en önemlisi vergide adalettir. Vergide adaleti sağlamanın birinci şartı ise her şeyden evvel verginin hafif ve mutedil olmasıyla gerçekleşir.[535] İkinci olarak alınacak vergi, gelirle orantılı olmalıdır. Eğer gelirle orantılı olmazsa, adaletsiz olduğu gibi, ödeme gücünü de düşürür, halkı farklı ve hatalı yollara tevessül eder, en kötüsü de, ağır yük sebebiyle terakkinin önünü kapar.[536] Bu yüzden vergide adalete dikkat etmek bir devlet için son derece önemlidir.

3.3.4.1.2. Verginin Tasnifi

Cavid Bey vergiyi çeşitli açılardan sınıflandırmıştır. Fakat hemen belirtmeliyiz ki, burada kapsam, konu, tarifeye göre diye günümüz literatüründe yapılan ayrımları yapmaz genel bir sınıflandırmada bulunur. Fakat biz, konunun daha iyi anlaşılması adına, vergi türlerini günümüz literatürü üzerinden aktarmaya çalışacağız.

Bu bağlamda karşımıza ilk çıkan sınıflandırma kapsamına göredir. Cavid Bey genel ve özel diye iki tür vergiden bahseder. Buradaki özelden kasıt, devletin verdiği her hizmetin, bu hizmetten yararlanan kişiler tarafından ödenmesidir. Genel vergiden kasıt ise, devletin ihtiyaç duyduğu verginin herkesten karşılanması demektir.[537]

İkinci sınıflandırma, konusuna göredir ve biri hakiki vergi ve diğeri şahsi vergi olmak üzere bu da iki tanedir. Bunların ilki kişilerin durumları dikkate alınmaksızın, doğrudan doğruya emlak ve mal üzerinden alınmasını, ikincisi ise her üründen ayrı ayrı vergi alınmak yerine o şahsın emlak, mal ve maaşı üzerinden alınmasıdır.[538]

Verginin diğer ve konumuz açısından en önemli sınıflandırması ise tarife usulüne göre yapılanıdır. Cavid Bey daha sonra adına "nisbi" diyeceği, bugünkü sabit oranlı verginin karşılığı olan mütenasip ve artan oranlı verginin karşılığı olan müterakki usullerinden bahsetmektedir. Mütenasip/sabit oranlı usul her kişin vereceği verginin geliriyle orantılı olması demektir. Örneğin vergi oranı %5 ise bir kişinin geliri 1000 lira kazanan 5 lira ödeyecekken,

[535] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 4, s.242.
[536] "1325 Seneyi Muvazene-i Umumiye Layihası", s.554.
[537] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.451.
[538] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.452.

10000 lira kazanan ise 50 lira ödeyecektir. Terakki usulünde ise gelir arttıkça verginin oranı da artar.[539]

Bunların haricinde türüne göre tek vergi veya müteaddit vergi;[540] sermaye üzerinden alınan vergi veya gelir üzerinden alınan vergi;[541] doğrudan veya dolaylı vergiler de sayılmaktadır.[542]

Cavid Bey'in hangi vergi usulünü seçtiğine değinmeden önce, devletin halkından vergi alırken, hangi kaidelere riayet etmesi konusundaki yaklaşımına da temas etmek yerinde olacaktır. Buna göre 1) verginin matrahı belli olmalıdır; 2) Halkın her biri elde ettiği gelir oranında "masarif-i umumiyeye" katılmalıdır; 3) devlet herkese eşit davranmalıdır, 4) hükümet hukuka aykırı[543] davranmamalıdır.[544]

3.3.4.1.3. Nisbi/Sabit Oranlı Vergi ve Artan Oranlı Vergi

Buraya kadar Cavid Bey'in teorik açıdan vergiyi nasıl gördüğünü açıklamaya çalıştık. Şimdi de tercih ettiği vergi türüne biraz daha yakından bakacağız.

Vergi türlerini saydıktan sonra Cavid Bey nisbi vergi hakkında "verginin mükellefinin iradıyla tamamen mütenasip olması en muvafık usuldür" demektedir.[545] Fakat bu usulün faydalarını

---

[539] Aynı yer.

[540] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.455.

[541] a.g.e., s.456-457

[542] a.g.e., s.458.

[543] Kanun ile koyulan vergiyi suya atılan taşın çıkarttığı halkalara benzetir. Taş nasıl suda büyük küçük bir çok dalgalar ortaya çıkarırsa, "kanun-ı mali" ile koyulan vergi de o şekilde fayda doğuracaktır; "Müsakkafat Vergisi Kanun Layihası". *MMZC*, Devre 1, İçtima Senesi 2, Cilt.3, İnikad 56, 3 Mart 1326, Ankara: TBMM Basım Evi, 1982, s.192.

[544] Mehmed Cavid, "Kanun-ı Esasimizin Maliye Kanunu Hakkındaki Mevaddı", *UİİM*, 1, 1 (15 Kanunuevvel 1324), s.25–26 Bu tasnifin benzerini kitabında, fakat Adam Smith'in ilkeleri başlığı altında da zikretmiştir; Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 4, s.213–214. Bu ilkelerden biri halkın ödediği vergi ile hazineye giren paranın birbirine eşit veya yakın olma şartıdır. Bu hususa Cavid Bey Meclis'te de temas edecektir; "1326 senesi Muvazene-i Umumiyye Kanun Lâyihası ve Muvazene-i Maliye Encümeni Mazbatası", s.315.

[545] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.452 Buna benzer başka ifadeleri de vardır: "vergide en sağlam esas, esas-ı nisbidir"; Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.455 Meclis'te de gümrüklerden alınan verginin kıymet üzerinden değil de nisbi tarife üzerinden olması gerektiğini, hatta bu konunun çok önemli olduğunu söyler; "1330 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu Layihası". *MMZC*, Devre 3, İçtima-ı Fevkalade, Cilt.1, İnikad 25, 21 Haziran 1330, Ankara: TBMM Basım Evi, 1991, s.569–570 Cavid Bey'in bu usulü uygulayacağı hakkındaki beyanı üzerine Meclis'te yapılan tartışmalar için bkz; "1326 senesi Muvazene-i Umumiyye Kanun Lâyihası ve Muvazene-i Maliye Encümeni Mazbatası", s.328-333.

göstermek yerine, karşısına konumlandırdığı vergi olan "teklif-i müterakki"nin, yani artan oranlı verginin zararlarına değinmiştir.

Müterakki usulü tartışılırken mülkiyet, serbestî, servet, veraset, gibi klasik iktisadın temel kanunlarını konu edinen ve vergiyi doğal olanın karşısına beşeri kanunlar sınıfına koyan ve daha çok sosyalistlerin bu vergiyi istediğini söyleyen Cavid Bey,[546] bu verginin birinci sıkıntısı olarak, gelirleri artan kişilerin bir zaman sonra nerdeyse tüm gelirlerini vergi diye ödeyecek olmalarını gösterir.[547] Bu özelliğiyle, halkın gücünün üstünde bir vergi ortaya çıkacağı için, adalete uygun değildir.[548] Ayrıca bu usul, sanılanın aksine daha fazla geliri garanti etmez. Eğer bir devlet bu vergiyi kabul ederse, bir taraftan hileler çoğalır, diğer taraftan sermayeler başka yerlere kaçar, kimse de gelirini yükseltmek istemez ve bu da yeni servetlerin oluşumuna mani olur, tasarruf ortadan kalkar ve israf yükselir. Bu da devletin terakkisine mani olur. Ayrıca Osmanlı Devleti için de uygun bir vergi değildir, "Hülasa, teklif-i müterakki ne suretle vaz olunursa olsun mugayir-i adalet" ve terakkidir.[549]

3.3.4.1.4. Osmanlı'da Vergi

1910'un başlarında Osmanlı'daki vergilerin hazine gelirlerinin neredeyse tamamını oluşturduğunu[550] bunlar içinde de ziraattan alınanların önde olduğunu[551] söyleyen Cavid Bey'e göre, bu vergilerin arasında ağnam, aşar, gelir vergisi, veraset ve intikal vergisi gibi vergiler vardır. Fakat ona göre bunların hiçbirisi adalete uygun değildir, hatta bazıları sadece adalet açısından değil, sağlık açısından bile sorunludur.[552] Diğer yandan ülkenin iktisadî ve mali yapısı için zararlı olan vergiler de mevcuttur. Mesele "mürur vergisi" böyle bir vergidir, yine "amele-i mükellefe" de aynı minvalde, hatta daha sorunlu olarak değerlendirilecek vergiler sınıfındadır.[553]

---

[546] Mehmed Cavid, "Fransa'da İntikalât Kanun-ı Cedidi ve Teklif-i Müterakki", s.73–74.
[547] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.453.
[548] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 4, s.218–219.
[549] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 4, s.221–222.
[550] "Musakkafat Vergisi Kanun Layihası", s.192.
[551] "1325 Muvazene-i Umumiye Kanun Layihası", s.555.
[552] "Musakkafat Vergisi Kanun Layihası", s.192.
[553] "1326 senesi Muvazene-i Umumiyye Kanun Lâyihası ve Muvazene-i Maliye Encümeni Mazbatası", s.315.

Cavid Bey'in vergiye bakışına ışık tutacağını düşündüğümüz "uygulamadaki vergiler" hakkındaki görüşlerine temas etmek gerekir, zira bu sadece onun düşüncesinin alt düzeyini göstermekle kalmaz, nazır olduğu sırada yapacağı uygulamaları da açıklamaya yardımcı olur. Ona göre vergi uygulanmaya başlamışsa, halk tarafından benimsenmişse, bu vergiler alışılmış vergi noktasına ulaşır. Bu durum maliye ilminin de önemli kabullerinden biridir, uygulamayla sabittir ki, "alışılmış vergiler en iyi vergilerdir.[554] Şüphesiz kötü vergiler fenadır ve verginin taşıması gereken özellikler vardır[555] ama en kötü vergiler bile hayatın içerisine siner, ülkenin her tarafına ulaşır. Bu yüzden onların da bir mali ve iktisadî faydaları vardır.[556]

Peki, vergi kötü de olsa, onları olduğu gibi kabul edip, alışılmış vergi iyidir düsturuyla, onlara hiç dokunmamak mı lazımdır? Bu soruya iki türlü yaklaşımı olduğundan bahsedebiliriz. Asıl olan ilk yaklaşıma göre Cavid Bey, "alışılmış vergi" düsturuyla hareket etme ama sıkıntılı vergilerde tadilat yapmak suretiyle onların zamanın icaplarına, adalete, iktisadi ve mali açıdan faydalı bir noktaya taşınması tarafındadır.[557] Avrupalı devletler de genelde böyle yapar, yani zamanla vergilerdeki fenalıkları düzeltmeye çalışırlar.[558] Ama bu düzeltmeler, tadilatlar da tedrici, yavaş yavaş olmalıdır, eğer hızlı olursa istenen noktaya ulaşılamaz, yine aynı sorun ortada kalır.[559] O yüzden Cavid Bey, Osmanlı'daki problemi de bu yolla çözmeyi tavsiye eder, yani hükümetin görevi, mali kaidelere, tabiata uygun şekilde davranmak, yeni vergi koymaktan geri durmak ama öte yandan usul-i tarh ve toplama konusunda sorunları gidermek ve vergiyi adaletli hale getirmektir.[560]

Temel yaklaşım bu olmakla birlikte bazı vergiler, adalet noktasından, ilmi ve mali açıdan, ve özellikle de insan sağlığına ve onuruna halel getirdiğinden, bu tür vergilerin kaldırılması da gerekir. Cavid Bey'in bu yönde aldığı kararların olduğunu görürüz. Örneğin Osmanlı'da uygulanan mürur vergisi veya "tarik bedalatı" gibi vergileri 1910 Bütçesi'nden çıkarılmasını ister. Uygulama açısından kötü olmasının yanında bu tür vergilerin kaldırılması, neredeyse

[554] "1327 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu Layihası", s.597.
[555] "Verginin tasnifi" başlığında bunlara kısaca temas edilmiştir.
[556] "Musakkafat Vergisi Kanun Layihası", s.192.
[557] Ahmed Şuayib, Mehmed Cavid, Rıza Tevfik, "Mukaddime ve Program", s.7–8.
[558] "1325 Muvazene-i Umumiye Kanun Layihası", İnikad 98, 9 Haziran 1325, s.550.
[559] "Musakkafat Vergisi Kanun Layihası", s.192.
[560] "1326 senesi Muvazene-i Umumiyye Kanun Lâyihası ve Muvazene-i Maliye Encümeni Mazbatası", İnikad 77, 10 Nisan 1326, s.327.

demiryolu yapılmış gibi mali bir fayda sağlayacaktır. Aynı bütçede, mali, iktisadi, insani açıdan zararlı olan "amele-i mükellefe" vergisinin de kaldırılmasını teklif eder ve bu verginin son derece zararlı olduğunu belirtir.[561]

II. Meşrutiyet ilan edildiğinde Osmanlı Devleti'nde köhne, modası geçmiş, iktisadi ve mali esaslarla bağdaşmayan bir çok vergi bulunduğunu söyleyen Cavid Bey, gerek yazı ve gerekse de konuşmalarla, ayrıca Meclis'teki faaliyetleriyle kendi inandığı usulleri cari hale getirmeye çalışmıştır. Cavid Bey'in takip ettiği usule göre Osmanlı'da uygulanması gereken vergi prensibi nisbi/sabit oranlı olmalıdır. Bu ilk dönem yazılarından, Maliye Nazırı olduğu zamana kadar, hatta o tarihten itibaren de böyledir. Öte yandan onun var olan ve köhne, adaletsiz vergilere de nasıl baktığı da önemlidir. Adil olmayan, zamanın ruhuna uymayan, gerçeklikten uzak olan vergiler tabii ki kötüdür ama kaldırmak yerine bunların ıslahına uğraşılmalıdır. Çünkü vergi kötü de olsa, mali ve iktisadi hayatta bir karşılığı vardır. Yerlerine yenisini koymak, onları ıslah etmekten daha zor ve uzundur.

3.3.4.1.5. Aşar/Öşür Vergisi Hk

Osmanlı Devleti'nde en önemli vergi kalemlerinden biri olan aşar, üzerinde çeşitli tartışmalar olmasına rağmen, II. Meşrutiyet döneminde de bu vergi alınmaya devam eder. Öyle ki, Meşrutiyet'in ilanını takip eden yıllarda aşar devletin toplam gelirlerinin neredeyse dörtte birine tekabül etmektedir.[562] "Onda bir" sözlük anlamına sahip aşar,[563] incelediğimiz dönemde ziraattan alınan 8'de 1 oranında vergiyi ifade etmek için kullanılmıştır.[564] Fakat uygulamada farklı zirai ürünler, örneğin zeytin, fındık vs. gibi farklı tarh ve tahsiller de mevcuttur.[565]

Bu denli önemli bir vergi olması, doğal olarak Cavid Bey'in de gündemindedir. Cavid Bey en başından itibaren aşar vergisinin karşısında olmuştur. Hatta Meşrutiyet öncesinde, yani

[561] "1326 senesi Muvazene-i Umumiyye Kanun Lâyihası ve Muvazene-i Maliye Encümeni Mazbatası", İnikad 77, 10 Nisan 1326, s.315.
[562] Muharrem Öztel, *II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Maliyesi*, İstanbul: Kitabevi, 2009, s.101.
[563] Mehmet Erkal, "Öşür", *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, 2007, s.97.
[564] İstipan Arabyan, *Usul-i Defter-i Mali*, Cilt 2, Dersaadet: Kanaat Matbası, 1331, s.35 Tanzimat Dönemi'nden itibaren Osmanlı'da yapılan değişiklikler, nizamnameler ve ayrıntılar için bkz; Abdurrahman Vefik Sayın, *Tekâlif Kavaidi*, Ankara: Maliye Bakanlığı, 1999, 505-569.
[565] Abdurrahman Vefik Sayın, *Tekâlif Kavaidi*, s.545.

Abdülhamid Dönemi'nde de aşar hakkında bazı görüşler ileri sürmüş, hatta bu yüzden hakkında saraya jurnal gitmiş ve kendisi Selanik'e dönmek zorunda kalmıştır.[566]

Cavid Bey'in aşar vergisine temeldeki eleştirisi, daha önce yazılarında zikrettiği verginin ilkelerine ters düşmesi sebebiyledir. Buna göre alınacak bir vergi, gelirle uyumlu olmalıdır. Bu ilk kaidedir. Halbuki aşar vergisi böyle bir vergi değildir, yani halkın ödediği vergi ile geliri arasında bir uyum yoktur.[567] Ayrıca adaletli bir vergi de değildir, nispetsiz bir vergidir, bu sebeple halkın sırtına ağır yük yüklemekte, doğal olarak, ülkenin en önemli sektörü olan ziraatın, sonuç olarak da ülkenin terakkisine engel olmaktadır. Cavid Bey bu noktayı ısrarla vurgular. Israrla aşar vergisinin terakkiyi engellediğini düşünür.[568]

Fakat burada ilginç bir noktaya temas etmek gerekir. Cavid Bey aşarın verginin ilkelerine uymadığını, zamana muvafık bir vergi olmadığını düşünse de, halkın alıştığı bir vergi olması sebebiyle, ayrıca gelirin önemli bir kısmını karşılamasından dolayı, kısa vadede kaldırılmasını savunmaz. Vergiyi savunmaz, eleştirir ama realitenin de dışına çıkmaz, pragmatik davranmaya devam eder. Bu onun birçok noktada karşımıza çıkan bir tavrı olarak not edilmesi gereken bir husustur.

3.3.4.2. Bütçe

Osmanlı Devleti'nde modern usullerle yapılan ilk bütçenin tarihi olarak 1909 yılı gösterilir.[569] Cavid Bey de benzer ifadeler kullanmış, bunun Osmanlı Devleti'nde ilk olduğuna

[566] "1327 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu Layihası", İnikad 56, 26 Şubat 1326, s.597.

[567] "1325 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanun Layihası", İnikad 98, 9 Haziran 1325, s.554.

[568] "1325 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanun Layihası", İnikad 98, 9 Haziran 1325, s.560.

[569] Buna dair erken dönemli tespitlerden birinde Fazıl Pelin, gerçek manada hazırlanıp, onaylanıp uygulanmasına işaret eder ve bu yüzden onu ilk modern bütçe sınıfına alır; İ. Fazıl Pelin, *Finans İlmi ve Finansal Kanunlar*, Cilt 2, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1942, 20. Bu kaynaktan hareketle Öztel de bunun ilk bütçe olduğunu söyler; Muharrem Öztel, *II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Maliyesi*, 33. Milletin temsilcileri tarafından onaylanmasını esas alan Öner de aynı kanaattedir. Ayrıca bu bütçenin içerik ve usul açısından Cumhuriyet dönemi bütçelerine de temel oluşturduğunu da belirtir. Erdoğan Öner, *Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet Döneminde Malî İdare*, 2. Basım, Ankara: Maliye Bakanlığı, 2005, s.411.

değinmiştir.[570] Bu hususa dair çeşitli tartışmalar olmakla birlikte,[571] söz konusu bütçenin II. Meşrutiyet sonrası yapılan ilk bütçe olduğu ve 1908 ile 1919 arasında 10 bütçe yapıldığı kabul edilir.[572] Bunların 7'sinin Meclis'te açılış konuşmasını yapan ve savunmasını gerçekleştiren de Cavid Bey olmuştur.[573]

Osmanlı'daki bütçeler üzerine birçok çalışma yapılmış, defterler birçok açıdan incelemeye tabi tutulmuştur.[574] Bizim ise bu başlık altında aktaracağımız husus, bütçe kalemleri değil, Cavid Bey'in bu hususa dair düşünceleri ve Osmanlı özelinde meseleyi nasıl ele aldığı olacaktır. Genel bağlamla da örtüşen bu usul sayesinde, onun yaklaşımı, bütçeyi nasıl anladığı, Meşrutiyet dönemi bütçelerine ne anlam yüklediği gösterilmeye çalışılacaktır.

Cavid Bey'in bütçe ilgili düşündüklerine geçmeden önce, önemli bir noktanın vurgulanması gerekir. Daha önce ifade ettiğimiz gibi, *İlm-i İktisad*'ın ilk baskısı 1899 yılında, ikinci baskısı 1911'de idi. Bu iki baskıda da bütçeye dair bir başlık yoktur. Fakat yine 1911'de idadiler için özet olarak basılan kitapta, bu konuya hususi bir başlık açıldığını görmekteyiz. İlgili bölümün içeriğine bakıldığında, meselenin uygulama ile ilgili kısımlarının ele alındığı görülecektir.[575]

---

[570] "1327 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu Layihası". *MMZC*, Devre 1, İçtima Senesi 3, Cilt.3, İnikad 45, 9 Şubat 1326, Ankara: TBMM Basım Evi, 1986, 168. Bu bütçe için *UİİM*'nda da aynı şeyi söyler ve Osmanlı Devleti'nde ilk olduğundan bahseder; Mehmed Cavid, "Neşriyât ve Vekâyi'-i İktisadiye-7", *UİİM*, 2, 8 (1 Ağustos 1325), 554.

[571] Şevket Kamil Akar ilk modern bütçenin daha önce yapıldığına dair zikredilen görüşlere değinmiştir; Şevket Kamil Akar, "Osmanlı Maliyesinde Bütçe Uygulaması", Gülden Eren (Ed.), *Osamnlı* içinde (565–570), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s.566.

[572] Muharrem Öztel, *II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Maliyesi*, 37. Tevfik Güran ise, yeni hazırlık yapılmayıp bir önceki yılın mali kayıtlarının kullanılması sebebiyle 1913 yılındaki bütçeyi hem de 1919 yılını esas almadığından sayıyı 9 olarak gösterir. Ayrıca II. Meşrutiyet dönemi bütçelerini ise 1909 yılındaki bütçe ile başlatır; Tevfik Güran, *Osmanlı Mali İstatistikleri Bütçeler: 1841-1918*, Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2003, s.20. Öte yandan Tabakoğlu'nda bu sayı 11 olarak gözükür. Ahmet Tabakoğlu, *Osmanlı Mali Tarihi*, İstanbul: Dergah Yayınları, 2016, 799. Muhtemeldir ki Tabakoğlu, Güran'ın kabul etmediği 1913'ü saydığı gibi, 1908 bütçesini de hesaba katar.

[573] Birçok oturumda müzakere edilen bu bütçeler 1325/1909, 1326/1910, 1327/1911, 1328/1912, 1330/1914, 1333/1917 ve 1334/1918 mali yıllarına aittir. Usul itibariyle müzakere tarihleri, önceki seneye aittir. Yani 1911 bütçesinin görüşülmesi 1910 yılında başlar.

[574] Osmanlı'da, özellikle modern dönem bütçeleri üzerine yapılan 113 çalışmanın bibliyografyası için bkz; Süleyman Dikmen, "Osmanlı Bütçeleri Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C.4, S.3 (2015), 810-823.

[575] Daha sonra değineceğimiz üzere, Meclis-i Mebusan'ın ilk açılışında Padişah'ın nutkuna verilen cevapta da bu husus gündeme getirilir; "Nutk-ı İftitahi Cevabı Komisyonu". *MMZC*, Devre 1, İçtima Senesi 1, Cilt 1, İnikad 6, 15 Kanunuevvel 1324, Ankara: TBMM Basım Evi, 1982, s.66.

Aşağıda ilk olarak Cavid Bey'in adi/genel bütçe hakkındaki görüşlerine değinilecek, ardından kendi ifadesiyle maliye ilminin uygun görmediği[576] ama II. Meşrutiyet döneminde sıkça başvurulan muvakkat bütçe hakkındaki yaklaşımı ele alınacaktır.

3.3.4.2.1. Adi/Genel Bütçe

Cavid Bey'in genel bütçe hakkındaki görüşlerini vermeden önce, onun örnek olarak aldığı uygulamanın ne olduğuna değinmek gerek. Hemen belirtmeliyiz ki, *UİİM*'nda neşrettiği yazıda Amerika, İngiltere, İtalya, Belçika gibi birçok ülkenin uygulamaları gösterilse de, Fransa'daki uygulama örnek olarak alınmıştır. Mecmuadaki ikinci yazısının sonunda bu hususu açıkça ifade eder ve "bütçe bahsinde numune ittihaz" edilen ülkenin Fransa olduğunu söyler.[577]

"Muvazene-i Maliye Kanunu" diye de isimlendirilen genel bütçe hakkında müellifler arasında bir kabul olmadığını, farklı tanımlar verildiğini ifade eden Cavid Bey, kendisi için en iyi tanım olarak şunu göstermektedir: "Devlet bütçesi bir müddet-i muayyene zarfında vuku bulacak varidat ve masarif-i umumiye miktar-ı muhammenin evvelden kabulünü muhtevi bir kanundur".[578] Devlet bütçesi ifadesi, onun kısımları tarafından verilen hizmetin aynı olmadığını; "müddet-i muayyene", bütçenin bir veya birkaç senelik olduğunu; "varidat ve masarif-i umumiye", hükümet tarafından toplanan gelir ve yapılan harcamaları; "miktar-ı muhammen", gelir ve giderlerin tahmini olduğunu; "evvelden kabul" sene öncesi kabul edildiğini ve kanun ise çok önemli bir hükme sahip bulunduğunu göstermektedir.[579] Belirli bir süreyle varlığı devam edip muamelatı tamamlanınca artık hükmü ortadan kalkan ve "asıl gıdası vergi" olan[580] bütçenin yapılması Cavid Bey'e göre geleceği inşa etmek mesabesindedir. Hükümetler bu sayede gelecek hakkında bir kanaat edinir;[581] ülkenin tüm alanları; askeri,

---

[576] "Nisan ve Mayıs Ayları Mesarifinin Tediyatı Elyevm Devletçe Cibayet Olunan Rüsûm ve Tekâlifin Mayıs Ayında da İstifa Olunması Hakkındaki Lâyiha-İ Kanuniye". *MMZC*, Devre 1, İçtima Senesi 1, Cilt 3, İnikad 55, 28 Mart 1325, Ankara: TBMM Basım Evi, s.10.

[577] Mehmed Cavid, "Bütçe II", *UİİM*, C.3, S:12 (1 Kanunuevvel 1325), s.509.

[578] Mehmed Cavid, "Bütçe I: Bütçe Nedir", *UİİM*, C.3, S:11 (1 Teşrinisani 1325), s.307–308 Bir başka yerde ise bunu kısaca, bir senenin gelir ve giderlerinin o sene başlamadan önce devlet tarafından tahmin ve tespit edilip kayıt altına alınması şeklinde tarif etmiştir; Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.468–469.

[579] Mehmed Cavid, "Bütçe I: Bütçe Nedir", s.308.

[580] Mehmed Cavid, "Bütçe I: Bütçe Nedir", s.349–350.

[581] "1327 Muvazene-i Umumiye Kanunu Layihası", İnikad 56, 26 Şubat 1326, s.596. Gelecek hakkındaki kanaatte, rakamların, yani gelir ve giderin de doğru tahmin edilmesinin önemli bir payı vardır; Mehmed Cavid, "Bütçe I: Bütçe Nedir", s.331.

eğitimi, ticareti vs hepsi bütçenin tesiri altındadır.[582] Bu yüzden ona son derece dikkat edilmesi, bağlı kalınması;[583] bütçeden müdür, daire başkanı hatta nazırın bile istediği gibi harcama yapamaması, bütün bunların bir düzen içinde olması, her harcamanın takip edilebilmesi, hangi harcamanın nereye yapıldığının bilinmesi gerekir ki geleceğe dair bir plan yapılabilsin.[584]

Bütçe başlıca dört aşamadan geçer. Bunlar 1) hazırlanması, 2) inceleme, kabul ve tasdik edilmesi, 3) uygulanması ve 4) denetlenmesidir.[585] Tam, sağlıklı ve eksiksiz olabilmesi, kalemlerin doğru bir şekilde tespiti, işleyişin düzenli olabilmesi için, hazırlıklar en az 5-6 ay öncesinden başlamalıdır.[586]

Bütçe hazırlama işi hükümetin[587] ve daha özel olarak maliye nazırının sorumluluğundadır.[588] Bu yüzden nezaret, gelecek senenin bütçesini hazırlamak için, diğer bakanlıkların gelir ve gider tablolarını ister. Bunlara ek olarak kendi nezaretinin tablosunu da ekler. Bazı ülkelerde nazır bu kalemlerde doğrudan doğruya tasarrufta bulunup kalemlerde oynama yaptığı gibi,[589] bunu ilgili nezaretle istişare etmek suretiyle de yapabilir ama ne olursa olsun bütçenin zamanında hazır olması gerekir.[590] Çünkü iktisadi hayatın işlemesi, yapılan işlerin devamı, borçların ve maaşların ödenmesi için bütçenin kabulü gerekir.[591]

---

[582] "1327 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu Layihası", İnikad 45, 9 Şubat 1326, s.160.

[583] "1327 Senesi Bütçe Kanunu Layihası". *MMZC,* Devre 1, İçtima Senesi 3, Cilt.3, İnikad 46, 10 Şubat 1326, Ankara: TBMM Basım Evi, 1986, s.196.

[584] "1325 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanun Layihası", İnikad 98, 9 Haziran 1325, s.554.

[585] Mehmed Cavid, "Bütçe I: Bütçe Nedir", s.312; Mehmed Cavid*, İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus,* s.470.

[586] Mehmed Cavid, "Neşriyât-ı Vekâyi'-i İktisâdiye-4", s.124. Yine başka bir yerde bu hususa değinir; "Ahvâl-i maliyenin salah ve selâmeti bütçenin mutlaka sene-i cedîdenin hulûlünden evvel hazır olmasını icâb eder"; Mehmed Cavid, "Neşriyât-ı Vekâyi'-i İktisâdiye-4", 124. Ayrıca 1876 Kanun-ı Esasi'nin 99. maddesi de bu hususa işaret eder. Bu maddeye dayanarak Abdülaziz Mecdi Efendi (Tolun) 1909 Bütçesinin neden henüz Meclis'e gelmediği hakkında bir önerge verecektir. İlgili önerge ve maddenin metni için bkz; "Karesi Mebusu Abdüiaziz Mecdi Efendi'nin; Bütçenin, Anayasa Ahkâmına Muvafık Arak, Vaktinde Meclise Tevdi Edilmemesi Esbabının Maliye Nazırından İstizahına Dair Takriri". *MMZC*, Devre 1, İçtima Senesi 1, Cilt 1, İnikad 10, 30 Kanunuevvel 1324, Ankara: TBMM Basım Evi, 1982, 133.

[587] Mehmed Cavid, "Bütçe I: Bütçe Nedir", s.313.

[588] Hatta her zaman mümkün olmasa da denk bütçe de en önemli hususlur; "1325 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanun Layihası", İnikad 98, 9 Haziran 1325, s.551.

[589] İngiltere, Almanya, İtalya ve Fransa gibi örnekler için bkz; Mehmed Cavid, "Bütçe I: Bütçe Nedir", s.318–320.

[590] Mehmed Cavid*, İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus,* s.470–471 Bütçenin zamanında hazırlanması konusu çok önemli görüldüğünden sürekli bu hususa atıf vardır.

[591] Mehmed Cavid, "Bütçe II", s.480.

Bütçe hazırlarken dikkat edilmesi gereken, açıklık, samimiyet, zaman, denklik gibi birçok hususiyet vardır ama bunları temelde ikiye indirmek mümkündür. Buna göre 1) gelir ve gideri gösteren bütün kayıtlar açık ve tam olmalıdır, 2) yine gelir ve giderlerin mümkün olduğu ölçüde doğru olmasına dikkat edilmelidir.[592]

Hazırlanan bütçe maliye nezaretinin sorumluluğunda olarak Meclis-i Mebusan'a gelir. Fakat bütçe Meclis'in en önemli işi olduğundan genel kurula gelmeden önce komisyonda, yani Osmanlı örneğinde Muvazene-i Maliye Encümen'inde tartışılır.[593] Bu sürecin ardından Meclis genel kurulunda önce "heyet-i umumiyesi", sonra ayrı ayrı her maddesi tartışılıp kabul edilen kanun sonra Meclis-i Ayan'a gönderilir, ardında da yasalaşır.[594] Cavid Bey'in dünyadaki farklı örnekleri incelediği, onlar hakkında kanaat zikrettiği görüldüğünden, Osmanlı'daki kurumlara referansla süreci anlatması sürecin nasıl işleyeceğini kamuoyu ve bu işle yetkili kişilere gösterme çabası olarak yorumlanabilir.[595]

Bütçe kabul edilip yasalaştıktan sonra icra edilmeye başlar. Burada sorumluluk hükümettedir. Hükümetin kanunun çizdiği sınırların dışına çıkıp gelir veya gider kısmında bir değişiklik yapması, vergi oranlarını değiştirmesi mümkün değildir.[596] Ayrıca nizam ve kanunlarda esasa müteallik değişikliklerin hazırlanması da, ilgili sene için olmamalıdır. Zira böyle bir durum olursa o vakit bütçenin yetişmesi zora girer.[597]

Cavid Bey, tabii olarak, denk bütçenin önemine vurgu yapar,[598] bir nazır için en büyük şeref vesilesi olarak onu sayar, ama öte yandan denkliğin ülkenin mahareti olduğunu da söyler. Osmanlı gibi bir ülkede, yani geçmişten alınan mirasın sıkıntılı olduğu memleketlerde, nazır için asıl övünülecek husus, yapılan, hazırlanan bütçenin gerçeğe muvafık olup olmadığıdır.

---

[592] Mehmed Cavid, "Bütçe I: Bütçe Nedir", s.327–328.

[593] Mehmed Cavid, "Bütçe I: Bütçe Nedir", s.352.

[594] Cavid Bey, bütçe üzerindeki hakimiyeti sebebiyle Meclis-i Mebusan'ın Meclis-i Ayan'a karşı bir hakk-ı rüçhanı olduğunu düşünür; Mehmed Cavid, "Bütçe I: Bütçe Nedir", 363.

[595] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.471; Mehmed Cavid, "Bütçe I: Bütçe Nedir", 356. Aynı süreçten Meclis'te de bahsetmiştir; "1327 Senesi Bütçe Kanunu Layihası", İnikad 46, 10 Şubat 1326, s.196-197.

[596] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.469; Mehmed Cavid, "Bütçe II", 482.

[597] Mehmed Cavid, "Neşriyât-ı Vekâyi'-i İktisâdiye-4", s.124.

[598] Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, Cilt 2, s.354; Mehmed Cavid, "Bütçe I: Bütçe Nedir", s.332

Eğer bütçe gerçekle örtüşüyorsa, yani hayali değilse, son kertede açık versin veya vermesin, nazır bu durumu kendi için bir başarı sayabilir.[599]

Peki bütçe neden denk olmaz? Cavid Bey'e göre bunun birçok sebebi vardır. Öncelikle her sene, savaş gibi, kıtlık gibi olağanüstü gelişmeler yaşanabilir. Bunlara harcama yapmak gerekeceği gibi, oluşan durumlardan sebep, gelirler de azalır. Yani sene başında hesap edilen şekilde bir gelir elde edilmez.[600] Ayrıca Osmanlı gibi modern usulleri yeni benimsemiş bir devletin, hemen denk bütçe yapması çok zordur.[601] Çünkü ne tam olarak gelir kalemleri bellidir, ne de gider kalemlerinde bir netlik vardır.

Kendi ihtiyacını öz kaynaklarından karşılayamayan bir ülkede hükümet hangi yolu takip edecektir? Cavid Bey'in buna cevabı nettir: Memleketin fevkalade ihtiyaçlarını, fevkalade bütçelerle, fevkalade varidat ile tedarik etmesi lazım gelir. Fevkalade ihtiyacın tedariki adi bütçeden karşılanmaz,[602] bunun için başka bir gelir, başka bir yol gereklidir o da şüphesiz istikrazdır.[603]

Görüldüğü gibi, gerek *Mekatib-i İdadiye Mahsus* eserinde, gerek gazete ve mecmularda yazdığı yazıda, gerekse de Meclis-i Mebusan'da yaptığı konuşmalarda, Cavid Bey Osmanlı'da, Meşrutiyet ile birlikte ortaya çıktığı modern bütçeye dair yaklaşım ortaya koymuştur. Burada takip ettiği usul, sadece bütçenin doğru yapılabilmesi için çaba göstermek değil, aynı zamanda oluşan yeni durumu herkesin doğru anlaması için bir eğitmen rolüyle de hareket etmektir. Zira kendisi, ülkede uzun yıllardır var olan duruma sürekli atıf yapmakta, takip edilen usullerin fenalığını göstermektedir. Bu usulleri izale etmek, ortadan kaldırmak için Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra, Meclis çatısı altında tüm gücüyle mücadele etmiştir. Bunda da, Birinci Dünya Savaşı patlak verene kadar başarılı olduğu, modern usullerle 1909, 1910 ve 1911 bütçelerini hazırlamayı başardığı görülebilir.

---

[599] "1325 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanun Layihası", İnikad 98, 9 Haziran 1325, s.551.
[600] Mehmed Cavid, "Mizan Sahibi Murad Bey'e", *Sabah*, 20. Sene, 6814 (31 Ağustos 1324/13 Eylül 1908), s.1.
[601] Mehmed Cavid, "Neşriyât ve Vekâyi'-i İktisadiye-6", *UİİM*, 2, 7 (1 Temmuz 1325), s.400.
[602] Mehmed Cavid, "Bütçe I: Bütçe Nedir", s.344.
[603] "1327 Senesi Bütçe Kanunu Layihası", İnikad 46, 10 Şubat 1326, s.196.

Cavid Bey'in olağanüstü dönemlerde ortaya çıkan bütçeleri kapatmak için başvurulacak borçlanma konusunu anlatmadan önce, Meclis'in ilk dönemlerinden itibaren karşımıza çıkan mukavvat bütçeye de değinmek gerekir.

3.3.4.2.2. Muvakkat Bütçe

II. Meşrutiyet Dönemi'nde neredeyse her sene müracaat edilen muvakkat bütçeler, bir mali yılın bütçesinin çeşitli nedenlerle tasdik edilmemesi durumunda ortaya çıkar. Genel uygulama, bu tür bütçelerin bir aylık olmasıdır ama bizim örneğimizde birkaç aylık olduğunu görmek mümkün.[604]

Meşrutiyet döneminde 1331 ve 1332 hariç, tüm mali yıllarda muvakkat bütçeler hazırlandığı görülür.[605] Meclis-i Mebusan'ın gündemine gelmeden önce, aynı genel bütçe gibi, önce Encümen'de tartışılıp, ondan sonra genel kurula gelirdi. Fakat, Encümen normal prosedürün dışına çıkan bu tür uygulamalar için ekstra bir çaba göstermek, bazen de çok yoğun çalışmak durumunda kalmıştır.[606]

Mali açıdan son derece sorunlu gördüğü, hiç onaylamadığını ifade ettiği muvakkat bütçe hakkında, doğal olarak Cavid Bey de görüş ve kanaatlerini belirtmiştir. Fakat burada belirtilmesi gereken husus, onun konu hakkındaki görüşlerinin 1325 tarihinde Meclis'e gelen muvakkat bütçe ekseninde olduğudur. Bu tarihten sonra, neredeyse her sene bu türden örneklerin Meclis'e geldiğini, hatta kendi döneminde bile bu yola başvurulduğunu bilmekteyiz, ama diğer muvakkat bütçeler hakkında görüş beyan etmemiştir.

"Nev-uma bütçesizlik", "vasıta-i sakime" şeklinde tarif ettiği bir tür çaresizlik olarak gördüğü muvakkat bütçeyi[607] "bir veya birkaç ay zarfında muvakkat bir tevzi ve taksime göre, vergileri

---

[604] Hazım Atıf Kuyucak, *Bütçe*, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1952, 151-152.

[605] Muharrem Öztel*, II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Maliyesi*, 48. 1325 Nisan ve Mayıs ayları için bkz; BOA, İ.ML., 84-16.

[606] Örneğin 1325 yılında bütçe yetişmediğinden Mart, Nisan ve Mayıs için Meclis'e gelen muvakkat bütçenin açılış konuşmasında Cavid Bey, üç gün boyunca çok yoğun bir çalışma gerçekleştirdiklerini, neredeyse hiç uyumadıklarını söyler; "Nisan ve Mayıs Ayları Mesarifinin Tediyatı Elyevm Devletçe Cibayet Olunan Rüsûm ve Tekâlifin Mayıs Ayında da İstifa Olunması Hakkındaki Lâyiha-İ Kanuniye". *MMZC*, Devre 1, İçtima Senesi 1, Cilt 3, İnikad 55, 28 Mart 1325, Ankara: TBMM Basım Evi, 10.

[607] Mehmed Cavid, "Neşriyat ve Vekayi-i İktisadiye-3", s.570 Meclisteki görüşmede de aynı zorunluluktan bahseder ve vekillerden bütçeyi kabul etmelerini ister; "Nisan ve Mayıs Ayları Mesarifinin Tediyatı Elyevm

tahsil etmek, masarif-i umumiyeyi tediye eylemek için verilmiş bir mezuniyettir" şeklinde tanımlar.[608] Eğer bu bütçe bir tür çaresizlikse hükümetler buna neden başvurur? İlk cevap bir zaruret olduğudur. Zira icra makamı gereken tüm görevlerini yapmış olsa dahi, sonuçta genel bütçe için tüm nezaretler cetvellerini vermiş olmalıydı ama bu gerçekleşmemiştir.[609] Hal böyle olunca bütçe yetişmemiştir. Bütçenin yetişmemesi hükûmeti muvakkat bütçeye sevkeder. Çünkü hükumet meclisten görüşülüp onaylanmadan vergi de toplayamaz, harcama da yapamaz. Böyle olunca ara bir formül gerekir o da muvakkat bütçedir. Böylece bir aylık veya birkaç aylık muvakkat bütçe onaylandıktan sonra, hükumet geçmiş aylarda olduğu gibi harcama yapmaya devam eder. Bütün bu işlemler sayesinde, hükumetin gayr-i hukuki bir işlem yapmasının önüne geçilir.[610]

Durum bu şekildedir ama bu tür bir bütçe maliye için zararlıdır.[611] En önemli zararı da "hususiyet" kaidesine aykırı olmasıdır. Çünkü genel bütçede her kısım ayrı ayrı incelenip kabul ve ret edilir. Halbuki bu bütçede Meclis, genel bir masraf için görüşme yapar.[612]

Cavid Bey, mali açıdan sorunlu ve zararlı gördüğü muvakkat bütçenin, bir daha Meclis'e gelmemesini temenni etse de, az önce gördüğümüz gibi, iki mali yıl hariç tüm senelerde bu tür bütçeye müracaat edilmiştir.[613] Bu durum, modern usullerle bütçe hazırlamaya henüz başlamasıyla açıklanabileceği gibi, devletin özellikle 1911 sonrası karşılaştığı siyasi ve iktisadi sıkıntılarla da ilgili olabilir. Realitenin farkında olan ve pragmatik tavrını muhafaza eden Cavid Bey'in de, ekstra gelişmelerin tesiri altında muvakkat bütçeye başvurması doğal kabul edilebilir.

Devletçe Cibayet Olunan Rüsûm ve Tekâlifin Mayıs Ayında da İstifa Olunması Hakkındaki Lâyiha-İ Kanuniye", İnikad 55, 28 Mart 1325, s.10.

[608] Mehmed Cavid, "Bütçe I: Bütçe Nedir", s.361.

[609] "Karesi Mebusu Abdülaziz Mecdi Efendinin; Bütçenin Anayasa Ahkâmıma Muvafık Olarak Vaktinde Meclise Tevdi Edilememesi Esbabının İstizahına Dair Takririne Mal İye Nazırı Cavit Beyin Cevabı". *MMZC,* Devre.1, İçtima Senesi.1, Cilt.1, İnikad.13, Ankara: TBMM Basım Evi, 1982, s.208.

[610] Mehmed Cavid, "Neşriyât-ı Vekâyi'-i İktisâdiye-4", 123.

[611] "Nisan ve Mayıs Ayları Mesarifinin Tediyatı Elyevm Devletçe Cibayet Olunan Rüsûm ve Tekâlifin Mayıs Ayında da İstifa Olunması Hakkındaki Lâyiha-İ Kanuniye", İnikad 55, 28 Mart 1325, s.10.

[612] Mehmed Cavid, "Neşriyât-ı Vekâyi'-i İktisâdiye-4", s.124–125.

[613] Mehmed Cavid, "Neşriyat ve Vekayi-i İktisadiye-3", s.570.

3.3.4.3. Borçlanma

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Osmanlı devlet adamlarını en çok meşgul eden hususlardan biri mali yapı olmuştur. Meclis'in de en çok mesai harcadığı hususlar da bununla ilgilidir. Nitekim en çok mesainin bütçelere harcandığı, borçlanma ve vergilerle ilgili başlıkların yoğun bir şekilde tartışıldığını görmek mümkündür. Öte yandan, dönemin hemen başından itibaren ortaya çıkan ve İTC yönetimleri görevi bırakana kadar devam eden savaşlar ve bunların finansmanı için hükümetler birçok kez borca müracaat etmiş, bunun doğal sonucu olarak da neredeyse her sene mukaveleler akdedilmiştir.[614] Bu anlaşmaların birçoğunda, nezarette olmadığı zamanlarda dahi Cavid Bey'in yoğun çabalarını olduğunu söylemek mümkün. Örneğin Birinci Dünya Savaşı arifesinde Fransa'yla yapılan uzun müzakereleri yürüten ve nihayetinde önemli bir anlaşmayı fiiliyata geçiren odur.[615]

Doğrudan borç anlaşmalarını yürütmesinin yanında, konuya verdiği önem sebebiyle, 6'sı *UİİM*'nda, 1'i *Yeni İkdam*'da olmak üzere, bu mesele üzerine 7 makale yazmıştır.[616] Bunların üçü "istikrazat" başlığı taşıyan, doğrudan borç üzerine ve hayli geniş yazılardır.[617] Öte yandan

---

[614] Hakkı Yeniay, *Osmanlı Borçları Tarihi*, Ankara: Mehmet İhsan Matbaası, 1936, s.99–111; Muharrem Öztel, *II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Maliyesi*, 261–293. Öte yandan I. Dünya Savaşı'na girerken devletin toplam dış borcu 154,7 milyon civarındadır; Şefik Memiş, "20. Yüzyıl Türkiye Ekonomisi Üzerine Kısa Bir Analiz (1923-2000)", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 66 (2020), s.264. II. Meşrutiyet Dönemi'ndeki borç anlaşmalarıyla ilgili hayli geniş bir literatür mevcuttur. Bu literatür üzerine yapılan bir bibliyografya denemesi için bkz; Hüseyin Al, "Osmanlı Dış Borçları Üzerine Bir Kaynak Taraması", *TALİD*, S:1 (2003), s.147–169.

[615] Cavid Bey Balkan Savaşları sonrası Fransa ile görüşmeleri bizzat yürütmüştür. 3 Mart 1913 tarihinde görüşmeleri yürütmek için yurt dışına çıkan Cavid Bey, 1914'ün Mart'ına kadar, yaklaşık 11 Ay, temelde Fransa'da olmak üzere, Almanya, İngilitere hatta Avusturya'da da görüşmelerde bulunmuştur. Bu görüşmelerin içeriğini günlüklerinden takip etmek mümkündür; Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, Cilt 1, 579 ve sonrası.; Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, Cilt 2, s.1–450 Fransa ile gerçekleştirilen müzakerelerin neticelenip imzaların atılması ise 1914'ün Nisan ayını bulacaktır; BOA, İ.MMS., 182-15, Lef 2, 15 Cemaziyelevvel 1332/29 Mart 1330. Ayrıca iki ülke arasında sadece borç görüşmeleri değil, birçok başka mesele de karara bağlanmıştır. İtilaf metni için bkz; BOA, İ.MMS., 183-12, 25 Cemaziyelevvel 1332/8 Nisan 1330.

[616] Yazıların başlıkları şunlardır: *UİİM*'nda: "Bade'l-İnkılab İstikrazlarımız", "İstikraz Mukavelenameleri", "Duyun-ı Umumiye-i Osmaniye", "İstikrazat" (3 yazı); *Yeni İkdam*'da "Şehremaneti İstikrazı.

[617] Arka arkaya üç sayıda neşredilen bu makaleler, Cavid Bey'in *İlm-i İktisad* ve *Mekatib-i İdadiye Mahsus*'ta işlediği borç meselesinden muhteva olarak küçük farklar taşır. Fakat usul itibariyle ve tek bir meseleye ayrılması dolayısıyla çok daha detaylıdır. Ayrıca devlet borçları konusunda dünyadaki gelişmeleri ne kadar yakından takip ettiğini göstermesi açısından da kritiktir. Zira Cavid Bey, borç ile ilgili tartışmalı her meselede farklı görüşleri müellifleriyle birlikte zikretmiş, öte yandan ülkelerin uygulamadaki farklılıklarını da göstermeye çalışmıştır. Ticaret ile ilgili yazılarıyla birlikte bu yazıların da, neşir zamanından önce, Selanik'te bulunduğu sırada yazıldığını düşündürecek hacim ve içerikte olması dikkate değerdir.

Meclis-i Mebusan'nın açılışından itibaren gündeme geldiği zamanlarda teorik ve pratik izahlarda bulunduğu gibi,[618] *İlm-i İktsad* ve *Mekatib-i İdadiye Mahsus* adlı eserlerinde ayrı bir başlıkla da konuyu tartışmıştır.[619] Daha ilginci her iki eserde de Duyun-ı Umumiye hakkında ayrı bir başlığın olmasıdır. 1881'de kurulan Duyun-ı Umumiye İdaresi'nin varlığı ve Osmanlı Devleti'nin II. Meşrutiyet öncesi yarım asırdır gündeminde olan borç meselesi dikkate alındığında bu sadece ona has bir yaklaşım değildir.[620]

Başından itibaren vurguladığımız gibi, Cavid Bey realiteyi reddeden biri değildir. Osmanlı Devleti'nin mevcut sermaye birikimini, mali durumunu, sektörel yapısını, yönetim şeklini, sosyal yönelimlerini bilmektedir. Devlet adamı olarak, özellikle II. Meşrutiyet'in başlarında tecrübesiz olsa dahi,[621] problemleri son derece doğru tespit ettiğini söyleyebiliriz. 24 Temmuz'un ardından borç konusuna, özellikle dış borç meselesine yaklaşımı bu gözle de değerlendirilmelidir. Liberal iktisadi düşüncenin bir temsilcisi olması sebebiyle dış borca taraftar olması bir yana, iç borçlanmanın imkansızlığını da gören, bunu söyleyen biridir de.[622]

Görüşlerini aktarmadan önce değinilmesi gereken bir diğer husus, borç konusunda tamamen modern bir yaklaşımla hareket ettiğidir. Verdiği tanıma bakarak bu durumu anlamak kolaydır. Ona göre borç, süresi değişkenlik gösterse de son noktada faiz doğuran bir anlaşmadır.[623]

Bu başlık altında, önceki konularda takip ettiğimiz usullere benzer şekilde, önce Cavid Bey'in konu hakkında teorik yaklaşımı ele alınacak, ardından onun Osmanlı Devleti özelinde görüşlerine değinilecektir.

---

[618] Örn:"1908 İstikraz Mukavelesi ile Mukavelatı Mütenevvia Hakkında Maliye Encümeni Mazbatası", İnikad 30, 4 Şubat 1324.

[619] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 4, s.243–267; Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.473–483.

[620] Tam bu noktada 2000 sonrası Türkiye'de yapılan çalışmalarda IMF'ye dair atıfların varlığını hatırlamak yerinde olacaktır.

[621] Tecrübe eksikliğine bir örnek olarak 1911'deki Trablusgarp Savaşı gösterilebilir. Savaşın öncesinde Cavid Bey rahattır ve İtalya'nın bir başarı kazanmasını beklemez. Hatta bölgede Osmanlıların muhtemel zafer sonrası ileriye dönük yapması gereken işlerden bahseder. Onun bu mesele üzerinden savaşa karşı olan devlet erkanına yönelttiği suçlamalar ilginçtir; Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, Cilt 1, s.163–164.

[622] 1910 bütçesi görüşülürken bu hususa dikkat çeker; "1326 Senesi Bütçe Kanun Lâyihası", İnikad 78, 12 Nisan 1326, s.381.

[623] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 4, s.249.

"İstikraz", "deyn" ve kimi zaman da "itibar"[624] şeklinde isimlendirdiği borç, başkasına ait ama kullanılmayan, yani servetin üretilmesine katkı sağlamayan bir sermayenin, faizi ve anaparayı geri ödemek şartıyla belirli bir süre için kullanılmasıdır.[625] Başka bir deyişle, atıl halde duran, terakkiye katkı sağlamayan bir faktörün piyasaya girmesine, iktisadî, sosyal, siyasi açıdan faydalı hale gelmesine katkı yapan bir unsurdur.

Peki bir ülke neden borca ihtiyaç duyar? Ya da, faiz ödemek suretiyle yerli kaynakların dışarıya çıkmasına sebep olan bu araca başvurmak gerekli midir? Bu sorulara cevap vermek için iki hususa bakmak gerekir; devletin geliri ve harcamaları. Bu iki kalem, bir başka deyişle, vergi ile borç arasındaki ilişkiyi de açıklayacaktır.

Daha önce ifade ettiğimiz gibi, bütçe devletin gelir ve giderlerinin bir mali yıl içerisinde tutulduğu cetveldir. Yani ne tür gelirlerin olacağını, bunların muhtemel harcama kanallarını gösterir bir araçtır. Bütçenin asıl gıdası ise vergilerdir.[626] Vergi ve diğer gelirlerle oluşturulan bütçenin gider kısmı daha fazla olursa, yani gelirler giderleri karşılamazsa bütçe açığı ortaya çıkar.

Bu noktada açığı ortaya çıkaran unsura, yani devlet harcamalarına bakmak gerekir. Aslında borca başvurmanın sebebi bununla ilgilidir. Temelde ve düzenli olarak üç tür devlet harcamasından bahsedilebilir: 1) borç faiz ve anapara geri ödemeleri, 2) bayındırlık ve imar işleri, 3) maaş ödemeleri.[627] Bu tür düzenli harcamaların yanında da savaş, kıtlık, vs. gibi

---

[624] "İtibar" kelime anlamı olarak kredi demektir. Fakat Cavid Bey, kimi zaman, örneğin *UİİM*'daki yazılarında bu kelimeyi borç kelimesiyle eşanlamlıya yakın bir şekilde kullanmıştır. Mecmuada itibar için verdiği tanım şudur: "İtibar başkasına ait bir sermayeyi, sahibinin rıza ve müsaadesiyle, ya ileride iade olunmak, ya mahdut ya gayr-i mahdut bir müddet zarfında faizi verilmek veya bunların ikisi de mevcut olmak şartıyla istimal eylemektir"; Mehmed Cavid, "İstikrazat: İtibar-ı Umumi", *UİİM*, C:3, S:10 (1 Teşrinievvel 1325), 257. Öte yandan yine *İlm-i İktisad*'da verdiği borç tanımı ise şu şekildedir: "istikraz, başkasına ait bir sermayeyi muayyen müddetlerde faizini ekseriya yada muayyen bir zamanda resülmalini tediye etmek şartıyla istimal eyleyebilmekten ibarettir"; Mehmed Cavid*, İlm-i İktisad*, Cilt 4, 249. Bu iki tanımın birbirine anlam olarak yakın olmaları yanında, Cavid Bey'in *İlm-i İktisad*'da itibar için verdiği tanım ise kredi anlamına daha yakındır: "İtibar işlemeyen ve tedavül etmeyen sermayeleri işleten ve tedavül ettiren yani bu sermayelerin ihtiyaç hissedilen mahalle gitmesini müstelzim olan bir vasıtadır"; Mehmed Cavid*, İlm-i İktisad*, Cilt.3, 151–152. Tanımlardan anlaşılacağı üzere, kelimenin borcu karşılayan bir anlamı da vardır. Nitekim *UİİM*'ndaki üç yazıda borç anlamı daha ön plandadır.

[625] Mehmed Cavid*, İlm-i İktisad*, Cilt 4, s.249; Mehmed Cavid, "İstikrazat: İtibar-ı Umumi", s.257.

[626] Mehmed Cavid, "Bütçe I: Bütçe Nedir", s.349–350 II. Meşrutiyet'in başlarında Osmanlı'nın gelirlerinin neredeyse tamamı vergi gelirlerinden oluştuğunu tekrar hatırlamak yerinde olacaktır; "Musakkafat Vergisi Kanun Layihası", s.192.

[627] Mehmed Cavid, "İstikrazat: İtibar-ı Umumi", s.262–263.

olağanüstü dönemlerde ortaya çıkan harcamalar da mevcuttur. Aslında genel bütçedeki gelirin gideri karşılayamaması, özellikle de kısa vadeli dönemlerde biraz bu tür olağanüstü durumların sonucudur.[628]

Harcamaları geri bırakmak mümkün değilse, devlet ek gelir oluşturmak zorundadır. Burada ihtiyacın mahiyeti de kritiktir. Eğer ihtiyaç kısa dönemliyse, devletin haftalık, aylık, üç aylık bir zaman diliminde nakde ihtiyacı varsa ne tür bir hamle yapılacaktır? Malum, az önce devletin ana gelir kaleminin vergi olduğunu söylemiştik. Fakat vergi gelirlerini kısa dönemde artırmak, ortaya çıkacak ihtiyacı bununla karşılamak mümkün değildir.[629] Üstte sayılan gider kalemlerinde tasarruf yapmak suretiyle de, olağanüstü ihtiyaçlar karşılanmaz. Bu durumda başka bir çözüm bulmak gerekir. Bu çözüm devletin borçlanmasıdır.[630] Sadece gelişmemiş ülkelerde değil, mütemeddin devletlerde bile borç o kadar yaygındır ki buna başvurmayan devlet yoktur denilebilir. Bu tür devletler sadece gelir-gider dengesizliğinde, ya da olağanüstü durumlarda değil önemli alt yapı yatırımları yapacakları zaman da bu araca başvurur.[631]

Acaba borca nasıl bakmak gerekir? Yani borç iyi midir kötü müdür? Bu konu uzun yıllardır tartışılmaktadır. Borç hakkında lehte görüş beyan edenler olduğu gibi, onu kötü gören, eşitsizliği artırdığı için kaçınılması gereken bir yol olduğunu iddia edenler de vardır. Cavid Bey'in kanaati ise nettir. O meseleye daha çok üretim ve servet ekseninde bakmaktadır[632] ve "itibarın istihsalat nokta-i nazarından ne kadar mühim olduğunu bildiğimiz için devletlerin istikraz akdetmek iktidarlarını büyük bir iyilik gibi telakki etmekte hiç tereddüt etmeyiz" demektedir.[633] Nihayetinde borç bir kuvvet demektir, kuvvet ise kullanıldığı yere ve şekle göre iyilik veya fenalık doğurur. Borç kötü şekilde kullanılırsa, ondan hasıl olacak fayda ortaya çıkmaz ama serveti artıracak bir unsur, ihtiyacı karşılayacak bir araç olarak görülürse o vakit iyiliği ortaya çıkan bir şey olur.[634]

---

[628] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 4, s.245.
[629] Mehmed Cavid, "İstikrazat: İtibar-ı Umumi", s.270.
[630] "1326 Senesi Bütçe Kanun Layihası", *MMZC*, İnikad 78, 12 Nisan 1326, s.571; Mehmed Cavid, "İstikrazat: İtibar-ı Umumi", s.258.
[631] Mehmed Cavid, "İstikrazat: İtibar-ı Umumi", 257–258.
[632] Mehmed Cavid, "İstikrazat: İtibar-ı Umumi", s.266.
[633] Mehmed Cavid, "İstikrazat: İtibar-ı Umumi", s.263–264.
[634] Mehmed Cavid, "İstikrazat: İtibar-ı Umumi", s.264–265.

Borcu iç ve dış borç olarak sınıflandırmak mümkündür. Mecburi, ihtiyari ve "isiktraz-ı vatanperverane" olarak üç türü olduğu söylenen[635] iç borcun iktisadi açıdan birçok faydası gösterilebilir. Az önce söylendiği gibi, borç haddi zatında kötü değil masumdur. Ondan elde edilecek fayda, icra makamının alınan meblağı doğru kullanmasıyla ilgilidir. Eğer bu meblağ, servet üretimine katkı sağlayan yol, kanal gibi bayındırlık hizmetlerine harcanırsa, israfa, gösterişe sarf edilmezse, borcun faizi geri ödendiği zaman, elde fayda getiren çıktılar bulunur. İkinci olarak, bir noktada borç tasarrufa da katkı sağlar.[636] Tabii ki, devlet sırf tasarrufu teşvik etme amacıyla borçlanmamalıdır ama ihtiyacı karşılığında bu yola başvurulursa, neticede bir tasarruf da ortaya çıkacaktır. İktisadi açıdan üçüncü bir fayda olarak, başlangıç aşamasında, devletin halk nezdinde itibarının yükselmesi, kıymetli evraka yönelik bir talep artışı sayılabilir. Bu anonim şirketler için bir fayda da doğurur.[637] Çünkü halk devlet tahvilleri sayesinde bu türden borç sözleşmelerine alışır ve kıymetli evrak çıkartan anonim şirketlerin bu türden evraklarını almak kolaylaşır. Fakat unutulmamalıdır ki, sürekli tahvil ihracı, tasarrufun bu kanala akmasına, yatırım durmasına, kağıtların değerinin düşmesine ve faizinin yükselmesine yol açacağından, devletin bu konuda son derece dikkatli hareket etmesi gerekir. Diğer yandan, şüphesiz, borç kağıtları, yurt içindeki sermayenin belli bir miktarını kendine çekeceğinden, sermayenin tedavülü azalacaktır. Fakat yine de dolaşımdaki sermaye ile borca giden sermaye arasında fark olacaktır. Ayrıca piyasada tedavül etmeyen bir sermaye vardır ki, bunların da kıymetli kağıtlara yönelmesi mümkündür.[638]

Dış borç meselesi ise, tartışmalar olsa bile, Cavid Bey için tercih edilecek bir şeydir. O, eğer dış borç gerekli bir işe kanalize edilirse, servetin artışına katkı sağlayacağı için zaten faydalıdır ama aksi bir durum söz konusu olursa, yani icra makamı alınan meblağı yanlış kullanırsa, o vakit gene faydalıdır, zira yurt içinden borç alınmamış olur demektedir.[639] Son kertede borcun hükümetler için büyük fayda ve yararları olduğu kabul edilmiştir, bu konuda Cavid Bey'in şüphe duymadığını söylemek mümkündür.[640]

---

[635] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.477; Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 4, s.257.
[636] "1330 Senesi Muvazene-i Umumiyye Kanunu Layihası", *MMZC*, İnikad 26, 23 Haziran 1330, s.594-595.
[637] Mehmed Cavid, "Ticaret Şirketleri: Mukaddime", s.801–802.
[638] Mehmed Cavid, "İstikrazat: İtibar-ı Umumi", s.266–268.
[639] Mehmed Cavid, "İstikrazat: İtibar-ı Umumi", s.268–269.
[640] Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 4, s.248.

Borçlanmanın iyi ve faydalı bir şey olduğu kabul edildikten sonra, bunun nasıl gerçekleştirileceği gösterilir. Burada da iç borç ve dış borç ayrımı yapılır.

İç borcun yapısı, yani mecburi veya ihtiyari olup olmadığı, usulü belirler. Burada devlet farklı şekillerde hareket edebilir. Fakat Cavid Bey nezdinde mecburi borcun her türlüsünü ve ihtiyari borcun yine zorlama kısımlarını pek doğru bulmaz. Zira piyasayı bozucu etki yapmasından endişe eder. Piyasada ortaya çıkabilecek bir dengesizliği onaylamadığını net olarak söyleyebiliriz.[641]

Dış borç ise temelde üç şekilde yapılabilir. Bunlardan biri büyük bankalar veya bankerler aracılığıyla gerçekleşendir. Devlet elindeki tahvilleri bunlara satabilir, bunlar da piyasada bu kağıtları değerlendirebilirler. İkinci yol devletin hiçbir aracı kullanmadan doğrudan doğruya tahvil ihraç etmesidir. Bir devletin kredibilitesi yüksekse buna başvurmak makuldür ama değilse, ihraç fiyatı düşük olabilir. Bir diğer metot "... devletin kendi hesabına olarak ya bankaların ... yahut borsalarda veya memurin-i maliyesi marifetiyle senedatı satılığa çıkarmasıdır" ki bu da duruma göre tercih edilebilir bir metottur.[642]

Her borcun bir mukavele olduğunu ve buna riayet etmenin mecburiyet taşıdığını vurgulayan, borç alınınca bunun geri ödenmesinin çok önemli olduğunu söyleyen Cavid Bey,[643] geri ödemenin ise üç şekilde olduğunu aktarmıştır: "itfay-ı düyun", "tahvil-i düyun" veya "iflas-ı külli veya cüzi".[644] "İtfay-ı düyun" borç ana parasının her sene bir miktar geri ödenmesidir.[645] "Tahvil-i düyun" ise yüksek faizli bir borcu düşük faizli bir borç ile değiştirmektir. Bu meşru, "muvafık-ı adalet" ve doğru bir uygulamadır fakat bunun olabilmesi için yapılacak işlemin önceden anlaşma metninde yer alması ve alacaklının hakkının korunması gerekir.[646] Son olarak ise iflas gelir ki, bu Cavid Bey'in onaylamadığı bir işlemdir.[647]

---

641 Mehmed Cavid, "İstikrazat: İtibar-ı Umumi", s.276–283.
642 Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.482.
643 Mehmed Cavid, "İstikrazat II", *UİİM*, C.3, S:11 (1 Teşrinisani 1325), s.424.
644 Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 4, s.271.
645 Mehmed Cavid, "İstikrazat II", s.413; Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, s.484.
646 Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 4, s.273–274; Mehmed Cavid, "İstikrazat II", s.425–426; Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*, 485-486. Tahvil-i düyun hakkında başka ülkelerdeki örnekleri de vermektedir; Mehmed Cavid, "İstikrazat III", *UİİM*, C.3, S:12 (1 Kanunuevvel 1325), s.513–520.
647 Mehmed Cavid, *İlm-i İktisad*, Cilt 4, s.274.

Özetleyecek olursak, Cavid Bey nezdinde borç ihtiyaca binaen ortaya çıkan bir husus olsa da, iktisadi açıdan mütemeddin olsun veya olmasın her devletin, hatta her kişinin başvurabileceği bir şeydir. Bütçe açıklarını kapatmak, olağanüstü harcamaları finanse etme adına, kısa dönemde verginin işlevsiz kalması sebebiyle müracaat edilebileceği gibi, uzun dönemde büyük yatırımlar için de başvurulabilecek bir araçtır. Öte yandan bunun iyi veya kötü olması tamamen kullanım şekliyle ilgilidir, eğer israf ve gereksiz harcamalar için değil de, ihtiyaç adına ve serveti artırıcı bir unsur olarak kullanılıyorsa, bu takdirde zararından değil, birçok faydasından bahsetmek mümkündür.

3.3.4.3.1. Osmanlı'da Borçlanma

Borca bir ihtiyaç nazarıyla bakan Cavid Bey, söz konusu Osmanlı Devleti olunca meseleyi salt teorik olarak değil, daha farklı ele alır. Konunun girişinde de belirttiğimiz gibi, borç hakkında farklı kanallar aracılığıyla ciddi bir mesai harcamıştır. Bir yandan mevcut problemleri tespit etmeye çalışıp bunların çözümüne odaklanırken, diğer yandan bir eğitmen tavrıyla kamuoyunu, hatta vekilleri de bilgilendirmeye çalıştığını söylemek mümkündür.

Osmanlı özelinde ilk cevaplanması gereken soru, devleti nasıl gördüğüdür. *UİİM*'nda borç üzerine yazdığı üç yazıda da, genelde mütemeddin kategorisinde ele aldığı ülkelere dair örneklerle konuyu izaha çalıştığını görebiliriz. Bu örneklerde ise, örneğin gönüllü borcun farklı uygulamaları, İngiltere, Fransa, Amerika, Belçika, Almanya gibi ülkeler üzerinden tartışılır. Ama bu üç yazı içerisinde Osmanlı tecrübesi neredeyse hiç yoktur. Yani devleti nasıl gördüğü konusunda bu yazılar bir malumat vermez. Bakılması gereken malzeme ise diğer yazılar ve Meclis konuşmalarıdır.

Osmanlı Devleti'ne dair II. Meşrutiyet'in ilanının hemen akabinde yaptığı tespitlere baktığımızda, Osmanlı'nın durumunu iç açıcı olarak görmediği açıktır. II. Abdülhamid Dönemi'ni boyunca iktisadi ve mali açıdan ülke son derece sıkıntılı durumdadır. Ziraatın, sanayinin, ticaretin gelişmesi adına hiçbir şey yapılmamıştır. Halbuki artık siyaseten yükselmek iktisaden yükselmeye bağlıdır. Zira son kırk elli yıllık gelişmeler artık savaşların meydanlarda değil, iktisadi sahada olduğunu göstermektedir.[648]

[648] Ahmed Şuayib, Mehmed Cavid, Rıza Tevfik, "Mukaddime ve Program", s.1–2.

Öte yandan hayati bir mahiyet arzeden mali yapı da tepeden tırnağa çürüktür, lekelidir.[649] Zaten iktisadi yapısı bu denli kötü olan bir devletin mali yapısının iyi olması da beklenmez. Vergileri eskidir, adil değildir, yapıyı tahkim etmekten uzaktır. Bir şekilde toplanan kısmı da sefahat yolunda harcanır, bazı kesimler elinde israf edilir.[650]

Tüm bunlar göstermektedir ki, Osmanlı Devleti ihtiyacını karşılayamayan fakir ve geri kalmış bir devlet sınıfındadır. Mali yapısının sıkıntılı olması sebebiyle, Duyun-ı Umumiye olmaksızın girişilen borç anlaşmalarında hep problemler yaşayan, maaşları ödeyemeyen,[651] müteahhitlerin hak edişlerini veremeyen, her açıdan sıkıntılı bir yapıya sahip, terakkiye ihtiyaç duyan bir devlettir.[652] Hal böyle olunca tek çıkar yol borçlanmak olacaktır.

Fakat burada hangi tür borçlanmanın tercih edileceği sorusu gündeme gelir: İç borçlanma mı yoksa dış borçlanma mı Osmanlı Devleti için daha makuldür? Bu sorunun cevaplanması için hangi unsurların gelişimi, terakkiyi sağladığı sorusunun da cevaplanması gerekir. Daha önceki başlıklarda da aktardığımız gibi, iktisadî ilerleme için ziraat ve ticaretin genişlemesi, ulaşım imkânlarının artırılması elzemdir. Limanlar, rıhtımlar, demiryollarına sahip olmak hayati önemdedir. Bunların yokluğu gerilemeye, zayıflamaya yol açar.[653] Öte yandan devletin II. Meşrutiyet sonrası, az önce bahsedilen, geçmiş dönemlerden alınan kötü miras sebebiyle, mali sıkıntılarını, yani maaş ve borç ödemelerini ivedilikle yapması, bütçe açıklarını da kapatması gerekir. Yani, biri kısa dönemli diğeri uzun dönemli olmak üzere sermayeye ihtiyaç vardır. Peki ihtiyaç duyulan sermaye dahilden karşılanabilir mi? Bu soruya Cavid Bey'in cevabı "hayır" olmaktadır.

Ona göre bu tür gelişmekte olan ülkelerde mevcut sermaye stoku yetersizdir ve kısa vadede ihtiyaç duyulan nakdin iç borçlanma ile karşılanması mümkün değildir.[654] Hatta devletin

[649] Mehmed Cavid, "Ecnebi Sermayeleri-II", s.1.
[650] Ahmed Şuayib, Mehmed Cavid, Rıza Tevfik, "Mukaddime ve Program", s.7–8.
[651] Nitekim II. Meşrutiyet'in ilanı sonrası Ağustos ayında kaleme aldığı "Hakikat Karşısında" isimli makalesinde, hükümetin acil olarak çözmesi gereken problemlerin en önemlisi olarak maaş ödemelerini göstermiştir; Mehmed Cavid, "Hakikat Karşısında", *İkdam*, 5106 (30 Temmuz 1324/12 Ağustos 1908), s.1.
[652] Mehmed Cavid, "Ecnebi Sermayeleri-II", s.1.
[653] Mehmed Cavid, "Ecnebi Sermayeleri-I: Teâvün-i Mali", s.1.
[654] Mehmed Cavid, "Ecnebi Sermayeleri-II", s.1.

mevcut durumu sebebiyle ihtiyaç duyulan meblağın küçük bir kısmı bile iç borçlanma ile karşılanamaz.[655]

Kısaca Osmanlı medenileşememiş bir devlettir. Bugün medenileşme ve terakki mecburidir. Bunun için üretimi artıracak işlere, alt yapı yatırımlarına, bayındırlık hizmetlerine yoğunlaşmak gerekir. Fakat bu hamleler için sermaye gerekir. Mevcut sermaye birikimi gereken işleri yapacak seviyede değildir. Ayrıca kısa vadede ülke sınırlarında yeterli birikime ulaşmak da mümkün gözükmemektedir.[656] Öte yandan "…istikraz akdetmek mecburiyeti vardır ve istikraz akdetmek mecburiyeti olunca ve dâhilde de akdedilemeyince, mutlaka hariçte akdedilecektir".[657]

Fakat burada kritik bir noktayı ifade etmek gerekir. Cavid Bey borcu kötü görmez, hatta devletler olsun bireyler olsun her kesimin borca müracaat edebileceğini söyler ama öte yandan sürekli bir şekilde mali ve iktisadi yapının borç ile ilerleyeceğini, devamla borca başvurmak gerektiğini, onsuz varlığın sürdürülemeyeceğini de iddia etmez. Osmanlı adına dış borcu bu denli önemli görmesi tamamen ülkenin mevcut yapısıyla ilgilidir. Zira ifade ettiğimiz gibi, Osmanlı hem gelişmemiş bir ülkedir ve mali açıdan acil ihtiyaçları vardır, hem de gelişim için yeterli iç kaynağa sahip değildir. O yüzden belirli bir süre bu kaynağa başvurmak gerekmektedir.[658]

Belirli süre dış borca müracaat edilmesi gerektiği tavsiyesi sonrası, dış borcun hangi yolla yapılacağı sorusu ortaya çıkar. Zira konu hakkında teorik yaklaşım incelenirken, hariçten borçlanmanın birkaç yolu olduğundan bahsedilmişti. Buna göre en çok tercih edilen iki usulden biri devletin doğrudan kendisinin süreci yönetmesi, diğeri ise aracı kurumlar üzerinden tahvilleri piyasaya sürmesiydi. Cavid Bey Osmanlı söz konusu olduğunda, mevcut yapı ve geçmiş tecrübeler sebebiyle devletin itibarının yüksek olmadığının farkındadır. Bu itibar eksikliği doğrudan borçlanma için olumsuz bir etkendir. Bu sebeple mecburi olarak aracı

[655] Mehmed Cavid, "Neşriyât ve Vekâyi'-i İktisadiye-5-", s.271 II. Meşrutiyet'in hemen başında iç borçlanma konusunda bu düşüncelere sahip olan Cavid Bey, Birinci Dünya Savaşı'nın başlarında da benzer fikirde olduğunu söylemek mümkün; Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, Cilt 3, s.195.
[656] Mehmed Cavid, "Ecnebi Sermayeleri-II", s.1.
[657] "1326 Senesi Bütçe Kanun Layihası", *MMZC*, İnikad 78, 12 Nisan 1326, s.381.
[658] "1326 Senesi Bütçe Kanun Layihası", *MMZC*, İnikad 78, 12 Nisan 1326, s.380.

kurumlara, yani bankalara ve önemli finans kuruluşlarına başvurmak, bunlar aracılığıyla borçlanmaya çalışmak gerekir.[659]

Osmanlı için borçlanmayı kısa dönemli bir ihtiyaç olarak gören, kullanım şeklinin onun niteliğini belirleyeceğini düşünen, yetersiz kaynaklar sebebiyle iç borçlanmayı imkân dâhilinde görmeyip dış borcu tavsiye eden Cavid Bey için, denilebilir ki, tüm II. Meşrutiyet süresi boyunca en önemli konu bu olmuştur. Devletin iktisadi-mali yapısı, Düyun-ı Umumiye'nin varlığı ve 1909-1918 döneminde girişilen savaşlar düşünüldüğünde bu son derece anlaşılabilir bir durumdur. Ayrıca 1908'in ilk borçlanmasından 1918 bütçesi üzerine Meclis'teki müzakerelere kadar bu finansman aracına her ne olursa olsun başvurmayı savunmaz, borcu bir ihtiyaç olarak görür. Hatta Osmanlı gibi geri kalmış devletler için bir mecburiyet olduğunu düşünür ama bu bir müddet sonra artık normale dönecektir. Nitekim vekiller her sorduğunda bu konuyu geçici olarak gördüğünü belirtecektir. Fakat realite beklendiği olmaz ve konunun başında da belirtildiği gibi Cavid Bey sürekli borç için Fransız, İngiliz ve Alman bankerlerinin kapısını çalar.

[659] Mehmed Cavid, "Ecnebi Sermayeleri-II", s.1.

4. FAALİYET İÇERİSİNDE: CAVİD BEY'İN UYGULAMALARI

4.1. Giriş

II. Meşrutiyet'in ilanı sonrası, ikinci bölümün girişinde değinildiği üzere, gazete ve mecmualarda yayın faaliyetine hızlı bir giriş yapan Cavid Bey, özellikle 1911 yılının sonlarına kadar birçok yazı kaleme almıştır. Aynı süreçte bir yandan eğitimci kişiliğiyle Mülkiye ve Darulmuallimin'de dersler verirken, bunun yanında Meclis-i Mebusan'ın çatısı altında yoğun olarak çalışmıştır. Aslında Meşrutiyet ilan edildikten hemen sonra İstanbul'a gelmiş ve hükümetler nezdinde çeşitli aksiyonların içerisinde yer almıştır, hatta Küçük Said Paşa ile Cemiyet adına görüşen komisyondadır ama yaptığı işlerin, irat ettiği konuşmaların göründüğü mecra ise Meclis olmuştur.[660]

Aralık 1908'de açılan Meclis-i Mebusan'ın gündemine birçok konu gelir. Bu konulardan ilki, belki de en önemlisi 1325 bütçesidir. Tabi bu husus Muvazene-i Maliye Encümeni'nin riyasetinde ve Maliye Nazırının uhdesindedir. Henüz Meşrutiyet'in ilk aylarının sıcaklığı, Cavid Bey'in nazırlığını gündeme getirmez ama Meclis'in en faal ve önemi encümenlerinden biri olan Muvazene-i Maliye Encümeni'ne 4 Şubat 1909 tarihinde seçilir ve burada Mazbata Muharriri olur.[661] Encümen'in en önemli görevi ise, bütçenin hazırlanıp Meclis'e sunulmasıdır. 1325 bütçesi Meclis-i Mebusan'a sunulduğunda, mazbata muharriri unvanıyla ilk oturumunda açılışı Cavid Bey yapmıştır. O yüzden ilk olarak Encümen içerisindeki faaliyetlerine bütçe özelinde kısaca değinmek gerekir.

Encümen'de görevine devam ederken, Rifat Bey'in istifası üzerine bu sefer Maliye Nazırı olur. İlk defa nezarete geçen Cavid Bey'in gelmeden önce başladığı ama Nezaretin başına geçtikten sonra hem hızlanan hem de çeşitlenen yapısal hamleleri olur. Bu hamlelerden en önemlileri maliye teftiş heyeti ile muhasebe-i umumiye kanunudur. İleride değinileceği gibi, bir yandan bütçenin hazırlanmasına ve uygulanmasına dair usul ve esaslar belirlenmeye çalışılırken, diğer yandan gerek merkezde gerekse taşradaki birimlerin gelir ve gider kalemlerini denetlemek için

[660] Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*, s.477.
[661] *MMZC*, Devre 1, İçtima Senesi 1, Cilt 1, İnikad 23, 22 Kanunusani 1324, Ankara: TBMM Basımevi, 1982, s.488.

maliye teftiş heyetini kurar. Cumhuriyet dönemine kadar izleri görülebilecek bu yapısal hamleler onun etkinliğini göstermesi açısından kritiktir.

Bunların yanında Cavid Bey'in Maliye Nezareti'nde en önemli icraatı olarak bütçenin hazırlanması, Meclis'e getirilmesi, yasalaştıktan sonra uygulanması gösterilebilir. Zira bütçe sadece varidat ve tahsisatlardan müteşekkil bir cetvel değildir. Özellikle II. Meşrutiyet'in ilk yılları için modern anlamda bütçe, nezaretler için olduğu kadar vekiller için de yeni bir unsurdur. Bütçe kapsamında ideolojik hesaplaşmalar, ilmi tartışmalar ve hükümetin politikalarına yönelik eleştiriler müzakereleri uzattığı gibi, oturumların siyasi bir kimliğe bürünmesine de yol açmıştır. Bu sebeple yapısal reformlar hızlıca yasalaşırken bütçenin zamanında Meclis'ten çıkması ilk üç mali dönem için mümkün olmamıştır. Bu gecikme, ilgili yıllar için muvakkat bütçelerin hazırlanmasını mecbur kılmıştır. Cavid Bey'in nazır olmadan önce geçici bütçeler hakkında yazdığı yazılar dikkate alındığında, kendi döneminde Meclis'ten geçen 7 muvakkat bütçe, incelenmesi gereken bir konu olarak gözükmektedir.

Diğer yandan siyasi hayatta yaşanan gelişmeler, özellikle Harbiye Nezareti'nin harcamaları gibi hususlar bütçe üzerinde baskı oluşturur. Özellikle 1326 bütçesi hazırlanırken, Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa ile Cavid Bey arasında, Muhasebe-i Umumiye Kanunu üzerinden tahsisat konularında yaşanan gerilim ve Maliye Nazırı'nın istifa noktasına gelmesi buna örnek gösterilebilir. Bu ve benzeri dönemlerde Cavid Bey'in nasıl bir tutum takındığı cevabı aranılan bir soru olduğundan, 1326 ve 1327 bütçeleri bu minvalde ele alınacaktır.

Cavid Bey'in genelde az bilinen bayındırlık faaliyetleri ise Nafia Nazırlığı yaptığı dönem içerisinde değerlendirilmiştir. Genelde onun hakkındaki çalışmalarda bu nezaretteki görevine kısaca değinilmekle yetinilir. Ama dönem dikkate alındığında bu görevi uzun süre yapan birkaç nazırdan biridir. Öte yandan yine Maliye Nezareti'nde yaptığına benzer bazı yapısal hamleleri burada da yapar. Bayındırlık faaliyetlerini ülkenin kalkınması adına önemli gördüğünden, görevde kaldığı süre boyunca yoğun bir şekilde çalışır. İşlerin çoğu neticelenmese de, burada geçirdiği zaman ve yapılan faaliyetler, onun iş yapma tarzıyla ilgili ipuçları sunmaktadır.

Bunlara ek olarak bölümün sonunda, Cavid Bey'in en önemli başarılarından biri olarak nitelenebilecek 1914 borçlanması ele alınacaktır. Balkan Savaşları'nın ardından Osmanlı Devleti'nin düştüğü zor durumdan kurtarmak için hükümet hamleler yapmıştır. Bu hamlelerden biri Fransa ile bayındırlık, gümrük resimleri ve büyük bir borçlanmayı kapsayan genel bir

antlaşma imzalamaktır. Bu iş için görevlendirilen kişi Cavid Bey olmuştur. Savaş sonunun ağır ortamına, ayrıca birçok siyasi kriz alanlarına rağmen, gerektiğinde tavizler verse bile, Cavid Bey Fransa ile antlaşmayı imzalamayı başarır. Süreç boyunca gösterdiği çabayı ve ortaya çıkan sonuç değerlendirildiğinde, Osmanlı-Fransa Antlaşması, Cavid Bey'in en önemli başarılarından biri olarak kabul edilebilir.

Bu bölümde birçok kaynaktan istifade edilmiştir. Cavid Bey'in günlükleri, arşiv belgeleri, Meclis-i Mebusan ve Ayan zabıtları, *Sabah, Tanin, Yeni İkdam* gibi İstanbul gazetelerinin yanında bazı taşra gazeteleri, *Le Temps, Neue Freie Press, The Times, Echo de Paris* gibi yabancı basın, ayrıca bazı meseleler özelinde Fransız hariciye raporları incelenmiş ve kullanılmıştır. Özellikle az kullanılan bir kaynak grubu olması hasebiyle, Cavid Bey'in gerek yerli gerek yabancı basına verdiği röportajlardan istifade edilmiştir.

İlgili başlıklara geçmeden önce, kendisinin Meclis'teki ilk faaliyeti hükmünde olan "nutk-ı iftitahi cevabı"na değinmek gerekir. Zira bu cevabın Cavid Bey tarafından okunması, onun hitabet yönünden vekiller nezdindeki itibarına, diğer yandan Meclis çatısı altında yürüttüğü faaliyetlerdeki zenginliğine işaret etmektedir.

4.1.1. "Nutk-ı İftitahi Cevabı"

Aralık 1908'de faaliyete geçen Meclis'in ilk oturumunda, Padişahın nutku okunur.[662] Yeni döneme ve meşrutî rejime dair simgesel ifadeler barındıran bu nutka cevap verilmesi için, Cavid Bey'in de dâhil olduğu 15 kişilik bir komisyon kurulur. Komisyonun başkanı ise Ahmed Rıza'dır.[663] Beklenenden uzun süren hazırlık sürecinin sonunda tamamlanan cevabı kürsüden

[662] "Nutk-ı iftitahi-i Hazreti Padişahi". *MMZC*, Devre 1, İçtima Senesi 1, Cilt 1, İnikad 1, 4 Kanunuevvel 1324, Ankara: TBMM Basım Evi, 1982, 2–3. Bu nutkun kısa değerlendirmesi, sonrasındaki tepkiler ve Meclis'in açılışı için bkz; Cezmi Eraslan ve Kenan Olgun, *Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet ve Parlamento*, İstanbul: 3F Yayınevi, 2006, s.79–84; Kenan Olgun, *1908-1912 Meclis-i Mebusan'ın Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri*, Ankara: AKDTYK Atatürk Araştırmaları Merkezi, 2008, 93-101. Hüseyin Cahit Yalçın'ın hem nutku değerlendirdiği hem de sonrasında Padişah'ın Yıldız Sarayı'nda verdiği ziyafete değindiği yazı için bkz; Hüseyin Cahid, "Nutk-ı Hümayun ve Hakimiyet-i Milliye", *Tanin*, 1. Sene, No:152 (19 Kanunu Evvel 1324), s.1.

[663] "Şubeler Rüesa ve Ketebesiyle Nutku Cevabî Komisyonuna Şubelerden Seçilen Azaların Esamisi", İnikad 2, s.11

okuma görevi Cavid Bey'e tevdi edilir.[664] Okunan metinde değinilecek kısım olan mali ve iktisadi kısımlar, Cavid Bey'in düşünce dünyasını göz önüne getirildiğinde ve sonrasındaki faaliyetlerine bakıldığında, onun yazılarını andırır niteliktedir. Buna göre Meclis, devletin siyaseten güçlü olmasına çalışmakla birlikte, mali hususlara da dikkat edecek, bütçe kanununa asla aykırı hareket etmeyecektir. Kanunun hilafına olarak ne milletin cebinden bir para çıkacak, ne de devletin bir kuruş akçesi israf edilecektir. Meclis, hazinenin bekçisi, ülkenin hizmetçisi olacaktır. Tam burada kritik bir atıf yapılır ve geçmiş dönemin mali açıdan sıkıntılarına değinilir. Birçok senelerden beri yapılan israf ve sonu gelmez harcamalar, doğru tutulmayan hesaplar neticesinde denk bir bütçe yapmak oldukça zordur. Fakat ne kadar zor olsa da hedef budur. Amaç, tüm alemde, mali kaidelerle hareket eden, itibarı yüksek olan, israftan kaçından bir devlet olarak anılmaktır. Ayrıca "sanayiin tevlidine, ticaretin tevsiine, bilhassa ziraatın terakkisine itina" edilecek ve her türlü fedakarlık yapılacaktır.[665]

Dikkat edilirse bazı hususlar ön plana çıkarılmıştır. Öncelikle kanuna, ilmi usul ve esaslara riayet konu edinilir.[666] Ardından geçmişte mali yapıda yaşanan olumsuzluklar vurgulanır ve gelir gider dengesine hiç dikkat edilmediği söylenir.[667] Bunu engelleme adına ise bütçe ön plana çıkarılır. Öte yandan ulaşım, sanayi, ticaret ve ziraat da bu cevapta değinilen önemli hususlardır. Buna göre ülkenin her noktasına ulaşılma adına yeni yollar, tüneller açılacağı gibi, demiryollarıyla çiftçinin, tüccarın işi de kolay hale getirilecektir.

Padişahın nutkuna cevap için oluşturulan komisyon ve buradaki süreç, Cavid Bey'in Meclis çatısı altında gerçekleştirdiği ilk icraattır. Nutkun özellikle onun tarafından okunması da, sıklıkla karşılaşılan bir durumdur.

---

[664] "Nutk-ı İftitahi Cevabı Komisyonu". *MMZC*, Devre 1, İçtima Senesi 1, Cilt 1, İnikad 6, 15 Kanunuevvel 1324, Ankara: TBMM Basım Evi, 1982, s.64–68 Metnin kısa bir değerlendirmesi için bkz; Kenan Olgun, *1908-1912 Meclis-i Mebusan'ın Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri*, s.95–98.

[665] "Nutk-ı İftitahi Cevabı Komisyonu", İnikad 6, s.66.

[666] Cavid Bey'in ilmi usuller hakkındaki vurgusunu tekrar hatırlatmakta fayda vardır; Mehmed Cavid, "Bağlar Arasında", s.403.

[667] Bu konu da Cavid Bey'in değindiği bir konudur; Ahmed Şuayib, Mehmed Cavid, Rıza Tevfik, "Mukaddime ve Program", s.7–8.

4.2. Muvazene-i Maliye Encümen'inde

Maliye Nazırı olmadan önce devletin iktisadî ve mali kararlarında söz sahibi isimlerden biri olan Cavid Bey'in bu konudaki faaliyetlerinin belirgin olarak görüldüğü yer Meclis-i Mebusan Muvazene-i Maliye Encümeni'dir. Özellikle Meclis'in ilk döneminde buradaki faaliyetleri daha düzenli ve yoğundur. Cavid Bey'in Maliye Nazırı olmadan önce bir müddet başkanlığını da yaptığı bu Encümen, birçok mali ve iktisadi kanunların hazırlanması, esbab-ı mucibe layihalarının yazılması, Meclis'e sunulması gibi görevler ifa etmiştir. Örneğin 1324 senesi borçlanması için gösterilen karşılıklar hakkında Encümen üyelerinin sürece müdahil olması ve yeni bir plan istemesi;[668] 1325/1910 senesinin Mart ve Nisan aylarına dair gönderilen muvakkat bütçede[669] "devr-i sabık su-i istimâlatı" olarak görülecek yüksek maaşların eksiltilmesi;[670] yine hazırlanan olağanüstü bütçelerde gerekli düzenlemelerin yapılması,[671] bu kurulun çalışmaları ve yoğunluğu hakkında bir fikir verir. Bu bilgilerin Cavid Bey tarafından aktarılması ise, Meclis'in açılışından nazırlığa ilk atandığı zamana kadar onun ne denli karar alma süreçlerine müdahil olduğunu gösterir bir husustur.

4 Şubat 1909'da ilk seçildiği tarihten itibaren, Maliye Nezareti'nin başına geçtiği 27 Haziran 1909'a kadar Encümen'de bulunan Cavid Bey, 20'nin üzerinde oturumunda kurul adına söz almış, kimi zaman gelen eleştirilere cevap verdiği gibi, çoğunlukla Meclis'in gündemine gelen kanunların da açılış konuşmalarını yapmıştır. Bu kanunlardan bazıları, dönem için de önemli görünen "Duyûn-ı Gayr-i Muntazama",[672] "Tatil-i Eşgal Kanunu"[673] gibi kanunlardır.

Öte yandan, özellikle Meclis'in ilk dönemindeki komisyon, Osmanlı ve Türkiye mali tarihi açısından ilk olma özelliği taşıyan 1325/1909 bütçesini hazırlamış ve Meclis'e sunmuştur.[674] Cavid Bey'in de Meclis-i Mebusan'daki ilk önemli konuşması, ilk defa yapılan bu bütçe müzakerelerinde gerçekleşir. Burada kendisi nazır değil, fakat Muvazen-i Maliye Encümeni'nin başkanıdır. Oldukça coşkulu bir şekilde hitabetine başlayıp, ilk defa hazırlanan bütçenin ve

[668] Mehmed Cavid, "Bâde'l-İnkılâb İstikrâzlarımız", s.17.
[669] *Düstûr*, 2. Tertip, C.1, s.135-138.
[670] Mehmed Cavid, "Neşriyat-ı Vekayi-i İktisadiye-4", s.125.
[671] Mehmed Cavid, "Neşriyat ve Vekayi-i İktisadiye-6", s.404.
[672] *MMZC*, Devre 1, İçtima Senesi 1, İnikad 75, 6 Mayıs 1325, Ankara: TBMM Basımevi, 1982, s.543-557.
[673] *MMZC*, Devre 1, İçtima Senesi 1, İnikad 80, 13 Mayıs 1325, Ankara: TBMM Basımevi, 1982, s.677-695.
[674] Bütçe'nin ilk olması hakkında bkz ikinci bölüm, "Büçte" bahsi.

gerçekleştirilen bütçe görüşmelerinin ne denli önemli olduğunu konuşmasının girişinde belirtir ve bir devletin hazineye hâkim olmasının birçok şeye, doğrusu herşeye hâkim olmak demek olduğunu vurgulu bir ifadeyle söyler. Hatta hazineye hâkim olan "istibdat" rejiminin en büyük silahının bu olduğunu, bu sayede uzun yıllar devleti yönettiğini kendi iddiasını delillendirmek için kullanır.[675]

İlk defa Meclis'e gelen bütçe kanunu onun adına çok önemlidir. O yüzden son derece coşkulu bir hitabetle konuşmasına başladığı görülebilir. Başlarken geçmiş dönemin sıkıntılarına değinir. Ona göre halk yıllardan beri ezilmiştir, yönetenler kendi keyif ve şatafatlı yaşantıları için halkı görmezden gelmişlerdir, hatta çiftçinin bin bir zahmetle elde ettiği mahsul hep heba olmuş, kısacası halk, özellikle çiftçi sınıf hakkını alamadığı gibi terakki de edememiştir. Artık hastalık tespit edilmiştir, tedavide kullanılacak ilaçlar da bellidir. Fakat bu ilaçlar nasıl kullanılacaktır? Burada hızlı hareket etmekten imtinâ edilmeli, yasal düzenleme ve vergiler üzerinde yapılacak hamleler dikkatli yapılmalıdır. Zira hızlı hareket edilir ve tedaviden hemen sonuç alınmak istenilirse, durumun kötüleşme ihtimali ortaya çıkar.[676]

"Memleketin ilk bütçesi" olduğunu belirttiği 1325 bütçesinin, bu yönüyle geçmişte hazırlananlardan gerek gelir gerekse de harcama yönünden büyük farklar taşıdığını ifade eder. Aslında bunu ölçmek zordur, zira "1321-1322-1323 senelerinin hesab-ı katisine dair elimizde hiçbir malumat yoktur ve zannederim ki, o senelerin de hesab-ı katileri yapılmamıştır". II. Abdülhamid devrinde sadece 1319 senesine ait bir "muvazene" özeti mahiyetinde bir defter vardır. Bu defterdeki rakamlar, 1325 ile karşılaştırıldığında, gelir yönünden tahmin edilen ve toplanan vergi arasında, ikinci lehine yaklaşık 5 milyon fark varken gider yönünden de rakamlar benzerdir.[677]

Bütçenin nasıl hazırlandığını ve nelere dikkat edildiğini gösteren, kendi adına da ilk olma özelliğini taşıyan bu konuşma vekiller tarafından da çok beğenilir. Hatta Kastamonu Mebusu

[675] "1325 Senesi Muvazene-i Umumiye", *MMZC*, İnikad 98, 9 Haziran 1325, s.549.
[676] "1325 Senesi Muvazene-i Umumiye", *MMZC*, İnikad 98, 9 Haziran 1325, s.550.
[677] Bu bilgiler 1327 bütçe konuşmasında verilmiştir; "1327 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu Layihası", *MMZC*, İnikad 45, 9 Şubat 1326, s.168.

Hasan Fehmi Efendi, "böyle bir arkadaşa malik olduğumuzdan dolayı iftihar ederim" diyecektir.[678]

Mecliste yaptığı konuşma kamuoyu tarafından da olumlu karşılanır. *Sabah* başyazarı Dikran Kelekyan'a göre bu konuşma insanlara "hayat-ı Osmaniye'mizde bir devr-i cedîd-i iktisadî" başlatacağı yönünde bir ümit vermiştir. Çünkü malumdur ki ülkenin durumu pek iç açıcı değildir. Halk sefalet içindedir ve sefil halkın hazinesi de olamaz. Fakat bu sefaletten kurtulmak için önce ne durumda olduğumuzu tespit etmemiz gerekir. "İntizam, ahaliye biraz göz açtırsa ve terakkiyatla uğraşmasına imkân peyda etse bile, başlı başına vesile-i servet addolunur". Zira servet artışı kurumların ıslahına, asayişin teminine, ziraatın ve ticaretin genişlemesine, bayındırlık hizmetlerinin artışına da imkân sağlayacaktır.[679]

Bir diğer değerlendirmede ise, bu konuşmanın iktisat, maliye gibi alanlarda Encümen Reisi'nin uzmanlığına delil olduğu, Avrupa'nın hangi ülkesinde bu denli bir nutuk irad edilmiş olsaydı, hiç şüphesiz, Meclis-i Mebusan'da olduğu gibi, oralarda da büyük bir mazhara nail olacağı vurgulanmaktadır.[680]

Cavid Bey bütçenin zor bir şekilde hazırlandığını ifade eder. Zira miras olarak kendilerine kalan mazi, eksik, yanlış birçok defterden müteşekkildir. Bu defterlerden gerçeğe yakın bir netice çıkarmak için Encümen ve Nezaret çok güç bir işin altına girmiş ve neticeye ulaşabilmek için geceli-gündüzlü çalışılmıştır. Hazırlıklar devam ederken, bir de 31 Mart gibi bir faciayla da karşılaşılmış, yine de vazgeçilmemiş ve en nihayetinde Haziran 1325'te Meclis'in önüne eksiksiz olmasa da bir bütçe getirilmiştir.[681]

4.3. Maliye Nezareti'nde "Rütbesiz Nazır" (27 Haziran 1909-18 Mayıs 1911)

Meclis'in açılması sonrası iktisadi ve mali konularda Encümen dâhilinde yoğun bir çalışma temposuna giren Cavid Bey, 27 Haziran 1909 yılında, Rifat Bey'in istifası sebebiyle boşalan[682]

---

[678] Halep Mebusu Nafi Paşa da "var ol Cavit" diye memnuniyetini dile getirir: "1325 Senesi Muvazene-i Umumiye", *MMZC*, İnikad 98, 9 Haziran 1325, s.549.

[679] D. K., "İktisadiyatımız", *Sabah*, 20. Sene, 7093 (11 Haziran 1325/6 Cemaziyelahir 1327), s.1.

[680] "İhtisasın Fazileti", *Sabah*, 20. Sene, 7097 (15 Haziran 1325/1 Receb 1329), s.2.

[681] "1326 senesi Muvazene-i Umumiyye Kanun Lâyihası ve Muvazene-i Maliye Encü-meni Mazbatası". *MMZC*, Devre 1, İçtima Senesi 2, Cilt 4, İnikad 77, 10 Nisan 1326, Ankara: TBMM Basım Evi, 1986, s.293.

[682] Rifat Bey'in istifasına sebep olarak nakledilen olay şudur: Yıldız Saray'ında intikal eden önemli bir meblağ mevcuttur. Bu meblağın dönemin Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa, askeri ihtiyaçları ileri sürerek Harbiye

Maliye Nezareti koltuğuna ilk defa olarak geçer.[683] İTC'nin önemli bir isminin ve Mülkiye'den sınıf arkadaşının bu koltuğa oturması Hüseyin Cahid Bey'i memnun eder ve bu vesileyle köşesinde bir yazı yayınlar. Bir devrin artık kapandığını, meşrutî rejimin yerleşmeye başladığını belirtmek için de yazının başlığını "rütbesiz nazır" koyacaktır.[684] Bu yazı, Cavid Bey'in nazır olmasının İTC nezdinde ve meşrutî rejim için ne anlama geldiğini göstermesi açısından önemlidir.

Hüseyin Cahid'in kullandığı "rütbesiz" sıfatı, onun II. Abdülhamid Devri'nde memurluk harici devletin herhangi bir kademesinde görev almadığına, saraya ve Bab-ı Âli'ye yakın olmadığına, öte yandan yaş itibariyle gençliğe, bir nevi tecrübesizliğe[685] ama diğer taraftan liyakate, hakkaniyete, ahlaka, namusluluğa, donanıma, kabiliyete işaret eden önemli bir tanımlamadır.

Nezareti'ne aktarılmasını ister. Fakat Rifat Bey usulsüz gördüğü bu talebi reddeder ve prosedür olarak paranın önce Maliye Nezareti'ne intikal edeceğini, ardından yasal olarak ihtiyaç duyulan yerler aktarılacağını Paşa'ya iletir. Fakat, Paşa'nın talebinde ısrarcı olması üzerine Rifat Bey istifasını sunar; Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, 6. Basım, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2021, s.53. Bu rivayetin sahihliğini gösterir bir kayıt ise Nezaret'e geçer geçmez Cavid Bey'e sorulan soru ve onun cevabıdır: "Nazır-ı Sabık Rifat Bey bir mesele-i iktisadiye – yani bilcümle varidat-ı devletin hazine-i maliyeye getirilip oradan tevzi olunması – hakkında ısrar eylemişti. Bu madde hakkında zat-ı âlinizin fikri nedir?". Cavid Bey ise soruya şöyle cevap vermiştir: "O cihet kamilen muhafaza edilmiştir. Ben de o suretle muamele edilmesini iltizam ediyorum"; "İhtisasın Fazileti", *Sabah*, 7097, s.2.

[683] BOA, İ.DUİT., 8-10, 8 Cemaziyelahir 1327. Aslında nezarete daha önce, Tevfik Paşa'nın sadareti zamanında geçecektir, fakat İTC merkezi atamanın kendi izinleri olmadan yapıldığını ileri sürerek Cavid Bey'in istifa etmesini istemiştir; Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s.45.

[684] Hüseyin Cahid, "Siyasiyat: Rütbesiz Nazır", *Tanin*, 1. Sene, 294 (14 Haziran 1325/9 Cemaziyelahir 1327), s.1. Diğer yandan taşrada neşredilen bir gazetede "yeni devire yeni rical" şeklinde Hüseyin Cahid'in değerlendirmesine benzer bir değerlendirme yapılacaktır (bu yazıdan beni haberdar eden Serhat Aslaner'e teşekkür ederim); "Maliye Nezareti", *Maşrik-i İrfan*, 30 (18 Haziran 1325), s.2. Aynı başlık, yine *Tanin*'de başka bir yazıda daha kullanılır. Burada da "rütbesiz nazır"a sahip olmaktan duyulan memnuniyet ifade edilirken, kendisine verilmesi düşünülen "ûlâ evvelî" unvanı hem bu sebepten hem de neden bâlâ ve vezir değil de, teşrifatta daha düşük bir rütbe verildiğinden dolayı eleştirilir; "Rütbesiz Nazır", *Tanin*, 1. Sene, 295 (15 Haziran 1325/1 Receb 1329), s.2–3. Başka bir yerde "mazi ile alakası olmadığı Abdülhamid'in o mebzul rütbelerinden bile mahrumiyetiyle pek rânâ surette ispat eden nazır-ı muhteremimizin hakk-ı âlîlerinde böyle bir elkâb isti'maline görülmeseydi daha iyi olurdu" denecektir (bu yazıdan beni haberdar eden Serhat Aslaner'e teşekkür ederim); "Cavid Bey'in Rütbesi", *Maşrik-i İrfan*, 30 (18 Haziran 1325), s.2-3. Bu örneklere rağmen, "rütbesiz nazır" ibaresinin kabul edildiğini ve yaygın bir şekilde kullanıldığını söylemek güçtür. "Ûlâ evvelî" rütbesiyle ilgili bkz; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1965, s.283.

[685] Nezarete geçmesinin ardından genç ve tecrübesizliği üzerinden yapılan eleştirilere yine Hüseyin Cahid köşesinden cevap verecek ve asıl olanın namus, uzmanlık, hakkaniyet ve liyakat olduğunu, başka misaller üzerinden gösterecektir; Hüseyin Cahid, "Siyasiyat: Tecrübesizler", *Tanin*, 1. Sene, 297 (17 Haziran 1325/12 Cemaziyelahir 1327), s.1.

Cahid yazının girişinde şöyle der: "Evet, vezir, bâlâ, evlat değil. Hatta saniyesi bile yok; rütbesiz bir nazır. Fakat Devr-i Hamidi'nin sıkı tecrübelerinden geçmiş bir temiz ahlakı, iffet ve namusu, mektep sıralarından başlayarak muttasıl gayretle iktisab edilmiş irfan ve malumatı, fazla olarak mevhibe-i fıtrat olmak üzere büyük bir zekâ ve kabiliyeti var". Onun sahip olduğu bu iyi özelliklerin geçmiş dönemde dikkate en az alınan hususlar olduğu, rütbe ve nişanın her şeyin üstünde tutulduğu, fakat Cavid Bey'in nezarete geçmesiyle "bu sahte, bu bî-esas temayüzlerin ortadan" kalkacağı, artık liyakate göre atama yapılacağından bunun "meşrutiyet-i hakikiyeye doğru atılmış bir adım" anlamına geldiği memnuniyetle vurgulanır. "Sakalsız bir gencin"[686] nazır olması, "köhne efkâr-ı istibdad ile perverde olmuş kafaların" bir türlü anlayamayacağı bir iştir. Hâlbuki Avrupa'da durum böyle değildir. Eğer liyakat sahibiyse birine önemli yetkiler verilmesi alışılagelmiş bir durumdur. Osmanlı'da ise, geçmiş dönemlerde, bir adamın iktidar ve kabiliyetini teslim için rütbe ve nişana bakılırdı. Fakat "Cavid Bey bu efkar-ı batılaya ilk darbe-i muvaffakiyeti indirmiş, nezaret sandalyesini ihraz eylemiştir".[687]

Hüseyin Cahid'e göre bu atama ile Cavid Bey, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra gerçek manada atanan ilk maliye nazırı olmuştur. Bu atamayla artık nezaret ve mali yapı yeni bir döneme girmiş, liyakat, adalet, bilim, hâsılı Avrupaî yapı egemen olmuştur. Tabii ki, Rıfat Bey de ahlak ve kabiliyet açısından hürmet edilmesi gereken bir isimdir. Hatta böyle olduğu için, Cavid Bey'in önünü açmış ve yeni bir devrin başlamasına imkân sağlamıştır. Ama Maliye Nezareti için eski dönem tam olarak Cavid Bey'in atanmasıyla kapanmıştır.[688]

Cavid Bey Nezarete geçer geçmez, yaptığı ilk faaliyetler kurumun işleyişine ve düzenine yöneliktir. Bu kapsamda memurlara bir konuşma yapar, çalışma saatlerini düzenleyen bir yönetmelik yayınlar, ardından sancak ve vilayetlere telgraflar gönderip çalışma usulleri hakkında bir düzen oluşturmaya başlar. Yapılacak işlerin düzenli ve sağlıklı olabilmesi, bunlardan sonuç alınabilmesi adına Nezaretin düzgün çalışması gerektiğinin farkındadır. İleride de görüleceği gibi, bu onun mutat uygulamasıdır. Fakat ilk defa nazır olması sebebiyle, daha dikkatli, hevesli, heyecanlı ve hassas olduğu düşünülebilir. Ayrıca verdiği mesajlar ve dikkati

[686] 1878 doğumlu olduğunu düşündüğümüz Cavid Bey atama yapıldığında 31 yaşında olmalıdır.
[687] Hüseyin Cahid, "Siyasiyat: Rütbesiz Nazır", s.1.
[688] Hüseyin Cahid, "Siyasiyat: Rütbesiz Nazır", s.1.

çektiği konular, yine onun usulünü anlamaya imkân vereceğinden, hem konuşmasına hem de diğer süreçlere değinmek faydalı olacaktır.

Cavid Bey atama gerçekleştikten birkaç gün sonra, Nezaret'in merkez kadrolarına hitaben bir konuşma yapar. Konuşmasının başında Rifat Bey hakkında sitayişkar ifadeler kullanır ve "memleketimizin en büyük erbab-ı namus ve hamiyetinden olan nazır-ı sabıkımız…" demek suretiyle istifa ettikten sonra Maliye Nezareti Müsteşarlığı'nı kabul eden selefini över.[689] Hatta nazır olarak onun üstünde bulunmasının, bir üstünlük sayılamayacağını belirterek, "namus ve hamiyetleri ve iktidarlarıyla hakikaten isimleri kemâl-i ihtiramla yâd olunmalıdır, ben daima kendilerinden öğrenmiş olduğum dersler dairesinde hareket edeceğim" gibi ifadelerle memurlar karşısında Rifat Bey'in pozisyonunu güçlendirir.[690]

Rifat Bey'i bu şekilde taltif ettikten sonra, sözü kendisine ve iş yapış tarzına, önceliklerine getirir. Aslında bu görevin kolay olmadığının farkındadır. Fakat işleri kolaylaştıracak bir unsur varsa, o da gayretli ve çalışkan memurlardır. Hiçbir haksızlığa izin vermeyecektir ve hiç kimseyi diğerinden ayırmayacaktır. Herkes bir vatanın, milletin; hasılı Osmanlı'nın evlatlarıdır. Paşazade veya bey olsun olmasın herkes eşittir. Kişiler arasındaki farkı belirleyecek unsur ancak çalışmak, yani s'ay olacaktır. "Çalışanlar daima terakki ve teâlî eder, her kim vazife-şinâslık ederse o, emin olmalıdır ki hakkında her vakit ebvâb-ı terakki açıktır". Öte yandan görevlerinde zayıflık gösterenler, işten kaçanlar da bilmelidir ki, "bu nezarette onlara yer yoktur" ve hiçbir zaman da ilerlemeleri mümkün olmayacaktır. Görevini ihmal edenler, "kanun çerçevesinde" hak ettikleri muamele ile karşılaşacaklardır.[691]

Çalışma konusundaki hassasiyeti, sadece kendi düşünce dünyası veya metoduyla ilgili değildir, aynı zamanda o Maliye Nezareti'ni ıslaha muhtaç bir yapı olarak da görür. Hedefi, Nezareti,

---

[689] Ali Fuat Türkgeldi*, Görüp İşittiklerim*, s.53.

[690] "Maliye Nazır-ı Cedidi", *Tanin*, 1. Sene, 295 (15 Haziran 1325), s.2. Bu arada belirtilmelidir ki, Cavid Bey günlüklerinde halef veya selef olduğu nazırlar hakkında genelde olumlu konuşmaz. Bunun dışında bir örnek Rifat Bey'dir. Neredeyse onun hakkında olumsuz hiçbir yorumu yoktur. Bunun sebebi 1909'daki ilk nazırlığı sırasında Rifat Bey'in görevi kendisine bırakmasından dolayı duyduğu saygı olabilir. Nitekim Pakalın da Rifat Bey'in feragetinin Cavid Bey'i etkilediğini yazmıştır; Mehmet Zeki Pakalın*, Maliye Teşkilâtı Tarihi (1442-1930)*, C.4, s.216 Ayrıca Rifat Bey Adana'nın önemli ailelerinden birinin oğlu ve Namık Kemal'in de damadıdır; Aynı yer, s.217.

[691] "Maliye Nazır-ı Cedidi", *Tanin*, 295, s.2.

diğer bütün yapılar ve nezaretler için örnek bir yer haline getirmektir. Fakat bu hedef de ancak birlikte hareket edilerek başarılacaktır.[692]

Görüldüğü gibi Cavid Bey bir kere yapının mevcut düzeninden memnun değildir. Henüz Nazır olsa da, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Encümen'deki faaliyetleri ve hem bütçe hazırlanırken, hem de diğer mali işlerde dönemin nazırlarıyla iletişim halinde olması sebebiyle kuruma dair ön bilgisini inşa etmiş olmalıdır. Nitekim gelir gelmez yapıyı bildiğini gösterir ifadeler bunun delilidir. Öte yanda konuşmasında yaptığı "say", yani "çalışma" vurgusu da, onun düşünce dünyası özelinde oldukça anlamlıdır. Ayrıca çalışan ve işini doğru yapan kişilere yönelik ödül sisteminin işleyeceğini söylemesi, görevinde zayıflık gösterenler hakkında da kanuni sınırlar içerisinde yaptırımlar uygulayacağını ifade etmesi, dönemin yaklaşımı özelinde dikkate değer noktalardır.

Nezaretteki işleyişi düzenleme adına memur ve hizmetlilere bir tebliğ gönderilir. Öncelikle çalışma saatleri düzenlenir. Buna göre personel alaturka saatle 2:00'de (10:00) işbaşı yapacaktır. 4:30-6:00 arası (12:30-14:00) öğle tatilidir. Mesainin bitiş saati ise 10:00'dur (18:00). Saatler belirlendikten sonra mesai düzeni oluşturulur. Buna göre kalem müdürleri, yoklama ile işe zamanında gelmeyen personeli kaydedecektir. Üç ay içerisinde devamsızlık hakkı 1'dir. Bu sayıyı aşan memurlara ihtar cezası verilecektir. Kasıtlı olarak her gelmemenin cezası artar. Örneğin 4 defa işe gelmeyenin bir aylık maaşı kesileceği gibi, 5'te sicile devamsız kaydı işlenir, 6'da ise memuriyetle ilişiği kesilir.[693]

Mesaiye dair bu düzenlemenin yanında, işleyiş hakkında da bazı yeni düzenlemeler yapılır. Buna göre kalemlere havale edilen, işlemleri tamamlanmış evrakın ivedilikle bir fihristi çıkarılmalı ve evrak tanzim edilmelidir. Havale edilecek evrakın işlemleri günü gününe girilmelidir. İşlemleri bitmiş evrak ve belgeleri 1 günden fazla bekletenler hakkında soruşturma yürütülecektir.[694]

Görüldüğü Cavid Bey, öncelikle kurumdaki işleyişin verimini artırmak, işlerin hızlı ve düzenli bir şekilde gitmesini sağlamak adına hızlıca aksiyon almıştır. Nezarete gelmeden önce şikayet

[692] "Maliye Nazır-ı Cedidi", *Tanin*, 295, s.2. Bu arada aynı konuşma ufak farklılıklarla
[693] "Memurîn-i Maliyeye Tebliğ Olunan İhtarname", *Sabah*, 20. Sene, 7097 (15 Haziran 1325/1 Receb 1329), s.2.
[694] "Memurîn-i Maliyeye Tebliğ Olunan İhtarname", *Sabah*, 7097, s.2.

ettiği hususlar dikkate alındığında, yeni Nazır'ın sadece politikalar bağlamında değil, işleyiş açısından da düşündüklerini fiiliyata geçirmeye çalıştığı söylenebilir.

Diğer taraftan vilayetlere defterdarlıklarına bir telgraf gönderir. Meşrutiyet vurgusunun ön planda olduğu bu telgrafta Cavid Bey, memurlara, sadece bulundukları bölge için değil, tüm ülke için önemi olduklarını hatırlatır. Ülkenin dört bir yanını kuşatan maliye kadrolarının "intizamı ne kadar ziyade olursa", bu kadroların her bir "cüzü vazifesine ne kadar itina ederse" ülkenin genel durumu da o denli iyi olacaktır.[695] Çünkü maliyesi "muntazam olan bir milletin bütün endişeleri" geçicidir. Kuvvetli bir mali yapısı olan devlet, her türlü zorlukla başa çıkabilir. Güçlü olmayan bir mali yapı sebebiyle "devr-i sabık"ta ne türlü zorluklarla karşılaşıldığı herkesin malumudur. Fakat artık Meşrutiyet vardır ve bu dönem "fesadı" ortadan kaldırmak, hukuk nizamını tesis etmek, mali yapıyı düzeltmek için fırsatlar sunar. Yani geleceğimiz parlaktır. Hep birlikte bu geleceği inşa edeceğiz. Bu minvalde kendisinin "bütün manasıyla bir Meşrutiyeti nazırı olmaya" çalışacağını belirtir, ama bu tek başına yapılacak bir şey değil, tüm kadrolarla başarılacak bir iştir. O yüzden herkesin yardımına ihtiyaç vardır.[696]

Memurların görev ve sorumluluklarını, ülke için ne ifade ettiklerini böylece belirttikten sonra, Nezaret'te yaptığı konuşmada değindiği gibi, çalışmanın, "say"in, görevini eksiksiz yapmanın altını çizer. Kim elinden geleni en iyi şekilde yapıp, işlerin düzenli gitmesine yardımcı olursa, görevini ifa ederse bu tür kişiler ödüllendirilecek, aksi davrananlar da, yine kanuni sınırlar içinde cezalandırılacaktır.[697] İşin hakkını verme konusunda Cavid Bey'in çok titiz olduğu açıktır.

İlk günlerde hem görev ve sorumluluk noktasından, hem de işleyiş ve nizam açısından maliye kadrolarını belli bir noktaya getirmeye çalışan yeni Nazır, II. Meşrutiyet dönemi maliye teşkilatı açısından son derece önemli bir kurulun yenilenmesini de sağlamıştır. Zira Nezaret bünyesinde yaptığı ıslahatlar kendi döneminde de takdir edilen bir husustur.[698] Devletin gelir ve giderlerinin

[695] "Maliye Nazır-ı Cedidi Cavid Bey Efendi Tarafından Umum Vilayat-ı Osmaniye Defterdarlıklarına Keşide Edilen Telgrafname Suretidir", s.2.
[696] Aynı yer, s.2.
[697] Aynı yer, s.2.
[698] Maliye Teftiş Heyeti'ne Cavid Bey zamanında müfettiş olarak atanan Raşid Bey, onu diğer nazırlardan ayıran şeyin Nezaret'te gerçekleştirdiği teşkilat olduğunu söyleyecektir; Mehmet Zeki Pakalın, *Maliye Teşkilâtı Tarihi (1442-1930)*, C.4, s.388.

denetlenmesine verilen önemi gösteren, ayrıca teşkilatta gerçekleştirilmeye çalışılan ıslahat için bir örnek mahiyetindeki bu yapı "maliye teftiş heyeti"dir.

4.3.1. Maliye Teftiş Heyeti

1922'nin Nisan ayında, yani I. Dünya Savaşı sonrası kaçtığı Avrupa'dan dönüşünden yaklaşık 1 yıl sonra, kendisiyle uzun bir görüşme gerçekleştiren Mehmet Zeki Pakalın'a verdiği bir cevapta Cavid Bey Maliye Nezareti'ne ilk geçtiğinde yaptığı önemli işler arasında Maliye Teftiş Kurulu'nun ıslahını da sayacaktır. Bu heyetin tesisi adına çalışamalara selefi Rifat Bey zamanında başlanmış olduğunu belirterek onun hakkını da teslim eden Cavid Bey, diğer yandan Fransa Maliye Bakanlığı müfettişliğinden teftiş heyeti müdürlüğüne getirilen Jolly'nin[699] de önemli katkılarının olduğunu söylemiştir.[700]

Aslında ilk çalışmalar, I. Meşrutiyet devrinde başlanmış, 1879'un Ağustos ayında "Teftiş Muamelat-ı Maliye Nizamnamesi" ile ilk defa olarak teftiş heyeti tesis edilmiştir.[701] 17 maddeden oluşan bu nizamname örgütsel yapıya, memurlara, teftiş edilecek kişi ve kurumlara, son olarak da teftişin nelerden oluşacağına ve prosedüre dair maddeleri içermektedir. Nizamnamenin yürürlüğe girmesinden sonra emirname, talimatname ve düzenlemeler yapılmış, ardından 1885 yılında ikinci bir nizamname yayınlanmıştır.[702]

Devlet bu düzenlemeleri yapmış olmasına ve bir teftiş heyeti teşekkül edilmesine rağmen, dönemin şartları gereği istenen netice alınamamıştır. Merkezdeki yapılanmada görülen aksaklıklar bir yana, heyetin etkisinin hissedileceği yer olan sahada ise işleyişte suiistimaller ve bozukluklar mevcuttur. Örneğin denetleme öncesinde son derece kritik olan gizlilik ilkesi tam

[699] Fakat heyetin ilk müfettişlerinden Raşid Bey, en büyük payın Rifat Bey veya Jolly'e değil, Maliye Müşaviri Mösyo Laurent'a ait olduğunu, Jolly'nin ise işin hakkını verdiğini söyleyecektir; Mehmet Zeki Pakalın, *Maliye Teşkilâtı Tarihi (1442-1930)*, C.4, s.392

[700] Mehmet Zeki Pakalın, *Maliye Teşkilâtı Tarihi (1442-1930)*, C.4, s.257 Cavid Bey'e ve dönemine dair son derece önemli malumatlar içeren bu mülakat için bkz; Aynı yer, s.253-266.

[701] *Düstûr*, 1. Tertip, C.4, s.379–382.

[702] Emre Çelebiler; Oktay Güvemli, "Maliye Teftiş Kurulu-Osmanlı Dönemi (1879-1922)", Oktay Güvemli (Ed.), *Türk Mühasebe ve Denetim Düşüncesinin Son 150 Yılı (1850-2012)* içinde (83–138), İstanbul: İstanbul Yeminli Mali Müşavirler Odası, s.86–100.

olarak tesis edilmemiş, kurum içerisindeki haberleşme ağıyla memurların hareketi taşraya bildirilmek suretiyle devlet mütemadiyen zarara uğratılmıştır.[703]

II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte diğer birçok başlıkta olduğu gibi, teftiş heyeti ile ilgili ıslahata yönelik adımlar atılır. "Ahval-i Meşrutiyet'in icabat-ı katiye ve tabiiyesi" olarak görülen bu ıslahat ile nezaretin bir intizama kavuşturulması, işlerin düzenli hale getirilmesi, devair ve vilayetlerdeki hesapların kontrol altına alınması hedeflenir.[704] Islaha karar verildikten sonra yapılan hamlelerden ilki, Maliye Müşaviri Mösyo Laurent'nın tavsiyesiyle[705] Fransa Nezareti Müfettiş-i Umumiliğinde bulunan M. H. Jolly'nin "Memalik-i Osmaniye Heyet-i Teftişiyesi"nin başına getirilmesi olur.[706] Sahip olduğu uzmanlığın yanında Jolly'nin göreve getirilmesi başka bir açıdan daha önem taşır. Zira karar alıcılar, neredeyse sıfırdan inşa edecekleri teftiş heyeti için, Fransa'daki kurulu örnek olarak almıştır. Bu yüzden alanında uzman ama aynı zamanda Fransa'daki yapıyı bilen bir ismin görevlendirilmesi önemlidir.

Jolly ile Cavid Bey arasında bir mukavelename imzalanır. Beş maddeden oluşan bu mukaveleyle yeni müdür, haklarını garanti altına aldığı gibi, özellikle ücret konusunda son derece titiz davranmıştır. Mukavelenin birinci maddesi, Jolly'nin görev tanımıyla ilgilidir. Buna göre o "Memalik-i Osmaniye heyet-i teftişiyesine müdür" olarak tayin edilmiştir. Bu maddeye göre doğrudan nazıra bağlı olacak ve "heyet-i mezkûrenin tensikine mübaşeret edecektir". Devlet Jolly'nin maaşının senelik 2100 Osmanlı Lirası olmasını ve bu paranın 1 Temmuz 1909'dan itibaren aylara bölünüp ödenmesini kabul etmiştir. Ayrıca Paris'ten İstanbul'a yapacağı seyahat için ek bir ödenek de alacaktır. Üçüncü madde de, onun yurt içindeki harcırahı ile ilgilidir. Eğer yurt içinde bir seyahat yapacak olursa, memurlara ödenen harcırah kendisine de verilecektir. Anlaşmanın süresi ise 1 Temmuz 1909'dan itibaren iki yıldır, hükümet isterse

---

[703] Namık Zeki Aral, *Maliye Teftiş Kurulu*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, s.18 Bu referansın orijinaline ulaşamadık. Fakat Maliye Müfettişleri Derneği, bu çalışmayı kendi internet sitesinde yayınlamıştır; https://www.mmd.org.tr/maliye-teftis-kurulu/mesrutiyetten-sonra-maliye-teftis-kurulu. Öte yandan sayfa numarasını da konu hakkında yapılmış bir tezin referansından edindik. İlgili tez için bkz; Onur Çağlar Taşdirek, "Osmanlı Maliyesi'nde Teftiş Sistemi (1879-1920)", (*Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Marmara Üniversitesi SBE, 2015), s.70.

[704] BOA, BEO, 3651-273761, Lef 4, 20 Eylül 1325.

[705] Namık Zeki Aral, aynı yer, s.21. Jolly hakkında, Maliye Nazırlığı da yapmış Abdurrahman Vefik Bey'in övgüsü için bkz; Mehmet Zeki Pakalın, *Maliye Teşkilâtı Tarihi (1442-1930)*, C.4, s.329.

[706] BOA, İ.ML., 84-47, Lef 2, 24 Cemaziyelahir 1327. Fakat ifadelerden anlaşılan, resmi atama olmasa da, nizamnamenin hazırlığı için Jolly'nin göreve daha önce başladığıdır. Zira az sonra da ifade edeceğimiz gibi, söz konusu nizamname Jolly'nin atamasından kısa bir süre sonra yürürlüğe girecektir.

bu süreyi uzatabilir. Eğer hükümet kendisiyle iş akdini feshetmek isterse, üç ay önceden haber vermeli ve tazminat olarak da 6 aylık maaş ödemelidir. Jolly ise tazminatından feragat etmek şartıyla istifa etme hakkına sahiptir. Son olarak senede iki ay, maaşı ödenmek koşuluyla izin hakkı vardır, fakat izin zamanı Maliye Nazırı ile belirlenecektir.[707]

Jolly'nin atanmasından kısa bir süre sonra, "Umur-ı Umumiye-i Maliye Müfettişlerine Dair Nizamname" kabul edilir ve yayınlanır.[708] Teftiş heyetinin görev ve sorumluluklarını, kadro sayısını ve müfettişlerin maaşları gibi konuları ihtiva eden ve 13 maddeden oluşan nizamnamenin birinci maddesine göre müfettişler, İstanbul ve taşra vilayetlerdeki mali işlerini teftiş etmekle yükümlüdür. İkinci madde, teftiş esnasında hem müfettişlerin yetkilerini, hem de memurların onlara karşı sorumluluklarını belirlemektedir. Buna göre teftiş esnasında müfettişler "evrak-ı muhasebenin ve umur-ı maliyeye ait vesaikin kâffesini talep edebilecektir". Memurlar ise bu evrakı onlara teslimle yükümlüdür. Teftiş heyeti, memurların herhangi bir evrakı gizlediklerini tespit ettikleri takdirde, bu türden fiilde bulunan kişilerin derhal işten el çektirmelerine karar verme hakkına sahiptirler.[709]

Üçüncü ve dördüncü maddeler, teşkilat yapısıyla ilgilidir. Buna göre müfettişler doğrudan doğruya nazıra bağlıdırlar ve ondan talimat alırlar. Ayrıca raporları da ona verirler. Yapının başında bulunan müdür de, yalnız nazıra karşı sorumludur. Onun görevi ise "müfettişlerin ihtarat ve mütalaat-ı vakıasının devair tarafından nasıl neticelendirildiğini" takip etmek ve bunları nezarete bildirmektir.[710]

Nizamnamenin beşinci, altıncı ve yedinci maddeleri, kadro sayılarına, maaşa, yevmiyeye ve harcıraha aittir. Buna göre 5'i birinci sınıfa, 10'u ikinci sınıfa, 12'si üçüncü sınıfa ve 15'i dördüncü sınıfa olmak üzere heyette toplam 42 müfettiş istihdam edilecektir. 8 müfettiş yardımcısı ile toplam kadro 50 olacaktır.[711] Maaşları ise sırasıyla 6000, 5000, 4000, 3000 ve

[707] BOA, İ.ML., 84-47, Lef 1, 24 Cemaziyelahir 1327.

[708] 19 Temmuz 1909'da kabul edilen nizamname, 31 Temmuz'da *Takvim-i Vekayi*'de yayınlanacaktır; *Düstûr*, 2. Tertip, C.1, 1329, s.382 Nizamname Maliye Nezaret'inden Cavid Bey imzasıyla 3 Temmuz'da çıkmıştır; BOA, İ.ML., 85-6, Lef 3, 20 Haziran 1325.

[709] *Düstûr*, 2. Tertip, C.1, s.382-383.

[710] *Düstûr*, 2. Tertip, C.1, s.383.

[711] Kısa bir süre sonra kadro sayılarında bir düzenleme yapılır. Buna göre toplam kadro sayısında ve ilk üç müfettişlik sınıfında değişiklik yapılmaz ama dördüncü sınıf ve müfettiş muavinlik toplam 23 olarak gösterilir. Ayrıca dördüncü sınıfa mensup müfettiş adedinin azami 15 olacağı da eklenir; BOA, İ.ML., 86-19, Lef 4, 23 Safer 1328.

2000 kuruştur. Teftişe çıktıklarında ise 60 kuruşu yevmiye ödeneceği gibi, gittikleri mesafeye göre saat başına da 10 kuruş harcırah alacaklardır.[712]

Sekiz, dokuz, on ve on birinci maddeler göreve seçilmeyi ve yükselmeyi içerir. Buna göre tayinler sınavla yapılacak, bu sınavdan başarılı olanlar bir önce müfettiş yardımcılığına, burada iki yıl görev yaptıktan sonra tekrar bir sınava tabi tutulup başarılı olanlar dördüncü sınıf müfettişliğe atanacaktır. Yükselme ise sırayla gerçekleşecektir.[713]

Teftiş heyetinin yenilendiği 1909 yılında, nizamname 12. madde kapsamında, bir defaya mahsus olmak ve ilk teftiş heyetinin teşkiliyle sınırlı olmak koşuluyla "Rumeli vilayet-i selasesinde" hali hazırda görevde bulunan "hazine ve komisyon maliye müfettişleri"nin imtihansız atanmalarına imkân sunar. Bu kolaylık, "umur-ı maliyede ikmâl-i tahsil için" Fransa'ya gönderilen öğrenciler için de geçerlidir. Bu öğrenciler döndüklerinde dördüncü sınıf müfettişlikten başlatılacaktır. Son madde ise nizamnamenin icrasından Maliye Nazırı'nın sorumlu olduğunu belirtir.[714]

Bu noktada, teftiş heyetine verilen önemi göstermesi açısından yapılan sınavlara ve adayların hangi konulardan sorumlu olduğuna değinmek faydalı olacaktır. Zira Cavid Bey de, bu hususa temas ederek sınavların ne kadar ciddi bir surette icra edildiğini belirtmiştir.[715]

Öncelikle sınava girmek için adayların üç şartı taşımaları gerekir: "1- Teba-i Osmaniye'den olmak", 2- 22-29 yaş aralığında bulunmak, 3- "mükellefiyet-i askeriyeleri olmamak". Bu şartları taşıyıp, hem yazılı hem sözlü sınavı başarıyla geçen adaylar müfettiş yardımcılığına atanacaktır. Adaylar atamanın yapıldığı tarihten iki hafta sonra, "umur-ı maliyeye müteallik malumatlarını ikmal etmek üzere" Paris'e eğitim için gönderilecektir. Fransa'daki eğitimlerini tamamlayıp dönen ve kadrolara müfettiş olarak atanan kişilerin 5 yıl teftiş heyetinde bulunmaları mecburidir. Eğer 5 yıl dolmadan ayrılırlarsa "ikmal-i tahsil zımnında memalik-i ecnebiyede bulundukları müddete ait" masrafları ödemek zorunda kalacaklardır.[716]

---

[712] *Düstûr*, 2. Tertip, C.1, s.383-384.
[713] *Düstûr*, 2. Tertip, C.1, s.384.
[714] *Düstûr*, 2. Tertip, C.1, s.384.
[715] "1327 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu Layihası". *MMZC*, Devre 1, İçtima Senesi 3, Cilt.3, İnikad 56, 26 Şubat 1326, Ankara: TBMM Basım Evi, 1986, s.585.
[716] "Maliye Müfettiş Muavinleri Müsabakası", *Sabah*, 21. Sene, 7383 (29 Mart 1325/1 Rebiulahir 1328), s.3.

Yaklaşık 40-50 kişinin girip ancak 7-8 kazananın olduğu bu sınavlarda,[717] adaylar oldukça geniş bir müfredattan sorumludur. Buna göre, iktisat ve maliye kapsamında borçlanma ve çeşitleri, Düyun-ı Umumiye, vergi ve çeşitleri, Osmanlı'da cari olan vergiler, bütçe, muhasebe; "usul-i tasarruf-ı emlak", "kavanin-i ahkâm-ı adliye"; matematik, tarih ve coğrafya gibi, oldukça tafsilatlı bir program dâhilinde sınav yapılmaktadır.[718]

Jolly ile sözleşmenin imzalanıp, ardından nizamname ile usul ve esasları belirlenen teftiş heyetinin kadroları da hızlı bir şekilde oluşturulur. İlk olarak Rumeli "vilayet-i selase maliye komisyonu müfettişlerinden" Faik Bey[719] ile Oskan Efendi'nin[720] "heyet-i mezkure müdüriyet-i umumiyesinin takdiriyle",[721] yine "vilayet-i selase maliye komisyonu müfettişlerinden iken" İstanbul'a gelip, burada "maliye müfettiş ve muavinlerinin imtihanlarını yürüten ve gösterdiği başarı ile öne çıkan Raşid Bey'in[722] birinci sınıf maliye müfettişliğine atamaları yapılır.[723] Sahip oldukları donanım yanında daha sonradan nazırlık da yapacak bu üç ismin müfettişliğe atanmış olmaları, heyete verilen önemi göstermektedir. Bu ilk atamaların ardından, ikinci sınıf müfettişliğe ise Manastır müfettişlerinden Cemal Bey getirilir.[724] Bunun yanı sıra Ziraat Bankası mümeyyizi İbrahim Bey, Duyun-ı Umumiye sicil kalemi müdür muavini, Beyrut vilayeti tahsilat müdürü İskender Bey, Aydın vilayeti muhasebe mutasarrıf kâtibi Selman Bey de dördüncü sınıf müfettişliğine nakledilirler.[725] Bu isimlerden İbrahim Bey, Fransa'da

[717] "1327 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu Layihası", *MMZC*, İnikad 56, 26 Şubat 1326, s.585.

[718] "Maliye Müfettiş Muavinleri Müsabakası", *Sabah*, 7383, s.3.

[719] Faik Nüzhet Bey, 1909'da getirildiği bu görevi 1919'da Maliye Müsteşarlığı'na atanana kadar yapacaktır. 1920'de ise Maliye Nezareti'nin başına geçmiştir. Ayrıca kendisinin, *UİİM*'da mali ve iktisadî yazıları da mevcuttur; Mehmet Zeki Pakalın, *Maliye Teşkilâtı Tarihi (1442-1930)*, C.4, s.405–413.

[720] Oskan Efendi, 1909'da birinci sınıf müfettiş olduktan yaklaşık 3,5 yıl sonra, 1913'te PTT Nazırı olmuştur. Kendisinin nazır olduktan sonra yaptığı ilk icraatları, Cavid Bey'i andarır şekildedir. Örneğin memurların çalışma saatleri hakkında yaptığı düzenleme ve yine taşraya gönderdiği telgrafların ihtiva ettiği uyarılar bu gözle değerlendirilebilir. Ayrıntı için bkz; Tanju Demir, "Söylev-Demeç ve Çalışmalarıyla Başarılı Bir PTT Nazırı: Oskan Efendi", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.4, S:11 (2005), s.65–67.

[721] BOA, İ.ML., 85-12, 27 Şaban 1327.

[722] Raşid Bey de daha sonra, tıpkı Oskan Efendi ve Faik Nüzhet Bey gibi, nazır olacaktır. Fakat sadece Maliye Nazırı değil, kısa süreli de olsa İaşe ve Maarif Nezareti'nde de bulunacaktır. Ayrıntı için bkz; Mehmet Zeki Pakalın, *Maliye Teşkilâtı Tarihi (1442-1930)*, C.4, s.374–395.

[723] BOA, İ.ML., 85-18, Lef 1, 19 Ramazan 1327.

[724] BOA, İ.ML., 85-24, Lef 2, 4 Şevval 1327. Cemal Bey, kısa bir süre sonra birinci sınıfa terfi ettirilir; BOA, İ.ML., 86-63, Lef 1, 18 Cemaziyelevvel 1328.

[725] BOA, İ.ML., 85-23, 19 Ramazan 1327.

öğrenimini tamamlayıp dönen 11 ismin dördüncü sınıf müfettişliğe tayinleri üzerine,[726] nizamnamede verilen sayıları aşmamak için, üçüncü sınıfa terfi ettirilir. Böylece kısa sürede yapılan tayinlerle birlikte, heyet-i teftişiyede 19 yeni isim göreve başlamıştır.

Islahı gerçekleştirilip, kadro tahsis edildikten sonra, maliye teftiş heyeti faaliyetlerine başlamıştır. Özellikle Fransa'da eğitimlerini de tamamlayıp dönen isimlerin kadroya eklenmesiyle birlikte, teftişler hız kazanmış, Aydın, Hüdevandigâr ve Edirne gibi vilayetlere bu kapsamda müfettişler gönderilmiştir.[727] Yenilendiği tarihten 1910 Şubat'ına kadar, yani 1,5 yıllık zaman dilimi içerisinde 640 "maliye-i daire" teftiş edilmiştir. Nitekim Cavid Bey, heyete yönelik yapılan eleştirilere cevap olarak bu rakamı gösterir ve üstelik bu işin, kadrosunda hala açık olan bir yapı tarafından gerçekleştirildiğini de belirtir. Ona göre bu heyet için gösterilen her çaba ve harcanan her meblağın, tam olarak karşılığı alınmıştır.[728]

II. Meşrutiyet'ten sonra ıslah çalışmaları başlanıp Cavid Bey'in nazır olmasından kısa bir süre sonra fiiliyata geçen teftiş heyeti, ilk formunu 1914'e kadar taşıyacaktır. 1914'te yayınlanan nizamname ile yapısında önemli değişiklikler olan heyetin başına, aynı tarihte Wassel isimli bir Alman geçecektir.[729] Nitekim Cavid Bey, bu tarihten sonra yapılan düzenleme ve atamalarla heyetin eski yapısının bozulduğunu, "vaz-ı aslisinden" çıktığını belirtecektir.[730] Böyle olsa da, II. Meşrutiyet'in başlarında bu heyet, maliye teşkilatın için yapılan önemli ıslahatlardan biri olarak kabul edilegelmiştir.

---

[726] BOA, İ.ML., 85-34, Lef 1, 15 Kanunuevvel 1325. Bu arada basın da eğitimlerini Fransa'da tamamlayıp dönen bu 11 isme dair, gelişmeleri takip etmektedir; "Paris'te Osmanlı Maliye Müfettişleri", *Sabah*, 21. Sene, 7266 (2 Kanunuevvel 1325/2 Zilhicce 1327), s.1. Dördüncü sınıf memuriyete atanmaları da yine haber olarak verilmiştir; "Maliye Nezareti tarafından geçen sene berây-ı tahsil Fransa'ya i'zâm olunup şehr-i kanunuevvelde ikmâl-i tahsil ederek der-aliyyeye avdet eden efendilerin dördüncü sınıf maliye müfettişliklerine tayinleri hususu Maliye Nezareti'ne işâr edilmiştir"; "Maliye Müfettişleri", *Sabah*, 21. Sene, 7292 (28 Kanunuevvel 1325/28 Zilhicce 1327), s.3.

[727] "Maliye Müfettişleri", *Sabah*, 21. Sene, 7294 (30 Kanunuevvel 1325/30 Zilhicce 1327), s.2.

[728] "1327 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu Layihası", *MMZC*, İnikad 56, 26 Şubat 1326, s.585. Bu habere göre Kanun ve esbab-ı mucibe layihası 1909'un Kasım sonu gibi tamamlanmıştır.

[729] Onur Çağlar Taşdirek, "Osmanlı Maliyesi'nde Teftiş Sistemi (1879-1920)", (*Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Marmara Üniversitesi SBE, 2015), s.79.

[730] Mehmet Zeki Pakalın, *Maliye Teşkilâtı Tarihi (1442-1930)*, C.4, s.257.

4.3.2. Muhasebe Kanunu

Nezaretin teşkilat yapısı ve düzeni için yapısal hamleleri yapmaya devam eden Cavid Bey, 1910 yılında, II. Meşrutiyet Dönemi maliyesi için en önemli işlerden birinin daha altına imza atacaktır. Maliye müşaviri Mösyo Laurent'ın hazırlanmasında etkin olduğu,[731] 1910 bütçesinin ardından yasalaşıp yürürlüğe giren "Muhasebe-i Umumiye Kanunu", dönem için en önemli yeniliklerden biridir.[732] Bütçenin zamanını, gelir ve gider kısımlarının hazırlanmasını, onaylanması ve yürürlüğe girmesini, ayrıca musahiblere dair hükümleri içeren kanun; bütçe, muhasipler ve genel hükümler olarak üç kısım ve toplam 66 maddeden müteşekkildir.[733]

Haziran 1910'da "irade-i seniyyesi" çıkmasına rağmen ancak 20 Şubat'ta Meclis-i Mebusan'a gönderilir.[734] Meclis'te ise görüşmeler 9 Nisan 1910'da başlar[735] ve iki gün sonra, yani 11 Nisan'da tekrar gündeme alınıp kabul edilir.[736] Hem Maliye Nazırı hem de Encümen kanunun bir an önce görüşülüp yasalaşması ister. Bu durum, düzenlemeye verilen önemi gösteren bir husus olarak değerlendirilebilir.[737]

Kanun Meclis'te görüşülmeye başlarken ilk konuşmayı yapan Cavid Bey, meselenin neden önemli olduğunu izaha çalışır. Ona göre acil kabilinden iki tür kanun vardır: Biri doğrudan iktisadi hayata tekabül eden ve bütçenin denkliğine etki eden vergiler hakkında olanlar, diğeri de daha çok bütçenin uygulanması için gereken hesap ve teftiş hakkındaki kaideleri muhtevi muhasebe kanunlarıdır. İkinci türün bütçenin denk olup olmamasına bir etkisi yoktur fakat bunlar bütçenin tam anlamıyla ve doğru bir şekilde uygulanıp teftiş edilmesini, denetlenmesini temin eder. Bu yüzden son derece önemlidir.[738]

---

[731] "Muhasebe-i Umumiye Kanunu", *Sabah*, 21. Sene, 7249 (15 Teşrinisani 1325/15 Zilkade 1327), s.1.
[732] Muharrem Öztel, *II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Maliyesi*, s.14.
[733] *Düstûr*, 2. Tertip, C.2, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1330, s.300–311 Bu maddelere dair kısa bir değerlendirme için bkz; Muharrem Öztel, *II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Maliyesi*, s.14-18.
[734] BOA, BEO, 3706-277880, Lef 1, 9 Safer 1328.
[735] "Muhasebe-i Umumiye Kanun Layihası". *MMZC*, Devre 1, İçtima Senesi 2, Cilt 3, İnikad 69, 27 Mart 1326, Ankara: TBMM Basım Evi, 1985.
[736] "Muhasebe-i Umumiye Kanun Layihası". *MMZC*, Devre 1, İçtima Senesi 2, Cilt 4, İnikad 75, 30 Mart 1326, Ankara: TBMM Basım Evi, 1986, s.59–73.
[737] "Muhasebe-i Umumiye Kanun Layihası", *MMZC*, İnikad 69, 27 Mart 1326, s.647
[738] Aynı yer, s.641.

Bütçenin uygulaması Maliye Nazırı'na aittir. Cavid Bey bunu hatırlatır. Fakat hangi usul ve esaslara göre hazırlanıp denetleneceği de önemlidir. Eğer bu olmazsa usul ve hesaplarda bugün olduğu gibi karışıklık ve düzensizlik baş gösterir. Nitekim "devr-i sabık"ta karşılaşılan sıkıntılar sadece israf, başıbozukluk veya adaletsizlikten kaynaklanmaz, aynı zamanda harcamaların hangi usul ve şartla yapılacağını gösterir emirlerin eksikliğinin de bunda büyük etkisi vardır.[739] Ayrıca bu türden kanunlar, kişilerden bağımsız bir şekilde hesapların takip edilmesini temin ettikleri için de önemlidir. Şöyle diyecektir: "Siz bütçeyi tasdik ediyorsunuz, bütçeyi tasdikten sonra gidiyorsunuz. O bütçenin tamâmî-i tatbikini dört sene sonra belki siz görmeyeceksiniz, başka bir Meclis görecek". Bu sebeple "teftişat esasını kabul etmeyecek olursanız … memleketin ne usul-i maliyesinin, ne de usul-i hesabiyesinin ıslahı katiyyen mümkün olamaz". İşte bu yüzden, kurumsal bir hafıza ve sağlam bir işleyiş için böyle bir kanuna ihtiyaç vardır.[740]

Kanun Meclis'te kabul edildikten sonra Haziran ayında irade-i seniyye çıkar. Fakat yürürlüğe girmesi hemen olmaz. Uygulanmaya başladığı tarih olarak 1911 gösterilmesine rağmen,[741] 1910'un Eylül başından itibaren yürürlükte olduğu belirtilebilir.[742] Kanunun yasalaşmasının gecikmesine sebep olarak dönemin Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın muhalefeti gösterilmiştir.[743] Hatta 1910'un Ekim ayında Paşa ile Cavid Bey arasında kanun yüzünden çıkan ihtilaf bakanlar krizine dönüşür. Paşa Harbiye Bütçesinin olağanüstü harcamalar konusunda kanun kapsamı dışında tutulmasını isterken, Maliye Nazırı ise herhangi bir istisnayı kabul etmez.[744] Sadrazam ve diğer kabine üyelerinin sürece dâhil olmasıyla Cavid Bey geri adım atar ve istifa olmadan sorun çözülür.[745] Uygulanması sırasında bu tür problemler yaşansa

---

[739] "Muhasebe-i Umumiye Kanun Layihası Esbab-ı Mucibesi", *MMZC*, İnikad 69, 27 Mart 1326, s.8.

[740] "Muhasebe-i Umumiye Kanun Layihası", *MMZC*, İnikad 69, 27 Mart 1326, s.647

[741] Nihad S. Sayar, *Türkiye İmparatorluk Dönemi Siyasi, Askeri, İdari ve Mali Olayları*, İstanbul: Nihad Sayar Yayın ve Yardım Vakfı, 1978, s.286.

[742] Hüseyin Cahid, "Siyasiyat: Heyet-i Vükelada İhtilaf", *Tanin*, 3. Sene, 764 (5 Teşrinievvel 1326/14 Şevval 1328), s.1.

[743] Erkan Tural, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Devletin Restorasyonu Bağlamında 1909 Teşkilat ve Tensikat Kanunu", (*Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2006), s.276.

[744] İkili arasındaki krizin büyümesi basın tarafından da yakından takip edilmiştir; D. K., "Kabinenin Mevkii", *Sabah*, 22. Sene, 7570 (5 Teşrinievvel 1326/14 Şevval 1328), s.1; Hüseyin Cahid, "Siyasiyat: Heyet-i Vükelada İhtilaf", s.1; "Şuunat: Buhran-ı Vükela", *Yeni İkdam*, 216 (5 Teşrinievvel 1326/14 Şevval 1328), s.1.

[745] "Buhran Zail Oldu", *Yeni İkdam*, 217 (6 Teşrinievvel 1326/15 Şevval 1328), s.1.

da, zaman içerisinde yapılan yeniliklerle kanun 1927 yılına kadar yürürlükte kalmış,[746] bütçelerin uygulanması buna göre yapılmıştır.[747]

4.3.3. 1909-1911 Bütçeleri

Bütçe hakkında yapısal olarak kurumsallaşmayı temin için "Muhasebe-i Umumiye Kanunu" gibi hamleler yapan Cavid Bey için, gerek kendi nazırlığı sırasında gerekse de daha öncesinde en önemli günden bütçeler olmuştur. Yasamanın, yani Meclis-i Mebusan'ın da, özellikle Cavid Bey'in de ilk nazırlık yıllarına tekabül eden dönem içerisinde en yoğun olarak mesai harcadığı kanunlar bunlardır. Onun düşüncesini incelerken değindiğimiz önemli hususlardan birinin bütçe olması, uygulama safhasında da karşımıza çıkmaktadır.

4.3.3.1. Muvakkat Bütçeler

Osmanlı Devleti'nin ilk modern bütçesi olarak kabul edilen 1325/1909-1910 bütçesinin Muvazene-i Maliye Encümeni Reisi olarak hazırlığında bulunan ve bu bütçeyi Meclis-i Mebusan'da aynı sıfatla sunan Cavid Bey'in nazırlığına tesadüf eden yıllarda, yani 1909 Haziran'ından 18 Mayıs 1911'e kadar toplam 7 muvakkat bütçe Meclis'ten geçmiştir.[748] Bunlardan ilki nezarete geçtikten hemen sonra çıktığı için diğerlerinden ayrı tutulabilir ama 1910 ve 1911 yılına tekabül eden 6 muvakkat bütçe, daha önce yazdığı yazılarda gündeme getirdiği hususlar göz önünde bulundurulunca dikkat çekicidir. Zira Cavid Bey, bu türde ilk bütçe Muvazene-i Maliye Encümeni'nin önüne geldiğinde,[749] zaruri olarak hazırlanan bu muvakkat bütçenin ilk ve son olması gerektiğini, maliyede böyle bir "vasıta-i sakîmenin"

---

[746] Muharrem Öztel, *II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Maliyesi*, s.14.

[747] Nihad S. Sayar, *Türkiye İmparatorluk Dönemi Siyasi, Askeri, İdari ve Mali Olayları*, s.287.

[748] 1325/1909 Temmuz ayına mahsus muvakkat bütçe, *Düstûr*, 2. Tertip, C.1, s.369-372; 1326/1910 Mart-Nisan ayları için muvakkat bütçe, *Düstur*, 2. Tertip, C.2, s.156-157; 1326/1910 Mayıs ayına mahsus muvakkat bütçe, *Düstur*, 2. Tertip, C.2, s.262-264; 1326/1910 Haziran ayına mahsus muvakkat bütçe, *Düstûr*, 2. Tertip, C.2, s.330-332; 1327/1911 Mart ayına mahsus muvakkat bütçe, *Düstur*, 2. Tertip, C.3, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1330, s.200–202; 1327/1911 Nisan ayına mahsus muvakkat bütçe, *Düstûr*, 2. Tertip, C.3, s.312-314; 1327/1911 Mayıs ayına ati muvakkat bütçe, *Düstûr*, 2. Tertip, C.3, Dersaadet: Matbaa-i Amire, 1330, s.368–370.

[749] Cavid Bey sürecin neden o günlerde tamamlanmadığını aktaracaktır, "1325 Senesi Mart ve Nisan Maaşatı ile Nisan ve Mayıs Masarifatına Ait Muvakkat Bütçe". *MMZC*, Devre1, İçtima Senesi 1, C.3, İnikad 72, 3 Mayıs 1325, Ankara: TBMM Basım Evi, 1982, s.418. 31 Mart sebebiyle aksayan süreç daha sonra tamamlanacaktır, *Düstûr*, 2. Tertip, C.1, s.135-138.

yerinin bulunmadığını söylemiştir.[750] En büyük kusuru olarak da, "hususiyet kaidesine" aykırı olmasını gösterir. Genel bütçenin aksine "muvakkat bütçede meclisler hükûmete bir kitle-i mesârıf için müsaade ederler, bu kitleyi nezaretlere tefrîk etmek kuvve-i icrâiyeye aid kalır".[751]

Konu hakkında böyle düşünmesine rağmen, nezaretteki sekizinci ayında, Encümen'in önüne Mart-Nisan aylarını kapsayan bir muvakkat bütçe gelecektir. Fakat burada Cavid Bey'in sorumluluğu pek yoktur. Çünkü o genel bütçeyi zamanında Meclis'e getirmiştir. Muvakkat kabilinden olan bütçeleri her yer ve zaman için mahzurlu bulan Encümen de, genel bütçeyi yetiştirmek için çalışmış ama hem tabının bir ayı bulması, ayrıca nezaretlerden ayrıntılı cetvellerin geç gelmesi, üçüncü olarak da ihtiyaç duyulan tadilatlar sebebiyle, bunda başarılı olamamıştır.[752] Öte yandan yeni mali yıla bütçesiz girmek istenmediğinden Encümen, Maliye Nezareti'nin geçici bir bütçe yapmasını ister.[753] Cavid Bey de iki aylık geçici bütçeyi hızlı bir şekilde hazırlayıp teslim eder.[754] Encümen reisinin ifadesiyle, kimi noktalardan kusurlu da olsa Meclis Mart-Nisan ayları için harcama yetkisi veren bütçeyi kabul eder. Fakat hem genel bütçenin hazırlanmasında yaşanılan problemlerin önüne geçmek, hem de muvakkat bütçeler için problemli kısımları gidermek için bir takım tavsiyelerde de bulunur.[755]

Mart-Nisan ayı için bu şekilde yetki alındıktan sonra beklenti genel bütçenin hızlı bir şekilde yasalaşmasıdır ama bu yine mümkün olmaz ve hem Mayıs, hem de Haziran ayları için ayrı ayrı iki geçici bütçe daha hazırlanır. Mayıs ayı için hazırlanan bütçe 277,101,215 kuruş,[756] Haziran için hazırlanan ise 246,491,508 kuruş[757] olarak kabul edilecektir. Her iki bütçe üç maddeden oluşmakta ve "hidemat-ı umumiye-i devletin ifasına mahsus olmak üzere devair namına sene-i mezkure muvazene-i umumiyesine mahsuben" çıkarılmaktadır.[758]

---

[750] Mehmed Cavid, "Neşriyat ve Vekayi-i İktisadiye-3", s.570.

[751] Mehmed Cavid, "Neşriyât-ı Vekâyi'-i İktisâdiye-4", s.124–125.

[752] "1326 Senesi Mart ve Nisan Aylarına Ait Muvakkat Bütçe Kanun Layihası". *MMZC*, Devre 1, İçtima Senesi 2, Cilt 3, İnikad 53, 27 Şubat 1325, Ankara: TBMM Basım Evi, 1985, s.74.

[753] BOA, İ.MLU., 1-17, Lef 3, 1 Rebiulevvel 1328.

[754] "1326 Senesi Mart ve Nisan Aylarına Ait Muvakkat Bütçe Kanun Layihası", *MMZC*, İnikad 53, 27 Şubat 1325, s.74.

[755] *Düstur*, 2. Tertip, C.2, s.156-157; BOA, İ.MLU., 1 Rebiulevvel 1328.

[756] "Mayıs 1326 Ayına Ait Muvakkat Bütçe Kanun Lâyihası". *MMZC*, Devre 1, İçtima Senesi 2, Cilt 5, İnikad 86, 27 Nisan 1326, Ankara: TBMM Basım Evi, 1986.; BOA, İ.MLU., 2-1, 4 Cemaziyelevvel 1328.

[757] BOA, İ.MLU., 2-9, Lef 6, 5 Cemaziyelahir 1328.

[758] BOA, İ.MLU., 2-1, Lef 6, 4 Cemaziyelevvel 1328; BOA, İ.MLU., 2-9, Lef 6, 5 Cemaziyelahir 1328.

Beklenti bir daha böyle bütçenin Meclis'e gelmemesi yönünde olsa da 1911 senesi için de bu türden bütçeler hazırlanır. Aslında 1327 senesi genel bütçesi için süreç daha hızlı ilerlemiş ve Meclis-i Mebusan'a sunulup müzakerelere başlanmıştır. Fakat yine de Mart'tan önce genel bütçenin yasalaşması mümkün olmaz. Bunun üzerine harcamaların aksamaması ve usulsüz işlem yapılmaması için bir kere daha bu yola başvurulur.[759] Yine üç maddeden oluşan 1327/1911 senesi Mart ayı muvakkat bütçesi 364,929,222 kuruştur.[760]

Mart ayı için geçici bütçe görüşmeleri sırasında vükeladaki endişe genel bütçenin yetişmeyeceği ve Nisan ayı için de bir muvakkat bütçe hazırlanacağı yönündedir. Nitekim bu endişelerinde haklı çıkarlar. Zira "1327 senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu'nun henüz Heyet-i Umumiye'de müzakeresi hitam bulmadığından, sene-i mezkûre Nisan ayı için dahi bir muvakkat bütçe tanzimine mecburiyet" doğar[761] ve 283,622,561 kuruş "tahsisat-ı muvakkate küşâd" olunur.[762]

Nisan ayı için hazırlanan bu geçici bütçe sırasında Encümen azasından Bursa Mebusu Ömer Fevzi Efendi, genel bütçenin artık tamamlanmasını ve Mayıs ayı için de bir muvakkat bütçe yapmaya mecburiyet doğmamasını temenni eder. Onun bu temennisini diğer vekillerin de paylaşmış olması kuvvetle muhtemeldir.[763] Fakat bu temenni de gerçekleşmeyecek ve Mayıs ayı için de bu yola başvurulacaktır.[764] Bu sefer toplam 277,829,379 kuruş tahsisat için izin alınır.[765] Bu Cavid Bey'in ilk dönemi için hazırlanan son muvakkat bütçe olacaktır. Zaten kendisi bundan 5 gün sonra Maliye Nezareti'ni Nail Bey'e devredecektir.[766]

---

[759] Meclis'te genel bütçenin gecikeceği ve ikinci defa olarak muvakkat bütçe tanzim edileceği endişe vardır. Nitekim vekiller bu endişede haklı çıkacaktır, "Bir Aylık Muvakkat Bütçe Kanun Lâyihasının İrsal Kılındığına Dair Sadâret Tezkiresi". *MMZC*, Devre 1, İçtima Senesi 3, Cilt 3, İnikad 50, 17 Şubat 1326, Ankara: TBMM Basım Evi, 1986, s.50–51.

[760] BOA, İ.MLU., 4-29, Lef 4, 11 Rebiulevvel 1329.

[761] "1327 Senesi Nisan Mahına Ait Muvakkat Bütçe…". *MMZC*, Devre 1, İçtima Senesi 3, Cilt 5, İnikad 75, 26 Mart 1327, Ankara: TBMM Basım Evi, 1990, s.113.

[762] BOA, İ.MLU., 4-34, Lef 5, 14 Rebiulahir 1329.

[763] "1327 Senesi Nisan Mahına Ait Muvakkat Bütçe...", *MMZC*, İnikad 75, 26 Mart 1327, s.113-114.

[764] "1327 Senesi Mayıs Ayına Ait Muvakkat Bütçe…". *MMZC*, Devre 1, İçtima Senesi 3, Cilt 6, İnikad 96, 28 Nisan 1327, Ankara: TBMM Basım Evi, 1991, s.395 Zabıt ceridesinde tahsisat miktarı hataları olarak 177 milyon olarak gösterilmiştir.

[765] BOA, İ.MLU., 5-1, Lef 3, 14 Cemaziyelevvel 1329.

[766] BOA, İ.DUİT., 8-32, 10 Cemaziyelevvel 1329.

Yaklaşık iki yıllık nezaret süresince Cavid Bey'in imzasıyla çıkan 7 muvakkat bütçeyi nasıl anlamak gerekir? Öncelikle belirtilmelidir ki, modern bütçe II. Meşrutiyet'le uygulanmaya başlayan ve bu yönüyle de yeni sayılabilecek bir unsurdur. Zaten yapısal reformalar da 1908 Temmuz'undan itibaren kendini gösterir. Üstelik nezaret ve dairelerin gerekli cetvelleri hazırlayıp mali yıl başlamadan epey önce bunları Maliye Nezareti'ne göndermeleri gerekir ki bu hususta da henüz bir düzen sağlanabilmiş değildir. Yani kurumların ve memurların yeni düzene henüz adapte olamadıkları aşikârdır.

Öte yandan Meclis-i Mebusan'da gerçekleşen bütçe müzakerelerinin uzaması da bütçenin zamanında çıkamaması için bir etkendir. Nitekim muvakkat bütçelerin esbab-ı mucibe layihalarında bu durumun vurgulandığı görülür. Örneğin 1911 yılı Mart, Nisan ve Mayıs aylarında muvakkat bütçeye müracaat edildiği yönelik ibareler her üç kanun layihasının ilk maddesinde mevcuttur. Meclis'teki müzakereler dikkate alındığında bu durumun son derece normal olduğu anlaşılabilir. Zira Meclis henüz yenidir ve son derece titiz hareket etmekte ve birçok husus tartışılmaktadır.

Bu sebeplerden dolayı, Cavid Bey tarafından hastalıklı, arızi ve kaçınılması gereken bir unsur olarak kabul edilse de sıklıkla bu yola başvurulduğu görülür. Çıkan 7 bütçeye baktığımızda doğrudan ondan kaynaklı bir durumun olmadığı, hatta bunun önüne geçmek için çalıştığı bellidir. Buna rağmen süreci anormal kabul etmeyip en makul bir şekilde götürmeye çalıştığı söylenebilir.

4.3.3.2. Genel Bütçeler

Nezarete atandığı 22 Haziran 1909'dan istifa ettiği 18 Mayıs 1911'e kadar Cavid Bey'in Meclis'e getirdiği iki adi/genel bütçe vardır. Bunlardan biri 1910-1911 yıllarını kapsayan 26,5 milyon gelir ve 33,7 milyon gideri olan, toplamda yaklaşık 7 milyon açık veren 1326 senesi bütçesi,[767] diğeri de 1911-1912 yıllarına ait, 28,5 milyon gelir ve 36 milyon gideri olup, 7,5 milyon eksiği bulunan 1327 senesi bütçesidir.[768]

[767] *Düstûr*, 2. Tertip, C.2, s.435-602; *Osmanlı Bütçeleri 1909-1918*, Fehmi Tümer ve diğerleri (hzl.), Ankara: Maliye Bakanlığı, 2000, s.199–304.
[768] *Düstûr*, 2. Tertip, C.3, s.479-607; *Osmanlı Bütçeleri 1909-1918*, s.305–353.

4.3.3.2.1. 1326 Bütçesi

Cavid Bey'in Nazır olarak hazırlığını yaptığı ve meclise getirdiği ilk genel bütçe 1326/1910-1911 bütçesidir. Aslında 1909 bütçesi için de hatırı sayılır bir mesai harcamıştır ama o mesai Encümen çatısı altında gerçekleşmiştir. Bu sefer, başından itibaren sürecin içerisinde yer almış ve 1327 bütçesinden farklı olarak, yasalaştığında altında imzası da bulunmuştur.

Dönem dönem Encümendeki çalışmalara da destek veren Cavid Bey 25 Nisan 1910'da görüşülmeye başlanan bütçenin Meclis'teki açılışını da kendi yapar. Meşrutiyet döneminde ikinci defa olarak Osmanlı milletinin kendi mukadderatına hâkim olması anlamına gelen bu bütçe sayesinde, meşruti idarenin daha da sağlamlaştığını ifade eder. Öte yandan ikinci olması hasebiyle, daha ziyade bir vukuf ve anlayış ile hareket eden bir Meclis de vardır. Zira bütçenin ne demek olduğunu ve milletin kaderine ne gibi etkisi bulunduğu daha belirgin hale gelmiştir.[769]

1325 Bütçesi ve onu hazırlayanlar gerçekten daha zor şartlarda iş yapmışlardı. Fakat artık o günlerin zorlukları yoktur, ayrıca örnek alınacak mazi, eksik ve yanlış da değildir, yani yürütmenin bir önceki yıla ait "icraat-ı maliyyesi veyahut bütçenin suret-i tatbiki" tamamen, eksiksiz bir şekilde mevcuttur. Bu sebeple, adımlar daha bilinçli atılmış, her kademede cetveller daha sağlıklı incelenmiştir. Cavid Bey zikretmese de, belki de bu yüzden 1326 bütçesi, II. Meşrutiyet'in ilk tam bütçesi hüviyetinde sayılabilir.[770]

Bütçenin aksamı hakkında da bilgi veren Cavid Bey, gelirlerin bir önceki seneye göre yaklaşık 1,5 milyon arttığını belirtir.[771] Bu artış için en önemli sebeplerden biri ziraat ve ticarette sene içerisinde ortaya çıkan olumlu manadaki gelişmelerdir. Osmanlı bir tarım ülkesidir ve bu sektörde yaşanacak bir artış doğal olarak gelirleri de etkileyecektir. Fakat burada kendilerinin bir payı olmadığını, bu durumun Allah'ın bir lütfu olduğunu da belirtmiştir.[772]

Gelirler bu şekilde artmasına karşın giderler de artmış ve açık 7 milyon dolaylarına çıkmıştır. Hem bu açığın nedenini hem de devletin bundan elde edeceği faydayı açıklamaya çalışır. Evvela genel bir kaideye değinir: Buna göre bir ülke veya milletin amacı terakki ise, gelirleri

---

[769] "1326 Senesi Muvazene-i Umumiyye…", *MMZC*, İnikad 77, 10 Nisan 1326, s.293.
[770] "1326 Senesi Muvazene-i Umumiyye…", *MMZC*, İnikad 77, 10 Nisan 1326, s.294.
[771] Tam rakamlar için bkz, Tevfik Güran*, Osmanlı Mali İstatistikleri Bütçeler: 1841-1918,* s.156 Cavid Bey'in bilgilendirmesi için bkz, "1326 Senesi Muvazene-i Umumiyye…", *MMZC*, İnikad 77, 10 Nisan 1326, s.299.
[772] Aynı yer, s.306.

azaltarak bu amaca ulaşmak mümkün değildir. Hatta "şan ve şerefle, haysiyeti ile yaşamak isteyen bir millet", mutlak surette harcamalarını artırmalıdır. Tam bu noktada kritik husus, harcamaların nerelere yapılacağıdır. Osmanlı gibi bir ülkede bu harcamalar, geçmişten bugüne tamamlanmamış, geri bırakılmış nafia hizmetleri, ziraat için faydalı alanlar, okullara yönelmelidir.[773] Fakat burada bir itirafta bulunup, henüz beklendiği türden yatırımların gerçekleşmediğini belirtir. O halde soru tekrar önüne gelir, açığın sebebi nedir?

Cavid Bey bu soruya cevap olarak orduyu gösterir. Fakat olumsuz bir yargıda bulunmaz, hatta ordunun herkesin gıpta edeceği noktaya ulaştığını söyler. "Evet, zahiren hiçbir müsmir masraf yapmadık, vesait-i nafiadan yollardan, mekteplerden mahrum kaldık. Fakat o yapamadığımız masraflara karşı bütün sarfiyat-ı müsmirenin harisi, müdafii, dâhilen ve haricen muhafızı olan" orduyu gayet güzel bir noktaya getirdik diyecektir.[774] Aslında bütçenin en ziyade harbiye bütçesiyle kabardığını söyleyerek bir nevi eleştiri de yapmıştır[775] ama mevcut konjonktürün farkında olduğunu, iç ve dış siyasetin bu türden harcamaları mecbur kıldığının da bilincindedir. Bu yüzden orduya yapılan harcamayı savunur ve bunun meşru olduğunu aktarır. Vekilleri ikna etmek için çabaladığı konusunda şüphe yoktur.

Bütçede bir açık söz konusu olunca doğal olarak bu açığı kapatmanın yollarını bulmak gerekecektir. İktisadî düşüncesi incelenirken değinildiği gibi, açığı kapatmanın iki yolu bulunmaktadır. Ya vergileri artırmak ki kısa vadede bu pek mümkün değildir, ya da borçlanmak. Nitekim ikinci yolun tercih edileceğini vekillere söyler. Tabi burada vekillerin duyabileceği endişenin de farkında olduğundan, onlara borç almanın bir eksiklik veya çöküş olarak kabul edilmemesi gerektiğini, asıl iflasın mali izmihlal olduğunu, ayrıca açık miktarı kadar değil, daha az miktarda borçlanılacağını söyleyerek onları iknaya ve teskin etmeye gayret eder.[776]

Tam bu noktada önemli bir hususa değinir. Eğer amaç borca müracaat etmeden denk bir bütçeye ulaşmak ise, devletin gelirlerini artırmak en önemli hedef olmalıdır. Devlet için gelirler demek vergi demek olduğundan ve gümrük vergileri de önemli bir kalemi oluşturduğundan, büyük

[773] Aynı yer, s.303.
[774] Aynı yer, s.304.
[775] Gerçekten de toplam tahsisatın %40'ını ordu için ayrılan tahsisat oluşturmaktadır. Yıllara göre ayrılan tahsisatların oranı için bkz, Muharrem Öztel*, II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Maliyesi*, s.64.
[776] "1326 Senesi Muvazene-i Umumiyye…", *MMZC*, İnikad 77, 10 Nisan 1326, s.309.

devletler nezdinde yapılan girişimlerden bahseder. Buna göre gümrük resimlerine %4 zam yapıp, %11'den 15'e çıkartılmasına çalışılmaktadır. Böyle bir zam ancak mezkûr devletlerin rızasıyla gerçekleşebilir.[777]

Fakat böyle bir artışın, hele kendi döneminde yapılmasının devletin takip ettiği liberal politikaların hilafına görüneceğinin farkında olan Cavid Bey, bu hamlenin ana politikadan sapmak olmadığını, gümrüklere yapılmak istenilen %4'lük bir artışın sadece bütçenin ihtiyaç duyduğu bir meblağı elde etmekle ilgili bulunduğunu vurgulamıştır. Yani hükümet bugüne kadar serbest iktisadî politikaları takip ettiği gibi, bugünden sonra da aynı politikalara bağlı kalmaya devam edecektir. Bu hususta bir değişiklik yoktur.[778] Söylem itibariyle haklı görünse de, özellikle gümrük vergileri konusundaki yaklaşımı onun pragmatik davranışını gösteren önemli bir hususdur.

1326 Bütçesi, görülmektedir ki, her açıdan Maliye Nazır'ı adına önemlidir. Az önce ifade edildiği gibi, kendisi için bu bütçe, eksikliklerin en aza indirildiği ve tam bütçe hüviyetine sahip ilk muvazene kanunu olması sebebiyle kritiktir. Ayrıca ilk defa Nazır olarak Meclis'e sunduğu bütçe budur. Diğer yandan, belki de zikredilmesi gereken en önemli husus, açılış konuşması sırasında, hükümetin takip ettiği iktisadî politikalara dair ilk ve en net bilgilendirmeyi yapmış olmasıdır. Çünkü hem vekiller hem de kamuoyu hükümetin takip ettiği iktisadî politikaların ne olduğunu açıkça öğrenmek ister. Bu beklentinin farkında olduğunu belirten Nazır, neden dolayı serbest iktisadî politikalar takip ettiklerini ve bundan sonra da bu minvalde hareket edeceklerini, himaye usulüne de değinerek izah etmiştir.[779] Bu sadece içeriye verilmiş bir cevap değildir, aynı zamanda kısa bir süre sonra borç için kapısını çalacağı Fransa ve İngiltere'ye yönelik de bir bilgilendirmedir.

Nihayetinde Meclis-i Mebusan'da 23 Nisan-23 Haziran 1910[780] arasında, tam 32 birleşimde görüşülen bütçe, Temmuz ayının başında yasalaşır ve yürürlüğe girer. Kanunun altında Maliye Nazırı sıfatıyla ilk defa olarak Cavid Bey'in imzası vardır.

---

[777] Aynı yer, s.310-312.

[778] Aynı yer, s.313.

[779] "1326 Senesi Muvazene-i Umumiyye…", *MMZC*, İnikad 77, 10 Nisan 1326, s.313.

[780] *MMZC*, 10 Nisan-10 Haziran 1326, İnikad 77-121, Cilt 4-6. Bütçenin bu süre zarfında "ruzname"ye girmediği birleşimler şunlardır: 79, 83, 86-88, 91, 93-94, 96, 101-103.

4.3.3.2.2. 1327 Bütçesi

1909 ve 1910 yıllarındaki bütçelerin, mali yıldan önce tamamlanıp yürürlüğe girmesi mümkün olmadığı gibi, 1327/1911-1912 yılına ait bütçe için de benzer bir durum söz konusudur Fakat diğerlerinden farklı olarak bu sefer gecikmeye sebep, hem Encümen'deki aksaklık, hem de Meclis-i Mebusan'daki görüşmelerin uzamasıdır.[781] Öte yandan Cavid Bey, müzakereler devam ederken, nazırlıktan istifa edecek, bu yüzden kanunun altında imzası olmayacaktır.[782]

8 Haziran 1911 de yasalaşan bütçenin görüşmeleri, 22 Şubat 1911'de başlar.[783] Açılış konuşmasını yine Cavid Bey yapar. Müzakelerin bu ilk konuşması önemli olduğu gibi, 56 ve 57. oturumlarda, kendisine yapılan eleştirilere verdiği cevaplar en az ilk konuşma kadar, hatta ondan daha kritiktir denilebilir. Hatta içerik ve önemi sebebiyle son iki oturumdaki konuşmanın bastırılıp taşra ve dairelere gönderilmesi vekiller tarafından teklif edilmiştir. Öneri oybirliğiyle kabul edilmiştir.[784]

İlk konuşmasının başında Cavid Bey resmi olarak nazır sıfatıyla ikinci defa bütçenin açılışını yaptığını, ayrıca bunun çok zor geçmiş bir yılın ardından gerçekleştiğini, kendi sorumluluk ve görevlerinin ağır yükünü omuzunda hissederek kürsüye çıktığını söyler. Bu ağır yükün bir gereği olarak vekillere bir yılın özetini sunmak istediğini belirtir.[785] Çünkü ona göre Meşrutiyet'in ruhu yalnız maliyesidir. Yani devletin hiçbir faaliyeti, maliyesinden, bütçesinden uzak düşünülemez. Devletin askeri, nafiası, siyaseti, donanması, hepsi bu minvaldedir. Eğer bütçe ne kadar geniş olursa, ne kadar müreffeh bulunursa, faaliyetler de, ilerleme de o denli hızlı olacaktır. Artık insanlar bu gerçeği anlamış, "memleketin terakkiyatını ve atisini hayat-ı

---

[781] Zira bütçe görüşmeleri bu sefer üç ayı aşmıştır; *MMZC*, 22 Mart-7 Mayıs 1327, İnikad 73-102, Cilt 5-6.

[782] Cavid Bey 29 Nisan 1911 tarihinde istifa kararı alıyor ve karar 9 Mayıs tarihinde icraya koyuluyor. Fakat aynı gün gerçekleşen müzakereler esnasında (94. inikad) Cavid Bey hala nazır. Çünkü padişahın kararı henüz sadrazama ulaşmamış durumda. Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa da bu durumdan meclisi haberdar ediyor. Cavid Bey'in günlüğünde padişah iradesinin akşam sadrazama ulaştığı bilgisi mevcuttur; Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, Cilt 1, s.138.

[783] "1327 Senesi Bütçe Kanun Layihası", *MMZC*, Devre 1, İçtima Senesi 3, Cilt 3, İnikad 45, 9 Şubat 1326, Ankara: TBMM Basımevi, 1986.

[784] 56. oturumun sonunda Sinop Milletvekili Hasan Fehmi Efendi'nin "Cavit Beyefendi Hazretlerinin bütçe hakkındaki mütâlatının yukarıdan aşağıya, bugünkü müdafaatı da dâhil olduğu halde, gerek dâhilen ve gerek haricen efkâr-ı aleme bildirmek üzere tab ve memleketin her köşesine" gönderilmesi yönündeki teklifi ekseriyetle kabul edilir, *MMZC*, Devre 1, İçtima Senesi 3, Cilt 3, İnikad 56, 26 Şubat 1326, Ankara: TBMM Basımevi, 1986, s.614-615.

[785] "1327 Senesi Muvazene-i Umumiye…", *MMZC*, İnikad 45, 9 Şubat 1326, s.159.

maliyesinin atisinden beklemeye başlamıştır". Bu yüzdendir ki önceki yılın bir muhasebesi yapılmalıdır.[786]

Bu muhasebeyi yapmak bir noktadan daha elzemdir. Cavid Bey, Osmanlı Devleti'nin nakde duyduğu ihtiyacı en yakından gören kişidir. Borçlanma için yurt dışına çıktığında, muhtemelen karşılaştığı eleştiriler, devletin yapısal problemleriyle, bütçeye riayetle, mali yapının bozukluğuyla ilgilidir. Haliyle böyle bir yaklaşım da, yapılacak anlaşmaları etkilemektedir. Ülkenin maliyesinin bir senelik muhasebesi, çalışmaların ve gelişmelerin ne düzeyde bulunduğunu gösterecek, aslında iyi gelişmelerin olduğunu ispat edecektir. Bu sebeple böyle bir muhasebeye ihtiyaç duyulmuştur.[787]

Son üç senenin hülasasını yapan Cavid Bey, bütçenin gelir ve gider kısmındaki açıktan bahisle, yeniden bir borç anlaşması yapmak gerekeceğini vekillere bildirir. Zira devletin bütçesi, henüz istenilen seviyeye gelmemiştir ve belki iki sene daha borçlanmak gerekecektir. Çünkü "bütçenin tevazünü Meşrutiyet'ten itibaren geçecek 4 yahut 5 senenin mahsulü olabilir. Bundan evvel bütçenin tevazünü olamaz. Hiçbir yerde olmamıştır". Bu yüzden belki iki sene daha borçlanma yoluna gidilecektir.[788]

Cavid Bey'in bu açılış konuşmasının ardından vekiller sırayla söz alıp eleştiriler yöneltmiştir. Bir müddet sonra tekrar söz almış ve bu eleştirileri tek tek cevaplamıştır. Cevaplar esnasında yine vekillere meseleyi izah etme adına, bütçenin geleceği görmek olduğunu vurgulaması önemlidir. Ayrıca bu konuşmasında, vekillerin kaldırılması veya ıslah edilmesi yönünde baskı yaptıkları aşar vergisine de değinir. Bu verginin geçmişte terakkiye mani olduğunu söylediğini onlara hatırlatır. Fakat bugün verginin kaldırılması bir yana, onda indirim bile yapılamaz. Örneğin vergiyi %10 düzeyine indirmek demek, bütçenin gelirlerinin 1 milyon azalması anlamına gelecektir ki bütçeyi "tevazün ettirmek çarelerini ararken bir milyon lira kadar bir varidatı bugün indirmek doğru olamaz".[789] Bu husus, onun mevcudu ne denli önemsediğini göstermekte, devletin çıkarı söz konusu olduğunda nasıl bir tavır takındığı izah etmektedir.

[786] "1327 Senesi Muvazene-i Umumiye…", *MMZC*, İnikad 45, 9 Şubat 1326, s.160.
[787] Aynı yer, s.161-162
[788] Aynı yer, s.172.
[789] "1327 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu", *MMZC*, İnikad 56, 26 Şubat 1326, s.598.

Daha önce de belirtildiği gibi, bu bütçenin müzakereleri Meclis-i Mebusan'da tamamlanıp yürürlüğe girmeden Cavid Bey nazırlıktan istifa edecektir. 1911'in yaz aylarında kısa bir yurt gezisine çıktıktan sonra, 18 Şubat tarihinde Küçük Said Paşa kabinesinde Nafia Nazırı olacaktır.

4.4. Nafia Nezareti'nde (18 Şubat-22 Temmuz 1912)

1912'in Şubat ayında Cavid Bey, pek de uzak olmadığı bayındırlık işlerine daha yakından dâhil olacaktır. 17 Şubat 1912'de Sinabyan Efendi'nin istifası üzerine,[790] 18 Şubat'ta Nafia Nazırlığı Cavid Bey'e tevdi edilir[791] ve Damad Mehmed Şerif Paşa'nın 22 Temmuz 1912'de kendisinden görevi teslim alacağı tarihe kadar[792] 5 ay 3 gün bu nezareti uhdesinde bulundurur.

Aslında kendisi, 1900'lü yılların hemen başında bayındırlık işleri ile ilgili kalem oynatmaya başlamış ve *Servet-i Fünûn*'da bu konuyla ilgili dört yazı yayınlamıştır. Bu yazıların başlığı sırasıyla "Vesait-i Nakliye", "Umur-ı Nafia", "Şimendiferler" ve "Osmanlı Demiryolları"dır.[793] II Meşrutiyet'in ilanından sonra da aynı konuda yazmaya devam eder. Bu sefer de *UİİM*'da "Müessesat-ı Nafiamız" başlıklı iki yazı yayınlayacaktır.[794] Görülmektedir ki kendisi fikri açıdan bayındırlık ve ulaşım meselesiyle yakından ilgilenmiştir.

Öte yandan gerek I. Dünya Savaşı'ndan önce gerekse de savaş sırasında hem nazır hem de resmi görevli olarak gittiği Fransa ve Almanya gibi ülkelerde yürüttüğü müzakerelerin en önemli başlıklarından birini bayındırlık ve ulaşım meseleleri oluşturmaktadır. İleride değinileceği gibi,

---

[790] Nezareti kabul etmesi hakkında şunları diyecektir; "Nazır Kirkor Sinabyan Efendi Hazretleri'nin vuku-ı istifasına mebni Sadrazam Paşa Hazretleri tarafından Nafia Nezareti bana teklif buyruldu. Ben de nezarette muvaffakiyet için icap eden kaffe-i vesaiti ve vesait-i fenniye-i idariye ve bilhassa evsaf-ı ahlakiyeyi bulacağıma emniyet ve itimat ederek kabulde tereddüt etmedim"; "Cavid Bey Efendi'nin Beyanatı", *Sabah*, 23. Sene, 8052 (7 Şubat 1327/2 Rebiulevvel 1330), s.2.

[791] BOA, İ.DUİT., 8-54, 29 Safer 1330.; BOA, BEO, 4004-300298, Lef 1, 29 Safer 1330.; "Nafia Nezareti", *Sabah*, 23. Sene, 8050 (5 Şubat 1327/29 Safer 1330), s.1; Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, Cilt 1, s.242. Son dönemde Nafia Nezareti ile ilgili yapılmış bir çalışmada bu tarih hatalı olarak 2 Mart olarak gösterilmiştir; Şenay Atam, *Osmanlı Devleti'nde Nafia Nezareti*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020, s.61.

[792] BOA, MV., 227-161, 7 Şaban 1330.

[793] Mehmed Cavid, "Vesait-i Nakliye", *Servet-i Fünûn*, 21, 530 (26 Nisan 1317), s.152–155; Mehmed Cavid, "Umur-ı Nafia", *Servet-i Fünûn*, 21, 534 (24 Mayıs 1317), s.210–211; Mehmed Cavid, "Şimendiferler", *Servet-i Fünûn*, 21, 536 (7 Haziran 1317), s.242–246; Mehmed Cavid, "Osmanlı Demiryolları", *Servet-i Fünûn*, 21, 541 (12 Temmuz 1317), s.322.

[794] Mehmed Cavid, "Müessesat-ı Nafiamız-1: Rumeli Şimedüferleri", s.72–123; Mehmed Cavid, "Müessesat-ı Nafiamız-2: Selanik-Manastır Demiryolu", *UİİM*, 1, 3 (10 Şubat 1324), s.341–363 İçerik olarak teknik bilgilerin yoğun olması, bu yazıların da, aynı "bütçe" ve "borçlanma" gibi, 1902-1908 arası dönemde yazıldığını düşündürmektedir.

1914'te Fransa ile yapılan antlaşma sırasında ve yine 1913'ün sonlarında Almanya'da Deutsche Bank'taki müzakerelerde bayındırlık konusu müzakerelerin seyrini etkileyen önemli hususdur. Nezaretin durumunu, bekleyen işlerin mahiyetini yakından öğrenmesine imkân sağlayan bu atama, hem savaşın arifesinde Fransa ile hem de savaş sırasında Almanlarla yapılan görüşmelerde kendisine yardımcı olmuş olmalıdır. Nitekim buna dair ipuçlarını ve onun mesele hakkındaki bilgisini gösteren notlar bulunmaktadır.

Cavid Bey nezarete geçip tebrikleri kabul ettikten sonra, daha önce Maliye Nezareti'ne atandığında yaptığı gibi, memur ve görevlilere bir konuşma yapar.[795] Bir nevi motivasyon amacı taşıyan bu konuşmanın başında kendisine verilen görevi tereddütsüz kabul ettiğini, Osmanlı'da her şeyden evvel dikkate alınması gereken hususun "umur-ı nafia" olduğunu hatırlatır. Meşrutiyet'ten sonra halkın iktisadi olarak ilerlemesi ve yine Meşrutî idarenin her tarafta kökleşmesi bu hususa bağlıdır. Fakat ülkenin hangi noktasına gidilse her tarafta şikâyet vardır. Eğer bayındırlık işleri yolunda gider ve her taraftan gelen şikâyetler azalırsa, halk o zaman yeni düzeni olumlu karşılar. Bu da memur ve hizmetlilerin elinde olan bir şeydir. "Denilebilir ki mukarrerat-ı meşrutiyet Nafia Nezareti'nin kapısı üzerinde yazılıdır".[796]

Nezarete gelmiş olmasına rağmen, parlamenter sistemde nazırların süresinin uzun olmayacağının farkında olan yeni nazır,[797] bu sirkülasyonun işleri aksatmaması için tüm memurların görevini eksiksiz yapması, yani bir nevi kurumsallaşmanın tesisinin gerekli olduğunu hatırlatır:

> "Bu az devam edecek bir nazırın muvaffakiyeti, nezaretinin kâffe-i umûr ve muamelatına tamamen vukuf peyda etmesi meşâgîl ve mesai makinesinin muntazam ve esaslı bir surette kurulmuş olmasına mütevakkıftır. Ancak bu sayededir ki nazırlar

[795] Cavid Bey*, Meşrutiyet Ruznamesi*, Cilt 1, s.243 Cavid Bey konuşma yaptığını söylese de bunun içeriğinden bahsetmez. Fakat *Sabah* yeni Nazır'ın bu konuşmasını okuyucularına aktaracaktır: "Nafia Nazır-ı cedidi Cavid Bey Efendi dün zevâli saat dokuz buçukta makam-ı nezarete azimet eylemiştir. Müsteşar ve müdüran-ı nezaretle yarım saat kadar görüştükten sonra Nezaret meclis salonuyla ittisalindeki teneffüs odasında toplanan bilumum memurîn ve müstahdimînin tebrikâtını kabul ederek muma-ileyhüma hitaben bazı beyanatta bulunmuştur"; *Sabah*, 8052, s.2.

[796] *Sabah*, 8052, s.2.

[797] Cavid Bey'i haklı çıkaracak şekilde, Nafia Nezareti'nde II. Meşrutiyet sonrası sirkülasyon çok fazladır. Özellikle 1912 sonrası en uzun görev süresi 7 aydır. Kimi zaman 1 ayı bulmayan atamalarla da karşılaşılır. 1912-1918 arasında Nezaret tam 11 kez el değiştirmesi bu sirkülasyonun en dikkat çekici göstergesidir. Bu 11 nazır arasında Cavid Bey, 5 ay 3 günle en uzun görev yapan üçüncü nazır olacaktır. Ayrıntı için bkz.; Şenay Atam, *Osmanlı Devleti'nde Nafia Nezareti*, s.61.

değiştikçe müdirân ve memurîn makineyi işlere halel gelmeyecek surette işletebilirler ve nazır vazife-i nezaret ve riyasetini bihakkın ifa eyleyebilir".[798]

Bu noktada memur ve hizmetlilerin görevini eksiksiz yapmasının yanında gerek yabancı gerekse de yerli unsurlara karşı ülkenin itibarı korunmalıdır. Bu yüzden ahlaklı bir şekilde çalışmak gerekir. Maliye Nezareti'ne ilk atandığında dikkat çektiği gibi, sözü özellikle görevi eksiksiz yapmaya getirir ve bir nevi gözdağı verir. Zira nasıl işini eksiksiz bir şekilde yapan memurlara ödül vermek "vazife-i esasiye" ise, aksi davranan kişileri de cezalandırmak o ölçüde bir vazifedir. Bundan kaçınmayacaktır. Bu yüzden herkes görevini en iyi şekilde yapmalıdır.[799]

Fakat göreve başladığı ilk günlerde yaptığı incelemeler sonucu, memurların durumundan ve iç işleyişteki bozukluktan şikâyetçidir. Memurlardan bazılarının işlerini aksatacak ölçüde başka yerlerde görevleri vardır. Ayrıca göreve alımlarda takip edilen usul son derece yanlış ve eksiktir. Bu yüzden işleri yoluna koyabilmek için gece yarılarına kadar çalışmak zorunda kalmıştır.[800]

Cavid Bey acil hamle yapılacak işleri de Nezaret'e gelir gelmez not etmiştir. Az önce ifade edildiği gibi memurlardan şikayetçidir, yeterli eğitimleri olmadığını düşünür. Bu yüzden hem idari hem de teknik kadrolara atamalar yapar. Bu atamalar kapsamında Nafia Nezareti müdürlüğüne ve Turuk ve Meabir müdür yardımcılığına Süleyman Sırrı Bey getirilir.[801] Ayrıca "yerli ve ecnebi memurin-i fenniyenin adem-i kifayetine ve zaten ihtiyac-ı gayr-i kafi bulunan vilayat kadrolarında pek çok münhal mahaller" bulunması sebebiyle, özellikle Fransa'dan yabancı mühendisler istihdam edilir.[802]

Öte yandan sahada çözülmesi gereken acil meseleler de vardır. Bunlar köprü ve geçitler, İtalyanların Trablusgarp'taki saldırısıyla yüz üstü kalan Hudeyde demiryolu, Ankara-Sivas demiryolu hattıdır. "Az bir zaman zarfında" bu yerlerin büyük kısmının tamamlanması

[798] *Sabah*, 8052, s.2.
[799] *Sabah*, 8052, s.2.
[800] Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, Cilt 1, s.254–255.
[801] BOA, İ.TNF., 23-18, Lef 3, 8 Şaban 1330.
[802] BOA, İ.TNF., 23-14, 27 Rebiulahir 1330.; BOA, İ.TNF., 23-15, Lef 1, 27 Rebiulahir 1330.; BOA, İ.TNF., 23-16, 4 Cemaziyelevvel 1330.

gerektiğini düşünür.[803] Çünkü asıl hedef terakkidir. Terakkinin ortaya çıkabilmesi de belli şartlara bağlıdır. Bu şartlardan bir kısmını ve belki de en önemli olanlarını bayındırlık faaliyetleri karşılar. Yapılan yollar, inşa edilen köprüler, açılan demiryolları sayesinde şehirler birbirine yakın hale gelir, köyler ve kasabaların diğer mahallere olan uzaklığı kısalır. Böylece ticaret genişler, genişleyen ticaret üretimi artırır ve nihayetinde devletin vergi gelirleri de bu gelişmelerden olumlu manada etkilenir.[804]

Nezarete ilk geldiği günlerde, sahada yapılması gereken işleri, öncelikleri, planları kamuoyuyla da paylaşacaktır. Vilayet ve sancaklardaki memurlardan "menafi-i mahalliye nokta-i nazarından elzem ve masarifi bi'n-nisbe az, faydası büyük, ameliyatı kolay inşaat ve imaratın birer cetvelini tanzim edip hemen göndermelerini talep" eder. Çünkü bazı inşaatlar vardır ki, onların yapılması, tabiri caizse yapılan mahalleri "ruhlandırmak" anlamına gelir. Örneğin kolayca inşa edilecek bir demiryolu belki iktisadi ve sosyal açıdan büyük faydalar ortaya çıkaracak ya da bir nehirde yapılacak basit bir işlem ulaşımın genişlemesine ve bölgenin gelişime imkân sağlayacaktır. Bunların tespiti ve hızlı bir şekilde gerçekleştirilmesi Cavid Bey'in ifadesiyle "deruhte ettiğim nezaretin … kendi daire-i iştigali" içerisinde olan önemli işlerdir.[805]

Bu arada çeşitli konular özelinde taşraya telgraflar göndererek bir envanter oluşturmaya çalışır: Örneğin gönderdiği ilk telgrafların birinde şu taleplerde bulunacaktır:

> "Üçyüz yirmi sekiz senesi bütçesi tamamen hazırlanmış olduğundan Mart iptidasından itibaren tahsisat havalenameleri verilmek daire-i imkan dahilindedir; binaenaleyh bu sene muvakkat bütçe tehhüratı mevcut olmadığından muamelat-ı nafianın cereyan-ı mutarrid ve tabiisine sekte arız olmamak üzere süratle, suhuletle, ehveniyetle yapılması mümkün olup menfaat-i umumiyeye taalluk eden ve ahali tarafından birçok şikayatı mucip olduğu halde her nasılsa yapılamamış olan işler neden ibaretse mahiyet-i sarihalarının ve keşfiyat-ı ceddiyeye müstenit olarak ne

[803] Cavid Bey*, Meşrutiyet Ruznamesi*, Cilt 1, s.243.
[804] "Cavid Bey'in Beyanatı", *Sabah*, 21. Sene, 7512 (6 Ağustos 1326/14 Şaban 1328), s.1.
[805] D. K., "Vatanın İmarı İçin", *Sabah*, 23. Sene, 8054 (4 Rebiulevvel 1330/9 Şubat 1327), s.1 Cavid Bey'le röportaj yapan ve D. K. Kısaltmasını kullanan kişi *Sabah* başyazarı Dikran Kelekyan'dır. Hakkında bilgi için bkz; Mücellitoğlu Ali Çankaya*, Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Şeref Kitabı)*, C.2, s.966–967.

miktar masrafla vücuda gelebileceğinin Mart'tan evvel sürat-i mümküne dairesinde i'şarı hususuna masrufi-i himem-i aliyyeleri temennisiyle teyid-i ihtiram olunur".[806]

Teknik personel hakkında da bir çalışma yapılmasını ister. Bu hususta gönderdiği telgrafta icraatlarının "neden ibaret olduğuna ve şayet bazı hususat muvaffakiyetle neticelenmemişse esbab-ı mâniasının ne mahiyette bulunduğuna ve atiyen istihsal-i muvaffakiyet ne gibi esbabın temin-i husulüne ve ne gibi avamilin tehiyye-i mevcudiyetine tevakkuf eylediğine" dair malumat talebinde bulunur.[807]

İdari olarak bu hususlara dikkat çeken Nazır için, sahadaki çalışmalar da önemlidir. Örneğin çeşitli demiryolları hatlarının hızlı bir şekilde ele alınması ve sürecin işletilmesi gerekir. Bu hatlardan biri Samsun-Sivas güzergâhıdır. Kendinden önceki dönemde başlatılan ve Sivas'tan Erzincan ve Erzurum'a uzatılması düşünülen hattın bir noktadan sonra Harput'a kadar uzatılması plan dâhilindedir.[808] Nitekim devlet "şimendiferleri kendi nam ve hesabına inşa ettirmek üzere Regie General şirketiyle müzakerede bulunmaktadır". Görüşmeleri de Cavid Bey yürütmektedir.[809] Hattın durumunun kendisine Mayıs ayında sorulması üzerine "kumpanya ile müzakereye giriştik ve fiyatla şerait-i saire hakkında nezaretin nokta-i nazarını kendisine bildirdik … Heyet-i mezkure cevabını bir haftaya kadar nezarete işar edecektir" diye cevap verecektir.[810] Cavid Bey'in günlüklerinde bu konu özelinde ldukça detaylı malumat mevcuttur. Kendisinin gerçekten bu hat için son derece yoğun çalıştığı, ayrıca büyük devletler arasındaki dengeyi gözeterek hareket ettiği aşikârdır.[811]

Samsun-Sivas hattı yanında, ülkenin özellikle Şarkî Anadolu cihetindeki diğer demiryolu inşaatları da Cavid Bey'in gündemindedir. Zira buradaki ihtiyacın yakinen farkındadır. Ayrıca Rumeli bölgesinde de hızlı bir faaliyete girişilecektir. Özellikle Bulgaristan ve Sırbistan sınırına

[806] "Nafia Nezareti'nin Faaliyeti", *Sabah*, 23. Sene, 8058 (8 Rebiulevvel 1330/13 Şubat 1327), s.3; "Umur-ı Nafia", *Tanin*, 4. Sene, 1252 (9 Rebiulevvel 1330/14 Şubat 1327), s.3 Bunun dışında diğer konular özelinde başka telgrafların da gönderildiğini görmekteyiz; "Nafia Nezareti", Sabah, 8053 (3 Rebiulevvel 1330/8 Şubat 1327), s.1; "Nafia Komisyonlarına Tamim", *Sabah*, 23. Sene, 8059 (9 Rebiulevvel 1330/14 Şubat 1327), s.3.

[807] "Nafia Nezareti'nin Faaliyeti", *Sabah*, 8058, s.3.

[808] D.K., *Sabah*, 8054, s.1.

[809] BOA, BEO, 4044-303259, Lef 1 ve Lef 5, 9 Cemaziyelahir 1330. Bu hat özelinde Rusya endişeyle, imtiyazın Osmanlı Bankası'na verilip verilmediğini Paris Sefiri Rıfat Paşa'ya sorar. Rıfat Paşa da durumu İstanbul'a bildirir. Verilen cevap böyle bir imtiyazın hiç gündeme gelmediğidir. Hattı devlet kendi namına Regie Generale'e yaptıracaktır; Aynı yer.

[810] D. K., "Umur-ı Nafiaya Dair", *Sabah*, 23. Sene, 8139 (30 Cemaziyelevvel 1330/4 Mayıs 1328), s.1.

[811] Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, Cilt 1, s.272–332.

kadar inşa edilecek hatlar vardır. Üsküp-Gostivar ve Manastır-Pirlepe arası gibi daha ziyade kısa güzergâhlar arasında demiryolu inşaası da yeni Nafia Nazırı'nın önem verdiği işlerdir.[812] Burada özellikle 63 km'lik Üsküp-Gostivar hattının görüşmeleri kendi döneminde tamamlanır[813] ve kanun layihası ile esbab-ı mucibesi Meclis-i Vükela'da görüşüldükten sonra aynen kabul edilip Meclis-i Mebusan'a gönderilir.[814] 27 Mayıs 1912 Meclis'te görüşülen kanun tüm vekillerin onayıyla kabul edilip Meclis-i Ayan'a takdim kılınır.[815] Fakat Âyan'dan geçip yasalaşması, kanun maddelerinde bazı değişikliklerle birlikte, bir sonraki Nafia Nazırı zamanında gerçekleşecektir.[816]

Demiryolu hatları yanında limanlar hakkında da bazı hazırlıklar mevcuttur. Uzun zaman önce inşasına karar verilip proje ve planları hazırlanan Dedeağaç Limanı gündemdedir ve gereken adımların atılması konusunda kararlıdır.[817] Buna ek olarak Tekfurdağı'nda askeri[818] ve Kavala'da ticari bir liman inşa etmek, yine Hayfa veya Yafa'da liman konusunda çalışmalar yapmak ve Erekli Limanı'nın "hal ve tesviyesi" de hedeflenen diğer faaliyetlerdir.[819]

Yollar, köprüler ve tüneller için de yapılacak işler vardır. Kendisinden önce başlayan işlerin takibi, verilen taahhütlerin yerine getirilmesi için ilgili şirketler nezdinde girişimler planlanmaktadır. Zira "en büyük müşkülat nezarete takdim edilen "proje"lerin zamanında

[812] D.K., *Sabah*, 8054, s.1. Nitekim Üsküp-Gostivar arası için Cavid Bey'in yaptığı çalışmalar meyvesini

[813] "… Gostivar mukavelesini parafe ettik"; Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, Cilt 1, s.305.

[814] "Üsküp-Gostivar hattının inşa ve işletilmesi için Şark Demiryolları işletici şirketiyle kararlaştırılan şeraiti havi mukavelename ile o babdaki layiha-i kanuniyenin gönderildiğini Nafia Nezareti'nin 8 Nisan 328 tezkiresi okundu. Meclis-i umumice tetkik ve tasdik olunmak üzere mezkûr mukavelename ve layiha-i kanuniyenin Meclis-i Mebusan riyasetine bi't-tezekkür irsali tezekkür kılındı"; BOA, MV., 164-11, 7 Cemaziyelevvel 1330.

[815] "Üsküp - Gostuvar Hattının, Şark Demiryolları Şirketi Tarafından, İnşa ve İşletilmesine Dair Kanun Lâyihası". *MMZC*, Devre 2, İçtima Senesi 1, Cilt 1, İnikad 7, 12 Mayıs 1328, Ankara: TBMM Basım Evi, 1991, s.93–101 Müzakere esnasında Cavid Bey de söz alıp eleştirileri cevaplamıştır.

[816] "Üsküp - Gostuvar Şimendifer Hattı Mukavelenamesi". *MAZC*, Devre 2, İçtima Senesi 1, Cilt 1, İnikad 24, 3 Temmuz 1328, Ankara: TBMM Basım Evi, 1989. Bu şirketle yapılan antlaşmanın maddeleri için bkz; BOA, İ.MLU., 6-19, Lef 1-7, 21 Şaban 1330.

[817] Nitekim Cavid Bey'in nazırlığı sırasında daha önce Şuray-ı Devlet'e gönderilen evrakın tekrar ele alındığını ve gerekli işlemlerin başlatıldığını görmekteyiz; BOA, BEO, 4023-301657, Lef 1, 14 Rebiulahir 1330.

[818] Tekfurdağı'nda askeri bir liman inşa etmek için çalışan Cavid Bey kanun hazırlayıp Meclis-i Vükelaya getirir ve burada kabul edilen kanun Meclis-i Mebusan'a gönderilir; BOA, MV., 166-20, Lef 1-2, 4 Receb 1330. Mebusan'a gelen kanun tartışılmadan, Meclis tatile girecek ve bu iş akim kalacaktır. "Evrak-ı Varide". *MMZC*, Devre 2, İçtima Senesi 1, Cilt 1, İnikad 19, 11 Haziran 1328, Ankara: TBMM Basım Evi, 1991.

[819] D.K., *Sabah*, 8054, s.1.

çıkmamasından ileri gelmekte idi. Bunlara ait muamele-i tasdikiyyenin süratle ikmali için" gerekli hamleler atılacaktır.[820]

Göreve başladığının hemen akabinde kamuoyunu bu şekilde bilgilendiren Cavid Bey, Nezaret'teki süresinin sonuna yaklaşırken geçmiş dönemde yapılan çalışmalarla ilgili tekrardan bilgilendirme yapar. Kendisiyle görüşme gerçekleştiren isim yine *Sabah* gazetesinden Dikran Kelekyan'dır.[821] Kelekyan fikr-i takip ile, planlanan çalışmaların ne aşamada olduğunu sorar.[822] Demiryolları hakkında yaptığı açıklamadan anlaşıldığında göre asıl ilerleme Rumeli cihetinde olmuştur. Cavid Bey'in açıklaması şöyledir:

> "Selanik-Manastır hattının Yunan hududuna kadar temdidi hakkında tanzim edilmiş olan keşfiyat planları kumpanyaya tebliğ edilmiştir. Kumpanya hatt-ı mezkûrun inşası hakkındaki tekliflerini yakında nezarete işar eyleyecektir. (Reji Jeneral) heyeti en muktedir mühendislerini göndererek Yanya, Manastır ve İşkodra cihetlerinde istikşafata başlamıştır. Binaenaleyh bu iş de mecray-ı tabiisinde bulunuyor. Köstendil-Komanova hattının keşifleri evvelce yapılmış ve şu kadar ki Bulgaristan hududunda inşası lazım gelen bir tünel hakkında Hükümet-i Osmaniye ve Bulgaristan ve Şark Demiryolları kumpanyası tarafından tayin edilececek mühendisler vasıtasıyla tetkikat icrasına lüzum görülmüş idi. Her üç cihetten mühendisler tayini ile tetkikat-ı lazıme icra ettirildi. Mesele bu suretle safha-i ahiresine vasıl oldu. Haziran ibtidasında bu babdaki mukavelenamenin nezaretle şark şimendifer şirketi arasında imzalanacağını kaviyyen ümit ediyorum. Malumunuzdur ki Kalkandelen ile Gostivar arasında ufak bir hat temdidi de mukarrer idi. Bu hattın mukavelenamesi bi't-tanzim Meclis-i Mebusan'a gönderilmiştir. Mamafih zaman kaybedilmemek yani mukavelename-i mezkûrun tasdikiyle beraber inşaata bed' olunabilmek üzere kumpanyaya hatt-ı kati keşiflerini icra ettirmesi tavsiye olunmuştur. Mühendisler elyevm bu keşiflerle iştigal eylemekte bulunuyorlar".[823]

Diğer yandan limanlar hakkında da gelişmeler vardır. Kavala'da inşa edilecek limanın mukavelenamesi tamamlanmıştır. Burada inşaatı yapacak firma işletme hakkını 50 senelik

---

[820] D.K., *Sabah*, 8054, s.1.

[821] D. K., "Müzakerat-ı Maliye ve Umur-ı Nafia", *Sabah*, 25. Sene, 8653 (6 Teşrinievvel 1329/18 Zilkade 1331), s.1.

[822] Bu röportaja dış basın da ilgi göstermiştir; BOA, HR.SYS., 217-58, 25 Mayıs 1912.

[823] D. K., *Sabah*, 8653, s.1.

olarak deruhte edecektir. Devlet herhangi bir taahhüt altına girmemiştir. Bunun dışında Dedeağaç limanı konusunda da çalışmalar devam etmektedir.[824]

Bunun haricinde Cavid Bey'in nazırlığı döneminde Meriç Nehri'nin ıslahı, nehir güzergâhında su altında kalmış yerlerin tarıma elverişli hale getirilmesi için Fransız bir şirketle;[825] yine Kır ve Boyana nehirlerinde yapılacak işler için de Regie Generale şirketiyle görüşmeler yapılmıştır.[826]

II. Meşrutiyet Dönemi'nde, diğer nazırlara nispetle görevde 5 ay 2 gün gibi uzun bir süre kalan Cavid Bey, nezarete geldiği ilk günlerde işleyişe dair bir envanter oluşturmaya çalışır. Bu minvalde öncelikle vilayet ve sancaklara telgraflar çekerek, hal-i hazırda sürmekte olan işlerin son durumu hakkında raporlar ister. Ayrıca bazı kadrolara atamalar gerçekleştirir, bu sayede Nezaret'in teknik eleman ihtiyacını karşılamaya çalışır. Öte yandan saha çalışmaları için öncelik sırası belirleyerek gerekli görüşmeleri yapmaya başlar. Nitekim devletin iş yaptığı şirketlerin temsilcileriyle, yine bayındırlık işleri konusunda geçmişte yürüttüğü müzakereler, hızlı yol almasına imkân sağlamış olmalıdır. Öte yandan hem demiryolları konusunda hem de diğer bayındırlık hizmetlerinde, özellikle Rumeli bölgesine ağırlık verdiğini söylememiz mümkündür. Fakat tüm bu 5 aylık sürede en dikkat çekici husus, sistematik bir şekilde hareket ederek modern usulleri Nezaret bünyesinde yerleştirmeye çalışması olmuştur. İnşa etmeye çalıştığı sistemin yerleşmesi için yeterli süre olmasa da bu çaba onun iş yapma şeklini göstermesi adına önemlidir.

4.5. Savaşın Arifesinde (Aralık 1912-Nisan 1914)

Cavid Bey'in uygulamaları özelinde, I. Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde, 1913-14 yılları mali, iktisadi ve siyasi açıdan hem önemli hem de başarılı sayılacak yıllardır. Özellikle Fransa'dan borç para bulmak ve çeşitli bayındırlık antlaşmaları yapmak için Paris'e giden eski nazır, siyasi arenada ortaya çıkan birçok problemlere rağmen süreci başarıyla götürmüş ve devletin ihtiyaç duyduğu antlaşmaları imzalamayı başarmıştır. Ayrıca sürecin tümüne bakıldığında, onun müzakereci kimliği yanında, özellikle Ege Adaları mevzusunda pragmatik

[824] Aynı yer, s.1.
[825] BOA, MV., 166-47, 11 Receb 1330.
[826] BOA, MV., 227-40, 1 Rebiulahir 1330.

kararları da dikkat çekmektedir. Nisan 1914'e kadar yaklaşık 11 ay yurt dışında bulunan Cavid Bey'in ortaya koyduğu çabanın önemini anlamak için 1912'in sonlarındaki gelişmelerden başlamak gerekir.

1912'ün Eylül ayında Harp Divanı yargılaması sonucu hapse giren Cavid Bey, 1 Ekim'de iç siyasi şartların ağırlaşması sonucu, kendi ifadesiyle "ikinci 31 Mart seyahati"ne çıkacaktır. İstanbul'da önce Kont Ostrorog'un evine sığınır, ardından Fransızların yardımıyla 1912'in Kasım ayında önce Marsilya'ya kaçar. Buradan sırasıyla Lyon, Brüksel ve Viyana'ya geçer ve Ocak 1913'te Bab-ı Ali Baskını ile İTC'nin iktidarı tekrar ele alması üzerine, 3 Şubat 1913'te İstanbul'a dönüş yapar.[827]

Bab-ı Âli baskını sonrasında kurulan hükümette sadrazaman olan Mahmud Şevket Paşa, Balkan Savaşları sonrası oluşan ağır durumu ortadan kaldırmak ve devletin ihtiyaçları sebebiyle büyük güçlerle müzakere yapıp antlaşmalar akdetmek için İngiltere'ye eski sadrazamlardan Hakkı Paşa'yı gönderirken, Fransa'yla görüşme için ise Cavid Bey'i görevlendirmiştir.[828] Bu hamle aslında riskler barındırır, zira 1910 yılındaki gelişmeler sebebiyle, Fransa'da ona karşı yaklaşım pek sıcak değildir. Dönemin Fransız Başbakanı'na sunulan bir raporda, bu konuya dikkat çekilir ve ona gösterilen teveccühe rağmen, kendisinin buna ihanet edercesine davrandığı hatırlatılır. Ayrıca 1912'de Nafia Nazırlığı'nın başına geçtiğinde Fransızlara verilen sözlerin yine tutulmadığı da raporun dikkat çeken diğer noktasıdır.[829] Bu yüzden İstanbul'dan ayrıldıktan sonra hemen Fransa'ya geçmez, bir müddet Londra'da Hakkı Paşa ile kalır. Paris'e ulaşması ise 4 Nisan'ı, yani seyahatine başladığı tarihten yaklaşık 1,5 ay sonrasını bulacaktır.[830]

Paris'e ulaştıktan sonra Fransızlarla sıkı bir müzakereye girişen Cavid Bey, kendisi hakkında var olan havayı da dağıttıktan sonra, nihayetinde 11 Eylül 1913 tarihinde Maliye Bakanı Pichon ile içerisinde bayındırlık, gümrük vergileri ve borçlanma da dâhil birçok maddenin olduğu antlaşmayı parafe eder ve bilgiyi sadrazama telgrafla iletir.[831] Antlaşmayı karşılıklı

[827] Cavid Bey tüm süreci kendi günlüğünde aktarmıştır; Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, Cilt 1, s.457–549.
[828] "1330 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu Layihası". *MMZC*, Devre 3, İçtima-ı Fevkalade, Cilt.1, İnikad 25, 21 Haziran 1330, Ankara: TBMM Basım Evi, 1991, s.569.
[829] *Documents Diplomatiques Français*, C.VI, Paris: Imprimeire Nationale, 1978, s.183.
[830] Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, Cilt 1, s.647.
[831] Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, Cilt 2, s.90 *Tanin*'de 13 Eylül'de kısa bir haberle bu antlaşmayı duyurur; "Fransa ile Müzakerat", *Tanin*, 6. Sene, 31 Ağustos 1329/11 Şevval 1331, s.1.

imzaladıkları esnada Pichon kendisine, üç yıl önceki olumsuz havanın dağıldığını, güzel bir süreç geçirdiklerini, artık aralarında bir sorunun kalmadığını söyleyecektir.[832]

Yaklaşık beş ay süren görüşmeler neticesinde Cavid Bey ile Pichon arasında parafe edilen antlaşmanın biri genel, diğeri bayındırlık işleri ile ilgili, toplam iki kısmı vardır. Genel antlaşma hüviyetine sahip ilk kısımda gümrük resimleri, oktruva vergisi, inhisarlar gibi başlıklar yer alır. Ayrıca borçlanma ile ilgili detaylar da bu kısımın içindedir.[833]

İki devlet adamı arasında parafe edilen ikinci kısım ise bayındırlık işlerine mahsustur. Burada birçok demiryolu, liman ve çeşitli imtiyazlar mevcuttur. Fransızların özellikle bayındırlık kısmında önemli kazanımlar elde ettikleri söylenebilir.[834] Fakat bu iki kısım da parafe edilmelerine rağmen o tarihte yürürlüğe girmez. Tüm engellerin ortadan kalkıp, bazı tadilatlarla birlikte söz konusu antlaşmanın geçerli olması ancak 1914'ün Nisan ayını bulacaktır.

1910'dan gelen gerginliğin giderilmesi ve Fransa ile aradaki buzların erimiş olması Cavid Bey'in son derece memnun etmiş olmalıdır. Pichon ile müzakereleri bitirip İstanbul'a döndükten sonra, gelişmelerden duyduğu memnuniyetten kaynaklı olması muhtemel, İstanbul'da neşredilen *Stamboul* gazetesine bir röportaj verir.[835] Bu mülakat ciddi bir yankı uyandıracağı gibi, daha sonradan Cavid Bey'in Almanya'da yürüteceği müzakereleri olumsuz manada etkileyecek bir niteliktedir.[836]

Röportajın girişinde, Osmanlı ile Fransa arasındaki birçok problemli alanı ortadan kaldıran bu antlaşmanın temelde demiryolları, bayındırlık işleri ve borçlanmayı içerdiğini belirtir. Fransızlar oldukça sıcak davranmışlardır ve sürecin olumlu neticelenmesi için son derece iyi

[832] Aynı yer, s.88. Fakat 14 Eylül'de bile basında henüz antlaşmanın gerçekleşmediği, Fransızların sorun çıkarttığı yazılmıştır; "Hükümet-i Osmaniye - Fransa", *Sabah*, 25. Sene, 8617 (31 Ağustos 1329/11 Şevval 1331), s.2.
[833] BOA, HR.SYS., 2963-3, 11 Eylül 1913. Fransızca olan bu metinde antlaşmanın detayları mevcuttur.
[834] Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C.II, Kısım III, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1983, s.427–429.
[835] Cavid Bey *Ruznâme*'de bu röportajdan bahseder; Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, Cilt 2, s.97. Bu gazete ile ilgili ayrıntılı bir çalışma için bkz; Korkmaz Alemdar, *İstanbul: 1875-1964 Türkiye'de Yayınlanan Fransızca Bir Gazetenin Tarihi*, Ankara: Ankara Üniversitesi İktisadi Ticari İlimler Akademisi, 1980.
[836] François Psalty, "L'accord Franco-Turc: Déclarations De S. E. Djavid Bey Au Stamboul", *Stamboul*, 220 (19 Eylül 1913), s.1 *Sabah* bu röportajı neredeyse eksiksiz olarak tercüme eder ve yayınlar; "Cavid Bey'in Beyanatı", *Sabah*, 25. Sene, 8624 (18 Şevval 1331), s.2.

niyetli hareket etmişlerdir. Özellikle bazı muhalif gazetelerin olumsuz yayınlarına rağmen sıcak ve samimi karşılanmak onu mutlu etmiştir.[837]

Röportajın en kritik noktalarından biri, Osmanlı'nın ilerlemesi ve medeni ülkeler sınıfına çıkmasının ancak Fransa'yla mümkün olacağına yönelik açıklamadır. Bu yüzden Fransa ile hem siyasi hem de iktisadi açıdan her türlü ilişkinin önemli olduğunun altı çizilir. İfadeye göre Osmanlı için tek kurtuluş yolu Fransa ile geliştirilecek bu türden ilişkilerdir.[838]

Fakat ertesi gün gazetede bu mülakatı okuyan Cavid Bey şu notu düşecektir:

> "*İstanbul* gazetesi dünkü beyânâtımı fevkalâde *accentue* ederek bir interview şeklinde yazmış. *Vers la France seule que aous avans nous soumes orientes; chez elle seule nous fouvous trouver des ressources... Je suie partisan d'unc entente absolue, avec la France tant dufoint de vue fotigue que financier, car cest lâ le saul Salut pour nouse"* diye hiç söylemeyeceğim cümleler icât ederek gazetesine koymuş. Birçok kimselerin nazar-ı dikkatini celbetmiş. Ajans Ottoman tashih için mürâcaât ettiyse de tashîhden faydadan ziyâde mazârrat husûle geleceğini düşünerek muvafık görmedim".[839]

Söylemediğini belirttiği kısımlar, üstteki paragrafta değinilen, Fransa'nın önemini ortaya koyan noktalardır. Yani Osmanlı'nın kurtuluşunun ancak Fransa ile olacağına yönelik ifadelerin uydurulduğunu belirtir.

Fransızların bu mülakat duydukları memnuniyete karşın,[840] Almanlar ise son derece rahatsızdır. Hem hükümet nezdinde hem de bizzat kendisine iletmek suretiyle bu rahatsızlıklarını ortaya koyarlar. Öte yandan Sadrazamın Alman elçisine bu açıklamanın Cavid Bey tarafından söylenmemiş olduğunu ifade etmesi de pek fayda etmez. Onların isteği bir yalanlama ile konunun kamuoyuna bildirilmesidir. Fakat Cavid Bey ilk başta bu fikre sıcak yaklaşmaz, hatta "nasıl tekzib edebileceği" konusunda tereddütlüdür. İlerleyen günlerde baskılar karşısında geri adım atıp bir tekzip yayınlamaya karar verir.[841]

---

[837] Psalty, "L'accord Franco-Turc: Déclarations De S. E. Djavid Bey Au Stamboul", s.1.
[838] Aynı yer, s.1.
[839] Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, Cilt 2, s.98.
[840] Aynı yer, s.99.
[841] Aynı yer, s.98.

Yalanlama gelse bile hem röportaj hem de 11 Eylül 1913 tarihinde Fransa ile parafe edilen antlaşma Almanları huzursuz etmiştir, hatta telaşa düşürmüştür.[842] Nitekim Wangenheim'ı ziyaretinde, muhatabı kendisine Deutsche Bank ve diğer sermayedarların rahatsızlığını, bundan dolayı Sadrazam nezdinde bir teşebbüste bulunduğunu, Almanya'daki olumsuz havanın dağılması için Cavid Bey'in görüşmeler yapma adına Berlin'e gitmesinin iyi olacağını ve bu konuda Hariciye Nezareti'ne başvurduğunu söyleyecektir.[843] İleride görüleceği gibi Cavid Bey Berlin'e gidecektir ama orada hem mezkûr röportaj hem de parafe edilen antlaşma sebebiyle havanın oldukça ağır olduğunu kaldığı süre boyunca hissedecektir.

Neticede Almanya'nın talebi ve Osmanlı Hükümeti'nin uygun görmesi üzerine Cavid Bey, Maliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdürü Reşit Saffet Bey'le birlikte Berlin'e doğru yola çıkar.[844] Uğradıkları Viyana'da yerel bir gazeteye seyahatinin amacını şu şekilde izah eder:

> "Cavid Bey Viyana'ya muvasalatında bir gazete muharririne, Berlin'e maksad-ı seyahatinin gümrük rüsumuna yüzde dört zam icrası, petrol, kibrit, oyun kağıtları, sigara kağıdı ve müskirat hakkında inhisarlar ihdası hususuna Almanya'nın muvaffakatini istihsal ve aynı zamanda Bağdad demiryolu inşaatını tesri eylemekten ibaret bulunduğunu söylemiştir".[845]

Yine Viyana'da bu sefer *Neue Freie Presse*[846] muhabirine daha tafsilatlı bir açıklama yapmıştır:

> "Cavid Bey, Berlin'e seyahatten olan maksat hakkında demiştir ki: "Gümrük resmine yüzde dört zam icrası ve beş madde hakkında inhisar vazı meseleleri hususunda Almanya hükümetiyle müzakeratta bulunmak için Berlin'e gidiyorum … Berlin'de bulunduğum sırada mezkur meselelerden başka (Deutsche Bank) ile Bağdad demiryolunun inşaatı hakkında dahi müzakeratta bulunacağım. Bu müzakeratın mevzuu henüz ikmal edilmemiş aksamın tesri-i inşaası olacaktır. Bu aksam dahi hattın Bağdad şehrine kadar olan kısmı ile şube hatlarıdır".[847]

---

[842] Aynı yer, s.196.
[843] Aynı yer, s.102.
[844] "Cavid Bey", *Sabah*, 25. Sene, 8664 (17 Teşrinievvel 1329/29 Zilkade 1331), s.2.
[845] "Cavid Bey'in Beyanatı", *Sabah*, 25. Sene, 8668 (3 Zilhicce 1331/21 Teşrinievvel 1329), s.1.
[846] "Eine Uuterredung mit Dschawid Bei", *Neue Freie Presse*, 17670 (1 Kasım 1913), s.4 Bu röportajı *Sabah* 4 Kasım 1913 tarihli nüshasında çevirerek yayınlamıştır. Bizim yaptığımız alıntı da bu tercümedendir.
[847] "Cavid Bey'in Beyanatı", *Sabah*, 25. Sene, 8669 (4 Zilhicce 1331/22 Teşrinievvel 1329), s.1.

Viyana'dan 31 Ekim'de hareket eden Cavid Bey 1 Kasım'da Berlin'e ulaşır.[848] İlk müzakere ise 3 Kasım 1913'de Deutsche Bank'ın merkezinde gerçekleşir. Önemli isimlerin katıldığı bu görüşme bir nevi tanışma mesabesindedir, Almanlar taleplerinin listesini hazırlayacaklarını ve daha sonra sunacaklarını belirtir. Cavid Bey'in ilk intibaı pek olumlu değildir, "sehil ve seri" bir şekilde sonuç alınacağından endişelidir.[849]

Bu endişeyle başladığı Deutsche Bank müzakereleri, İstanbul'da duyulanın aksine,[850] korktuğu gibi sert geçecektir. Bunun bir sebebi Almanların kendisini Fransız dostu olarak görmeleridir. Nitekim müzakerelere katılan muhataplarından biri Berlin'de ona iyi gözle bakılmadığını, öncelikle Fransa'yla anlaşıp ardından Almanların isteklerini reddedeceğini düşündüklerini, Fransızlarla Cavid Bey'in arasında gizli bir anlaşmanın varlığından endişe duyduklarını söyleyecektir. Bu yüzden ona karşı takınılan tavır da son derece rahatsız edicidir.[851] Öyle ki görüşmelerin birinde sertliğin dozu öyle yükselecektir ki, Cavid Bey muhatabı için son derece sert ifadeler kullanır. Tüm bu gerginliğin ardında, az önce ifade edildiği gibi, ona dair olan "Fransız taraftarı" algısı ve bu yüzden Almanlarla yürütülen müzakerelerde süreci zorlaştırdığı algısı vardır.[852]

Kimi zaman dört saati geçen toplam 19 toplantıdan dişe dokunur bir netice çıkmaz.[853] Hatta Berlin'den ayrılırken "bu adamlarda insaniyetin şanından olan meziyetlerin hiç biri yok. Hatta böyle söylemekle bir vazife olmak lâzım gelen şeylerin kendisi için ma'dum. Sözlerini inkâr, hakikati tağyir, işte müzâkeredeki zâhibeleri" diyecektir.[854] Müzakerelerden net bir sonuç alınamaması üzerine[855] 20 Aralık'ta Berlin'den ayrılır. İstanbul'a varışı ise 25 Aralık'ı bulacaktır.[856]

---

[848] "Dschawid Bei in Berlin", *Neue Freie Presse*, 17671 (3 Kasım 1913), s.3.

[849] Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, Cilt 2, s.201–204.

[850] Gazete Cavid Bey'in görüşmelerden son derece memnun olduğunu belirtir; "Cavid Bey", *Sabah*, 25. Sene, 8672 (25 Teşrinievvel 1329/7 Zilhicce 1331), s.1.

[851] Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, Cilt 2, s.237.

[852] Aynı yer, s.323-324.

[853] Bu sırada Alman basınına verdiği röportajlarda görüşmelerin gayet güzel geçtiğini söylemiştir. Bu mülakatı yine *Sabah* çevirerek okuyucusuna sunar; "Cavid Bey'le Mülakat", *Sabah*, 25. Sene, 8676 (14 Zilhicce 1331/1 Teşrinisani 1329), s.2.

[854] Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, Cilt 2, s.399.

[855] Yine bir mülakatta bu hususa değinir ve sonuç alınamamasına sebep olarak yaklaşan yılbaşını gösterir; "Cavid Bey'in Beyanatı", *Sabah*, 25. Sene, 8718 (26 Muharrem 1332/13 Kanunuevvel 1329), s.1.

[856] Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, Cilt 2, s.416.

Cavid Bey bir müddet İstanbul'da kalıp, burada Sadrazam, Hariciye Nazırı gibi devlet erkânıyla, hem de başta Rusya olmak üzere çeşitli yabancı sefirlerle görüşmeler gerçekleştirdikten sonra, 1914'ün Ocak'ında bu sefer Fransa'ya gitmek üzere yola çıkacaktır. Bu seyahatten önce kamuoyunda beklenti onun Deutsche Bank ile müzakereleri devam ettirmek için tekrar Berlin'e gideceği yönündedir[857] fakat güzergâh Paris'tir. Çünkü Osmanlı Devleti 1913 sonbaharında Fransa ile mali sürecin tamamlanmasını ve borç antlaşmasının gerçekleşmesini beklemiştir ama sonuç beklendiği gibi değildir, süreç aksamıştır. Bu aksaklığın ise bazı sebepleri vardır; bunlara kendisi de 1330/1914 bütçesinin açılış konuşmasında değinir.[858]

Mali, iktisadi ve siyasi antlaşmanın uzamasına sebep olan unsurlardan ilki Fransa'daki hükümet değişikliğidir. 1913'ün Aralık ayında eski hükümet düşer ve Louis Barthou kabinesinin yerine Gaston Doumergue kabinesi göreve başlar. 1913'ün Eylül ayında Pichon ile parafe edilen antlaşmanın eski hükümetle yapıldığı göz önünde bulundurulunca, yeni hükümetin antlaşmanın üzerinden tekrar geçmek istemesi doğaldır.[859] Zira 2 Ocak 1914'te Fransa'dan gelen haberler, Doumergue kabinesinin çeşitli sebepleri öne sürerek Fransa'nın yardımını biraz bekletmek niyetinde olduğu yönündedir.[860] Bu durum Osmanlı devlet erkânını endişeye sevk etmiş olmalıdır.

Yine 1913'ün Aralık ayında bir başka kriz daha ortaya çıkmıştır. Balkan Savaşları'ndaki mağlubiyetin ardından Osmanlı Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa, ordunun savunma gücünü artırmak ve çeşitli reformları gerçekleştirmek hedefiyle 1913'ün Nisan ayında

---

[857] Hatta yılbaşından sonra Berlin'e tekrar gideceğini kendisi de zikretmiştir; "Cavid Bey'in Beyanatı", *Sabah*, 8718, s.1.

[858] Cavid Bey'in değindiği hususlar Fransa'daki hükümet değişikliği, Alman Askeri Heyeti ve Rusya'nın kimi endişlerini zikretmiştir. Adalar meselesi ve Enver Paşa'nın Harbiye Nazırı olması ise zikredilmemiştir; "1330 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu Layihası". *MMZC*, Devre 3, İçtima-ı Fevkalade, Cilt.1, İnikad 25, 21 Haziran 1330, Ankara: TBMM Basım Evi, 1991, s.562. Fakat ileride de göreceğimiz gibi Ege Adaları konusu ve yeni atama da o günlerde süreci zorlaştıran unsurlardandır.

[859] 1913'ün Aralık ayında, Louis Barthou kabinesinin yerine Gaston Doumergue kabinesi göreve başlar. Bu kabinenin ömrü kısa olacak ve Haziran 1914'te başında Alexandre Ribot olan diğer bir kabineye yerini devredecektir. Ayrıca dönemin Fransa Cumhurbaşkanı ise ünlü Raymond Poincare'dir ki, o da 1920 yılına kadar sürdüreceği göreve 1913'ün Şubat ayında başlamıştır. Ayrıntı için bkz: C. H. C. Wright, *A history of the Third French Republic*, Victoria, Avustralia: Trieste Publishing Pty Limited, 2017, s.220.

[860] Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, Cilt 2, s.434.

Almanya'dan bir askeri heyet talebinde bulunur.[861] Yapılan anlaşma neticesinde 14 Aralık 1914'te ünlü Liman von Sanders'in başında bulunduğu ilk heyet İstanbul'a gelir ve göreve başlar.[862] Bu gelişme büyük devletler nezdinde tepkilere neden olur.[863] Osmanlı Devleti'nin Fransa'yla yapmak istediği mali antlaşmanın da bundan etkilenmesi doğaldır.[864]

Bir diğer önemli sebep, İngilizlerin, 30 Mayıs 1913'te Londra Antlaşmasıyla büyük devletlerin kararına bırakılan Ege Adaları sorunu[865] üzerindeki tasarrufunun açığa çıkmasıdır. Buna göre uzun zamandır adaları Yunanistan'a vermeye çalışan İngiltere, sunduğu önerilerin kabul edilmesini, aksi takdirde Türkiye-Yunanistan arasında bir gerginlik çıkacağını ve bunun da kimsenin istemeyeceği bir savaşa yol açacağını büyük devletlere bildirir.[866] Bu plana ulaşan *Le Temps,* haberi 16 Aralık'ta ilk sayfadan yayınlar.[867] Planın duyulması Osmanlı kamoyunda yankı uyandıracak ve ciddi rahatsızlık oluşturacaktır.[868] Türkiye ile Yunanistan arasında muhtemel bir çatışma alanının tekrardan ortaya çıkması, yani bir savaş ihtimali, Fransa'nın Osmanlı'ya vereceği borcun savaşta kullanılmasından endişe duymasına sebep olduğundan,[869]

---

[861] Paşa şöyle der "…pek geniş mikyasta bir Alman ıslah heyetini getirtmek ve hatta icap ederse bir Osmanlı kolordusunun emir ve kumandasını bir Alman generaline vererek bunun bütün birliklerine Alman subaylarından kumandanlar tayin etmek, böylece vücuda getirilecek olan bir örnek kolordusuna Osmanlı ordusunun bütün subaylarını belirli süreler için stajyer göndererek bilgilerinin artmasını sağlamak düşüncesindeyim", Cemal Paşa, *Hatıralar*, Alpay Kabacalı (hzl.), İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2006, s.82.

[862] Yusuf Ziya Altıntaş, "1918 Yılında İstanbul'a Gelen Alman Ordu Mensuplarının El Rehberi: Alman Askeri Misyonu'nun İstanbul Garnizon Talimatnamesi", Mehmed Altunkaya; Kemal Demir; Diren Çakılcı (Ed.), *Türk Alman İlişkilerine Farklı Disiplinlerden Bakış* içinde (393–409), İstanbul: Palet Yayınları, 2019, s.393.

[863] Söz konusu tepkiler için bkz.; Yusuf Ziya Altıntaş. "Çanakkale Cephesinde Alman Bahriyeliler", s.35–38.

[864] Bu konuya dair Berlin'de bulunduğu sırada Fransız bir gazeteye verdiği mülakatta şöyle diyecektir; "Esasen bu mesele münhasıran hükümet-i Osmaniye'yi alakadar eder. Bu babda her hangi bir ecnebi müdahalesi tehlikeli olacak ve daha ibtidadan neticesiz kalmaya mahkum bulunacaktır"; "Cavid Bey'in Beyanatı", *Sabah,* 25. Sene, 8690 (28 Zilhicce 1331/15 Teşrinisani 1329), s.1 Onun beyanatını Fransız basını eleştirecektir. Temel eleştiri, yapılan hamlenin mali ıslahattan ziyade askeri ıslahatı öncelemesidir; "Les Affaires D'Orrient: L'action Diplomatique", *Le Temps*, 19139 (28 Kasım 1913), s.2.

[865] Necdet Hayta, *Balkan Savaşları'nın Diplomatik Boyutu ve Londra Büyükelçiler Konferansı (17 Aralık 1912-11 Ağustos 1913)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2008, s.68.

[866] Bilal N. Şimşir, *Ege Sorunu Belgeler*, C.2, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1982, s.XXIV.

[867] Gazete İngilizlerin çabasını memnuniyet verici olarak görür: "İngiliz hükümeti dün memnuniyet verici bir girişimde bulundu. Adalar ve Arnavutluk sorununu çözmek için büyük güçlere bir bildiri gönderdi. Zaten bu konuda bir hamle yapmak gerekiyordu"; "L'Albanie et les Iles", *Le Temps*, 19157 (16 Aralık 1914), s.1.

[868] İki örnek için bkz.; "Adalar Meselesi", *Sabah,* 25. Sene, 8712 (8 Kanunuevvel 1329/20 Muharrem 1332), s.1–2; Hüseyin Cahid, "Siyasiyat: Bol Keseden", *Tanin,* 6. Sene, 1790 (5 Kanunuevvel 1329/18 Muharrem 1331), s.1.

[869] Nitekim Sadrazam İngiliz muhatabını, Türkiye'nin Adalar sebebiyle muhakkak savaşa gireceğini söyleyerek tehdit etmiştir; Bilal N. Şimşir, *Ege Sorunu Belgeler*, C.2, s.204.

bu konunun da izale edilmesi ve sürecin hızlandırılması Osmanlı devlet erkanı tarafından önemsenmiş olmalıdır.

Cavid Bey'in rotasının Paris'e gitmesinin dördüncü muhtemel sebebi ise Enver Paşa'nın Harbiye Nazırlığı'na atanmasıdır. Enver Paşa 1914'ün hemen başında Said Halim Paşa Kabinesi'nde göreve başlamıştır. Tam da adalar meselesi ve Alman heyet-i askeriyesinin patlak verdiği günlerde böyle bir atamanın olması, zaten savaş konusunda hassas olan İtilaf Devletleri'ni, özellikle de Rusya ve Fransa'yı tedirgin eder.[870] Fransız basını da konudan duyduğu rahatsızlığı dile getirir. O günlerde, *Le Temps*'in 5 Ocak 1914 tarihli nüshasında Enver Paşa hakkında, birinci sayfadan uzun bir yazı yayınlanır. Bu yazı, hem Enver Paşa hem de Osmanlı-Fransız görüşmelerinde kamuoyunun ne düşündüğü açısından önemlidir.[871]

Yazıda önce Enver Paşa'nın askeri kariyerinden bahsedilir ve II. Meşrutiyet'in ilanında aldığı role değinilir. 31 Mart hadisesi sonrası Mahmud Şevket Paşa ile birlikte gerçekleştirdikleri işlerden, yine Osmanlı'nın çeşitli bölgelerde askeri olarak yaptıkları gösterilir. Burada vurgulanmaya çalışılan husus, onun faal bir asker olması, ayrıca bir lider olarak ordu ve yerel halk üzerindeki etkisidir. Nitekim herkesin onu çok sevdiği de Fransız kamuoyuna gösterilir.[872] Babıali Baskını'nda da aktif rol oynayan yeni Nazır, Fransızların gözünde tam anlamıyla bir Alman hayranıdır. Öyle ki onu tanıyan herkes bu yönünü onaylamaktadır. Bu durum ondan rahatsızlık duyulmasının en önemli sebeplerinden biridir.

Alman yanlısı olması doğal olarak Fransız'ların gözünde Enver Paşa'yı savaş taraftarı bir pozisyona koymuştur. Nitekim gazeteye göre bunu destekleyecek birçok örnek vardır. Savaş bütçe dengesinin bozulması anlamına gelir. Yani, yeni durumun Osmanlı'nın mali yapısı üzerinde de etkisi olacaktır. Bu yüzden Enver Paşa'nın atanmasının Cavid Bey'i ve yaptığı görüşmeleri de ilgilendirdiğini belirten yazı, "tiyatrocuların önlerinde daha çok iş var" diyerek nihayete erer.[873]

---

[870] Enver Bey Ocak 1914'te Harbiye Nazırı olur; Mustafa Çolak, *Enver Paşa Osmanlı-Alman İttifakı*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2008, s.9; Şevket Süreyya Aydemir, *Enver Paşa*, C.2, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1986, 430.

[871] "Bulletin de L'étranger: Enver Bey, Ministre de La Guerre", *Le Temps*, 19176 (5 Ocak 1914), s.1.

[872] "Bulletin de L'étranger: Enver Bey, Ministre de La Guerre", s.1.

[873] "Bulletin de L'étranger: Enver Bey, Ministre de La Guerre", s.1.

Yazıda görüleceği gibi Enver Paşa'nın Harbiye Nazırı olarak atanması pek hoş karşılanmaz. Cavid Bey ise hem İstanbul'da hem de Fransa'da Enver Paşa hakkındaki olumsuz yargıyı gidermek için uğraşır. Onun nezarete atanmasını büyük bir sevinçle karşılamasının yanında,[874] görüştüğü muhataplarını ikna etmek için bir taraftan meziyetlerinden bahsederken, diğer yandan Alman yanlısı algısının yanlışlığına vurgu yapar.[875]

Fransa'da bu türden gelişmeler olurken 6 Ocak günü Sadrazam Said Halim Paşa'nın konağında devlet erkanı toplanır ve gündemdeki meseleler tartışılır. Bu sırada Fransa'dan gelen haberler pek iç açıcı değildir. Fransızlar Cavid Bey'in Paris'e gelmemesini, yeni hükümetin özellikle Osmanlıların Almanlarla yakınlaşması ve diğer bazı sebeplerden havanın henüz yumuşamadığını sefir Rıfat Paşa aracılığıyla bildirirler. Fakat devlet erkanı Sadrazam'ın evindeki toplantıda Cavid Bey'in tekrar Paris'e gitmesi yönünde karar alır. Nitekim kısa bir süre sonra Fransızlar da bu seyahat için ikna olurlar.[876]

İstanbul'da geçirdiği yaklaşık bir aydan sonra Cavid Bey 11 Ocak akşamı İstanbul'dan hareket eder.[877] Gideceği gün *Le Temps*'in[878] İstanbul muhabirine bir röportaj verir. İçerik itibariyle çoğunluk Fransız ve Alman kamuoyunu yönlendirme amacı taşıyan ve birçok güncel meseleye temas eden bu mülakat,[879] dahilde de karşılık bulacak, *Sabah*[880] ve *Tanin*[881] mezkur görüşmeyi tercüme edip okuyucusuna aktardığı gibi, Cavid Bey'in söyledikleri hakkında konuyu tartışan kişiler de bulunacaktır.[882]

---

[874] Bu atamayı son dönemin en önemli hadisesi olarak görür. Hatta Enver Paşa sayesinde nezaretin ihtiyaç duyacağı ıslahatlar da yapılacaktır. "Demir gibi bir el en asi dimâğları ya ita'âte ya çekilip gitmeye sevk edecektir"; Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, Cilt 2, s.436.

[875] Rus Goulkewitch'e organizatörlüğünden bahsederken, Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, Cilt 2, s.438, Paris'te Poincarre'e onun katı bir Alman yanlısı olmadığını söyleyecektir; Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, Cilt 2, s.497. Fakat kısa bir süre sonra kendisinin de Enver Paşa hakkındaki algısı değişecek ve hatta ona karşı ağır ifadeler kullanacaktır; Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, Cilt 3, s.563.

[876] Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, Cilt 2, s.439.

[877] "Maliye Nazır-ı esbakı Cavid Bey Efendi yazdığımız veçhe ile bazı mesail-i maliye ve iktisadiye hakkında müzakeratta bulunmak üzere akşam ekspres katarıyla Avrupa'ya azimet eylemiştir"; "Cavid Bey'in Azimeti", *Sabah*, 25. Sene, 8734 (30 Kanunuevvel 1329/14 Safer 1332), s.1; Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, Cilt 2, s.450.

[878] Ropörtajın tarihi 12 Ocak 1914'tir; "Déclarations de Djavid Bey", *Le Temps*, 19183 (12 Ocak 1914), s.2.

[879] Günlüklerinde mülakattan bahsetmemiştir.

[880] "Cavid Bey'in Beyanatı", *Sabah*, 25. Sene, 8737 (2 Kanunusani 1329/17 Safer 1332b), s.1.

[881] "Cavid Bey'in Beyanatı", *Tanin*, 6. Sene, 1817 (2 Kanunusani 1329/17 Safer 1332a), s.2.

[882] M. S., "Zihniyetlerin Tesiratı", *Sabah*, 25. Sene, 8738 (3 Kanunusani 1329/18 Safer 1332), s.1 Bu makale daha çok, Cavid Bey'in Ruslarla yapılan görüşmeler hakkında röportajda söyledikleri üzerinedir.

Mülakat ekseninde Cavid Bey gündemine aldığı meselelere baktığımızda, bunların sadece iktisadî mahiyette olmadığını, güncel siyasi konular hakkında da cevaplar verildiğini görmekteyiz. Fransızların "eski Maliye Bakanı", Osmanlıların ise "Maliye Nazır-ı esbakı" diye tanıttıkları Cavid Bey, yolculuğunun güzergâhı hakkında bilgilendirme yapar ve önce Viyana'ya, ardından Paris'e gideceğini belirtir. Burada yapılacak görüşmelerle ilgili ümitlidir.[883] Bu yüzden yaklaşık dört ay önce parafe edilmiş itilafnameye son şekli verilip bunun icraya konulacağı konusunda tedirgin değildir. Ayrıca görüşmelerin bir an evvel neticelenmesi de lazımdır. Çünkü Osmanlı Devleti ile Alman Deutsche Bank arasında devam eden ulaşım hatları, ya da daha doğru bir ifade ile demiryolları meselesi Osmanlı-Fransız antlaşmasıyla yakından ilgilidir.[884]

Cavid Bey az önce belirtildiği gibi Enver Paşa konusuna ve onun üzerinden devletin almak istediği borç ile ne yapmayı düşündüğüne de temas eder. Buna göre endişe edilenin aksine Osmanlı Devleti maceraperest bir tutum içerisine girmeyecektir. Alınacak borç ile bütçe dengesinin temin edilmesi hedeflenmiştir. Hatta bu konuda başta Enver Paşa olmak üzere bütün nazırlar son derece dikkatli hareket ederek, dengeyi gözetecek bir plan yapmışlardır. Örneğin Enver Paşa 10 milyon olan Harbiye bütçesinde 4 milyonluk bir tasarruf yaparak, hacmi 6 milyona kadar düşürmüştür. Bu bile onun ve devletin yaklaşımını gösterir önemli bir delildir. Öte yandan alınacak borcun 320 milyon Frankı ile hazine tahvilinin kapatılmasına, 50 milyon ile günü geçmiş maaşların ödenmesine, son olarak da devletin müteahhitlere olan borcunun kapatılmasına kullanılacaktır. Dengeli bir bütçe ve yapılacak faaliyetler neticesinde, gelecek sene borçlanma ihtiyacının ortadan kalkacağı ümit edilir. Yani ne Harbiye Nezareti'nde ne de devletin diğer kademelerinde savaş gündemi söz konusu değildir.[885]

Fransa ile yapılacak anlaşmayı doğrudan etkileyecek bir diğer husus olan Rusya-Osmanlı müzakereleri konusunda da Cavid Bey bilgilendirme yapar. İstanbul'da bulunduğu süre boyunca iktisadi, mali ve ulaşım hatlarıyla ilgili birçok başlıkta Rus büyükelçiliğiyle samimi

[883] Cavid Bey'in karakterini tarif için "nikbin", "ümitli" demek açıklayıcı olur. Zira kendisi de bunu her fırsatta vurgular. Bir örnek için bkz: "…benim gibi en nikbîn olanlara…", Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznamesi*, Cilt 1, s.166 Hüseyin Cahid de arkadaşını böyle tanıtır: "…yaradılışı icabı çok nikbin bir gençti…", Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar*, s.149.

[884] "Déclarations de Djavid Bey", s.2.

[885] "Déclarations de Djavid Bey", s.2; "Cavid Bey'in Beyanatı", s.1.

görüşmeler yapıldığı aktarılır. Netice alınmak üzeredir, sadece Petersburg'tan görüş beklenmektedir.[886] Gerçekten de Cavid Bey, muhatabına söylediği üzere, İstanbul'da Rus sefir Goulkewitch ile iyi niyetli yoğun toplantılar yapmıştır. Zira kendisi Rusya'nın Fransızları etkileyebileceğinin farkındadır. Ayrıca tekrar Paris'e gittiğinde elinin güçlü olmasının bir koşulu olarak bu müzakereleri önemsemiştir. Nitekim İstanbul'dan hareketinin hemen öncesinde bile bir sonuç alabilme adına sefir ile görüşecektir.[887]

Dediği gibi, önce Viyana'ya uğrayan Cavid Bey, burada da Viyana basınından *Neue Freie Press*'e de bir beyanat verir.[888] Bu sefer daha çok borçlanmadan bahseden Cavid Bey, 1 Mart'tan, yani yeni yıl bütçesinden önce görüşmeleri nihayete erdirmek ve borç anlaşmasını imzalamak istediğini söyler. Ancak ondan sonra müzakerelere devam için Berlin'e geçebilecektir.[889]

Fransız basınına olduğu gibi, burada da Enver Paşa'ya değinir. Özellikle *Freie Press*'te iki sayfa halinde, Osmanlı'da daha önce uzun yıllar paşalık yapmış olan Von Imhoff[890] imzasıyla ve Enver'in Harbiye Nazırı olmasının Türkiye için dönüm noktası olduğunu vurgulayan bir yazının[891] var olan ilgiyi gösterdiğini de düşününce, Cavid Bey'in konuya dair söylemi anlamlı hale gelir. Tabi burada onun mali açıdan Harbiye Nezareti bütçesine yaptığı katkıdan daha fazla olarak askeri yönüne ve organizatör tarafına vurgu vardır ve orduda başlatılan ıslahattan memnuniyet duyulur. Hatta daha önce nazırlığa getirilmiş olsaydı şu an çok daha farklı bir konumda olurduk diye söyleyecektir.[892]

---

[886] "Déclarations de Djavid Bey", s.2; "Cavid Bey'in Beyanatı", s.2.

[887] Goulkewitch ile gerçekleşen müzakerelerin ayrıntılarını Cavid Bey'in günlüğünden takip etmek mümkündür; Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, Cilt 2, s.423–446.

[888] Cavid Bey 11 Ocak akşamı İstanbul'dan hareket eder ve önce Viyana'ya uğrayıp burada bir gün kalır ve kaldığı gün de röportaj verir. Bu röportaj da 14 Ocak'ta *Neue Freie Presse*'de yayınlanır: "Die Armeepolitik und das diplomatische Revirement m Konstantinopel", *Neue Freie Presse*, 17740 (14 Ocak 1915), s.3. *Sabah* ve *Tanin* ise bu röportajı 17 Ocak tarihli nüshalarında tercüme edilerek yayınlar: "Cavid Bey'in Beyanatı", *Sabah*, 25. Sene, 8739 (4 Kanunusani 1329/19 Safer 1332), s.1.

[889] "Die Armeepolitik und das diplomatische Revirement m Konstantinopel", s.3.

[890] Yusuf Ziya Altıntaş, "Çanakkale Cephesinde Alman Bahriyeliler", (*Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul Üniversitesi SBE, 2022), s.314.

[891] Von Imhoff Pascha, "Kriegsminister Enver Pascha: Eine Wendepnnkt für die Türkei", *Neue Freie Presse*, 17740 (14 Ocak 1914), s.1–2.

[892] "Die Armeepolitik und das diplomatische Revirement m Konstantinopel", s.3.

14 Ocak'ta Viyana'dan ayrılan Cavid Bey 15 Ocak'ta Paris'e ulaşır.[893] Gelir gelmez bir dizi görüşmeler yapar. Fakat durum pek iç açıcı değildir. Daha önce röportajlarda da vurguladığı gibi, istikrazın Mart öncesi yapılması yönündeki isteği, Fransızlar tarafından pek mümkün görülmez. İleri sürülen sebeplerden biri iç siyasetteki karışıklıklar olduğu gibi, Osmanlı Bankası'nın tutumu da önemlidir. Banka, Osmanlı'nın talep ettiği 350 milyonu oldukça yüksek gördüğünü iletir. Nitekim Cavid Bey günün sonunda Paris'teki havanın pek iyi olmadığını aktaracaktır.[894]

Cavid Bey'in sonraki günlerde yaptığı önemli görüşmelerden biri Doumergue iledir. Hükümet değişikliğinden sonra ilk defa onunla müzakere etme şansını bulmuştur. Bu görüşmeyi hem Fransız hem de yerli basın görecektir. Fakat Fransızların mülakatı soğuk olarak vermelerine karşın, İstanbul'dan Paris öyle görünmez, sıcak bir ortam ve ilerleyen müzakerelerden bahsedilir.[895]

Az önce de ifade edildiği gibi, ikili arasında bu düzeyde gerçekleşen bu ilk görüşmede Cavid Bey'in birinci hedefi istikraz hakkında olumlu bir ilerleme kaydetmektir. Fakat Doumergue, Fransız basınının da belirttiği gibi, siyasi birçok konuya temas eder. Öncelikle Enver Paşa'nın hareketleri ele alınır. Cavid Bey onun uygulamalarını olumlu olarak yansıtsa da, muhatabının ikna olduğunu söylemek güçtür. Fransız devlet adamı Osmanlı'nın son dönemde aldığı dretnotlardan duyduğu rahatsızlığı da zikredecektir. Ona göre artık Avrupa savaştan

---

[893] "Paris 15 Kanunusani-Cavid Bey buraya vasıl olmuştur", "Cavid Bey", *Sabah*, 25. Sene, 8739 (4 Kanunusani 1329/19 Safer 1332), s.1; "Cavid Bey", *Tanin*, 6. Sene, 1819 (4 Kanunusani 1329/19 Safer 1332), s.3; Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, Cilt 2, s.450.

[894] Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, Cilt 2, s.450–452 Yerel basın da bu görüşmeleri haberleştirmiştir. Gelişmeler konusunda olumlu bir beklenti vardır: "Paris 16 Kanunusani-Cavid Bey Paris'e vasıl olur olmaz rical-i siyasiye ve maliye ile medîd mülakatta bulunmuştur. Cavid Bey'in ifay-ı vazife hususnda müşkülat-ı cedideye müsadif olmayacağı beyan ediliyor"; "Cavid Bey", *Sabah*, 25. Sene, 8740 (5 Kanunusani 1329/20 Safer 1332), s.1.

[895] *Le Temps*'in haberine göre başvekil Cavid Bey'e sadece iktisadi değil siyasi konularda da ısrarcı olduğunu, bu konuda müttefikleriyle aralarında bir mutabakat bulunduğunu aktarır; "Djavid Bey chez M. Doumergue", *Le Temps*, 19189 (18 Ocak 1914), s.6 Öte Yandan *Sabah* Fransız basınının aksine görüşmenin daha ılımlı geçtiğini ve Doumergue'nin Cavid Bey'e sıcak yaklaştığını söyler. Fakat işin aslı pek de o minvalde değildir: "Başvekil Mösyo Doumergue dün Cavid Bey'i kabul etmiş ve pek ziyade izhar-ı nezaket eylemiştir. Cavid Bey'le Mösyo Doumergue'un icra ettikleri müzakerat şu suretle hülasa edilebilir: Mösyo Doumergue Cavid Bey'e, Fransa'nın hükümet-i Osmaniye için pek samimi muhabbet-perverde olduğunu ve bunun delailini izhar etmekle mesud olacağını, yalnız mesail-i maliye, elyevm muallak olan mesail-i siyasiyeye merbut bulunduğunu ve bunların aynı zamanda halli fikrini, bu fikre diğer itilaf-ı müselles devletelerinin de iştirak eylediklerini kemal-i samimiyetle beyan eylemiştir"; "Cavid Bey ve Mösyo Doumergue", *Sabah*, 25. Sene, 8742 (7 Kanunusani 1329/22 Safer 1332), s.1.

bunalmıştır, bu dretnotlar ise hükümetin ve Enver'in savaş yanlısı tarafını gösterir bir hamledir. Fakat Cavid Bey bunu reddeder. Yapılan hamlenin tamamen savunma amaçlı olduğunu, eğer Osmanlı almasaydı Yunanistan'ın benzer bir işe girişeceğini, o vakit Avrupa'nın korktuğu durumun ortaya çıkabileceğini söyler.[896]

Görüşmenin sonunda ise borç konusuna ancak gelinebilmiştir. Fakat Fransızlar Türkiye'nin savaş yanlısı olduğu, alınacak para ile de harbe girişileceği konusunda tedirgindir. Cavid Bey aksini iddia eder ve Osmanlıların para olduğunda savaşmadıklarını, fakat parasız kaldığında harbe meyyal olduklarını öne sürer. Zaten devletin aylardan beri maaş ödemelerinde sıkıntısı vardır, doğal olarak insanlar durumdan memnun değildir ve şikâyetçidir. Ama savaş durumunda olunsa bu şikâyetler görülmez, kimsenin sesi çıkmaz. Yani, Türkiye'nin harbe girmesi parasızlık sebebiyle olacaktır. Hem zaten detaylı olarak paranın nereye kullanılacağı gösterilmiştir. Alınacak borç savaş için kullanılmayacaktır. Fakat Cavid Bey'in bu açıklamaları muhatabını ikna etmemiştir ve Doumergue diplomatik olarak kendisini oyalayıcı sözler sarf ederek daha birçok görüşme yapacağız diyerek gönderir. Cavid Bey görüşme sonunda şöyle diyecektir: "Bu mülâkatın neticesi: istikrâz çabuk yapılamayacaktır".[897]

Cavid Bey sonraki günlerde de yaptığı görüşmelerde birçok devlet erkânının kendisine Doumergue'nin dediğine yakın konuştuklarını görür ve Paris'te var olan endişenin, Osmanlı'nın alınacak para ile harp edeceği yönünde olduğunu Bahriye Nezareti'ne bildirir: "Burada hükümet ve halkın fikri bizim ilk fırsatta harp edeceğimiz merkezindedir". Bu yüzden dikkatli olunmasını ve yapılacak bazı anlaşmaların, gizlilik ve mahremiyet korunamayacağından, şimdilik yapılmamasını salık verir.[898]

Aynı bilgiyi Maliye Bakanı Joseph Caillaux ile yaptığı görüşmenin ardından Talat Bey'e de verir.[899] Doumergue ile olan görüşmeden sonra Caillaux ile yaptığı ve yaklaşık 2 saat süren müzakere[900] Osmanlı devlet erkanının durumu anlaması açısından önemlidir.

---

[896] Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, Cilt 2, s.455–457.

[897] Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, Cilt 2, s.457.

[898] BOA, HR.İD., 211-97, Lef.1, 20 Ocak 1914.

[899] "Dün Maliye Nazırı ile bir mülakatım olduğundan gerek Hariciye gerek Maliye Nazırlarının en büyük endişesi adalardan dolayı Yunanistan'a ilan-ı harb etmekliğimiz ihtimalidir"; BOA, HR.İD., 211-101, 23 Ocak 1914.

[900] *Sabah* da bu görüşmeyi okuyucularına duyurur; "Cavid Bey", *Sabah*, 25. Sene, 8747 (12 Kanunusani 1329/27 Safer 1332), s.1.

Önce gündeme Ege Adaları meselesi tekrar gelir. Bu konuda Caillaux adalar sebebiyle Yunanistan ile girişilmesi muhtemel bir savaştan endişe duyduklarını iletir. Bu yüzden eğer Fransa Osmanlı'ya borç verirse bunun savaşta kullanılmaması için teminat ister. Cavid Bey de adaların kendileri için ne derece önemli olduğundan bahseder. Eğer buralar Yunanistan'a terkedilecek olursa, iktisadi, siyasi ve askeri açıdan "Helenizmin" merkezi olur. Dahası Osmanlı'nın elinden çıkmaları sebebiyle de Duyun-ı Umumiye'nin gelirleri düşer. Fakat tüm bunlara rağmen kendileri için harp ihtimali yoktur ve eğer Fransa tarafı istiyorsa sınırları belli bir şekilde teminat da verilebilir.[901]

Caillaux kendisinin sadece maliyenin başında bulunduğunu, başvekil ve dışişleri bakanı olması sebebiyle sorumluluğun Doumergue'de olduğunu, ayrıca yeni bir kabinenin varlığı sebebiyle meselelerin etraflıca tartışılması gerektiğini iletir. Bu esnada Cavid Bey tekrardan savaş yanlısı olmadıklarını hatırlatma ihtiyacı duymuştur.[902]

Son olarak iktisadi ve mali meseleler konuşulur. Caillaux'un çeşitli demiryolu hatlarıyla ilgili talepleri olumlu karşılanır. Bu noktada görüşmedeki hava olumluya döner. Ardından borçlanma meselesi ele alınır. Cavid Bey öncelikle Osmanlı bütçesinin bir sonraki sene için neredeyse açık vermeyeceğini söyler. Denklik yeni vergilerin koyulması, harbiye bütçesindeki tasarruf gibi kalemlerden sağlanacaktır. Fakat süreç son gelişmeler sebebiyle uzamıştır. Beklenti borcun daha evvel alınmasıdır. Bundan sonra sürecin daha da uzaması Cavid Bey'in ülke içinde elini zayıflatacak bir şeydir. Öte yandan yakında kabineye gireceğinden İstanbul'a dönecektir, dönmeden borçlanmayı bitirmek ister ve en yakın zamanda muhatabıyla tekrar buluşmayı arzu eder. Fakat Caillaux onun ısrarlı talebine tedbirli yaklaşır, meseleyi kabinede görüşüp tekrar cevap vereceğini iletip Cavid Bey'i gönderir.[903]

Cavid Bey bu görüşmeyi tafsilatıyla Talat Bey'e bildirir. Fransa'da karşılaştığı müşkülat beklendiğinden fazladır ama ümitsiz olmadan, hem Maliye hem de Dışişleri bakanları nezdinde çalışmaya devam edecektir. Yine de borç anlaşmasının Nisan ayından önce gerçekleşmesini beklemediğini söyleyecektir.[904] Bu sırada Osmanlı basını da meseleyi yakından takip eder.

[901] Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, Cilt 2, s.463.
[902] Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, Cilt 2, s.464.
[903] Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, Cilt 2, s.465–466.
[904] BOA, HR.İD., 211-101, 23 Ocak 1914.

Sabah'ta yer alan bir haber, Cavid Bey'in Paris'te karşılaştığı zorluklara dikkat çekip, ancak siyasi konular çözüldükten sonra borç antlaşmasının imza edilebileceğini okuyucularına duyurur.[905]

Tam da bu günlerde büyük devletler adalar hakkında karar verirler ve bu kararı Şubat ortasında Yunanistan ve Osmanlı'ya bildiriler.[906] Buna göre Bozcaada ve Gökçeada, bir de Meis'in dışında kalan kısımlar Yununistan'a bırakılır. Bunun üzerine hem basında[907] hem de Osmanlı devlet adamları arasında konu müzakere edilir. Zira o günlerde Paris'teki hava hassastır ve Fransızlar, verilecek cevabın içeriğine bağlı olarak borç vermeme tehdidini hem Paris Sefiri Rifat Paşa'ya hem de Cavid Bey'e iletmişlerdir.[908] Fransa'daki hassas yapı sebebiyle, Cavid Bey İstanbul'a telgraf çekerek, paraya ihtiyaç duyulduğundan, Osmanlı'nın protesto etmemesi, yumuşak bir yaklaşım içinde olunması hatta yazılı değil şifahi olarak cevap vermesi yönünde, pragmatik tavsiyelerde bulunur.[909] Gerek Cavid Bey'in uyarıları gerekse de devletin ihtiyaç duyduğu para sebebiyle Osmanlı'nın adalar meselesinde verdiği cevap kısmen yumuşak olmuştur.[910]

Görülmektedir ki, 1914'ün başlarında, hem Fransa'da başa geçen yeni hükümet, diğer taraftan Ege Adaları ve Alman askeri heyeti konusundaki gelişmeler, hem de Enver Paşa'nın Harbiye Nazırlığı, istikraz meselesini siyasi bir zemine taşımış; büyük devletlerin ve Fransa'nın endişeleri ve istekleri Cavid Bey'i hayli zorladığı gibi, borçlanmanın Mart'tan önce yapılmasını da engellemiştir. Diğer yandan ülke içindeki muhalefet de bu borçlanmayı engellemek için çalışmaktadır. Hatta kimi isimler Fransız gazetelerine yazı yazarak muhtemel bir antlaşmanın önüne geçmeye çalışmışlardır.[911] Yine de, karakterine uygun bir şekilde ümitsizliğe kapılmadan

---

[905] "Paris'teki Müzakerat", *Sabah*, 25. Sene, 8750 (15 Kanunusani 1329/1 Rebiulevvel 1332), s.1.

[906] 4 Şubat'ta Muhtar Paşa devletlerin ayrı ayrı olarak notalarını Osmanlı'ya iletecekleri hakkında bir telgraf çekerek Said Halim Paşa'yı bilgilendirir; BOA, HR.SYS., 2918-68, 4 Şubat 1914.

[907] *Tanin* o günlerde meseleyi yoğun şekilde işler. Bir örnek için bkz; "Adalar Meselesi: Düvel-i Muazzama'nın Notası", *Tanin*, 6. Sene, 1848 (2 Şubat 1329/19 Rebiulvvel 1332), s.1. Bu tarihten sonra da sürekli yayınlar olacaktır. Ayrıca *Sabah*'da da konu yoğun tartışılır. Buna da bir örnek için bkz; D. K., "Devletlerin Tebliği: Müşterek Notanın Zayıf Kısımları", *Sabah*, 25. Sene, 8768 (2 Şubat 1329/19 Rebiulevvel 1332), s.1; "Düvel-i Muazzamanın Notası", *Sabah*, 25. Sene, 8761 (26 Kanunusani 1329/12 Rebiulevvel 1332), s.1.

[908] Cavid Bey, *Meşrutiyet Ruznâmesi*, Cilt 2, s.470.

[909] BOA, HR.SYS., 2918-66, 3 Şubat 1914.

[910] Fuat İnce, "Lozan Barış Antlaşması ve Ege Adaları", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Lozan Antlaşması Özel Sayısı, 53 (2013), s.108.

[911] "1330 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu Layihası", *MMZC*, İnikad 25, 21 Haziran 1330, s.562.

sürecin olumlu sonuçlanması adına çalışmaya devam etmiştir. Bu sırada ise İstanbul'daki beklenti, Fransa'dan olumlu bir haberin gelmesidir. Talat Bey gelişmeler konusunda merakta olduklarını ve haber istediklerini bildirecek,[912] "istikraz hakkında Allah aşkına ciddi bir şey yaz" diyecektir.[913] Osmanlı basınının de beklentisi benzerdir ama *Sabah*'ta var olan bir haberde, siyasi sahadaki meseleler, özellikle Adalar konusu çözülmeden işin neticelenmesinin önünde engeller olduğu endişesi hakimdir.[914]

Fakat Cavid Bey, "vazifem memleketin umur-ı maliyesini tensik ve ıslah etmekten ibaret olup vazifeme devam etmekteyim. … Mesaim bilhassa şu sırada düvel-i muazzama menafiini telif eylemek, ihtilafatı izale etmek hususuna matuf bulunmakta" olduğunu söyler ve yine nikbin/ümitli olduğunu vurgular. Yani karamsarlığa kapılmadan görüşmelere devam edecektir.[915]

O günlerde önemli bir gelişme daha olur ve Cavid Bey, 1914'ün 11 Mart'ında Rifat Bey'in yerine Maliye Nazırı olarak atanır.[916] Kendisine söylenen Rifat Bey'in hastalığı sebebiyle görevi bıraktığıdır[917] Fakat o buna inanmaz ve bu atamanın Talat Bey ile Enver Paşa'nın planladıkları bir iş olduğunu düşünür. Nitekim birçok kimseden tebrik telgrafı almış olmasına rağmen Rifat Bey'in kendisine yazmamasını da buna delil olarak kabul eder.[918] Hangi sebeple olursa olsun, artık Cavid Bey Maliye Nazırı'dır ve bu atamanın görüşmelerin seyrini hızlandırmış olması kuvvetle muhtemeldir.[919]

---

[912] "Ajanslar Caillaux ile görüştüklerini bildiriyorlar, meraktayız. Ahval hakkında telgraf itası mercûdur-Dahiliye Nazırı Talat"; BOA, HR.İD., 211-110, 5 Şubat 1914.

[913] Cavid Bey*, Meşrutiyet Ruznâmesi*, Cilt 2, s.480.

[914] "Nota ve İstikraz", *Sabah*, 25. Sene, 8770 (4 Şubat 1329/21 Rebiulevvel 1332), s.1 Öte yandan meselenin sürekli gündemde olduğu ve Paris'ten gelen en ufak olumlu haberin hemen okuyucuya duyurulduğunu da belirtmek gerekir.

[915] "Cavid Bey'in Beyanatı", *Sabah*, 25. Sene, 8786 (30 Şubat 1329/7 Rebiulahir 1332), s.2.

[916] BOA, İ.DUİT, 8-95, 12 Rebiulahir 1332.

[917] Basına da böyle servis edilir; "Maliye Nezareti", *Sabah*, 25. Sene, 8792 (29 Şubat 1329/13 Rebiulahir 1332), s.1.

[918] Cavid Bey*, Meşrutiyet Ruznâmesi*, Cilt 2, s.604–605 Bu arada Nazmi Eroğlu atama tarihini 28 Mart olarak belirtir. Farklılık, Cavid Bey'in henüz Paris'ten dönmemiş olmasından ve yerine vekaleten Talat Bey'in bakmasından kaynaklanması muhtemeldir; Nazmi Eroğlu*, İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey*, s.65.

[919] Cavid Bey'in günlükleri burada kesilir. Zira Türk Tarih Kurumu'na teslim edilen defterlerin 13 Mart sonrasına ait olanları ödünç olarak verilmiş, daha sonra bulunamamıştır; Cavid Bey*, Meşrutiyet Ruznâmesi*, Cilt 2, s.613.

Mart'ın sonlarına doğru Fransa'dan güzel haberlerin geldiğini basın duyurmaktadır.[920] Nihayet Nisan'ın ortasında artık borçlanmanın ve antlaşmanın önündeki engeller kalkar, tüm maddeler üzerinde mutabakata varılır. Bunun üzerine Cavid Bey Paris'ten yola çıkarak 14 Nisan'da şehre ulaşır.[921] İstanbul'a ulaştığında zafer kazanmış bir komutan gibi karşılandığını görmek mümkün. Hem basın hem de devlet erkanı kendisini karşılamaya gelmiştir. Ayrıca *Tanin, Sabah, İkdam* gibi gazeteler kendisiyle röportaj yapar. Özellikle *Tanin ve Sabah* onun hakkında övgü dolu ifadeler kullanır.[922] Öte yandan dış basın da bu antlaşmaya son derece önem verir. Hem Fransa'da[923] hem Almanya ve diğer ülkelerde birçok değerlendirme yapılır.[924]

Cavid Bey de antlaşma hakkında Meclis-i Mebusan'da, 1330/1914 bütçe müzakereleri esnasında bir değerlendirme yapacaktır. Zira 14 Mayıs 1914'te Meclis-i Mebusan açılır. 4 Temmuz da ise Bütçe müzakereleri başlar. Konuşmasında ilk olarak II. Meşrutiyet döneminde borçlanmanın kısa bir özetini verdikten sonra,[925] aslında 1910 yılındaki istikraz sonrası samimi bir şekilde bir daha borç almayı düşünmediğini ama şartların tekrar buna mecbur ettiğini söyler.[926] Az sonra zikredeceğimiz detayları vekillere aktardıktan sonra bu borca mecbur kalındığını belirtir ama "kemal-i iftihar ve kanaat ile söylüyorum ki, ahval ve şerait-i mevcude nazar-ı itibara alınacak olursa, gayet muvafık ve mutedil bir şart" ile antlaşmanın gerçekleştirildiğini ve bununla mutlu olunması gerektiğini de ifade eder.[927]

İçerisinde, ulaşım, gümrük vergileri, ticaret gibi birçok başlık barındıran Osmanlı-Fransız itilafının[928] en önemli başlığı şüphesiz borç anlaşmasıdır. Cavid Bey'in de belirttiği gibi borç iki kısımda alınacaktır. Trablusgarp Savaşı'ndan itibaren doğan masrafları ve biriken memur maaşlarını karşılamak, Deutsche Bank, Osmanlı Bankası ve Duyun-ı Umumiye'den alınan avansları ödemek, müteahhitlere biriken borçları tediye etmek ve eğer imkan olursa Samsun-

[920] "Son Haberler", *Sabah*, 25. Sene, 8807 (13 Mart 1330/28 Rebiulahir 1332), s.3.
[921] "Cavid Bey'in Avdeti", *Sabah*, 25. Sene, 8827 (2 Nisan 1332/19 Cemaziyelevvel 1332), s.2.
[922] "Maliye Nazır-ı Muhteremi Cavid Bey Efendi İle Mülakat", *Sabah*, 25. Sene, 8827 (2 Nisan 1330/19 Cemaziyelevvel 1332), s.1; "Cavid Bey Efendi ile Mülakat", *Tanin*, 6. Sene, 1907 (2 Nisan 1330/19 Cemaziyelevvel 1332), s.1; "Cavid Bey'le Mülakat", *İkdam*, 6159 (2 Nisan 1330/19 Cemaziyelevvel 1332), s.1–2.
[923] Bir örnek için bkz: "Bulletin de L'étranger: Les Accords Franco-Turcs", *Le Temps*, 19273 (12 Nisan 1914), s.1.
[924] Bu analizleri *Sabah* tercüme edip yayınlamıştır; "İstikraz Hakkında", *Sabah*, 25. Sene, 8827 (2 Nisan 1330/19 Cemaziyelevvel 1332), s.1–2.
[925] "1330 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu Layihası", *MMZC*, İnikad 25, 21 Haziran 1330, s.557-561.
[926] Aynı yer, s.556.
[927] Aynı yer, s.564.
[928] BOA, HR.İD., 212-93, 9 Nisan 1914.

Sivas demiryolu hattının inşa etmek hedeflenir. "İstikrazın piyasaya çkarılacağı fiyat 93 1/4'tür. Hükümetin alacağı miktar 86'dır. Faizi yüzde beştir. Ve tarih-i efrenci 25 Nisan 1914'dür".[929] Meclis açık olmadığından bu anlaşma 25 Nisan tarihinde muvakkat kanunla yürürlüğe konmuştur.[930] 7 maddeden oluşan bu muvakkat kanun için[931] Fransa nezdinde imza yetkisi Meclis-i Vükela tarafından Cavid Bey'e verilir.[932]

Toplam 35.200.000 liralık borç anlaşması iki parça halinde piyasaya sürülecektir. Bunun ilk kısmı olan 22.000.000, az önce belirttiğimiz gibi 25 Nisan'da piyasaya sürülür. Devletin eline geçen para ise 19.5 milyon olmuştur. Sene sonunda ihraç edilecek diğer kısım ise[933] I. Dünya Savaşı'nın başlaması sebebiyle piyasaya sürülememiştir.[934]

Tüm süreci oldukça dikkatli götüren ve sonunda devletin ihtiyaç duyduğu parayı Fransa'dan temin eden Cavid Bey için bu antlaşma hem Fransızlarla arayı düzeltmeye yarayan bir unsur, hem de onun müzakereci kimliğini ve pragmatik devlet adamlığını gösteren önemli bir göstergedir. Bir yandan Fransa'da yoğun temaslarda bulunurken, en ufak bir detayı atlamadan gelişmeleri İstanbul'a bildirmesi, özellikle 1913'ün sonlarından itibaren patlak veren krizlere rağmen hem bunları yönetmesi hem de gemiyi limana hasarsız bir şekilde yanaştırması altı çizilmesi gereken hususlardır. Nezarette olmadığı bu dönemde Fransa'dan alınan bu borç, en çok onun başarısı olarak zikredilebilecek bir unsur olarak karşımızda durur.

[929] "Maliye Nazır-ı Muhteremi Cavid Bey Efendi İle Mülakat", s.1 Ayrıca bkz; BOA, İ.ML, 95-92, Lef 1, 27 Zilkade 1331.
[930] BOA, İ.MMS., 182-15, Lef 2, 15 Cemaziyelevvel 1332/29 Mart 1330.
[931] BOA, A.}DVN.MKL., 58-67, 5 Cemaziyelevvel 1332.
[932] BOA, MV., 234-112, 15 Camziyelevvel 1332.
[933] "Cavid Bey Efendi ile Mülakat", *Tanin*, 1907, s.1.
[934] Muharrem Öztel, *II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Maliyesi*, s.281.

5. SONUÇ

Bu çalışmada II. Meşrutiyet Dönemi'nin önemli devlet adamlarından biri olan Cavid Bey'in iktisadi düşüncesi ve uygulamaları incelenmiştir. Onun fikirleri tartışılmadan önce, düşünce dünyasına etki eden hayatının ilk dönemine temas edilmiş ve önemli görülen noktalar gösterilmeye çalışılmıştır.

İlk çıktılardan biri usulle ilgilidir. Cavid Bey hakkında "Giriş"te de gösterildiği gibi, birçok çalışma yapılmıştır. Hakkında yazılan müstakil kitap, makale gibi yayınların yanında, dönemi inceleyen çalışmaların ya alt başlığında, ya da içerisinde hem biyografik hem de düşüncesine dair malumatlar vardır. Bu sebeple her yönden çalışıldığı, biyografisine dair boşluğun olmadığı, düşüncesinin ise tamamen ortaya koyulduğu kabul edilegelmiştir. Fakat Cavid Bey'in hayatını, düşüncelerini incelemeye başladıktan sonra, biyografisinde ve düşünce dünyası özelinde boşlukların olduğu ortaya çıkmıştır. Örneğin onun doğum tarihi genelde 1875, bazen de 1876 olarak gösterilir. Çıktılardan biri, bu tarihlerin hem Osmanlı Devleti'nin tuttuğu sicil kaydına, hem de o dönemde uygulanan eğitim yönetmeliğine göre hatalı olduğudur.

Doğum tarihi hakkındaki kabuller bile, tekrar ele alınması gereken bir husustur. Bu yüzden bir düşünür/ilim adamı/siyasetçinin çok çalışıldığını kabul etmek, onun fikirlerine dair söylenebilecek yeni bir şeyin bulunmadığını iddia etmek tetkike muhtaçtır.

Bunun yanında Cavid Bey'in henüz 20'li yaşlarının başında *İlm-i İktisad* gibi bir eseri nasıl yazdığı da cevabı aranılan diğer bir soru oldu. Bu sebeple hayatının ilk evresine, yani çocukluğuna, ilk eğitimine, yetiştiği çevreye ve büyüdüğü şehre odaklanıldı. Buralarda eksik veya gözden kaçtığı düşünülen hususlara temas edildi.

Cavid Bey, Osmanlı Devleti tarafından resmi anlamda Müslüman kabul edilen Dönme cemaatine mensuptur. Bu cemaatin de Karakaş kolundadır. Literatür tarafından bilinen bu aidiyetin, onun düşünce dünyası üzerinde etkin olduğunu cemaatin özelliklerine temas edilerek gösterilmeye çalışılmıştır. Buna göre Karakaşlar modern usulleri benimseyen ve bu minvalde Selanik'te önemli okullar açan, uluslararası bağlantılar geliştiren, ayrıca mensupları arasında sıkı ilişkiler kuran bir yapı arz eder. Erken yaşta babasını kaybeden Cavid Bey de, hem bu yapı içerisinde büyümüş, hem de Dönmelerin kurduğu Şemsi Efendi Mektebi, Feyz-i Sıbyan

Rüşdiyesi gibi okullarda okumuştur. Bu yüzden, hem Dönme cemaatinin hem de bu iki okulun onun gelişimi üzerinde etkisinin olduğunu söylenebilir. Ayrıca Selanik gibi bir şehrin böyle yapılara verdiği imkânı da unutmamak gerekir. Öte yandan İstanbul'da aldığı eğitim ve Mekteb-i Mülkiye'de okuduğu dersler, temas kurduğu hocalar da kritiktir. Özellikle Sakızlı Ohannes'in etkisinden bizzat kendisi de bahseder. Onun ilmî gelişimi ve disiplini Mekteb-i Mülkiye'den öncesine gidiyor olsa da, burada ilgisini iktisada yönelttiğini düşünmemiz mümkündür.

Öte yandan Cavid Bey'i *İlm-i İktisad* gibi bir eseri yazmaya, bu konuda kalem oynatmaya teşvik eden motivasyonun Osmanlı'nın terakkisine duyduğu ihtiyaç olduğu vurgulanabilir. Zira o II. Abdülhamid'in iktidarını neredeyse her açıdan kötü görür. Bu iktidar zamanında kurumların, ticaretin, siyasetin, hâsılı her şeyin bozulduğunu, köhneleştiğini ifade eder. Bu tür bir yapıdan kurtulduktan sonra, muasır medeniyetler seviyesine gelmek için ise iktisadı ön plana çıkarır ve kanunlara riayeti savunur. Bu kanunlar da ancak serbest iktisadî modelin olduğu bir yerde ve zamanda hükmünü icra edebilir.

Bu noktadan hareketle çalışmada Cavid Bey'in liberal iktisadi düşüncenin bir temsilcisi olduğu vurgulanır. Ama hem ikinci bölümde hem de üçüncü bölümde gösterildiği gibi, özellikle 1908 sonrasında, devletin içinde bulunduğu durum sebebiyle ve siyasi, iktisadi gelişmelerden dolayı, kimi zaman liberal fikirlerle tam olarak örtüşmeyen söylemlerde bulunduğunu ve kararlar aldığını da söylemek mümkün. Bahsedilen dönem boyunca izi sürüldüğünde, onu fikirlerini esnetebilen bir düşünür, devlet adamı, entelektüel olarak kabul etmenin daha sağlıklı olduğu belirtilebilir. Bu esnekliğin de kamu yararı söz konusu olduğunda belirgin hale geldiğini vurgulamak gerekir. Çünkü örneğin aşar vergisini II. Meşrutiyet öncesinde hem de sonrasında zamanın ruhuna uymayan, eski bir vergi türü olarak kabul etmesine rağmen, devletin mali yapısı sebebiyle bu vergiden vaz geçemeyeceğini ileri süren kendisidir. Ya da, uluslararası serbest ticareti savunurken, yine devletin iktisadi ve mali sağlığı için, daha 1910-11 gibi erken bir dönemde, büyük devletlerle yaptığı müzakereler esnasında gümrük vergilerini yükseltmeyi de düşünmüş ve bu konuda taleplerini iletmiştir. Nitekim daha sonradan 1914'te Fransa ile yapılan antlaşma kapsamında, istediğini almış ve gümrük resimlerinin %4 artışla, %11'den %15'e çıkmasında etkili olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin terakkisi adına devlet gelirlerinden en önemli payın ulaşıma, eğitime, ziraata harcanmasını savunurken, yine 1910 ve 1911 bütçelerinde, Harbiye Nezareti tahsisatının toplam bütçe içerisinde %40 ile en yüksek noktada olmasına razı olmuş, bu konuda Mahmud Şevket Paşa'nın isteklerine boyun eğmiştir. Hatta yapısal reformlara verdiği önemden dolayı ilk defa Nazır olduktan kısa bir süre sonra Meclis'ten geçen ve iradesi çıkan Muhasebe-i Umumiye Kanunu'nun, yine Mahmud Şevket Paşa sebebiyle Eylül'e kadar uygulanmamasına ses çıkarmamış, istifa etmemiş ve bir sonraki yılın bütçesini hazırlamaya devam etmiştir.

Bu türden örneklerin gösterdiği şey şudur: Özellikle 1908-1918 arası devlet adamlığı yapmış birisinin, düşüncelerinin baştan sona aynı çizgide kaldığını iddia etmek tedbirli yaklaşılması gereken bir söylemdir. Bu yüzden Cavid Bey gibi devlet adamlarını ele alırken incelenen dönemi ve olayları, kişinin kimliğini göz ardı etmeden hareket etmek, kırılma veya değişmelerin olup olmadığını sorgulamak gerekir. Bu tezde de yapılmaya çalışılan şey bu olmuştur.

Cavid Bey'in uygulamaları özelinde, ilk döneminde yapısal reformlara da önem verdiğini söylemek mümkündür. Özellikle bu dönemde yasalaşan "Muhasebe-i Umumiye Kanunu" 1927'ye kadar uygulamada kalmıştır. Yine merkez ve taşrada yapılan harcamaları denetlemek adına hayata geçirilen "maliye teftiş heyeti" onun en önemli gördüğü işlerinden biridir. Nitekim kısa bir sürede bu heyet önemli yol almış, 1,5 yılda 640 denetleme gerçekleştirmiştir. Bu denetlemelerin devletin mali yapısı için ne denli önemli olduğu bizzat kendisi tarafından da ifade edilmiştir.

Nafia Nazırlığı Cavid Bey'in az bilinen veya detaylı incelenmeyen yönlerinden biridir. Onun hakkında yapılan çalışmalarda yaklaşık 5 ay süren bu nazırlığa genelde temas edilmekle yetinilir. Fakat biraz daha detaylı bakıldığında, onun usulü, öncelikleri, kuruma dair planları, ya da başladığı işleri ne düzeye getirdiği gibi soruların cevaplarını bulmak mümkündür. Bu çalışmanın katkılarından biri de, onun Nafia Nazırı olduğu kısa süreye ve burada gerçekleştirmeye çalıştığı faaliyetlere odaklanmasıdır. Özellikle Rumeli bölgesine yoğunlaşan projeleri Balkan Savaşları'nın başlamasıyla akim kalmış olsa da, bu hamleler onun ülkenin terakkisi için bayındırlık hizmetlerine verdiği önemi gösterir türden faaliyetleri içinde değerlendirilebilir.

Son olarak Cavid Bey için en başarılı faaliyetlerden birinin, içerisinde gümrük vergileri, borçlanma ve çeşitli bayındırlık başlıkları da olan 1914 Osmanlı-Fransız Antlaşması olduğunu söylenebilir. Zira bu antlaşmanın yapıldığı dönem siyasi ve askeri şartların son derece ağır olduğu bir dönemdir. Balkan Savaşları'nın hemen sonrasına denk gelen bu zaman diliminde, Cavid Bey Fransa'da müzakereleri yürütürken, bir taraftan Ege Adaları krizini ve Alman askeri heyeti ile ilgili gelişmeleri, öte yandan Enver Paşa'nın nazırlığının Fransızlar nezdinde uyandırdığı rahatsızlığı yönetmeye çalışmıştır. Üstelik Fransa'da hükümet değiştiğinden, iki ayrı kabine ile temas kurmuştur. Tüm bu zorlukların üstesinden gelerek o döneme kadar gerçekleşen borç antlaşmaları içerisinde en büyük ikinci antlaşmanın altına imza atmayı başarmıştır.

EKLER

EK-1: *Stamboul* gazetesine 19 Eylül 1913'te Verdiği Ropörtajın *Sabah*'ta Yayınlanan Türkçe Tercümesi[935]

"Cavid Bey'in Beyanatı

Stamboul gazetesi muharrirlerinden biri Maliye Nazır-ı Esbakı Cavid Bey ile mülakat etmiştir. Bu mülakatta birçok mesail-i mühimmeden bahs edilmiştir ve Cavid Bey şu suretle beyanatta bulunmuştur:

-Osmanlı-Fransız itilafı hakkında benden izahat istiyorsunuz. Tanin gazetesinin bu babda neşr ettiği telgrafname her nokta-i nazardan doğru idi. Bu telgrafname mündericatını ben de size temin eylerim. Osmanlı-Fransız itilafı imza edilmiştir. İtilafname, Paris'ten hareketimden mukaddem Mösyo Pichon ve benim tarafımdan imza olunmuştur. Bu itilaf Fransa ile hükümet-i Osmaniye beyninde muallak bulunan hemen bilcümle mesaili hal etmektedir. Fakat başlıca şimendiferler, limanlar umur-ı nafianın kuvveden fiile çıkarılması ve birtakım düyunatın tasfiyesi için hükümet-i Osmaniye'ye mühim miktarda mebaliğ ikrazı gibi hususatı şamildir. Fransa'nın bize ikraz edeceği bilcümle mebaliğ münhasıran düyunatın tesviyesine mahsus olmamakla beraber Fransız piyasasında borçlarımızı ödemek için bir istikraz akd ediyoruz demektir. Mamafih size bilhassa arz ettiğim şey Paris mahafilinin kaffesinde tesadüf ettiğim asar-ı nezaket ve hayır-hevahıdır. Vazifemin teshili için her taraftan muavenete nail oldum ve bazı gazetelerin neşriyatına rağmen memleketin Fransa'da büyük bir mahalisata malik bulunduğunu gördüm.

Âlicenab ve kahraman Fransa bizi eyyam-ı felaketimizde terk edemezdi. Şimdi bize muavenet etmek, vatanın yaralarını şifayâb ettirmek ve şeh-râh-ı terakki ve medeniyeti tutmaklığımızı temin eylemek için el uzatmaktan pek ziyade memnuniyet izhar olunuyor.

Bizde münhasıran Fransa'ya teveccüh eyliyoruz. Hükümet-i Osmaniye'nin müterakki, ismine layık bir hükümet olması için bize elzem olan vesaiti ancak Fransa'da bulabiliriz. Ben Fransa ile gerek siyasi gerek iktisadî bir itilaf akdine suret-i katiyede taraftarım. Çünkü bizim için

[935] "Cavid Bey'in Beyanatı", *Sabah*, 8624, (7 Eylül 1329/18 Şevval 1331), ss.1.

yegane selamet yolu budur. Bilhassa Mösyo Pichon nezdinde hayrhahlık ile mali bir muavenete nail oldum. Bu muavenet ve müzaherete karşı bilhassa minnettarım. Bu muavenet vazifesi pek ziyade teshil etti. Hükümet-i Osmaniye tarafından bana tevdi edilen vazifeyi tamamıyla ifa etmekliğimi temin eyledi. Zaten Mösyo Pichon'u medh ve sena etmek vazifesi bana düşmez. Kendisini tanıyan herkes evsaf ve müzayasını, siyaset, ulum-ı ticariyedeki behresini takdir eder. Hariciye Nezareti'nde Mösyo Pichon'un rüfekay-ı mesaisi nezinde dahi daima kalbi ve smimi bir kabule mazhar oldum. Bu ciheti Stoumboul gazetesi vasıtasıyla alenen beyan etmek benim için latif bir borçtur. Şu şerait dahilinde müzakerat-ı siyasiyenin bilhassa suhulet kesb edeceği ve süratle neticeleneceği tabiidir.

Paris ekabir-i maliyununa ve mahafil-i maliyesine gelince hükümet-i osmaniyenin terakkisi için icap eden sermayeyi ita etmeğe mahya mukrizler buldum. Esasen memlektim hakkındaki bu temayülat-ı tamma vakıf idim.

Hükümet-i Osmaniye'nin neler ihraz eylediğine gelince ibtida gümrük resminin yüzde dört tezyidi ile yüzde on birden on beşe iblağı temin olundu. Fazla-i rüsumun cibayeti için bilcümle düvel-i muazzamanın muvafakati lazım ise de ortada muvafakati istihsal olunacak bir Rusya kalmıştır. Çünkü Avusturya-Macaristan hükümeti Bosna-Hersek meselesinde, İtalya Uşi musalahasında, İngiltere Bağdad ve Kuveyt itilafında gümrük resminin tezyidini kabul ettiler. Almanya'ya gelince Bağdad hattına istifade temin edecek bu yüzde dört için çoktan muvafakat etmiştir.

Fransa hükümeti memalik-i Osmaniye'deki Fransız müessesat-ı ticariyesinin temettü resmine tabi tutulmasını kabul ediyor. Bu resim Bab-ı Âlî ile Fransa sefareti arasında vukua gelecek bir itilaf dahilinde tatbik olunacaktır. İstanbul'da temettü meselesini tetkik için beynelmilel bir komisyon teşekkül ettiğinden bilcümle düvel-i muazzama tebasına bu komisyonun kararı dahilinde muamele edilecektir.

Hükümet-i Osmaniye bundan maada sigara, oyun kağıdı, tuz, petrol ve saire üzerine inhisar vazı için de Fransa'nın muvafakatini istihsal eyliyor. Mamafik gerek temettü meselesinde, gerek inhisarlarda Fransa'nın muvafakati diğer hükümatin muvafakatine bağlıdır. Fransa hariciye nezareti bundan maada 700 milyon Franklık bir Osmanlı istikrazının Paris borsasına kabulüne ruy-ı rıza göstermektedir. Bu istikrazdan mütehassıl mebaliğin kısm-ı azamı hazinenin ihtiyacatına ve mütebakisi aşağıda zikr edeceğimiz vecihle Fransız sermayedaranına imtiyazı

verilen hususata sarf olunacaktır. İstikraz bilcümle Balkan hükümatı ile sulh-ı kati teessüs ettiği ve piyasanın hali müsaede eylediği zaman mevki-i tedavüle çıkarılacaktır. Ağleb-i ihtimale göre bu zaman gelecek teşrin-i sani ayıdır. İhracatın suret-i icrası Maliye Nezareti ile istikraza iştirak edecek Fransız heyet-i maliyesi arasında takarrür eyleyecektir.

Fransa'nın neler istihsal eylediğine gelince; Fransa Hayfa Trablusşam, Yafa ve Karadeniz'de Erikli, İnebolu) limanlarının imtiyazatını istihsal eylemektedir. Bu limanlardan bir kısmının tetkikatına başlanmıştır. Fransa hükümeti atideki şimendifer hututunun imtiyazatını da ihraz etmektedir: Samsun-Sivas, Sivas-Harput-Erzincan-Erzurum-Trabzon hatları, Riyak-Rimle Şube-i hadidiyesi.

Bahr-i siyaha münteha olan şimendifer hututu için malumdur ki Rusya hükümeti 1899 itilafı mucibince bilcümle ecnebi sermayelerine karşı hakk-ı hıyâra maliktir. Fakat Fransa Rusya'nın muvafakatini istihsal eylemiştir. Esasen Mösyo İstanbul'da iken hututun şimendifer Regie Generale şirketi tarafından inşasını müzakere etmiş ve 1911 Temmuz'unda iki taraf beyninde esas itibariyle itilaf husule gelmişti. Şimendifer hututu o zaman hükümet hesabına inşa edilecek iken şimdi hakiki imtiyaz verilmektedir. Suriye hututuna gelince bu babda Fransa ve İngiltere hariciye nezaretleri arasında itilaf-ı tam hüküm-fermadır. Osmanlı-Fransız itilafının mahiyeti bundan ibarettir".

EK-2: Cavid Bey'in *Stamboul* Gazetesine 19 Eylül 1913'te Verdiği Röportajın Orijinali[936]

Les lecteurs du Stamboul se rappelent l'important télégramme sur l'accord Franco-Turque le Tanin publiait la semaine derniére, et que nous fumes les premiers a reproduire. L'importance de cet événement dont la portée sera considérable, nous a amenés a demander quelques précisions au négociateur méme decet accord, Djavid Bey. Aussi bien, d'ailleurs, une visite s'imposait, a son retour de Paris, a l'homme dont l'habileté a su mener a bien la négociation d'une affaire d'une telle envergure etégalement avantageuse pour les deux pays. Djavid bey a, d'allieurs, trouvé, suivant ses propres déclarations, en M. Pichon, l'éminent ministre des affaires étrangéres de la France, "le concours le plus bienveillant".

C'est dans son coquet conak de Stamboul, que nous trouvames Djavid Bey. A'vec une charmante affabilité, il se déclare tout heureux de nous recevoir, et se préte volontiers aux interrogations du journaliste qui avait aussitot remplacé le simple particulier. D'ailleurs, il se doutait bien du but de notre visite, puisqu!il nous déclara aussitot:

"Vous medemandez, Monsieur, quelques précisions sur l'accord franco-turc. La dépêche puhliée par le Tanin est exacte de tous points, et je vous la confirme entièrement. L'accord franco-turc est bien signé. Il l'a été par M Pichon etpar moi avant mon départ de Paris. Cest un règlement général de presque tou es les questions pendantes entre la France et la Turquie, mais il porte spécialement sur la questiondes chemins de fer, celle des ports et l'obtention des sommes nécessaires à la Turquie pour la réalisation de ces nouveaux travaux publics et la liquidation de toutes les det tes résultant pour le gouvernement ottoman, des évènements suscités par la crise balkanique".

-C'est donc en realite, Excellence, un grand emprunt de liquidation que la Turquie va bientot conclure sur le marché financier françai?

-"Cela est exact, quique toutes les sommes que nous donnera le nouvel emprunt ne soient pas destinées a payer exclusivement des dettes.

[936] François Psalty, "L'accord Franco-Turc: Déclarations De S. E. Djavid Bey Au Stamboul", *Stamboul*, 220, (19 Eylül 1913), ss.1.

Ce que je voudrais surtout que vous lassiez observer, Monsieur, ce sont la courleise, la bienceillance que j'ai trouvées dans tous les milieu a Paris. On s'est littréralement çömme mon pays, malgré certaines publications de presse continue a joir d'immenses sympathies en France.

La France, généreuse et chevalereque né pouvait nous abandonner dans nos malheurs. Aussi, s'est-elle montrée toute heureuse de nous léndre acivellement la main, pour nous aider a nous relever, guérir les meurtrissures de la patrie et repréndre notre essor vers le progrés et la civilisation".

-Aussi bien, c'est vers la France seule que nous pouvons nous orienter. C'est chez elle seule, que nous pouvons trouver les ressources quinous sont indispensables pour faire de la Turquie un Etat moderne, digne de ee nom. Je suis partisan d'une entente absolue avec la France, tant au point de vue politique que financier car c'est la le seul salut pour nous.

"J'ai trouvé surtout auprés de M. Pichon un concours plein de bienveillance, dont je lui suis particuliéerement reconnaissant. Il a considérablement facilité ma mission et m'a permis de remplir pleinement le mandal que m'avait confié le gouvernement ottoman. Ce n'est berles, pas a moi qu'il appartient de faire publiquement son éloge mais tous ceux qui le connaissent savent apprécier ses grandes qualités de diplomate émérite au commerce particuliérement agréable.

J'ai trouvé également dan's ses collaborateurs au Quai d'Orsay, le concours le plus dévoué et un accueil toujours également cordial. Q'est une constatation qu'il m'est trés agréable de rendre publique par l'entremise du Stamboul. Les négociations diplomatiques devienment dans ces conditions particuliérement aisées et aboutissent facilement.

Quant a la haute finance parisienne et auxcercles financiers, j'y ai trauvé les meilleures dispositions pour préler les capitaux nécessaires au relévement de la Turquie. Je connaissais d'ailleurs, deja ces dipositions amicales a légard de mon pays".

Ce qu'obtientla Turquie

La majoration douanière %4

Le gouvernement obtient d'abord le con sentement du gouvernement français à la ma joration douanièrede 4 %, portant ainsi les droits de douane à 15 %. Il reste entendu que la Sublime-Porte no pourrafaire état de ce consentement, dans l'application, que lorrqu'elle aura obtenu

celui de toutes lesGrandes Puissances. Il ne reste d'ailleurs, pour la Turquie, que le cousentement de la Russie à obtenir. L'Autriche Hongrie a donné le sien à l'occasion du règlementdu confit soulevé par l'annexion de la Bosnie et de l'Herzégovine. l'Italie, à la paix d'Ouchy, et l'Angleterre dans le règlement de la question de Bagdad et de Koweit. Quant à l'Allemagne, destinée à bénéficier pour sa ligne de Bagdad, de cettcmajoratioin douanière de 4 %, elle a depuis longtemps donné son consentement à la Sublime-Porte.

Les Monopoles

Le gouvernementottoman obtient en troi sième lieu, le consentement du gouvernement français pour rétablissement de certains monopoles en Turquie: papier à cigarettes, cartes jouer, sel, pétrole, etc.. Il reste toujours sous-entendu que ce consentement du gouvernement français, tant sur la question des monopoles que sur celle du temettu, n'est valable que lorsque la Sublime-Porte aura obtenu au préalable le consentement de toutes les Grandes Puissances.

L'emprunt

Le Quai d'Orsay a donné enfin son consentement à l'admission à la cote de la Bourse fie Paris, d'un emprunt de 700 millions de francs, dont le montant réalisé servira en grande partie aux besoins du Trésor ottoman, et le reste à la réalisation des nouvelles concessions octroyées aux capitalistes français et dont nous parlons plus bas. L'emprunt ne pourra évidemment être émis, que lorsque la paix sera définitive avec tous, les Etats balkaniques ef que la situation du marché financier le permettra. Cette époque sera très probablement le mois de novembre prochain. Les modalités de l'émission seront établis d'un commun accord entre le ministère des finances et le groupe financier français émetteur de l'emprunt.

Ce qu'obtient la France

Les ports concédés

La France obtientpar contre, la concession les ports suivants

Haiffa, Tripoli, Caiffa, en Syrie.

Héraclée, Inéboli, en Mer Noire

Les études de quelques-uns de ces ports ont déjà commencées.

Les voles ferrées

La France obtient également la concession des nouvelles lignes ferrées suivantes: Samsoun-Sivas

Sivas-Harput-Erzincan-Erzurum-Trabzon;

l'embranchement Rayak-Ramleh, destiné à relierles lignes syriennes avec celles de la Palestine. Pour les lignes aboutissant à la Mer Noire, sur lesqnelles on le sait, la Russie détient, en vertu de son accord de 1899 avec la Sublime-Porte, un droit d'option sur tous les capitalistes étrangers, la France, a déjà obtenu le consentiment du gouvernement russe. Dailleurs, M Revoil avait déjà négôdé à Constantinople la construction de ces lignes par la Régie Générale des Chemins de fer, et un accord intervenait dans ce sens entre les deux parties ie 10 juillet 1911. Cet accord portait le titre l' "entente de principe". Les lignes devaient utre construites seulement pour le compte du gouvernement ottoman, tandis qu'il s'agit maintenant d'une véritable concession.

Quant aux lignes syriennes, l'accord est complet entre le Quai d'Orsay et le Foreign Office.

Tels sont le sens et la nature de l'accord franco-turc. On en remarque aussitot la grande importance, et tout commentaire nous semble superflu.

EK-3: Cavid Bey'in Nafia Nazırı Olduktan Kısa Bir Süre Sonra *Sabah* Gazetesine Verdiği Röportaj[937]

Hakim "zihninizi mazinin makes intibahına, kalbinizi ise ümid-i istikbale tevcih ediniz" diyor. Mazide - Meşrutiyetimizin şu üç buçuk senelik kısa mazisinde- intibah-âmiz dersler, haklı tenkitlere mahall olacak sebepler vardır. Bu tetkikleri, bu tenkitleri yaptık ve yapıyoruz. Fakat insanların ve milletlerin hayatı yalnız maziden ibaret değildir. Öyle olsa idi, meşagil tetebbuat-ı tarihiyeye münhasır olmak icap ederdi. Namık Kemal merhum maziye aid hissenin mahdudiyetini anlatmak için "layıkıyla düşünülsün; insanın hayatı yalnız istikbalden ibaret değil midir?" diyor; hayat-ı mütebakiyesi istikbalden ibarettir; fakat o hayata rehberlik edecek zihin, zekay-ı beşer, yalnız kendi tecrübelerinden değil, umum beşeriyetin tecarübünden istifade etmek vazifesiyle mükelleftir.

...

Nafia Nazır-ı cedidi Cavid Bey Efendi, nezaret-i müşarunileyha memurinine hitaben irat ettiği nutukta, şu sözleri söylemişti.

"Pek çok söylenmiş basit bir hakikattir ki memleketimizde her şeyden evvel nazar-ı dikkate alınmaya şayan olan mesele umur-ı nafia meselesidir. Meşrutiyet-i idareden ahalinin semerat-ı maddiye iktitaf etmesi ve Meşrutiyet'in efrad-ı millet arasında kökler salarak yerleşmesi ancak umur-ı nafianın vücut bulmasına ve bu babda mesai-i mütemadiyeye ibrazına vabestedir. Memleketin şark ve gapta hangi noktasına gidilse orada imalat-ı nafiadan dolayı şikayet nidasından başka bir şey işitilmez. Ahaliyi idare-i cedideye ısındıracak bu yegane vasıtayı vücuda getirmek sizin elinizdedir. Denilebilir ki mukarrerat-ı meşrutiyet Nafia Nezareti'nin kapısı üzerinde yazılıdır."

Memleketin şark ve garbından işidilen sadaların, daire-i nezaretin kapısına yeni yazılmış olmayan bu levhanın etrafında bir avaze-i şikayet teşkil etmiş olmasını, istikbal için teminat-ı kaviyye ad ediyoruz. Herhalde makam-ı mesuliyete geldiği sırada nazır-ı cedid Cavid Bey Efendi tarafından irad olunan bu manidar sözlerin efkar-ı umumiyemize karşı kati ... bir taahhüt teşkil ettiği şüpheden varestedir. Bu taahhüdün daire-i şumulü hakkında istihsal-i malumatı

[937] D.K., "Vatanın İmarı İçin", *Sabah*, 8054, (9 Şubat 1327/4 Rebiulevvel 1330), ss.1.

faydayı müstelzim gördüm. Takip edecekleri program hakkında vuku bulan istizahıma cevaben Nazır Bey dediler ki:

-En evvel yapacağım şeylerden biri vilayata ve müstakilen idare olunan elviyeye telgrafla işaratta bulunarak menafi-i mahalliye nokta-i nazarından elzem ve masarifi binnisbe az, faydası büyük, ameliyatı kolay inşaat ve imaratın birer cetvelini tanzim edip hemen göndermelerini talep eylemektir. Vilayatta hayat-ı mahalliyeyi ruhlandırmaktan bahsediyorsunuz; işte mesuliyetini deruhte ettiğim nezaretin hayat-ı mahalliyeyi ruhlandırmak için kendi daire-i iştigali dairesinde yapabileceği işler bu gibi imarattan ibarettir. Bir kasaban diğer kasabaya yahut bir şimendifer istasyonuna veya sahile bir yol inşasına lüzüm var; masarifi birkaç bin liradan ibaret; halbuki o tarikten istifade edecek ahali belki her sene birkaç bin lira intifa edecek; hatta ticaretin tevessü bilvasıta hazine-i devleti de müstefit kılacak. Diğer bir noktadan bir nehir görülüyor ki; üzerinde nakliyat icrası mümkün; fakat bir noktasında kaya bulunduğundan, mavna ve sal geçirilemiyor. Başka bir mahalde cetveller küşadı elzem. Vatanımızın her tarafında -alelhusus Anadolu'da- ahalinin bu misüllü ihtiyacatı pek kesirdir. Maksadım bunlardan mümkün oladığı kadar mühim bir kısmını gelecek kışa kadar ikmal ettirmektir. Bu mesele hakkında vilayata ve elviye-i müstakbeleye göndereceğim telgrafnamenin suretini bir iki güne kadar matbuata tebliğ edeceğim [telgraflar bulundu]. Bu işleri çıkarmak memleketin hayat-ı iktisadiyesi nokta-i nazarından büyük ehemmiyeti haizdir; fakat faydası bu kadara inhisar etmez; hükümet-i meşrutanın kendi menfaaletine hizmet etmekte olduğunu köylü ahaliye, çiftçilere, erbab-ı ticarete faaliyetle isbat eylemek için de elzemdir.

- Filhakika bu tasavvurun fiile isali taşra ahalisince büyük meserreti mucip olur. Fakat şimendifer inşaatına olan ihtiyacı da elbette takdir ediyorsunuz. Hükümet ne gibi şimendiferler yapmak tasavvurunda bulunuyor?

-Cavid Bey: Samsun-Sivas hattı meselesi eslafım zamanında kuvve-i karibeye getirilmiştir. Malumunuzdur ki bu hat ileride Sivas'tan Erzincan ve Erzurum'a mümettid olacak ve bir noktadan Harput'a kadar da gidecektir. (Regie Generale) kupmanyasıyla akd edilen mukavelename mucibince Sivas'a kadar harita ve planları tamamiyle tanzim edilmiş ve masrafları da tayin etmiştir. İnşaat hakkında on beş güne kadar (Regie Generale) idaresinin vekilleri ile müzakereye girişeceğiz. Gösterecekleri itilafperverliğin inşaatı temin edecek surette bir mukavelename akdini temin eyleyeceğini kaviyyen ümit ediyorum.

-Şarkî Anadolu şimendiferlerinin inşaası da hîz-i fiile isal olunacak mı?

-Cavid Bey: Eğer bu şimendiferlerin derece-i elzemiyetine zaten kani olmasaydım, geçen sene o havaliye vuku bulan seyahatim, Bitlis ve havalisinde ahalinin sefaleti hakkındaki meşhudatım bende bu kanaati husule getirmeye kifayet ederdi. (Chester) layihasını yeniden tetkik ettiriyorum. Meselenin cihet-i askeriyesini de nazar-ı dikkate almak lazım geldiğinden, Harbiye Nezareti'nden memur edilen zabıtlar elyevm bu babda tetkikat icrasıyla müştagildirler. Bu tetkikat birkaç gün zarfında ikmal edilecek ve ondan sonra layiha sahibleriyle mükalemeye başlanacaktır. Ankara-Sivas hattının ehemmiyet-i askeriye ve iktisadiyesinden matbuat şu son zamanlarda defatle bahs etti. Bu hat, "Salısaray" nam mahalle kadar mütemeddid olacak ve iltisak orada icra kılınacaktır. Hükümet bu tasavvurun hîz-i fiile isaline büyük ehemmiyet veriyor. Önümüzdeki mevsimde behemahal işe başlayacaktır.

-Rumeli Şimendiferleri meselesi de elbette dikkatinizi celb ediyor?

-Cavid Bey: Evet; alelhusus Arnavutluk şimendiferleri bizim için pek büyük ehemmiyeti haizdir. Evvela Bulgaristan hududuna kadar temdid edilecek ve orada Bulgar hududuyla iltisak edecek demiryolları var; saniyen Sırbistan hududundan Debre tarikiyle İşkodra'ya gidecek hat ve salisen Debre'den Yanya'ya ve sahilde bir noktaya temdid klınacak yol - ki ceman üç şebeke-i cedide - o havalide yeni bir hayata vücut verecektir. Manastır'dan Pirlepe'ye ve Üsküp'ten Gostivar'a temdidi mukarrer olan ufak hatlar da yaptırılacaktır. Bir de Yunan hududuna yani Karaferye'den Alansonya'ya temdid kılınacak hat şayan-ı tezkardır. Hükümet bu işi de başa çıkarmak istiyor.

-Bu hatlara taalluk eden tetkikat-ı ibtidaiye-i fenniye ikmal olunmuş mudur?

-Cavid Bey: Keşfiyat-ı fenniye yapılmamış olanların mevsimden bilistifade evvel-be-evvel mühendisler vasıtasıyla tetkikat-ı muktezıyesini icra ettireceğiz. Arnavutluk şimendiferlerinin keşfiyat-ı fenniyesi için geçen sene (Regie Generale) şirketiyle bir mukavelename akd olunmuştu. Geçen yaz mevziminde Malisor vukuatı ameliyat-ı lazıme-i fenniyenin icrasına mani oldu. Şimdi bu iş müsariatla başa çıkarılacaktır.

-Bir de Bağdad-Basra hattı var.

-Cavid Bey: Evet, kabinenin en samimi arzularından biri bu işi de hîz-i fiile isal eylemektir. Bu babda hükümet imkan dahilinde olan her fedakarlığı ihtiyar eyleyecektir. ... ile bu iş hakkında

bir karar-ı kati ittihaz müyesser olacağını kaviyyen ümit ediyoruz; bu babda bize deri-i teshilat edilmeyeceğine pek büyük kanaatimiz vardır. Eğer şu tadad ettiğim işler hîz-i fiile isal edilirse devletin on senelik şimendiferler inşaatının esasatı vaz edilmiş olur.

-Memleketin limanlara olan ihtiyacı der-kârdır? Bu babda nezaretinizce ne gibi tasavvurat mevcuttur?

-Cavid Bey: Nezarete tayin ediliğimden beri yarı geceden sonraya kadar çalışarak mevcut işleri tetkik ettim. Bu suretle en ehemlerini ayırmağa muvaffak oldum; hükümet Dedeağaç Limanı'nın inşasını hayli zamandan beri kararlaşdırmıştı. Projeleri, planları tanzim edilmiştir. Bu babdaki vesayik elyevm şuray-ı devlette bulunuyor; bu işi çıkaracağız. Tekfurdağı'nda bir askeri liman ve Kavala'da ticarete hizmet etmek üzere ufak bir liman inşa eyleyeceğiz. Hayfa veyahut Yafa'da bir liman inşa edileceği gibi (hangisi yaptırılacağı henüz takarrür etmemiştir) Erikli Limanı meselesi de artık hal ve tesviye olunacaktır.

Geçen gün yazmış olduğunuz üzere Boyana Nehri ve İşkodra Gölü meselesi hükümetin en ziyade ehemmiyet verdiği umurdan olup, bu işlerin bir an bile tehir edilmemesi mukarrerdir. Kabine bu meselenin iktisadi ve siyasi ehemmiyetini tamamıyla takdir etmektedir[Mart tarihli bir tahsisat arşivden bulundu].

-Gayet mühim olarak bir de turuk inşaatı işi var, bu babda iki sene evvel akd olunan mukavelename ahkamından dolayı birtakım müşkülat tevellüt etmiş olduğunu elbette biliyorsunuz. Bu mesele ile iştigal ettiniz mi?

-Cavid Bey: Evet! Bu babda bir suret-i tanzimiye arrangement akdi mutasavverdir ki neticesi dört senede altı bin kilometre yol yapılması maddesinin tamamıyla temini olacaktır. On bin kilometre yol yaptırılmak üzere bir mukavelename akd edilmişti. Eğer on bin kilometre yol yaptırılmazsa fazlasının inşaat bedeli hesab-ı vasati ile takdir raddesinde tazminat alacaktı. Kumpanya tarafından inşa edilken yolların ücret-i inşaaiyesi birtakım hesablarla tayin eyleceğinden ne miktara baliğ olacağı ve binaenaleyh on bin kilometre yol mukabilinde devletin ne kadar bir meblağ tediye eyleceği kestirilmemekte idi. Şimdi behemahal on bin kilometre yol inşa ettirilmesi hakkındaki şart fesh edilmekte ve inşaat bedelinin suret-i tediyesi bir sisteme rabt olunmaktadır. Altı bin kilometre hattın da dört senede başa çıkarılması temin kılınmaktadır. İnşaat bedeli -ki akdi mutasavver olan suret-i tanzimiye mucibince beş buçuk milyon lirayı

geçmeyeceği anlaşılıyor- şu esasla tesviye kılınacaktır: Hükümet kupmanyanın defterlerini tetkik ve muamelatını murakabe ile inşaatın masarif-i hakikiyesini tediye edecek ve kumpanyaya masarifat-ı idariyesine ve hizmetine mukabil bir senede 900,000 liraya kadar icra edilen inşaat mukabilinde yüzde on üç buçuk raddesinde bir meblağ verecektir; şayet inşaatın bedeli bu miktarı tecavüz ederse kısmı-ı mütebakisi için ancak yüzde dokuz verilecektir. Turuk-ı umumiye inşaatı hakkında evvelce tanzim edilmiş olan cetvel askeri ve iktisadi nokta-i nazarından tetkik olunarak icab eden tadilat ithal oluncaktır. Kumpanya hükümete evvelce inşaat bedelinin tesviyesi için bir müessese-i mühimme-i maliyeden -Ruuya Bankası'ndan- iki büçük 2,500,000 liralık bir istikraz bulmuştu; şimdi 5,500,000 liralık bir istikraz bulacağını temin etmektedir. En büyük müşkülat nezarete takdim edilen "proje"lerin zamanında çıkmamasından ileri gelmekte idi. Bunlara ait muamele-i tasdikiyyenin süratle ikmali için azalığına tayin edilecek mühendislerden ikisi canib-i nezaretten ve diğer ikisi kumpanya tarafından nasb olunmak ve reisi de nezaretçe tayin edilmek üzere bir komisyon teşkil olunacak ve bu sayede muamelat tesri kılınacktır.

Malumunuzdur ki Selanik, Manastır, Kosava vilayetleri dâhilinde icra kılınacak bin kilometrelik yol inşaatı hakkında dahi Alman kumpanyasıyla bir mukavelanem akd olunmuş idi. Bu mukavelename de şu tarif ettiğim şerait dairesinde tadil edilecektir.

Hükümetin tasavvurat ve teşebbüsatı hakkında nazır-ı cedid tarafından verilen izahat burada hitam buluyor. Şimdi erbab-ı himmet hükümetin faaliyetini kemal-i ehemmiyetle takip eylemek vazifesi terettüb ediyor. Halisane temenni ederiz ki baharın hululuna kadar bu işlerin mühim bir kısmı icraata dâhil olsun.

EK-4: Cavid Bey'in Fransa Devlet Erkânı ile Yaptığı Görüşmelerin Seyrini Talat Bey'e Bildirdiği Telgraf (22 Ocak 1914)[938]

Paris'te bulunan Cavid Bey Efendi Hazretleri'nden 22 Kanunusani 1914 tarihli ve 101 numara ile varid olan telgrafnamenin hallidir

Birkaç gün evvel Mösyo Doumergue ile mülakatım sırf ahval-i siyasiye-i umumiyeye aid olduğundan arz malumat etmekte fayda görmedim. Dün Maliye Nazırı ile bir mülakatım olduğundan gerek Hariciye gerek Maliye Nazırlarının en büyük endişesi Adalardan dolayı Yunanistan'a ilan-ı harb etmekliğimiz ihtimalidir. Bu endişeyi izaleye çalıştım. İstikraz edeceğimiz mebaliğin umur-ı harbe ve bahriyeye tahsis olunmayacağına dair lazım gelen teminatı ita ettim. Fakat aynı zamanda devletlerin kararını kabul etmek bizim için muhal olduğu, para bulamamak tehlikesine maruz olsak da bu kararı protesto etmekden sarf-ı nazar edemeyeceğimizi kendilerine söyledim. Verdiğim izahat bilhassa Maliye Nazırı üzerinde icray-ı tesirden hali kalmadı. Mösyo Caillaux, Mösyo Pichon ile akd edilen itilafa bir iki madde derci arzusunu izhar etti. İstanbul'da arz ettiğim mevaddan ibaret olan bu teklifatını kabul edeceğimi fakat kendisinin de mütekabilen Hayfa limanıyla Şam, Haleb hututu meselesine dair teklifat-ı mütekabilemizi kabul lazım geleceğini söyledim. Kati cevap vermemekle beraber teklifatımı red etmedi. Ahval-i maliye hakkında icap eden izahatı, istikrazın bir an evvel akdi lüzumunu, beş altı aydan beri istikrazın teehhürü itilaftan kısm-ı azamı zail olmasını intaç ve Osmanlı istikrazını Yunan istikrazından da geri bırakacak olurlar ise Mösyo Pichon ile imzaladığım itilafı müdafaa etmeyeceğim gibi kendi teklifat-ı cedidesini is'af etmek müşkil olacağı ve bize Fransa piyasasında laakal beş yüz milyon, pek yakın iki yüz milyon da Eylül, Teşrinisani aylarında akd etmek üzere yedi yüz milyon istikraz için şimdiden kuvvet vermelerini ve Paris'te aylarca kalmam mümkün olmadığından işin pek az bir zamanda neticelenmesini dermiyan ettim. Mösyo Caulliux bu izahatı hemen tahsile kabul ve bize muavenet arzu ettiğini beyan ile beraber Hariciye Nazırı ile görüşmeksizin bir şey beyan edemeyeceğini söyledi. Yunan istikrazının henüz suret-i katiyede takarrür etmemiş olduğunu da ilave etti. Kendileriyle münasebatta bulunduğumuz bilcümle müesssesat ve bilhassa Mösyo Bombaprd bizim için suret-i müessirede çalışıyorlar. Fakat ne olursa olsun istikrazın Nisan'dan evvel akdi ihtimalini

[938] BOA, HR.İD., 211-101, 23 Ocak 1914.

göremiyorum. Yalnız Nisan için şimdiden kuvvet verilerek bankerlerle kati mukavele akd edebilirsek bunla ihtiyacımıza müessir olacak para tedarik edebiliriz. Fransız ve Rus istikrazından evvel Osmanlı istikrazı ihraç edileceğini zannetmem. Paris'te pek lehimizde olan umur-ı siyasiye müdür-i umumiyesi ile vuku bulacak mülakatımda istikraz meselesine bir an evvel karar verilmesi için daha çok ısrar edeceğim gibi. Bunu gerek hariciye gerek maliye nazırlarını görerek cevab-ı kati almak için tazyik edeceğim. Burada müşkilatı tasavvur ettiğimden ziyade bulmakla ve aleyhimizde çalışan düşman eksik olmamakla berabeber netice istihsalinden şimdilik nev-mid değilim. Çünkü teşebbüsatımın akim kalmasından Fransa'nın pek ziyade mutazarrır olacağı anlaşılmıştır.

6. KAYNAKÇA

CAVİD BEY'İN ESERLERİ

Kitaplar

Cavid Bey. *Meşrutiyet Ruznamesi*. Cilt 1-4. Hasan Babacan; Servet Avşar (hzl.). Ankara: TTK, 2014-2015.

Cavid Bey. *Şiar'ın Defteri*. Şiar Yalçın (hzl.). 1. Basım. İstanbul: İletişim Yayınları, 1995.

Cavid Bey. *Birinci Nutuk (İçtima Senesi 1, Devre 3, 56-57. İnikadlar)*. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1327.

Cavit Bey. *İdama Beş Kala*. İstanbul: Emre Yayınları, 1993.

Mehmed Cavid Bey. *Zindandan mektuplar*. Ankara: Liberte Yayınları, 2005.

Mehmed Cavid. *İlm-i İktisad*. Cilt.1. 1. Basım. İstanbul: Karabet Matbaası, 1315a.

Mehmed Cavid. *İlm-i İktisad*. Cilt.1. 2. Basım. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1326b.

Mehmed Cavid. *İlm-i İktisad*. Cilt.2. 1. Basım. İstanbul: Mihran Matbaası, 1315a.

Mehmed Cavid. *İlm-i İktisad*. Cilt.2. 2. Basım. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1315b.

Mehmed Cavid. *İlm-i İktisad*. Cilt.3. İstanbul: Karabet Matbaası, 1316.

Mehmed Cavid. *İlm-i İktisad*. Cilt 4. İstanbul: Alem Matbaası, 1317.

Mehmed Cavid. *İhsaiyat*. 1. Basım. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1325.

Mehmed Cavid. *İlm-i İktisad: Mekatib-i İdadiye Mahsus*. Dersaadet: Darü't-Tıbaati'l-Amire, 1326.

Mehmed Cavid. *Malumat-ı İktisadiye*. İstanbul: Kanaat Matbaası, 1329.

"Ticaret ve Sanayi Odasında Müteşekkil İstanbul İktisad Komisyonu Tarafından Tanzim Olunan Rapor", İstanbul: Zelliç Biraderler Matbaası, 1341.

Makaleler

Ahmed Şuayib, Mehmed Cavid, Rıza Tevfik. "Mukaddime ve Program". *UİİM*. Cilt.1, No.1, 15 Kanunuevvel 1324, ss.1–10.

"Cavid Bey ve Selanik Rüsûmat Dairesinin Vaz-ı Esas Resmi". *Yeni İkdam*, No.163, 11 Ağustos 1326, ss.4.

Mehmed Cavid. "(Musahabe) Avrupa Terakkiyat-ı Tedrisiyesine Bir Nazar". *Sabah*. 10. Sene, No.3398, 24 Nisan 1315/7 Mayıs 1899, ss.3.

Mehmed Cavid. "Bağlar Arasında". *Servet-i Fünun*. 20, 520, 15 Şubat 1316, ss.403–406.

Mehmed Cavid. "Fransa'da Müskirat Kanunu ve Oktruva Resmi". *Servet-i Fünûn*. 21, 523, 8 Mart 1317, ss.45–48.

Mehmed Cavid. "Fransa'da İntikalât Kanun-ı Cedidi ve Teklif-i Müterakki". *Servet-i Fünûn*. 21, 525, 22 Mart 1317, ss.71–77.

Mehmed Cavid. "Almanya-Rusya Tarife Muharebesi". *Servet-i Fünûn*. 21, 527, 5 Nisan 1317/18 Nisan 1901, ss.102–107.

Mehmed Cavid. "Vesait-i Nakliye". *Servet-i Fünûn*. 21, 530, 26 Nisan 1317, ss.152–155.

Mehmed Cavid. "Umur-ı Nafia". *Servet-i Fünûn*. 21, 534, 24 Mayıs 1317, ss.210–211.

Mehmed Cavid. "Şimendiferler". *Servet-i Fünûn*. 21, 536, 7 Haziran 1317, ss.242–246.

Mehmed Cavid. "Osmanlı Demiryolları". *Servet-i Fünûn*. 21, 541, 12 Temmuz 1317, ss.322.

Mehmed Cavid. "Almanya Gümrük Tarifesi". *Servet-i Fünûn*. C:21, S.543, 26 Temmuz 1317, ss.362–365.

Mehmed Cavid. "Medeniyet ve Nüfus". *Servet-i Fünûn*. 21, 546, 19 Ağustos 1317, ss.402–407.

Mehmed Cavid. "Japonya'ya Dair". *Servet-i Fünûn*. 22, 549, 5 Eylül 1317, ss.34–38.

Mehmed Cavid. "Ecnebi Sermayeleri-II". *Sabah*. 20. Sene, 6846, 2 Teşrinievvel 1324/15 Ekim 1908, ss.1.

Mehmed Cavid. "Fes Fabrikaları". *İkdam*. 15. Sene, 5181, 13 Teşrinievvel 1324/26 Ekim 1908, ss.2.

Mehmed Cavid. "Gümrüklerimiz-I". *Tanin*. 1. Sene, 155, 24 Kanunuevvel 1324, ss.2.

Mehmed Cavid. "Gümrüklerimiz-II". *Tanin*. 1. Sene, 183, 21 Kanunusani 1324, ss.3.

Mehmed Cavid. "Kanun-ı Esasimizin Maliye Kanunu Hakkındaki Mevaddı". *UİİM*. 1, 1, 15 Kanunuevvel 1324, ss.25–33.

Mehmed Cavid. "Kanun-ı Ticaret Hakkında-IV: Çekler". *İkdam*. 15. Sene, 5185, 19 Teşrinievvel 1324/1 Kasım 1908, ss.4.

Mehmed Cavid. "Kanun-ı Ticaret Layihası-2". *Tanin*. 1. Sene, 133, 30 Teşrinisani 1324, ss.2.

Mehmed Cavid. "Müessesat-ı Nafiamız-1: Rumeli Şimedüferleri". *UİİM*. 1, 1, 15 Kanunuevvel 1324, ss.72–123.

Mehmed Cavid. "Neşriyat ve Vekayi-i İktisadiye-1". *UİİM*. 1, 2, 15 Kanunusani 1324, ss.269–276.

Mehmed Cavid. "Tahrir-i Nüfus". *Tanin*. 1. Sene, 104, 1 Teşrinisani 1324, ss.2–3.

Mehmed Cavid. "Tedrisat-ı Ticariye-IV: Ticaret Mekteplerinin Tesisi ve Islah". *İkdam*. 15. Sene, 5209, 12 Teşrinisani 1324/25 Kasım 1908, ss.3–4.

Mehmed Cavid. "Tensikat-ı İhsaiyemiz-IV: İhsaiyat-ı İktisadiye". *Tanin*. 1. Sene, 97, 25 Teşrinievvel 1324, ss.3.

Mehmed Cavid. "Ticaret Odaları". *UİİM*. 1, 2, 15 Kanunusani 1324, ss.198–232.

Mehmed Cavid. "Memleketimizin Vesait-i Serveti". *Mülkiye*, 1, 1 Şubat 1324, ss.26–29.

Mehmed Cavid. "Müessesat-ı Nafiamız-2: Selanik-Manastır Demiryolu". *UİİM*. 1, 3, 10 Şubat 1324, ss.341–363.

Mehmed Cavid. "Neşriyât ve Vekâyi'-i İktisâdiye-2". *UİİM*. 1, 3, 10 Şubat 1324, ss.425–432.

Mehmed Cavid. "Kanun-ı Ticaret Hakkında-II: Anonim Şirketler". *İkdam*. 15. Sene, 5158, 20 Eylül 1324/3 Ekim 1908, ss.1.

Mehmed Cavid. "Tedrisat-ı Ticariye-III: Ticaret Mekteplerimiz". *İkdam*. 15. Sene, 5160, 22 Eylül 1324/5 Ekim 1908, ss.1.

Mehmed Cavid. "Ticaret Kanun Layihası". *Tanin*. 1. Sene, 126, 23 Teşrinisani 1324/6 Aralık 1908, ss.3.

Mehmed Cavid. "[Bağçe Mecmuası'ndaki Konuşma]". *Bağçe*, 1, 21 Temmuz 1324, ss.8–9.

Mehmed Cavid. "Gümrüklerimiz". *İkdam*, 5108, 1 Ağustos 1324/14 Ağustos 1908, ss.1.

Mehmed Cavid. "Tatil-i Eşgal Meselesi". *Servet-i Fünûn Gazetesi*. 18. Sene, 21, 2 Ağustos 1324, ss.1.

Mehmed Cavid. "Mizan Sahibi Murad Bey'e". *Sabah*. 20. Sene, 6814, 31 Ağustos 1324/13 Eylül 1908, ss.1.

Mehmed Cavid. "Kanun-ı Ticaret Hakkında-I: Tarihçe ve Lüzum-ı Islah". *İkdam*. 15. Sene, 5142, 4 Eylül 1324/17 Eylül 1908, ss.1.

Mehmed Cavid. "Tedrisat-ı Ticariye-I: Bir Tacir Ne Bilmelidir?". *İkdam*. 15. Sene, 5146, 8 Eylül 1324/21 Eylül 1908, ss.1.

Mehmed Cavid. "Ecnebi Sermayeleri-I: Teâvün-i Mali". *Sabah*. 20. Sene, 6830, 16 Eylül 1324/29 Eylül 1908, ss.1.

Mehmed Cavid. "Tedrisat-ı Ticariye-II: Ticaret Mektepleri". *İkdam*. 15. Sene, 5154, 16 Eylül 1324/26 Eylül 1908, ss.1.

Mehmed Cavid. "Kanun-ı Ticaret Hakkında-III: Anonim Şirketlerin Serbestîsi". *İkdam*. 15. Sene, 5176, 8 Ekim 1324/21 Ekim 1908, ss.2–3.

Mehmed Cavid. "Hakikat Karşısında". *İkdam*, 5106, 30 Temmuz 1324/12 Ağustos 1908, ss.1.

Mehmed Cavid. "Borsa Muâmelâtı". *UİİM*. Sene: 2, Cilt: 1, 1-13, 1 Kanunusani 1325, ss.66–106.

Mehmed Cavid. "Bütçe I: Bütçe Nedir". *UİİM*. C.3, S:11, 1 Teşrinisani 1325, ss.307–370.

Mehmed Cavid. "Bütçe II". *UİİM*. C.3, S:12, 1 Kanunuevvel 1325, ss.476–512.

Mehmed Cavid. "İstikrazat (İtibar-ı Umumi)". *UİİM*. C.3, S:10, 1 Teşrinievvel 1325, ss.257-288.

Mehmed Cavid. "İstikrazat II". *UİİM*. C.3, S:11, 1 Teşrinisani 1325, ss.386–426.

Mehmed Cavid. "İstikrazat III". *UİİM*. C.3, S:12, 1 Kanunuevvel 1325, ss.513–554.

Mehmed Cavid. "İstikrazat: İtibar-ı Umumi". *UİİM*. C:3, S:10, 1 Teşrinievvel 1325, ss.257–288.

Mehmed Cavid. "Neşriyat ve Vekayi-i İktisadiye-3". *UİİM*. 1, 4, 15 Mart 1325, ss.570–574.

Mehmed Cavid. "Bâde'l-İnkılâb İstikrâzlarımız". *UİİM*. 2, 5, 1 Mayıs 1325, ss.1–18.

Mehmed Cavid. "Neşriyât-ı Vekâyi‘-i İktisâdiye-4". *UİİM*. 2, 5, 1 Mayıs 1325, ss.123–135.

Mehmed Cavid. "Neşriyât ve Vekâyi'-i İktisadiye-5-". *UİİM*. C.2, S.6, 1 Haziran 1325, ss.258–272.

Mehmed Cavid. "Neşriyât ve Vekâyi'-i İktisadiye-6". *UİİM*. 2, 7, 1 Temmuz 1325, ss.399–413.

Mehmed Cavid. "Neşriyât ve Vekâyi'-i İktisadiye-7". *UİİM*. 2, 8, 1 Ağustos 1325, ss.554–560.

Mehmed Cavid. "Ticaret Şirketleri: Geçen Nüshadan Mabad". *UİİM*. Sene: 2, C: 3, No.11-23, 1 Teşrinisani 1326, ss.993–1012.

Mehmed Cavid. "Ticaret Şirketleri: Mabad". *UİİM*. Sene: 2, C: 3, No.10-22, Teşrinievvel 1326, ss.867–966.

Mehmed Cavid. "Borsa Muamelatı". *UİİM*. Sene: 2, C: 1, 3-15, 1 Mart 1326, ss.425–432.

Mehmed Cavid. "Borsa Muâmelatı". *UİİM*. Sene: 2, C: 2, 5-17, 1 Mayıs 1326, ss.577–612.

Mehmed Cavid. "Ticaret Şirketleri: Mukaddime". *UİİM*. Sene: 2, C: 2, No.6-9/18-21, Haziran-Eylül 1326, ss.767–847.

Mehmed Cavid ve Hüseyin Cahid. "Küçük Hanımlara Yadigarımız: İğne İşleri-I". *Servet-i Fünûn*. 1. Sene, No.36, 6 Teşrinisani 1307/18 Kasım 1891, ss.113.

Mehmet Cavid. "Musahabe: İhtiyac-ı Asar". *Sabah*. 11.Sene, No.3632, 15 Kanunuevvel 1315/27 Aralık 1899, ss.3–4.

Röportajlar

"Cavid Bey Efendi ile Mülakat". *Tanin*. 6. Sene, 1907, 2 Nisan 1330/19 Cemaziyelevvel 1332, ss.1.

"Cavid Bey Efendi'nin Beyanatı". *Sabah*. 23. Sene, 8052, 7 Şubat 1327/2 Rebiulevvel 1330, ss.2.

"Cavid Bey'in Beyanatı". *Sabah*. 21. Sene, 7512, 6 Ağustos 1326/14 Şaban 1328, ss.1.

"Cavid Bey'in Beyanatı". *Sabah*. 25. Sene, 8624, 18 Şevval 1331, ss.2.

"Cavid Bey'in Beyanatı". *Sabah*. 25. Sene, 8668, 3 Zilhicce 1331/21 Teşrinievvel 1329, ss.1.

"Cavid Bey'in Beyanatı". *Sabah*. 25. Sene, 8669, 4 Zilhicce 1331/22 Teşrinievvel 1329, ss.1.

"Cavid Bey'in Beyanatı". *Sabah*. 25. Sene, 8690, 28 Zilhicce 1331/15 Teşrinisani 1329, ss.1.

"Cavid Bey'in Beyanatı". *Sabah*. 25. Sene, 8718, 26 Muharrem 1332/13 Kanunuevvel 1329, ss.1.

"Cavid Bey'in Beyanatı". *Sabah*. 25. Sene, 8737, 2 Kanunusani 1329/17 Safer 1332b, ss.1.

"Cavid Bey'in Beyanatı". *Sabah*. 25. Sene, 8739, 4 Kanunusani 1329/19 Safer 1332, ss.1.

"Cavid Bey'in Beyanatı". *Sabah*. 25. Sene, 8786, 30 Şubat 1329/7 Rebiulahir 1332, ss.2.

"Cavid Bey'le Mülakat". *İkdam*, 6159, 2 Nisan 1330/19 Cemaziyelevvel 1332, ss.1–2.

"Cavid Bey'le Mülakat". *Sabah*. 25. Sene, 8676, 14 Zilhicce 1331/1 Teşrinisani 1329, ss.2.

D. K. "Müzakerat-ı Maliye ve Umur-ı Nafia". *Sabah*. 25. Sene, 8653, 6 Teşrinievvel 1329/18 Zilkade 1331, ss.1.

D. K. "Umur-ı Nafiaya Dair". *Sabah*. 23. Sene, 8139, 30 Cemaziyelevvel 1330/4 Mayıs 1328, ss.1.

"Maliye Nazır-ı Muhteremi Cavid Bey Efendi İle Mülakat". *Sabah*. 25. Sene, 8827, 2 Nisan 1330/19 Cemaziyelevvel 1332, ss.1.

"Déclarations de Djavid Bey". *Le Temps*, 19183, 12 Ocak 1914, ss.2.

"Eine Uuterredung mit Dschawid Bei". *Neue Freie Presse*, 17670, 1 Kasım 1913, ss.4.

Psalty, François. "L'accord Franco-Turc: Déclarations De S. E. Djavid Bey Au Stamboul". *Stamboul*, 220, 19 Eylül 1913, ss.1.

ARŞİV KAYNAKLARI

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA. A.}DVN.MKL. 58-67, 5 Cemaziyelevvel 1332.

BOA. BEO. 4023-301657, Lef 1, 14 Rebiulahir 1330.

BOA. BEO. 4044-303259, Lef 1 ve Lef 5, 9 Cemaziyelahir 1330.

BOA. BEO. 3651-273761, Lef 4, 20 Eylül 1325.

BOA. BEO. 4004-300298, Lef 1, 29 Safer 1330.

BOA. BEO. 3706-277880, Lef 1, 9 Safer 1328.

BOA. DH.SAİD.d. No.79.

BOA. HR.İD. 211-101, 23 Ocak 1914.

BOA. HR.İD. 211-110, 5 Şubat 1914.

BOA. HR.İD. 211-97, Lef.1, 20 Ocak 1914.

BOA. HR.İD. 212-93, 9 Nisan 1914.

BOA. HR.SYS. 2918-66, 3 Şubat 1914.

BOA. HR.SYS. 2963-3, 11 Eylül 1913.

BOA. HR.SYS. 217-58, 25 Mayıs 1912.

BOA. HR.SYS. 2918-68, 4 Şubat 1914.

BOA. İ.DUİT. No.5-83, 12 Rebiülahir 1330.

BOA. İ.DUİT. 8-95, 12 Rebiulahir 1332.

BOA. İ.DUİT. 8-32, 10 Cemaziyelevvel 1329.

BOA. İ.DUİT. 8-54, 29 Safer 1330.

BOA. İ.DUİT. 8-10, 8 Cemaziyelahir 1327.

BOA. İ.ML. 95-92, Lef 1, 27 Zilkade 1331.

BOA. İ.ML. 85-24, Lef 2, 4 Şevval 1327.

BOA. İ.ML. 86-63, Lef 1, 18 Cemaziyelevvel 1328.

BOA. İ.ML. 85-34, Lef 1, 15 Kanunuevvel 1325.

BOA. İ.ML. 85-23, 19 Ramazan 1327.

BOA. İ.ML. 85-18, Lef 1, 19 Ramazan 1327.

BOA. İ.ML. 84-47, Lef 1, 24 Cemaziyelahir 1327.

BOA. İ.ML. 84-47, Lef 2, 24 Cemaziyelahir 1327.

BOA. İ.ML. 84-16.

BOA. İ.ML. 85-12, 27 Şaban 1327.

BOA. İ.ML. 86-19, Lef 4, 23 Safer 1328.

BOA. İ.ML. 85-6, Lef 3, 20 Haziran 1325.

BOA. İ.MLU. 4-29, Lef 4, 11 Rebiulevvel 1329.

BOA. İ.MLU. 6-19, Lef 1-7, 21 Şaban 1330.

BOA. İ.MLU. 4-34, Lef 5, 14 Rebiulahir 1329.

BOA. İ.MLU. 2-1, 4 Cemaziyelevvel 1328.

BOA. İ.MLU. 5-1, Lef 3, 14 Cemaziyelevvel 1329.

BOA. İ.MLU. 1-17, Lef 3, 1 Rebiulevvel 1328.

BOA. İ.MLU. 2-9, Lef 6, 5 Cemaziyelahir 1328.

BOA. İ.MMS. 183-12, 25 Cemaziyelevvel 1332/8 Nisan 1330.

BOA. İ.MMS. 182-15, Lef 2, 15 Cemaziyelevvel 1332/29 Mart 1330.

BOA. İ.TNF. 23-15, Lef 1, 27 Rebiulahir 1330.

BOA. İ.TNF. 23-14, 27 Rebiulahir 1330.

BOA. İ.TNF. 23-18, Lef 3, 8 Şaban 1330.

BOA. İ.TNF. 23-16, 4 Cemaziyelevvel 1330.

BOA. MF.MKT. Gömlek 40, No.114.

BOA. MV. 230-8, Lef 2, 14 Zilkade 1331.

BOA. MV. 234-112, 15 Camziyelevvel 1332.

BOA. MV. 227-161, 7 Şaban 1330.

BOA. MV. 164-11, 7 Cemaziyelevvel 1330.

BOA. MV. 166-20, Lef 1-2, 4 Receb 1330.

BOA. MV. 227-40, 1 Rebiulahir 1330.

BOA. MV. 166-47, 11 Receb 1330.

BOA. DH.MKT. Gömlek 1520, No.58.

BOA. MF.MKT. Gömlek 947, No.67.

Düstûr

Düstûr, 1. Tertip, C.4.

Düstûr, 2. Tertip, C.1, 1329.

Düstûr. 2. Tertip, C.2. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1330.

Düstûr. 2. Tertip, C.3. Dersaadet: Matbaa-i Amire, 1330.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (*MMZC*)

"1325 Senesi Mart ve Nisan Maaşatı ile Nisan ve Mayıs Masarifatına Ait Muvakkat Bütçe". *MMZC*. Devre1. İçtima Senesi 1. C.3. İnikad 72, 3 Mayıs 1325. Ankara: TBMM Basım Evi, 1982.

"1325 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanun Layihası". *MMZC*. Devre 1. İçtima Senesi 1. Cilt.4. İnikad 98, 9 Haziran 1325. Ankara: TBMM Basım Evi, 1982.

"1326 Senesi Bütçe Kanun Lâyihası". *MMZC*. Devre 1. İçtima Senesi 2. Cilt.4. İnikad 78, 12 Nisan 1326. Ankara: TBMM Basım Evi, 1986.

"1326 Senesi Mart ve Nisan Aylarına Ait Muvakkat Bütçe Kanun Layihası". *MMZC*. Devre 1. İçtima Senesi 2. Cilt 3. İnikad 53, 27 Şubat 1325. Ankara: TBMM Basım Evi, 1985.

"1326 senesi Muvazene-i Umumiyye Kanun Lâyihası ve Muvazene-i Maliye Encümeni Mazbatası". *MMZC*. Devre 1. İçtima Senesi 2. Cilt 4. İnikad 77, 10 Nisan 1326. Ankara: TBMM Basım Evi, 1986.

"1327 Senesi Bütçe Kanunu Layihası". *MMZC*. Devre 1. İçtima Senesi 3. Cilt.3. İnikad 46, 10 Şubat 1326. Ankara: TBMM Basım Evi, 1986.

"1327 Senesi Mayıs Ayına Ait Muvakkat Bütçe…". *MMZC*. Devre 1. İçtima Senesi 3. Cilt 6. İnikad 96, 28 Nisan 1327. Ankara: TBMM Basım Evi, 1991.

"1327 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu Layihası". *MMZC*. Devre 1. İçtima Senesi 3. Cilt.3. İnikad 56, 26 Şubat 1326. Ankara: TBMM Basım Evi, 1986.

"1327 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu Layihası". *MMZC*. Devre 1. İçtima Senesi 3. Cilt.3. İnikad 45, 9 Şubat 1326. Ankara: TBMM Basım Evi, 1986.

"1327 Senesi Nisan Mahına Ait Muvakkat Bütçe…". *MMZC*. Devre 1. İçtima Senesi 3. Cilt 5. İnikad 75, 26 Mart 1327. Ankara: TBMM Basım Evi, 1990.

"1330 Senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu Layihası". *MMZC*. Devre 3. İçtima-ı Fevkalade. Cilt.1. İnikad 25, 21 Haziran 1330. Ankara: TBMM Basım Evi, 1991.

"1330 Senesi Muvazene-i Umumiyye Kanunu Layihası". *MMZC*. Devre 3. İçtima-ı Fevkalade. Cilt.1. İnikad 26, 23 Haziran 1330. Ankara: TBMM Basım Evi, 1991.

"1333 Senesi Muvazene-i Umumiyye Kanunu Layihası". *MMZC*. Devre 3. İçtima Senesi 3. Cilt.2. 3 Mart 1333, İnikad 47. Ankara: TBMM Basım Evi, 1991.

"1908 İstikraz Mukavelesi ile Mukavelatı Mütenevvia Hakkımda Maliye Encümeni mazbatası". *MMZC*. Devre 1. İçtima Senesi 1. Cilt.1. İnikad 30, 4 Şubat 1324. Ankara: TBMM Basım Evi, 1982.

"Bir Aylık Muvakkat Bütçe Kanun Lâyihasının İrsal Kılındığına Dair Sadâret Tezkiresi". *MMZC*. Devre 1. İçtima Senesi 3. Cilt 3. İnikad 50, 17 Şubat 1326. Ankara: TBMM Basım Evi, 1986.

"Duyûn-ı Gayr-i Muntazama Kanun Layihası". *MMZC*. Devre 1. İçtima Senesi 1. Cilt.3. İnikad 75, 6 Mayıs 1325. Ankara: TBMM Basım Evi, 1982.

"Evrak-ı Varide". *MMZC*. Devre 2. İçtima Senesi 1. Cilt 1. İnikad 19, 11 Haziran 1328. Ankara: TBMM Basım Evi, 1991.

"Karesi Mebusu Abdüiaziz Mecdi Efendi'nin; Bütçenin, Anayasa Ahkâmına Muvafık Arak, Vaktinde Meclise Tevdi Edilmemesi Esbabının Maliye Nazırından İstizahına Dair Takriri". *MMZC*. Devre 1. İçtima Senesi 1. Cilt 1. İnikad 10, 30 Kanunuevvel 1324. Ankara: TBMM Basım Evi, 1982.

"Karesi Mebusu Abdülaziz Mecdi Efendinin; Bütçenin Anayasa Ahkâmıma Muvafık Olarak Vaktinde Meclise Tevdi Edilememesi Esbabının İstizahına Dair Takririne Mal İye Nazırı Cavit Beyin Cevabı". *MMZC*. Devre.1. İçtima Senesi.1. Cilt.1. İnikad.13. Ankara: TBMM Basım Evi, 1982.

"Mayıs 1326 Ayına Ait Muvakkat Bütçe Kanun Lâyihası". *MMZC*. Devre 1. İçtima Senesi 2. Cilt 5. İnikad 86, 27 Nisan 1326. Ankara: TBMM Basım Evi, 1986.

"Muhasebe-i Umumiye Kanun Layihası". *MMZC*. Devre 1. İçtima Senesi 2. Cilt 3. İnikad 69, 27 Mart 1326. Ankara: TBMM Basım Evi, 1985.

"Muhasebe-i Umumiye Kanun Layihası". *MMZC*. Devre 1. İçtima Senesi 2. Cilt 4. İnikad 75, 30 Mart 1326. Ankara: TBMM Basım Evi, 1986.

"Müsakkafat Vergisi Kanun Layihası". *MMZC*. Devre 1. İçtima Senesi 2. Cilt.3. İnikad 56, 3 Mart 1326. Ankara: TBMM Basım Evi, 1982.

"Müskirat Resm-i İstihlâki Hakkında Kanun Lâyihası". *MMZC*. Devre 3. İçtima Senesi 4. Cilt.3. İnikad 71, 18 Mart 1334. Ankara: TBMM Basım Evi, 1992.

"Nisan ve Mayıs Ayları Mesarifinin Tediyatı Elyevm Devletçe Cibayet Olunan Rüsûm ve Tekâlifin Mayıs Ayında da İstifa Olunması Hakkındaki Lâyiha-İ Kanuniye". *MMZC*. Devre 1. İçtima Senesi 1. Cilt 3. İnikad 55, 28 Mart 1325. Ankara: TBMM Basım Evi,

"Nutk-ı İftitahi Cevabı Komisyonu". *MMZC*. Devre 1. İçtima Senesi 1. Cilt 1. İnikad 6, 15 Kanunuevvel 1324. Ankara: TBMM Basım Evi, 1982.

"Nutk-ı iftitahi-i Hazreti Padişahi". *MMZC*. Devre 1. İçtima Senesi 1. Cilt 1. İnikad 1, 4 Kanunuevvel 1324. Ankara: TBMM Basım Evi, 1982.

"Sigara Kâğıtlarının Resm-i İstihlaki ile Oyun Kâğıtlarının Resm-i İstihlakine Dair Kanun Layihası". *MMZC*. Devre 3. İçtima Senesi 4. Cilt.1. İnikad 17, 15 Kanunıevvel 1333. Ankara: TBMM Basım Evi, 1992.

"Teşkilat Ve Tensikat Dolayısıyla Açıkta Kalan Memurin, Hükkâm ve Ketebe Hakkında Lâyihai Kanuniye". *MMZC*. Devre 1. İçtima Senesi 1. Cilt.4. İnikad 82, 16 Mayıs 1325. Ankara: TBMM Basım Evi, 1982.

"Teşvik-i Sanayi Kanun Layihası". *MMZC*. Devre 1. İçtima Senesi 3. Cilt.3. İnikad 54, 23 Şubat 1326. Ankara: TBMM Basım Evi, 1986.

"Üsküp - Gostuvar Hattının, Şark Demiryolları Şirketi Tarafından, İnşa ve İşletilmesine Dair Kanun Lâyihası". *MMZC*. Devre 2. İçtima Senesi 1. Cilt 1. İnikad 7, 12 Mayıs 1328. Ankara: TBMM Basım Evi, 1991.

"Üsküp - Gostuvar Şimendifer Hattı Mukavelenamesi". *MAZC*. Devre 2. İçtima Senesi 1. Cilt 1. İnikad 24, 3 Temmuz 1328. Ankara: TBMM Basım Evi, 1989.

Salnameler

1320 Sene-i Hicriyesi'ne Mahsus Selanik Vilayeti Salnamesi.

1322 Sene-i Hicriyesi'ne Mahsus Selanik Vilayet Salnamesi.

Annuarie Commercial & Administratif du Vilayet de Salonique, 1908.

GAZETELER

Sabah

"Adalar Meselesi". *Sabah*. 25. Sene, 8712, 8 Kanunuevvel 1329/20 Muharrem 1332, ss.1–2.

"Cavid Bey". *Sabah*. 25. Sene, 8672, 25 Teşrinievvel 1329/7 Zilhicce 1331, ss.1.

"Cavid Bey". *Sabah*. 25. Sene, 8747, 12 Kanunusani 1329/27 Safer 1332, ss.1.

"Cavid Bey". *Sabah*. 25. Sene, 8664, 17 Teşrinievvel 1329/29 Zilkade 1331, ss.2.

"Cavid Bey". *Sabah*. 25. Sene, 8739, 4 Kanunusani 1329/19 Safer 1332, ss.1.

"Cavid Bey". *Sabah*. 25. Sene, 8740, 5 Kanunusani 1329/20 Safer 1332, ss.1.

"Cavid Bey ve Mösyo Doumergue". *Sabah*. 25. Sene, 8742, 7 Kanunusani 1329/22 Safer 1332, ss.1.

"Cavid Bey'in Avdeti". *Sabah*. 25. Sene, 8827, 2 Nisan 1332/19 Cemaziyelevvel 1332, ss.2.

"Cavid Bey'in Azimeti". *Sabah*. 25. Sene, 8734, 30 Kanunuevvel 1329/14 Safer 1332, ss.1.

"Cavid ve Ömer Naci Beyler". *Sabah*. 22. Sene, 7831, 12 Receb 1329/26 Haziran 1327, ss.2.

Ç. Z. "Cihanı Seyr ve Temaşa: Cavid Bey'in Makalesi". *Sabah*. 25. Sene, 8666, 19 Teşrinievvel 1329/1 Zilhicce 1331, ss.3.

D. K. "İktisadiyatımız". *Sabah*. 20. Sene, 7093, 11 Haziran 1325/6 Cemaziyelahir 1327, ss.1.

D. K. "Kabinenin Mevkii". *Sabah*. 22. Sene, 7570, 5 Teşrinievvel 1326/14 Şevval 1328, ss.1.

D. K. "Müzakerat-ı Maliye ve Umur-ı Nafia". *Sabah*. 25. Sene, 8653, 6 Teşrinievvel 1329/18 Zilkade 1331, ss.1.

D. K. "Devletlerin Tebliği: Müşterek Notanın Zayıf Kısımları". *Sabah*. 25. Sene, 8768, 2 Şubat 1329/19 Rebiulevvel 1332, ss.1.

D. K. "Umur-ı Nafiaya Dair". *Sabah*. 23. Sene, 8139, 30 Cemaziyelevvel 1330/4 Mayıs 1328, ss.1.

D. K. "Vatanın İmarı İçin". *Sabah*. 23. Sene, 8054, 4 Rebiulevvel 1330/9 Şubat 1327, ss.1.

"Düvel-i Muazzamanın Notası". *Sabah*. 25. Sene, 8761, 26 Kanunusani 1329/12 Rebiulevvel 1332, ss.1.

"Hükümet-i Osmaniye - Fransa". *Sabah*. 25. Sene, 8617, 31 Ağustos 1329/11 Şevval 1331, ss.2.

"İhtisasın Fazileti". *Sabah*. 20. Sene, 7097, 15 Haziran 1325/1 Receb 1329, ss.2.

"İstikraz Hakkında". *Sabah*. 25. Sene, 8827, 2 Nisan 1330/19 Cemaziyelevvel 1332, ss.1–2.

M. S. "Zihniyetlerin Tesiratı". *Sabah*. 25. Sene, 8738, 3 Kanunusani 1329/18 Safer 1332, ss.1.

"Maliye Müfettiş Muavinleri Müsabakası". *Sabah*. 21. Sene, 7383, 29 Mart 1325/1 Rebiulahir 1328, ss.3.

"Maliye Müfettişleri". *Sabah*. 21. Sene, 7292, 28 Kanunuevvel 1325/28 Zilhicce 1327, ss.3.

"Maliye Müfettişleri". *Sabah*. 21. Sene, 7294, 30 Kanunuevvel 1325/30 Zilhicce 1327, ss.2.

"Maliye Nezareti". *Sabah*. 25. Sene, 8792, 29 Şubat 1329/13 Rebiulahir 1332, ss.1.

"Memurîn-i Maliyeye Tebliğ Olunan İhtarname". *Sabah*. 20. Sene, 7097, 15 Haziran 1325/1 Receb 1329, ss.2.

"Muhasebe-i Umumiye Kanunu". *Sabah*. 21. Sene, 7249, 15 Teşrinisani 1325/15 Zilkade 1327, ss.1.

"Nafia Komisyonlarına Tamim". *Sabah*. 23. Sene, 8059, 9 Rebiulevvel 1330/14 Şubat 1327, ss.3.

"Nafia Nezareti". Sabah, 8053, 3 Rebiulevvel 1330/8 Şubat 1327, ss.1.

"Nafia Nezareti". *Sabah*. 23. Sene, 8050, 5 Şubat 1327/29 Safer 1330, ss.1.

"Nafia Nezareti'nin Faaliyeti". *Sabah*. 23. Sene, 8058, 8 Rebiulevvel 1330/13 Şubat 1327, ss.3.

"Nota ve İstikraz". *Sabah*. 25. Sene, 8770, 4 Şubat 1329/21 Rebiulevvel 1332, ss.1.

"Paris'te Osmanlı Maliye Müfettişleri". *Sabah*. 21. Sene, 7266, 2 Kanunuevvel 1325/2 Zilhicce 1327, ss.1.

"Paris'teki Müzakerat". *Sabah*. 25. Sene, 8750, 15 Kanunusani 1329/1 Rebiulevvel 1332, ss.1.

"Son Haberler". *Sabah*. 25. Sene, 8807, 13 Mart 1330/28 Rebiulahir 1332, ss.3.

Tanin

"Adalar Meselesi: Düvel-i Muazzama'nın Notası". *Tanin*. 6. Sene, 1848, 2 Şubat 1329/19 Rebiulvvel 1332, ss.1.

"Cavid Bey". *Tanin*. 6. Sene, 1819, 4 Kanunusani 1329/19 Safer 1332, ss.3.

"Fransa ile Müzakerat". *Tanin*. 6. Sene, 31 Ağustos 1329/11 Şevval 1331, ss.1.

Hüseyin Cahid. "Nutk-ı Hümayun ve Hakimiyet-i Milliye". *Tanin*. 1. Sene, No:152, 19 Kanunu Evvel 1324.

Hüseyin Cahid. "Siyasiyat: Rütbesiz Nazır". *Tanin*. 1. Sene, 294, 14 Haziran 1325/9 Cemaziyelahir 1327, ss.1.

Hüseyin Cahid. "Siyasiyat: Tecrübesizler". *Tanin*. 1. Sene, 297, 17 Haziran 1325/12 Cemaziyelahir 1327, ss.1.

Hüseyin Cahid. "Siyasiyat: Heyet-i Vükelada İhtilaf". *Tanin*. 3. Sene, 764, 5 Teşrinievvel 1326/14 Şevval 1328, ss.1.

Hüseyin Cahid. "Siyasiyat: Bol Keseden". *Tanin*. 6. Sene, 1790, 5 Kanunuevvel 1329/18 Muharrem 1331, ss.1.

"Maliye Nazır-ı Cedidi". *Tanin*. 1. Sene, 295, 15 Haziran 1325, ss.2.

"Maliye Nazır-ı Cedidi Cavid Bey Efendi Tarafından Umum Vilayat-ı Osmaniye Defterdarlıklarına Keşide Edilen Telgrafname Suretidir". *Tanin*. 1. Sene, 295, 15 Haziran 1325/1 Receb 1329, ss.2.

"Rütbesiz Nazır". *Tanin*. 1. Sene, 295, 15 Haziran 1325/1 Receb 1329, ss.2–3.

"Umur-ı Nafia". *Tanin*. 4. Sene, 1252, 9 Rebiulevvel 1330/14 Şubat 1327, ss.3.

Maşrik-i İrfan

"Cavid Bey'in Rütbesi". *Maşrik-i İrfan*, 30, 18 Haziran 1325, ss.2–3.

"Maliye Nezareti". *Maşrik-i İrfan*, 30, 18 Haziran 1325, ss.2.

Yeni İkdam

"Buhran Zail Oldu". *Yeni İkdam*, 217, 6 Teşrinievvel 1326/15 Şevval 1328, ss.1.

"Şuunat: Buhran-ı Vükela". *Yeni İkdam*, 216, 5 Teşrinievvel 1326/14 Şevval 1328, ss.1.

Le Temps

"Bulletin de L'étranger: Enver Bey, Ministre de La Guerre". *Le Temps*, 19176, 5 Ocak 1914, ss.1.

"Bulletin de L'étranger: Les Accords Franco-Turcs". *Le Temps*, 19273, 12 Nisan 1914, ss.1.

"Djavid Bey chez M. Doumergue". *Le Temps*, 19189, 18 Ocak 1914, ss.6.7.

"L'Albanie et les Iles". *Le Temps*, 19157, 16 Aralık 1914, ss.1.

"Les Affaires D'Orrient: L'action Diplomatique". *Le Temps*, 19139, 28 Kasım 1913, ss.2.

Neue Freie Presse

"Die Armeepolitik und das diplomatische Revirement m Konstantinopel". *Neue Freie Presse*, 17740, 14 Ocak 1915, ss.3.

"Dschawid Bei in Berlin". *Neue Freie Presse*, 17671, 3 Kasım 1913, ss.3.

Von Imhoff Pascha. "Kriegsminister Enver Pascha: Eine Wendepnnkt für die Türkei". *Neue Freie Presse*, 17740, 14 Ocak 1914, ss.1–2.

Diğer

Documents Diplomatiques Français. C.VI. Paris: Imprimeire Nationale, 1978.

KİTAPLAR

Açba, Leyla. *Bir Çerkes Prensesinin Harem Hatıraları*. Dr. Edabil Açba (hzl.). 4. Basım. İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.

Ahmad, Feroz. *İttihad ve Terakki 1908-1914*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2016.

Ahmed Bedevi Kuran. *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.

Ahmet Şerif. *Anadolu'da Tanîn*. I. Cilt. Mehmed Çetin Börekçi (hzl.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999.

Akıncı, Turan. *Osmanlı'da Selanik (1869-1924)*. İstanbul: Belge Yayınları, 2017.

Akşin, Sina. *31 Mart Olayı*. İstanbul: İmge Kitabevi, 2015.

Akyiğitzade Musa. *Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde: 2 : İlm-i Servet veyahud İlm-i İktisat*. Gökçen Coşkun Albayrak, Hamdi Genç ve Saim Çağrı Kocakaplan (hzl.). İstanbul: Dergah Yayınları, 2016.

Alemdar, Korkmaz. *İstanbul: 1875-1964 Türkiye'de Yayınlanan Fransızca Bir Gazetenin Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İktisadi Ticari İlimler Akademisi, 1980.

Ali Kemal. *Ömrüm*. Zeki Kuneralp (hzl.). İstanbul: İsis Yayıncılık, 1985.

Alkan, Mehmet Ö. *İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Selanik'ten İstanbul'a Terakki Vakfı ve Terakki Okulları: 1877-2000*. İstanbul: Terakki Vakfı, 2003.

Anastastassiadou, Meropi. *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik*. Işık Ergüden (çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001.

Aral, Namık Zeki. *Maliye Teftiş Kurulu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.

Atam, Şenay. *Osmanlı Devleti'nde Nafia Nezareti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020.

Aydemir, Şevket Süreyya. *Enver Paşa*. C.2. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1986.

Bal, Mehmet Akif. *Maziden Atiye Bir Eğitim Çınarı Vefa Lisesi (1872-2015)*. İstanbul: Vefa Lisesi, 2015.

Bayur, Yusuf Hikmet. *Türk İnkılâbı Tarihi*. C.II, Kısım III. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1983.

Berend, Ivan T. *20. Yüzyıl Avrupa İktisat Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.

Cemal Paşa. *Hatıralar*. Alpay Kabacalı (hzl.). İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2006.

Çankaya, Mücellitoğlu Ali. *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Şeref Kitabı)*. C.2. Ankara: Mars Matbaası, 1968-1969.

Çankaya, Mücellitoğlu Ali. *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Şeref Kitabı)*. Ankara: Mars Matbaası, 1968-1969.

Çavdar, Tevfik. *Türkiye'de Liberalizm (1860-1990)*. İstanbul: İmge Kitabevi, 1992.

Çavdar, Tevfik. *Talat Paşa: Bir Örgüt Ustasının Yaşam Öyküsü*. Kültür Bakanlığı Yayınları: Ankara, 1995.

Çolak, Mustafa. *Enver Paşa Osmanlı-Alman İttifakı*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2008.

Deniz T. Kılınçoğlu. *Economics and Capitalism in the Ottoman Empire*. London: Routledge, 2015.

Dönmeler. İstanbul: Şems Matbaası,

Duru, Kazım Nami. *"İttihat ve Terakki" Hatıralarım*. İstanbul: Sucuoğlu Matbaası, 1957.

Düzdağ, Ertuğrul. *Yakın Tarihimizde Dönmeler ve Dönmelik*. İstanbul: Zvi-Geyik Yayınları, 2002.

Eldem, Edhem. *V. Murad'ın Oğlu Selahaddin Efendi'nin Evak ve Yazıları: V. Murad ve Cléanthi Scalieri*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.

Elöve, Mustafa E. *Bir Demet Işık: Feyziye'nin Yükselişi*. İstanbul: Feyziye Mektepleri Vakfı, 1991.

Eraslan, Cezmi ve Kenan Olgun. *Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet ve Parlamento*. İstanbul: 3F Yayınevi, 2006.

Erdinç, Erol Şadi. *Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Yargılamaları-I: Meclis-i Mebusan Soruşturması*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.

Ergin, Osman Nuri. *Türkiye Maarif Tarihi*. İstanbul: Eser Matbaası, 1977.

Erk, Hasan Basri. *Meşhur Türk Hukukçuları*, 1958.

Eroğlu, Nazmi. *İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey*. İstanbul: Ötüken, 2008.

Galbraith, John Kenneth. *İktisat Tarihi*. Müfit Günay (çev.). Ankara: Dost Kitabevi, 2004.

Graves, Robert. *Storm Centres of the Near East : Personal Memories 1879-1929*. New York: Ams Press, 1975.

Griffith, G. Talbot. *Population Problems of the Age of Malthus*. 1. Basım. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

Gülten Kazgan. *İktisadî düşünce veya Politik iktisadın evrimi*. 2. Basım. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1980.

Güran, Tevfik. *Osmanlı Mali İstatistikleri Bütçeler: 1841-1918*. Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2003.

Hanioğlu, M. Şükrü. *The Young Turks in Opposition*. New York, Oxford: Oxford University Press, 1995.

Hanioğlu, Şükrü. *Preparation for a Revolution*. New York: Oxford University Press, 2000.

Hayta, Necdet. *Balkan Savaşları'nın Diplomatik Boyutu ve Londra Büyükelçiler Konferansı (17 Aralık 1912-11 Ağustos 1913)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2008.

Hunt, E. K. *İktisadi Düşünce Tarihi*. Müfit Günay (çev.). Ankara: Dost Kitabevi, 2005.

Iacovella, Angelo. *Gönye ve Hilal: İttihad-Terakki ve Masonluk*. Tülin Altınova (çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.

İstipan Arabyan. *Usul-i Defter-i Mali*. Cilt 2. Dersaadet: Kanaat Matbası, 1331.

Karaman, Deniz. *Câvid Bey ve Ulûm-ı İktisâdiye ve İçtimâiye Mecmûası*. Ankara: Liberte Yayınları, 2001.

Kemp, Tom. *Industrialization in Nineteenth Century Europe*. London: Longman, 1969.

Kenwood, George A. ve Alan L. Lougheed. *The Growth of the International Economy, 1820-1960*. New York: State University of New York Press, 1971.

Kılıçaslan, Özkan. *Sakızlı Ohannes Efendi ve İktisadi Serbestiyet*. İstanbul: Lejand Kitap, 2022.

Kocabaş, Süleyman. *Türkiye'de Gizli Tarih I: Masonluk ve Masonlar*. İstanbul: Vatan Yayınları, 2001.

Koçu, Reşat Ekrem. *İstanbul Ansiklopedisi*. Cilt.1. İstanbul: İstanbul Yayınevi, 1946.

Kodaman, Bayram. *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*. Ankara: TTK, 1988.

Koloğlu, Orhan. *İslam Âleminde Masonluk*. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınları, 2012.

Kuyucak, Hazım Atıf. *Bütçe*. İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1952.

Küçük, Abdurrahman. *Dönmeler ve Dönmelik Tarihi*. İstanbul: Ötüken,

Leroy-Beaulieu, Paul. *Traité Théorique et Pratique D'Économie Politique*. C.1. Paris: Librairie Guillaumin, 1896.

Leskovikli Mehmet Rauf. *İttihat ve Terakki Ne İdi*. Bülent Demirtaş (hzl.). İstanbul: Arba Yayınları, 1991.

Mahmud Cevad b. Şeyh Nafi'. *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*. 1.Cilt. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1338.

Marc David Baer. *Selanikli dönmeler*. 1. baskı / Haziran 2011. Basım. İstanbul: Doğan Kitap, 2011.

Olgun, Kenan. *1908-1912 Meclis-i Mebusan'ın Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri*. Ankara: AKDTYK Atatürk Araştırmaları Merkezi, 2008.

Osman Şevki. *Yeni Usul Ta'lim-i Kırâat*. Selanik: Yeni Asr Matbaası, 1330.

Osmanlı Bütçeleri 1909-1918. Fehmi Tümer ve diğerleri (hzl.). Ankara: Maliye Bakanlığı, 2000.

Öner, Erdoğan. *Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet Döneminde Malî İdare*. 2. Basım. Ankara: Maliye Bakanlığı, 2005.

Öztel, Muharrem. *II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Maliyesi*. İstanbul: Kitabevi, 2009.

Pakalın, Mehmet Zeki. *Maliye Teşkilâtı Tarihi (1442-1930)*. C.4. Ankara: Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu, 1977.

Pazan, İbrahim. *Son saraylı Şehzade Osman Ertuğrul Efendi*. 1. Basım. İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı, 2009.

Pelin, İ. Fazıl. *Finans İlmi ve Finansal Kanunlar*. Cilt 2. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1942.

Ramsaur, Ernest E. *Jön Türkler ve 1908 ihtilalinin doğuşu*. Nuran Ülken (çev.). İstanbul: Sander Yayınları, 1972.

Rifat, Haydar. *Farmasonluk*. İstanbul: Şirketi Mürettibiye Matbaası, 1934.

Sakızlı Ohannes Efendi. *Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde 1: Mebâdi-i İlm-i Servet-i Milel*. Filiz Dığıroğlu; Hamdi Genç; M. Erdem Özgür (hzl.). İstanbul: Dergah Yayınları, 2015.

Sandalcı, Mert. *Feyz-i Sıbyân'dan Işık'a Feyziye Mektepleri*. İstanbul: Feyziye Mektepleri Vakfı, 2005.

Sayar, Ahmed Güner. *İktisat Metodolojisi ve Düşünce Tarihi Yazıları*. İstanbul: Ötüken, 2005.

Sayar, Ahmet Güner. *Osmanlı İktisadî Düşüncesinin Çağdaşlaşması*. İstanbul: Ötüken, 1986.

Sayar, Nihad S. *Türkiye İmparatorluk Dönemi Siyasi, Askeri, İdari ve Mali Olayları*. İstanbul: Nihad Sayar Yayın ve Yardım Vakfı, 1978.

Sayın, Abdurrahman Vefik. *Tekâlif Kavaidi*. Ankara: Maliye Bakanlığı, 1999.

Scholem, Gershom. *The Messianic Idea in Judaism and Other Essays on Jewish Spirituality*. New York: Schocken Books, 1995.

Sertel, Yıldız. *Annem Sabiha Sertel Kimdi, Neler Yazdı?* İstanbul: Can Yayınları, 2018.

Seyidoğlu, Halil. *Uluslararası İktisat*. 5. Basım. Ankara: Turhan Kitabevi, 1986.

Seyidoğlu, Halil. *Ekonomik Terimler Sözlüğü*. 2. Basım. İstanbul: Güzem Can Yayınları, 1999.

Süleyman Kâni İrtem. *Yıldız ve Jön-Türkler*. Osman S. Kocahanoğlu (hzl.). Çemberlitaş, İstanbul: Temel Yayınları, 1999.

Şapolyo, Enver Behnan. *Ziya Gökalp İttihat Terakki ve Meşrutiyet*. İstanbul: Güven Basımevi, 1943.

Şerif Mardin. *Jön Türklerin Siyasal Fikirleri*. 21. Baskı. İstanbul: İletisim Yayınları, 2017.

Şimşir, Bilal N. *Ege Sorunu Belgeler*. C.2. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1982.

Tabakoğlu, Ahmet. *Osmanlı Mali Tarihi*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2016.

Taha Toros. *Ali Münif Bey'in hâtıraları*. 1. baskı. Basım. İstanbul: İsis, 1996.

Toprak, Zafer. *İttihad-Terakki ve Cihan Harbi Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik 1914-1918*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2016.

Toros, Taha. *İlk Kadın Ressamlarımız*. İstanbul: Ak Yayınları, 1968.

Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye'de Siyasal Partiler: İttihat ve Terakki Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*. Cilt.3. 1. Basım. İstanbul: İletisim Yayınları, 2015.

Tuncer, Polat. *İttihatçı Cavid Bey*. 1. Basım. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2010.

Türkgeldi, Ali Fuat. *Görüp İşittiklerim*. 6. Basım. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2021.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı. *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1965.

Wright, C. H. C. *A history of the Third French Republic*. Victoria, Avustralia: Trieste Publishing Pty Limited, 2017.

"Yakın Tarihten Sesler". *Yakın Tarihimiz*, S:2, 8 Mart 1962, ss.37.

Yalçın, Hüseyin Cahit. *Siyasal Anılar*. 2. Basım. İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2000.

Yeniay, Hakkı. *Osmanlı Borçları Tarihi*. Ankara: Mehmet İhsan Matbaası, 1936.

Yıldırım, Kadir. *Osmanlı'da İşçiler (1870-1922) Çalışma Hayatı, Örgütler, Grevler*. İstanbul: İletisim Yayınları, 2013.

Zafer Toprak. *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950): Milli İktisat - Milli Burjuvazi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.

Zorlu, Ilgaz. *Evet, Ben Selânikliyim*. İstanbul: Geyik Yayınları, 2008.

Zürcher, Erik Jan. *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2020.

MAKALELER

Akar, Şevket Kamil. "Osmanlı Maliyesinde Bütçe Uygulaması", Gülden Eren (Ed.). *Osamnlı* içinde. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, ss.565–570.

Akyıldız, Ali. "Mekteb-i Mülkiye", *DİA*. C.Ek 2, İstanbul: TDV Yayınları, 2016.

Al, Hüseyin. "Osmanlı Dış Borçları Üzerine Bir Kaynak Taraması". *TALİD*, S:1, 2003, ss.147–169.

Altıntaş, Yusuf Ziya. "1918 Yılında İstanbul'a Gelen Alman Ordu Mensuplarının El Rehberi: Alman Askeri Misyonu'nun İstanbul Garnizon Talimatnamesi", Mehmed Altunkaya; Kemal Demir; Diren Çakılcı (Ed.). *Türk Alman İlişkilerine Farklı Disiplinlerden Bakış* içinde. İstanbul: Palet Yayınları, 2019, ss.393–409.

Arol, F. Hasan. "Mehmet Cavit Bey", Murat Yılmaz (Ed.). *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: Liberalizm* içinde. Cağaloğlu İstanbul: İletişim, 2005, ss.48–65.

Aslan, Taner. "İttihâd-ı Osmanî'den Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne". *Bilig*, S.47, Güz 2008, ss.79–120.

Atatürk Kitaplığı. Abdurrahman Adil Bey (Tarihşinas) Hakkında Biyografik Bilgi Fişi. Demirbaş No.Bel_Mtf_60070.

Aytemiz, Levent. "W. S. Jevons As The Founder of Modern Economics". *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*. C.7, S.1, 2002, ss.221–228.

Bilir, Hüsnü. "William Stanley Jevons'ın Mekanik "İnsan" Kavrayışı". *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. Cilt 18, Sayı 2, 2018, ss.17–33.

Bocutoğlu, Ersan. "İktisat Teorisinde Emeğin Öyküsü: Değerin Kaynağı Olan Emekten Marjinal Faydanın Türevi Olan Emeğe Yolculuk". *Hak İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*. C.1, 2012, S.1, ss.127–150.

Cardoso, Jose Luis. "Friedrich List and National Political Economy: Ideas For Economic Development", Harald Hagemann; Stephan Seiter; Eugen Wendler (Ed.). *The economic thought of Friedrich List* içinde. London: Routledge, 2020, ss.46–57.

"Cavid Bey", *Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi*. C.3, İstanbul: Anadolu Yayıncılık, 1983-85.

Çağman, Engin. "Ahmet Mithat Efendi'nin "Ekonomi Politik" Adlı Eserinde İktisadî Serbestiyet ve Korumacılık Düşünceleri". *Dil ve Edebiyat Araştırmaları*, 16, Güz 2017, ss.31–48.

Çelebiler, Emre; Güvemli, Oktay. "Maliye Teftiş Kurulu-Osmanlı Dönemi (1879-1922)", Oktay Güvemli (Ed.). *Türk Mühasebe ve Denetim Düşüncesinin Son 150 Yılı (1850-2012)* içinde. İstanbul: İstanbul Yeminli Mali Müşavirler Odası, ss.83–138.

Del Arbol, Eduardo Enríquez. "Masonería y diáspora Sefardi en el siglo XX el origen de las logias otomanas (1907-1909)", *Masonería española y América: V Symposium Internacional de la Masonería Española, Cáceres, 16-20 de junio de 1991*, Zaragoza: Centro de Estudios Históricos de la Masonería Española, 1993.

Demir, Kenan. "II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Devleti'nde Himaye Düşüncesi". *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. Y:12, S.33, Aralık 2019, ss.440–475.

Demir, Tanju. "Söylev-Demeç ve Çalışmalarıyla Başarılı Bir PTT Nazırı: Oskan Efendi". *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*. C.4, S:11, 2005, ss.63–75.

Dikmen, Süleyman. "Osmanlı Bütçeleri Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*. C.4, S.3, 2015, ss.810–823.

Emiroğlu, Kudret. "Maliye Nazırı Cavit Bey'in Trabzon Gezisi (1911)". *Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı*, 4, 1990, ss.53–59.

Erdoğdu, Tayfur. "Maarif-i Umumiye Teşkilatı tarihi". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*. C.51, S.1, 1996, ss.183–247.

Eren, İsmail. "Atatürk'ün İlk Hocası Şemsi Efendi". *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S.26, Kasım 1969, ss.5–7.

Erkal, Mehmet. "Öşür", *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Genç, Sema Yılmaz ve Tuğçe Çağlayan. "İktisadi Düşüncede Değerin Kaynağı Sorunsalı". *Çalışma ve TOplum*. C.2, S.53, 2017, ss.667–680.

Georgeon, François. "Müslüman ve Dönme Selanik", Gilles Veinstein (Ed.). *Selanik 1850-1918* içinde. İstanbul: İletisim Yayınları, 2001, ss.113–127.

H. Smith, George. "Senior, Nassau William", Ronald Hamowy (Ed.). *The Encyclopedia of Libertarianism* içinde. London: SAGE, 2008, ss.457–458.

İlkin, Selim. "Cavid Bey, Mehmed", *DİA*. C.7, İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

İnce, Fuat. "Lozan Barış Antlaşması ve Ege Adaları". *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*. Lozan Antlaşması Özel Sayısı, 53, 2013, ss.101–128.

Küçük, Abdurrahman. "Dönme", *DİA*. C.9, İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Kalyoncu, Cemal A. "Babamın Mezarını Celal Bayar Buldu". *Aksiyon Dergisi*, S.482, 1 Mart 2004, ss.22–25.

"Leroy Beaulieu-Pierre Paul", *The New Palgrave: A Dictionary of Economics*, London: The Macmillan Press, 1987.

Mehmet Seyitdanlıoğlu. "Türkiye'de Liberal Düşüncenin Doğuşu ve Gelişimi". *Liberal Düşünce Dergisi*, 2, 1996, ss.103–112.

Memiş, Şefik. "20. Yüzyıl Türkiye Ekonomisi Üzerine Kısa Bir Analiz (1923-2000)". *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 66, 2020, ss.263–284.

Mert, Özcan. "Atatürk'ün İlk Öğretmeni Şemsi Efendi". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. Cilt.VII, S.20, Kasım 1991, ss.331–346.

Mustafa Erdoğan. "Liberalizm ve Türkiye'deki Serüveni". *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 7: Liberalizm*, 2005, ss.23–40.

Nermin Zahide Aydın. "Maliye Nazırı Mehmed Cavid Bey". *KSU Sosyal Bilimler Dergisi*. Cilt.2, No.12, 2015.

Okan, Oya. "Economics, National Economics and Ziya Gökalp". *Turkish Journal of Sociology*. V.3, No:28, 2014/1, ss.123–137.

Oraloğlu, Ali Z. "Zühdü Paşa", *DİA*. C.44, İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Öztürk, Cemil. "Osmanlılar: Eğitim ve Eğitim Kurumları", *DİA*. C.33, İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Pamuk, Şevket. "The Ottoman Empire in the "Great Depression" of 1873-1896". *The Journal of Economic History*. Vol. 44, No.1, Mar., 1984, ss.107–118.

Pasiner, Galip. "Meslek ve Vazife Aşıkı Bir Maarifçi". *Akşam*, No.7241, 13 Kanunuevvel 1938, ss.9.

Sakaoğlu, Necdet. "İdadiler", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. C.4, İstanbul: Tarih Vakfı ve Kültür Bakanlığı, 1994.

Şahbaz, Namık Kemal. "Türkçe İlkokuma ve Yazma Öğretiminde Ses Yöntemi ve İsmail Hakkı Elifbası". *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları*, S.2, ss.55–66.

Şehsuvaroğlu, Bedi N. "İkinci Meşrutiyet ve Atıf Bey". *Belleten*. C.23, S.90, 1959, ss.307–332.

Şişman, Cengiz. "Sabatay Sevi", *DİA*. C.35, İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Tekeli, İlhan; İlkin, Selim. "İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selânik'in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği", Osman Okyar; Halil İnalcık (Ed.). *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)* içinde. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 1980, ss.350–382.

Yerolympos, Alexandra; Colonas, Vassilis. "Kozmopolit Bir Kentleşme", Gilles Veinstein (Ed.). *Selanik 1850-1918* içinde. İstanbul: İletisim Yayınları, 2001, ss.167–185.

Yöntem, Ali Canip. "Rıza Tevfik Selanik'te". *Yakın Tarihimiz*. C:1, S:5, 29 Mart 1962, ss.128–129.

TEZLER

Akbulut, Ömer Furkan. "Maliye nazırı Cavit Bey'in faaliyetleri (1914-1926)", *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Necmettin Erbakan Üniversitesi SBE, 2022.

Altıntaş, Yusuf Ziya. "Çanakkale Cephesinde Alman Bahriyeliler", *Yayınlanmamış Doktora Tezi*. İstanbul Üniversitesi SBE, 2022.

Arduç, Gökay. “Sabah gazetesi (8664-9393 Sayılar-İnceleme ve Seçilmiş Metinler)”, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi SBE, 2019.

Aslım, Fatma. “Cavit Bey Hayatı ve Felaket Günleri”, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Selçuk Üniversitesi SBE, 1996.

Badur, Ayşe Köse. “A Civil Unionist: The Biography of Mehmed Cavid, 1876-1926”, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*. Bogazici University Ataturk Institute, 2021.

Balcı, Sarp. “Two Versions of Enlightenment State in the Ottoman Era: Protections State Versus Liberal State in the Works of Akyiğitzade Musa and Mehmet Cavid”, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. ODTÜ, 2004.

Balçık, Mustafa. “İttihat ve Terakki Dönemi İktisadî Hayat ve Maliye Nazırı M. Cavit Bey”, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1998.

Canlıoğlu, Muhammet Barkım. “Siyasal Faydacılık: Tarihsel Gelişimi ve Çözümlemesi”, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Kırklareli Üniversitesi SBE, 2015.

Cengiz, Sema Ayla. “Maliye Nazırı Mehmet Cavid Bey Dönemi (1908-1926) İktisadî-Malî Görüş ve Uygulamaları”, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. İstanbul Üniversitesi SBE, 2012.

Çiftçioğlu, Abdullah Gökalp. “Mehmed Cavid Bey'in İhsaiyât Kitabının Türk İstatistik Tarihindeki Yeri”, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Ankara Üniversitesi SBE, 2021.

Eroğlu, Nazmi. “Mehmed Cavid Bey'e Göre Borçlanma ve 1908-1918 Arası Borçlanma Siyaseti”, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. İstanbul Üniversitesi SBE, 1997.

Eyicil, Ahmet. “Doktor Nazım Bey”, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*. Ankara Türk İnkılap tarihi Enstitüsü, 1988.

Fidan, Hakan. “Sabah Gazetesi (7933-8663. Sayılar-İnceleme ve Seçilmiş Metinler)”, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi SBE, 2019.

Karaman, Deniz. “İkinci Meşrutiyet Sonrası Dönemde İktisat Politikası Arayışları”, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*. Atatürk Üniversitesi SBE, 1994.

Koyun, Nurcan. “Sabah gazetesi (7202-7902. Sayılar-İnceleme ve Seçilmiş Metinler)”, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Niğde Üniversitesi SBE, 2015.

Öztel, Muharrem. “Mehmet Cavit Bey'in İktisadi Fikirleri”, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Marmara Üniversitesi SBE, 2000.

Taşdirek, Onur Çağlar. “Osmanlı Maliyesi'nde Teftiş Sistemi (1879-1920)”, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi* Marmara Üniversitesi SBE, 2015.

Tuncer, Polat. “Türk Siyasi Hayatında İttihatçı Cavit Bey”, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Cumhuriyet Üniversitesi SBE, 2000.

Tural, Erkan. “II. Meşrutiyet Dönemi'nde Devletin Restorasyonu Bağlamında 1909 Teşkilat ve Tensikat Kanunu”, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*. Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2006.

Yılmaz, Mustafa Tarhan. “Mehmed Cavid Bey ve İzmir Suikastı”, *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*. Anadolu Üniversitesi SBE, 2019.